

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
М. ӨТЕМІСОВ АТЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІ

Филология ғылымдарының докторы, профессор
Мәтжан Тілеужановтың 90 жылдық мерейтойына арналған

**«ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ МЕН
ФОЛЬКЛОРТАНУДАҒЫ ЖАҢА
БАҒЫТТАР ЖӘНЕ ПРОФЕССОР
МӘТЖАН ТІЛЕУЖАНОВ МҰРАСЫ»**

атты республикалық ғылыми - тәжірибелік конференция материалдары

13 желтоқсан 2017 жыл

Орал қаласы

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5 Қаз)

Қ 17

Ұйымдастыру алқасының төрағасы (жалпы редакциясын басқарған):

Иманғалиев А.С. – М. Өтемісов атындағы БҚМУ ректоры, педагогика ғылымдарының докторы, академик

Ұйымдастыру алқасының мүшелері (редакция алқасы):

Юров О.В. – с.ғ.к., доцент, М. Өтемісов атындағы БҚМУ ҒЖ және ХБ жөніндегі проректоры;

Жүсіпқалиева Ғ.Қ. – п.ғ.к., доцент, М. Өтемісов атындағы БҚМУ ОӘЖ жөніндегі проректоры;

Дәрішева Т.М. – п.ғ.к., доцент, М. Өтемісов атындағы БҚМУ ТЖ және ӘМ жөніндегі проректоры;

Мүтиев З.Ж. – ф.ғ.к., доцент, М. Өтемісов атындағы БҚМУ филология факультетінің деканы;

Сұлтанғалиева Р.Б. – ф.ғ.к., М. Өтемісов атындағы БҚМУ қауымдастырылған профессоры, баспасөз қызметінің жетекшісі (жауапты редактор);

Дюсембина Г.Е. – PhD, М. Өтемісов атындағы БҚМУ қазақ филологиясы кафедрасы меңгерушісінің м.а;

Ақболатов А.А. – магистр, М. Өтемісов атындағы БҚМУ қазақ филологиясы кафедрасының аға оқытушысы;

Тұрғаналиева Г.Г. – магистр, М. Өтемісов атындағы БҚМУ қазақ филологиясы кафедрасының аға оқытушысы.

Қ 17 «Қазақ әдебиеттану ғылымы мен фольклортанудағы жаңа бағыттар және профессор Мәтжан Тілеужанов мұрасы» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары – Орал: М. Өтемісов атындағы БҚМУ баспа орталығы, 2018. – 204 бет. Қазақша, орысша.

Жинаққа филология ғылымдарының докторы, профессор Мәтжан Тілеужановтың 90 жылдық мерейтойына арналған **«Қазақ әдебиеттану ғылымы мен фольклортанудағы жаңа бағыттар және профессор Мәтжан Тілеужанов мұрасы»** атты республикалық ғылыми - тәжірибелік конференцияға келіп түскен баяндамалар енген.

Конференция материалдарының жинағында профессор Мәтжан Тілеужанов зерттеулері мен қазақ әдебиеттану ғылымындағы, тілтанымдағы жаңа бағыттар, фольклортану, рухани жаңғыру – ұлттық құндылықтар жаңғыруы, халық тағылымы мәселелері, қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда жаңа технологиялардың әдістемелік жүйесіне арналған жоғары мектептің профессор-оқытушыларының, ғалым-педагогтарының, жас ғалымдардың ғылыми мақалалары мен орта мектептің озық тәжірибелі мұғалімдерінің әдістемелік мақалалары және ғалым туралы естеліктер қамтылған.

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5 Қаз)

ISBN 978-601-266-364-8

© М. Өтемісов атындағы БҚМУ РБО, 2018.

АЛҒЫ СӨЗ

А.С. Иманғалиев,
М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан
мемлекеттік университетінің ректоры,
педагогика ғылымдарының докторы,
профессор, академик

Құрметті конференция қонақтары және қатысушылар, қадірлі ұстаздар, студенттер!

Профессор Мәтжан Мақсымұлы Тілеужановтың 90 жылдық мерейтойына арналған «Қазақ әдебиеттану ғылымы мен фольклортанудағы жаңа бағыттар және профессор Мәтжан Тілеужанов мұрасы» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияға қош келдіңіздер!

Конференция мақсаты – Мәтжан Тілеужановтың ғылыми-шығармашылық мұрасын жас ұрпаққа насихаттау, ғалымның рухани мұраны сақтау мен ұлттық құндылықтарды ұлықтауға қосқан үлесін зерделеу.

Әрбір жоғары оқу орнының тарихында есімдері елеулі, құрметпен аталатын ғалымдары, тұлғалары болады. Университет тарихын жасауда олардың еңбектері орасан. Бар саналы ғұмыры бүгінгі Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде өткен Мәтжан Мақсымұлы Тілеужанов – осы қасиетті қара шаңырақтың түлегі. Ғалым ғылымға сіңірген қадау-қадау жетістіктерімен өзі білім алған оқу ордасының, осы өңірдің мерейін асқақтатқан жандардың бірегейі.

Мәтжан Мақсымұлы 1946 жылы Қаратөбе ауданындағы Мұхит Мерәлиев атындағы орты мектепті бітірген соң, Орал қаласындағы педагогикалық институтта білім алады. Қазақ әдебиетінің жанашыры, директор Сәрсен Ақмурзин талапты жас студент Мәтжан Тілеужановты ағалық қамқорлыққа алып, «Сталиндік» шәкіртақы тағайындайды. Кейін 1950 жылы институтты бітіргеннен кейін, қазақ әдебиеті кафедрасына оқытушылық қызметке қалдырады. Қазақ филологиясы бөлімінде кафедра меңгерушісі, факультет деканы қызметтерін үлкен ұстазға тән қабілеттілікпен басқара білген Мәтжан Мақсымұлы білім ордасында жас маман кадрларды дайындау ісінде аспирантура ашып, қазақ әдебиетінен ғылым кандидаттарының шығуына үлкен үлес қосты. Өзінің ғұмырында ғылыми мектебін қалыптастырған ғалымның бірі бола білді.

Мәтжан Мақсымұлы Тілеужановтың ғылым жолындағы алғашқы жетістігі – 1957 жылы Қазақстан Республикасы Ғылым Академиясында қорғаған «XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі Абайдың сатиралық дәстүрі» деген тақырыптағы кандидаттық диссертациялық жұмысы. Кейін 1982 жылы «Қазақ әдебиетіндегі юмор мен сатираның идеялық-көркемдік проблемалары» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғайды. Ғалымның негізгі ғылыми еңбектері қазақ әдебиетіндегі сатира мен юмордың көркемдік ерекшеліктерін зерттеуге арналады. Мұнан басқа ол ғылымдағы өзекті жәйттерге арналған 5 монографияның, 300-ден аса проблемалық мақалалардың авторы. Көзі тірісінде Мәтжан Мақсымұлының жариялап үлгерген монографиялық еңбектерінің қатарында «Астарлы әзіл», «Ел әдебиеті», «Халық тағылымы» туындылары бар, сонымен қатар шағын зерттеу еңбектері, әдістемелік нұсқаулықтары, көмекші оқу құралдары да бар. Біздіңше, бір адамның ғұмырында бұл аз іс емес.

Елбасымыз «Рухани жаңғыру» бағдарлы мақаласында қадірлісін құрметтей білген ұлтта ғана қасиет мәңгілік тұрақтап қалатынын атап өткен болатын. Қазақ әдебиеттану ғылымында сүбелі зерттеулер жасаған ғалым, өмірінің соңғы жылдарын халықтық асыл мұра фольклорлық шығармаларды жинауға, жариялауға арнады. Сонымен қатар Мәтжан Мақсымұлының өнегелі істерінің бірі – ел ішіндегі хас шеберлер қолынан шыққан зергерлік және тағы да басқа бұйымдарды іздеп тауып, кейінгі ұрпаққа аманаттап қалдыра білуін ерекшелеп айтуға тиіспіз.

Ғалым 1954 жылдан республиканың Батыс өңіріндегі фольклорлық мұраны жинастырумен айналысты. Жиналған материалдардың негізінде фольклорлық этнографиялық кабинет ұйымдастырылды. Этнографиялық экспонаттар Орынбор, Астрахан, Алматы қалаларындағы мұражайлармен шектелмей, шет елде де таныстыруларын жасаған болатын. Әсіресе ғалымның Марокко сапарын баспасөз құралдары жарыса жазғаны баршаға аян. Қазақтың ұлттық коды – өнері болса, сол ұлттық өнерін әлем таң қалатындай күйде көрсетуге бар күш-жігерін жұмсаған жан ол – профессор Мәтжан Тілеужанов. Бұл жәдігерлер облыстық тарихи өлкетану мұражайы мен ғалым көзі тірісінде ашып кеткен этнография кабинетінде сақтаулы. Бұл ұлттық мұраның кейінгі ұрпақ тәрбиесіне өз үлесін еселеп қосары сөзсіз.

Әрине, бір конференция аясында профессор Мәтжан Мақсымұлы Тілеужановтың ғылыми зерттеу еңбектеріне түгелдей тоқталып өту мүмкін емес.

Тәуелсіз еліміздің білім беру жүйесі бүгінгі таңда үлкен өзгерістерді бастан кешуде. Жас ұрпаққа білім беру мен тәрбиелеу ісінде жаңа инновациялық реформалар дүниеге келуде. Соның жарқын бір көрінісі ретінде бұл күндері отандастарымыз Елбасының «Рухани жаңғыру» атты бағдарлы мақаласын қызу қолдауда.

Рухани мұраны түгендеуде ғалымның еңбегі ұшан теңіз болса, ол өз кезінде бағаланды да. Профессор Мәтжан Мақсымұлы өмірден өткеннен кейін университет аумағында бір көшеге Мәтжан Мақсымұлы Тілеужанов есімі берілді, өзі тұрған, бүгінде ұлы тұрған үйіне Ескерткіш тақта орнатылды. Сөз басында айтып кеткендей, ғалым өзі студент болғанда, «Сталиндік» шәкіртақы алғанын айтсақ, қазіргі уақытта университетіміздің филология факультеті қазақ филологиясының үздік бір студентіне дәстүрлі түрде Мәтжан Тілеужанов атындағы шәкіртақы тағайындалып келеді. Бұған дейін де республикалық деңгейде бірнеше конференциялар өтіп келген болса, болашақта да ғалымға арналған шаралар жалғасын таба береді деп ойлаймын. Конференция жұмысын ашық деп жариялап, сәттілік тілеймін.

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС БАЯНДАМАЛАРЫ

ӘОЖ 82.091 (574)

МӘТЖАН ТІЛЕУЖАНОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ КӨКЕЙКЕСТІ ӘДЕБИЕТТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қ.Қ. Мәдібаева

Қазақ сөз өнерінің зерттелу тарихында көрнекті фольклортанушы, халық ауыз әдебиетінің, әдебиет тарихының білгірі, профессор Мәтжан Тілеужанов еңбектері елеулі өзіндік мәнге ие болып отыр.

Ілгеріден бері үздіксіз зерттеліп келе жатқан бай мұраны өзекті ғылыми ұстанымдар арқауында ашуда ұдайы негізді тың болжамдар мен пайымдарға тәуекел етіп отырып жазылған бірегей зерттеулері әдеби мұраны игерудегі түбегейлі, көкейкесті, кешенді кеңістігімен бағалы.

Зерттеуші ұлттық төлтума ерекшеліктер мендара сипаттардан құнарланған ел әдебиетін ғылыми жүйеде танып, болжаудың қисындарын қалыптауды еш қиынсынбаған. Қасаң қағидалармен «паспортталып» қойған әдебиет үлгілерінің ел ішіндегі нұсқаларын тауып, жинап, қайталанбас хас ерекшеліктерін барлап, жалықпай талдау өнегесі бөлек.

1992 жылы «Ана тілі» баспасынан жарықкөрген жоғары оқу орындары филология факультеттерінің студенттеріне арналған «Ел әдебиеті» оқу құралының құрылымдық мазмұны әдеттегі халық ауыз әдебиеті түгенделіп берілетін тәртіпті «бұзған».

Автор осыдан отыз жылдан астам уақыт бұрын ел әдебиетін зерттеудің ендігі, күрделі ғылыми міндеттерін көздейді, күн тәртібіне қояды.

Оқу құралында қамтылған ғылыми болжам, байламдардың қазіргі әдебиеттану ғылымының әдеби мұраны тұтас ғылыми сабақтастықта, кешенді жүйеде тану, игеру, оқыту бағыттарындағы өзектестігі назар аударады.

Автор бағзы замандардан бастау алатын жалпыадамзаттық дүниетаным негіздерін ұлттық топырақтан, қазақы қалыптан табуға бейім. Өзінде барды бағалау үшінбасқаға қарайлап, бар дүниені шарлапқайтуға міндеттейтін зерттеу тәсілдерін, мызғымайтындай, бұлжымайтындай қағидаларды «бұзуда» батыл.

Зерттеуші не мәселеде де қасаң академизммен сірестірмей, ықшам, жинақы, нақты қисындаулармен дөп түсіп отырып, икемді ғылым тілінде мазмұн ашады.

Жаңа пайымдауларындағы зерек байқампаздық, автордың қандай да бір нақтылы мәселенің танылым кеңістігіндегі тосын тапқырлығы қазақ сөз өнерін зерттеудегі мол мүмкіндіктерді меңзейді.

Мәтжан Тілеужановтың ұдайы ана тілдің асқан қуатына бұрып ой қозғау дағдысы – айырықша аталып өтілуі тиіс зерттеу даралығы.

«Қазақ тілінің лексикалық, семантикалықбайлықтарын тіл мамандары едәуір зерттеді, ара-арасында тиіп қашып, әр сөздің ертедегі мағыналарын да ашуға талпыныс байқалады. Халық әдебиетіндегі тамаша жасалған теңдесі жоқ портреттер (келбеттер), суреттеулер, троп түрлері қазақ тілінің түрлі байлығын танытумен бірге ана тіліміздің небір тамаша астарын айқындауда да ерекше қызмет атқарады» [1, 7 б.].

«Сонда жұмбақ – жеке ұғымдардың синонимдерін жете білуге, яғни, тілге жүйрік болуға даярлайтын (тек қана тапқырлық емес) халықтық әдіс екен» [1, 8 б.].

Тіл тазалығы – ғалымның жан алаңының бірі болды.

Ол қазақ фольклортануында фольклордағы ғылыми ұғымдарға, пәнаралық сабақтастықтарға алғашқылардың бірі болып арнайы мән берді. Халық даналығын,

көшпелі өмірдің таңғажайып тапқыр әрекеттерін өз зерттеулерінде жақұттай жарқыратып, зор қанағат сезіммен жан-жақты баяндап отырды.

Қазақ халқының уақыт айыру, күн мезгілдерін мөлшерлеу, қашықтық өлшеу, салмақтау сынды қилы өмір дағдыларындағы болжам, байламдарының арқау-астарындағы жұмбақ қисындарды, елеусіздеу қалып жүрген елеулі жайларды қозғап отыру дағдысы, тың таным түзу құштарлығы, әдеби мұраны игерудегі түпмақсат жанкештілігі профессор Мәтжан Тілеужанұлының қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымындағы көкейкесті зерттеу мәселелері бағытындағы тұлғалық әлеуетін, ғылымдағы зерттеу даралығын айқындай түсті.

Көшпелі тұрмыстың тиімділігі тұрғысында арнайы сөз қозғалғаны көп ойға бастады.

«Егер қазақтың революцияға дейінгі өмірі сөз бола қалса, барлық ғылыми-зерттеу әдебиеттерінде оның керітартпалық жағы басым айтылып келді, көшпелі тұрмыстың қолайсыздығын дәлелдеу үшін қала салмадық, онымыз мәдениетімізді дамытуға кеселдік жасады. Халықтың ұлт болып бірігуіне жағдай жасалмады, жұмысшы табын қалыптастырмадық. Өндіріс орны ашылмады, жер асты байлықтары игерілмеді, бір ғана мал шаруашылығымен айналысқан халық оны әрі дамытудың жолдарын білмеді деген сияқты толып жатқан себептерді ғылыми дәлелдеп, оның прогрессивтік жағының да бар екендігі тіпті де ескерілмеді, сөйтіп бүкіл халықтың сан ғасырлар бойғы тарихи көшпелі тұрмыс тәжірибесі жоққа шығарылды.

...Ал көшпелі тұрмыс туралы халықтың өзі не деген екен, соған жүгінсек, халықтың бай ауыз әдебиетінен оны жамандаған бір сөз де таба алмайтынымыз бізді таңдандырады.

...фольклор текстерінен көшпелі тұрмысты мадақтаған, тіпті оны аспанға көтеріп дәріптеген сан алуан үзінділер кездестіреміз» [1, 21-22 б.].

Ғалым осылайша зерттеуге сұранып тұрған тамаша тақырыптар ұсынып отырады. Фольклордағы көшпелі өмір салты деген – айырықша, мейілінше төлтума, ұлттық тақырып. Бұл – этнографиялық негізінен далалық дүниетаным даналығы айырықшаланатын құбылыс. Әдеби мұрадағы «көш» концептісі туралы зерттеу де сұранып тұрғандай.

Автор ел әдебиетіндегі, ауызекі тілдегі әдет, әдеп ұстанымдары, құқықтық байлам, философиялық болжамдарға пәндік арнайы зерттеулер атүсті қарайтын дағдылы қалыпқа батыл мін таққан. «Қазақстандағы философтардың еңбегін қарасақ, қазақ ауыз әдебиетінен ешбір үлгілер көрінбейді. Сонда қазақ философиясы жоқ деп түйіндеуге бола ма?» [1, 24 б.].

Ауыз әдебиетіндегі ұлттық ойлау жүйесі, ұлттық мінез, ұлттық бірегей қасиеттер бағытындағы өміршең толғамдары, өзекті түйін-тоқтамдары, елжандылық мұраттар көрнекті ғалымның тұлғалық болмысын тұғырландырып тұр. «Фольклористика ғылымы әбден жетілгенде қазақтың психологиялық қағидалары да терең талданатын болады», – дейді ғалым ғылыми зор міндеттер жүктеп.

Әдебиеттанудың көкейкесті мәселелеріне кідірістеп, алаңдауы, тігісін жатқызып, сырғыма, сыдыртпа ақпаратқа алдандырмай, күн тәртібіне зерттеудің толғақты мәселелерін үздіксіз алып шығып отыру дағдысы құрмет сезімін арттыра түседі.

«Қазақтың термелері туралы зерттеулер жоқ. Оның мазмұн ерекшелігін, өлең құрлысын, ұйқас, екпін қайталауларын, жалпы алғанда, табиғатын ашатын толық зерттеулер жасалған жоқ. Біздің әрекетіміз де осы мәселелерге толық жауап бере қоймас. Өйткені бұл ұлттық жанр – басқа халықтардың ауыз әдебиетінде кездеспейтін жанр» [1, 32 б.].

Зерттеуші Мәтжан Тілеужанов қазақ фольклортануында әрдайым басымдық алған әлемдік, орыс фольклортану ғылымына қарайлап отырып тану, ұғындыруға бейімделген орнықты тәсілдерді бұзады. Фольклор заңдылықтарын ұлттық, даралық негіздер тұрғысында ашуға, айтуға аса пейілді.

«Ауыз әдебиетінің негізгі мазмұны сол әдебиеттің ұлттық ерекшелігі болып табылады» деген авторлық пайым «Ел әдебиеті» еңбегінде жан-жақты дәйектеледі. Қазақ ауыз әдебиетіндегі жанр проблемасы тұрғысында да елеулі байлам, болжамдар жасалған.

Көшпелі өмір салтының поэзиядағы дыбысы, ырғағы сөз болған әсерлі байламдаркөл-көсір көркемдік кеңістікке бастайды. Қазақы, далалық ғұмыр салтындағы өлең өнерінің тарихи өрісі ғылыми негізде тосын бір тұстарында қапысыз сипатталады.

Қара өлең – зерттеудегі дінгек тұғырлардың бірі. Автор қазақ өлеңінің құрылысы, жасалу заңдылығы, көркемдік серпіні тұрғысында қазақ өлеңтануының қазіргі уақыттағы өзекті мәселелерінен туындап отырған ғылыми міндеттерді күн тәртібіне қойған. Қазақ өлеңі теориялық тұрғыдан танылып, ашылып болмағандығы тұрғысында Мәтжан Тілеужановтың ғылыми зерек ойлары өзекті. Ғалым қазіргі әдебиеттанудың бір көкейкесті мәселесін қара өлеңді қай мәнде де қапысыз зерттеуі арқылы айғақтай түсті.

«Өмір шырағын жыр ететін қара өлең көптігімен де, алуан саладағы тіршілік құбылыстарын сөз етуімен де ерекше жанр болып қалыптасқан» [1, 44 б.]. Қара өлең құрылымындағы бастапқы екі тармақтың да тұтас мазмұн түзудегі мәні тұрғысында автор аңғарымпаздықпен батыл ой айтады, қалыптасқан, екі мағынасыз тармақ жайлы тоқтамды теріске шығарады. Бұл – кең ойлап, әріден толғағанда өте дұрыс. Қара сөзінде де, өлең сөзінде де беталды сөз қоспаған халық кең дүниені төрт тармаққа тұтас сыйғызуында кәнігі шебер ғой. Халықтың термені айтылу мәнісіне қарай түрлендіріп отыру өнері де – шығармашылықтағы өзгеше бір өнеге.

М.Тілеужановтың өлең үлгілерін ел арасынан жинау тәжірибесінде аймақтық әдеби мектеп, өңірлік әдебиеттану міндеттерінде де елеулі істер атқарды. Ғалым өз аймағы, байырғы Батыс өңірінде жасаған ондаған өнерпаз, олардың туындыларын ғылыми айналымға қосты. Соншалықты қанық, Батыстағы бай әдеби дәстүр негіз болған ондаған, жүздеген шығармалар қорын жинап, келер ұрпақ, ендігі буынға табыстап кеткен еңбегі – өз алдына бір ғанибет шаруа.

Автор ел әдебиетіндегі зерттеуден тыс қалып қойған елеулі шығармашылық бағыттарды құлаққағыс етуден жалықпаған.

Қазақ ауыз әдебиетін зерттеушілер сыбыс, қауесет әңгімелерге көңіл бөлмей келеді деп алаңдаушылық білдіреді. «Осыларға ұқсас жер-су, өзен-көл, қыстақ-қоныс (топонимика) туралы прозалық әңгімелер бар. Мысалы, Еділ, Жайық, Ойыл, Прорва, Үйшік, Маңғыстау, Шыңғыс, т.б. адам есімі, ру аттарының шығуына байланысты (генеологическое), тарихи оқиғаларға сай әңгімелер өте көп» [1, 50 б.].

М.Тілеужановтың фольклордағы портрет поэтикасы, ондағы ұлттық нақыш, негіз; фольклордың ұлттық поэтикасы тұрғысындағы тоқтамдары төлтумалық спецификасын айқындаудағы ұтымды әдіснамалық тұғырларды меңзейді.

«Фольклордың ұлттық поэтикасы осылармен шектелінбейді. Образ бүкіл тұтас тұлғасымен, жасалу жолдарымен қаралғанда ғана ұлттық болады. Тіл негізгі ұлттық бояу, әшекей болғанымен, өзге тілде ауып кеткенде, белгіден айырылып қалады. Негізгі өзгермейтін ұлттық мінез» [1, 51 б.].

Зерттеушінің фольклор стилі жөніндегі тоқтам, толғамдары зерттелуі кенжелеп келе жатқан ғылыми проблеманы жан-жақты қопара көтеруі – ғалымның пән мәселесін егжей-тегжейлі, мейілінше біліктілік аңғарымпаздықпен айналымға тартқандығының және бір дәлелі. «Фольклористика ғылымы жан-жақты жетілген кезде ауыз әдебиетіндегі шешендік сөздер иелері – Майқы бидің, Есалы бидің, Балаби, Дана билердің өздеріне тән стиль ерекшеліктері жеке-жеке қарастырылатыны сөзсіз. Сол сияқты батырлық, лирикалық жырлардың да немесе беташар, айт келін сияқты ритуалды өлеңдердің де стилі зерттелетін болады. Стиль уақыт, кезең, мезгілдерге байланысты қарастырылуы тиіс» [1, 60 б.].

М.Тілеужановтың ел әдебиетіндегі уақыт пен кеңістік категорияларына зер салды. Ел өміріндегі әлеуметтік кезеңдерге мән берді. Толып жатқан мерзімдік, қашықтық өлшемдерін атап берді. Бұл тұрғыда да арнайы зерттеулер бола қоймаған. Ғасырлық кезеңдер мен тәуіліктік мезеттерауқымындағы салмақты саралаулардың әдеби мұраны поэтикалық негізде игеру шаруасын дамытуда ескерілгені жөн болар еді.

«Қара өлең қасиеттерінің бірі – адам әлемін түгел қамту» – дейді ғалым. Қаралы өлеңдерді жанрлық негізде саралап, толып жатқан тың, байқампаз, негізді тоқтамдар айтады.

Зерттеу тәсілі, тәжірибесі өзекті ғалымның әр жанрға егжей-тегжейлі тоқталуы – ғылым олжасы. Төлтума, өзі айтқандай қолтума сипаттарды аңғару, ашу тәсілдері бай. Жылаудың әйел адам айтатын, тек ері өлгенде ғана айтылатын қаралы өлең үлгісі екендігі, жоқтаудың «бірыңғай нақышпен» айтылатындығына қосылмай, дәйек, дәлел келтіруі, т.б. нақтылы мәселедеқасандау пікірлерді қанағат тұтпайтынын, зерттеу кеңістігіншектеуге болмайтындығын мәдениетті түрде меңзеп кетіп отыруы, зерттеу әдебі кім-кімге де ой салғандай.

Ғалым – ел әдебиетін зерттеудің жаңа бағыттарын, тың методологиялық ұстанымдарын қалыптастыруда жанкешті еңбек жасаған сирек зерттеушінің бірі. М.Тілеужановтың осыдан 40-50 жылдай бұрын қозғап, көтерген мәселелердің қайсыбірі қазақ фольклортануында, әдебиет тарихын зерттеуде ғылыми кеңістік түзді. Фольклор жанрларын зерттеу біршама ілгеріледі. Алайда, аймақтық фольклортану бағытындағы М.Тілеужановтың бай ғылыми тағылымы кең қолдау тапты деуге бола ма? Батыс Қазақстан аймағынан мыңдаған жыр жолдарын, қара өлең, салт өлеңдерін жазып алған еді. Осы мұраның көпшілік игілігіне айналуы қалай? деген сауал да көкейде тұр. Ел өмірінің ұзақ-ұзақ дәуірлері, сол кезеңдердегі өмір сәулесі өшпей сақталған асыл мұраны игеруде түбегейлі ғылыми негізді мектебі қалыптасқан көрнекті ғалымның рухани мұрасы – ұлт қазынасы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Тілеужанов М. Ел әдебиеті. – Алматы. Ана тілі, 1992.

ӘОЖ 929:82 (574)

ПРОФЕССОР МӘТЖАН ТІЛЕУЖАНОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

А.М. Мұсаев

Профессор М.М. Тілеужанов – бүкіл ғылыми ғұмырын (арада оқуда болған жылдарын есептемегенде), бұрынғы А.С.Пушкин атындағы педагогикалық институты, қазіргі Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде өткізген ғалым. Ұлы Отан соғысының күркіреп тұрған шағында жүдеу жадағай оқушылық өмірін, соғыстан кейінгі күрделі кезеңде педагогикалық институттың филология факультетінде студенттік өмірін өткізіп үздік оқыған студент есебінде елуінші жылдардың бас кезеңінде оқытушылыққа қалдырылады. Табанды, еңбекқор, алған бетінен қайтпайтын қайсар да жігерлі жас осылайша әдебиет айдынына күмп беріп, өмір ағысымен алға озады.

1953-1956 жылдары Қазақстан Ғылым Академиясының Әдебиет және өнер институтының аспирантурасында оқып, оны бітірісімен «Абайдың сатиралық

дәстүрлері» атты тақырыпта кандидаттық диссертациясын қорғайды. Онан соң ұшқан ұясына келіп еңбек жолын жалғастырады.

Жас оқытушының жұмыс жүктемесінде «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» пәні алғашқы еңбек жолын бастағаннан тіркеледі. Бірнеше жыл сабақ беріп, әбден маманданғаннан кейін студенттердің фольклорлық практикасына жетекшілік етіп ауыз әдебиеті нұсқаларын жинастыруды бастайды. Бұл өткен ғасырдың елуінші жылдардың орта кезеңі болатын. Содан тоқтамастан зейнеткерлікке шығып дүниеден өткенше бұл кәсібін тоқтатқан емес. Нәтижесінде үлкен бес томдық ауыз әдебиеті жәдігерліктері жинақталады. Қолжазбаның машинкаға басылып түптелген төрт томы 1984 жылы облыстық тарихи-өлкетану мұражайына, 1987 жылы соңғы бесінші томы да тапсырылған. Осы бес томдықтың екінші данасы университеттің (бұрынғы педагогикалық институттың) фольклор кабинетіне қойылып, студенттер мен ізденушілердің пайдалануына қолайлы мүмкіндіктер жасалынды. Бұл ұшан-теңіз материалдардың ішінде не жоқ дейсің? Рухани құндылығымызға айналған бұл жинақтардың бірінші кітабында тұрмыс-салт жырларына мол орын берілгені байқалады. Сол сияқты Н. Битілеуов жырлаған «Қобыланды батыр» эпосы да кіргізілген. Бұл нұсқаның өзге 29 нұсқасынан айырмашылығы бар екені сөзсіз. Алайда өзге нұсқаларымен салыстыра оқылса, одан ізденуші мен жас өрендердің ұтпаса ұтылмайтыны хақ. Бұл бес томдықтың ішінде: *мақал-мәтелдер, ертегілер, деректі аңыз-әңгімелер, қаһармандық жырлар, дастандар, айтыстар, ел есіндегілер; салт-ғұрып нақыштары: беташар, жоқтау, жұбату, қоштасу, сол сияқты Сырым, Шернияз, Әбубәкір Кердері, Сәттіғұл, Сүгір, Батақтың Сарысы сияқты халқымызға кең танымал тұлғалар мен есімдері онша белгілі емес жергілікті талант иелерінің туындылары топтастырылған, ел ішіндегі аңыз-әңгімелер де қалыс қалмаған.*

Бұл бес томдық – студенттер мен ізденушілердің, аспиранттар мен магистранттардың ауыз әдебиетінің, жалпы фольклористика ғылымымен айналысатындарға зор пайдасы тиді. Күнделікті сабақтар мен семинарларға, коллеквиумдарға пайдаланды. Кейін бұл жиналған материалдар негізінде кабинет лаборанты кандидаттық диссертация да қорғады. Зерттеулеріне пайдаланғандар саны қаншама?

Ескі машинкаға басылған, пайдалана-пайдалана әбден тозығы жеткен тұста Мәтжан Мақымұлының алғашқы шәкірттерінің бірі, облысымызға белгілі талантты журналист Тихон Әліпқалиев жанашырлықпен кірісіп бес томдықты жүйелеп, жіктеп, талдап кем тұстарын да жасырмай айтып, типографиялық әдіспен, баспадан «Батыс өңірінің халық әдебиеті» деген атпен екі том етіп әсем безендірілген кітап етіп шығарды. Жинақтың өңі кіріп, жаңа күшпен ғылыми айналымға түсті.

Профессор М. Тілеужанов көзі тірісінде зор қиындықпен 1992 жылы «Ана тілі» баспасынан «Ел әдебиеті» атты оқу құралын жариялап үлгерді. Алып империя ыдырап, еліміз де қиын кезеңді басынан кешіп жатқан кез еді. Оқу құралының қағазы сапасыз, безендірілуі тартымсыз болса да ғалым ағамыздың айтар ойы уәжді, терең де мағыналы екені бірден көзге ұрады, көңілге қонады. Жалпылама жазылған көптеген оқу құралдарындай емес, жаңашылдығымен, нақтылығымен (конкретно) аз сөзге тығыз ой сыйғызуымен ерекшеленді. Сегіз мың тиражбен шыққан қол басындай кітап әп-сәтте тарап, таптырмайтын дүниеге айналды.

Кітапта – *ауыз әдебиетіндегі мифтік ұғымдар мен дүниетаным көзқарастары, әдеп-салттар және көркемдік ұғымдар, қара өлеңдердің қасиеті, қаралы өлеңдер: қара өлеңдердегі бата сөздер, жоқтаулар, үйлену салт өлеңдерінің жанрлық құрамдары, ертегілердегі психологизм көркемдік ойлау жүйеміз белестері сияқты маңызды мәселелер қарастырылған* екен. Отыз жылдан астам фольклористикадан лекция оқыған автордың тәжірибесі де түйгені де мол, айтары да бар әрине. Жинақта эпикалық жырлардың образдық жүйесі терең талданады, зерттеушінің тұрмыс-салт жырлары және оның жанрлық ерекшеліктері жөніндегі ой-тұжырымдары тартымды да, қызықты.

Автордың өзі де: «Қазақ ауыз әдебиетінің өзекті-өзекті мәселелерін фольклористиканың қазіргі қол жеткен табыстары негізінде қарастырғанда, біз қайта құру, жаңаша ойлау, жариялылық, демократияға сай өзгерістерді, сапаға көңіл бөлу керектігін жіті басшылыққа алып отырдық», – дейді [1, 42 б.].

Ұлағатты ұстазымыздың өмірінің соңғы жылдары жазған еңбегі «Халық тағылымы» деп аталады. Қазақ халқында тағылымның ұстанған бағыты ата-бабалардың үлгі-өнеге, ақыл-кеңесі, дүниеге шынайы көзқарасы, бостандыққа, еркіндікке, тәуелсіздік-дербестікке ұмтылысы. Бұл алдан күткен арманы, ойға алған негізгі мақсаты екені белгілі. Бұл үзіліп қалмайтын үрдіс, ол ұрпақтан ұрпаққа ауысып, жалғасып, мәңгі жасайтын құбылыс.

Автордың алға қойған мақсаты – қазақ тәрбие негіздерін қарастыру, қазақы тәрбиенің тарихын және оның салаларын қарастыру, осылардың бәрі де ауыз әдебиетінде баяндалатынын анықтау, ауыз әдебиеті – тәрбие туралы қазақы ғылымды қалыптастырған, оның салаларын да ішіне қамтыған тағылымды пән, халыққа көркем сабақ берелік ғылым екендігін оқырман зердесіне жеткізу болатын. Бұл талап мүддесі қалай орындалды? Автор алға қойған міндетін зор жауапкершілікпен, абыроймен орындап шыққан.

Автор бұл туралы: «Қазақ өмірі – тәрбие оқулығы. Тәрбиенің қамтылмайтын мәселелері кемде-кем. Сондықтан тәрбие мәселесін зерттеуді біз психология, философия, тарих, этнография, тіл, социология ғылымдарының тоғысуы тұрғысынан қарастырдық», – деп жазады [2, 9 б.].

Кітаптың *«Ақсақалдың мектеп туралы», «Шешендер мен билер тағылымы», «Сырым сабағы», «Әңгіме өзегі – қазақ психологиясы», «Әңгіме өзегі – қазақ философиясы», «Мифтен көркемдік талғам биігіне дейін», «Мәдениеттің қазақы үлгілері», «Біз табиғат құшағында өскен елміз»* деген тарауларында автор көбіне көп жаңаша ойлар айтады. Оқырманмен ой бөліседі, бірге толғанысқа түседі, өмір мәнінің неде екендігін меңзейді. Бей-жай қалдырмайды, асыл мұрат алғышарттарын шола кетеді.

Профессор М.М.Тілеужанов зерттеулерінің негізгі бағыттарының бірі – қазақ сатирасының жай-күйі. Мәкең кезінде ұлттық күлкінің табиғатын түбегейлі зерттеп, қанатты қағида қалыптастырған адам. Бұл жанрға байланысты жиырмадан астам зерттеу еңбектерін жариялап, түрлі басылымдарды жарыққа шығарды. Осы орайда әсіресе «Астарлы әзіл» монографиясының орны ерекше.

Зерттеу еңбегі Ғабит Мүсіреповтің шеберлік поэтикасына арналған. Жазушы шеберлігінің бір қыры – онда кездесетін сатиралық сарынды сыры терең халық күлкісімен тығыз байланыста қарастырған. Сатира мен юмор әлеуметтік құбылыстың мәнін түсіндіруде ерекше роль атқарады. Олар белгілі бір халықтың эстетикалық-этикалық таным дәрежесін айқындайды, әлеуметтік-мәдени жағынан өсу деңгейін көрсетеді. Автордың бірқатар теориялық пікірлері кітаптың *«Әңгімедегі әзіл», «Шеберлік сыры», «Оянған өлке» романындағы юморлық әуендер, «Ұлпан» повесіндегі юмор, «Кеңейген күлкі өрісі»* тарауларында таныстырылған. Бұл тарауларда сатиралық өнердің мазмұны мен мәні, алымы мен қарымы, пәрменділігі терең талданады. Көркем творчествоның бұл саласына қатысты теориялық білім мен сатириктің белсенді, сергек творчестволық әрекетінің тереңнен табысқан бірлігі мен тұтастығына тәуелді екендігі де М.Тілеужанов анық аңғарған. Бұл арада сатираның әлеуметтік қасиеті, қоғам дамуы барысында өмірлік жағдайлардың өзгеруіне байланысты күлкілі құбылыстар да, күлкінің мәні мен ол туралы ұғымның да жаңа сипат алып, соны сана табу жылдары жайындағы ой қорытулары ерекше назар аударуға лайықты.

Пайдаланылған әдебиеттер:

2. Тілеужанов М. Ел әдебиеті. – Алматы. Ана тілі, 1992.
3. Тілеужанов М. Халық тағылымы. – Алматы. Рауан, 1996.

4. Тілеужанов М. Астарлы әзіл. – Алматы. Жазушы, 1978.
5. Богаров А. Литература и время. Художественная литература, 1988.
6. Мұсаев А. Қазіргі қазақ сатирасы. – Алматы. Ана тілі, 1993.
7. Мұсаев А. Үш томдық шығармалар жинағы. – Алматы. Білім, 2009.
8. Қабылов Ә. М. Мағауин прозасындағы иронияның стильдік қызметі. – Алматы. Полиграфсервис, 2010.

ӨОЖ 781.61

АЛМАС ТІЛ. АЛТЫН ЖҮРЕК. АБЫЗ КЕУДЕ

М.А. Қосымбаев

Тақырыптың аты неге бұлай? Сұраққа – сұрақ: Неге бұлай емес?

Туғансыз тура бидей қара қылды қақ жарып отырса, төрені төрсіз, қараны көрсіз қалдырмай, төрелігін айтса, кемеңгердей кесіп, шешендей шешіп, көсемдей көсіп сөйлесе, алтын балдағына қан түгілі шаң жұқпаса, Алмас Тіл болмағанда кім болады?! Алаштың баласына көкірегін ашып, Алшынның баласын бауырына басып, Адайдың баласына шуағын шашып, рудың емес, рухтың сөзін сөйлесе, үш жүзіміз үш биге бөлінгенмен, үш биіміз үш жүзге бөлінбеген халықтың хан жорғадай жүрісін бұзбаса, ақиқаттың жолында алқынбай соқса Алтын Жүрек болмағанда кім болады?!!

Ғасырлардың інжу-маржандарын індететін, ғылыми айналымға түсіріп түндететін, ауыз-кеудеден шыққан әңгіме, шежіре, әфсана, қисса, дастан, қара өлең, айтыстарды қайта жаңғыртқан, кітапханаларда кірпігі айқаспаған Мәтжан ағай Абыз Кеуде болмағанда кім болады?!!

Филология ғылымдарының докторы, профессор Мәтжан Мақсымұлы Тілеужановтың тілінен сорғалаған, қаламынан жорғалаған «Халық тағылымы» (Алматы, «Рауан», 1996) тағылым мен таным да, тағдыр мен тарих та, өнеге мен өнер де, дәп-дәстүр мен салт-сана да халықта дегенге саяды. Сайып қана қоймай, сайыпқыран халықтың төл образын ауыз әдебиетіндегі алуан жанрлармен ашып көрсетеді.

«Ел әдебиеті» – (Алматы, «Ана тілі», 1992) шын мәнісіндегі Ел әдебиеті. Сол елдің көкірегіндегі көркем жыр, әсем ән, шешендік шиырлар, бата сөздер, батырлар жыры, ақындар жыры зерттеушінің қаламына қанат қақтырған.

Әзірейілмен әзілдескендей қаламгерлердің қағытпалары, юмор, сатира, сарказм сарындары астары мақпал көрпедей «Астарлы әзілде» (Алматы, «Жазушы», 1978) шиыршық атады, жуан мойындарды шындықтың шыны аязына ұстайды.

«Айтыскер ақынның жады таза болуға тиісті. Ақындық ақпараттар тасқынына тұншықпасын. Өнер оқығанға емес, тоқығанға қонады. Жамыраған ақпарат айтысты жаттандылыққа алып келеді. Суырып салмалық қасиет судай тартылады. Айтыс табиғатынан айырылып, айтыс – концерттер көбейеді». Профессор Мәтжан Тілеужанов маған осыны көп айтатын. Мен шәкірттерге көп айтатынымын. Домбыраны доллармен сөйлеткен заманда, домбыраны долларсыз сөйлету қиын болып тұр. Айтыскерлер ізденудің орнына, бір-бірінің ізін кесуге шықты. Әлемдік футболдағы «договорной матчтар» сияқты «договорной айтыстар» көбейді. Сахнада ақындық емес, артистік жүлде алады. Қазылар алқасында Қазыбек бидің төбесі көрінбейді, Қазыбек қайдан келсін, Әйтеке мен Төлесі жоқ әділ емес қазыларға. Осының бәрін Мәтжан ағай құлағыма құйып кетіп еді. Аллаға шүкір, ағып кетпегеніне!

90-жылдардың шамасында профессор Мәтжан Тілеужановтың «Приуралье» газетінде «Настоящая наука не признает авторитетов» деген дүбірлі мақаласы шықты. Аты айтып тұрғандай, бұл ғылыми мақала «договорной» докторлық, кандидаттық диссертациялардың тамағының астынан Тайсон болып тиді. Цирктің аттарындай шыр айналған авторлар үйреншікті үйдегі жорғасынан жаңылды. Ғылымдағы ақсақалдық сақалдың ұзындығында, шапанның қызылдығында емес. Ақсақалдық жасқа қарамай, басқа қарайтын баһадүр дәстүрде. Сақал сыйлағыш болсақ, отызында орда бұзып, Қазақ мифологиясының атасына айналған Серікбол Қондыбайды сыйлайық.

Тәуелсіздік пен Тілеужанов егіз ұғым. Тілеужанов пен Тәуелсіздік те солай. «Настоящая наука не признает авторитетов» деген мақаланы Тәуелсіз Тілеужанов қана жаза алады. Тәуелсіз мақаланы қазақ газеті емес, орыс газеті басып отыр. Ақсақалдық көрсетті көп газетке. Мәтжан ағайдан сұрағанымда: «Мұндай мақаланы біздің газеттер баспайды ғой. Амалсыз орысша жаздым», – деп еді. Тағы бір байқағаным: ағайдың кітапханасында тек қана қазақ авторлары емес, әлемдік әдебиеттің машайықтары, ғылыми ойдың өркеші таудай өкілдері тұратын. Жазу столында кір тасындай кітаптар, шашылған бауырсақтай қағаз, қалам, көздің көзіндей жалпақ көз әйнек жататын.

Сырым батырдың суретін салып, төбесіне төренің қалпағын киізгенде Мәтжан ағай қарсы шықты: «Төре қалпақты төре киеді. Сырым өзі айтқандай: «Айырдан нар болған, қарадан хан болған». Қазаққа қалпағы емес, Сырымның басы қадірлі», – деп еді. Профессор Тілеужанов рухани және материалдық қазынаны қатар жинай білді. Халықтың әшекей бұйымдары, өңіржиек, білезік, сақина, сырға, жүзік, қамшы, домбыра сияқты көненің көзінен мұражай ашып, сол көшпелі мұражайды Мароккоға апарды. Аузынан жыр төгілген қазақтың, қолынан дүр төгілетінін дәлелдеді.

Мәтжан ағай дәріс оқығанда қағазға қарамайтын, қағаз Мәтжан ағайға қарайтын. Қамбар батыр болып қарайтын, Біржан-Сара болып қарайтын, Әуезов пен Әбіш Кекілбаев, Мүсірепов пен Мұстафин болып қарайтын қағаз Мәтжан ағайға. Ұстаздың ұрысқаны да қызық. Қызық емес, ұрысқаны ұлағат: Күркіреп тасынады, сіркіреп басылады, Жария апайды көргенде күндей болып ашылады. Психологиялық портрет осы. Тек түсіне біліңіз, портреттің ішіндегі портретті. Ұстаздан дүние кумауды, ғылым қууды үйрендік, әлі үйреніп келеміз. Орыстардың өзі: «Маджан Максимович!» деп омақасып жататын. Бұл кісіліктің, кішіліктің, ғылымның алындағы омақасу еді. «Төс айылдың батқанын, иесі білмес, ат білер, Азаматтың қадірін, ағайын білмес, жат білер» деген де деректер бар... Оралдағы наурыз, жарықтық Жария апайдың наурыз көжесінен басталатын. Профессор көп шығар, профессордың үйінде наурыз көже көп емес. Наурыз көже көп шығар, наурыз көжені кафедраға әкелетін профессор көп емес. Салт-дәстүрді – қағазда қалдырмай, көпшілікке көрсеткен де профессор Тілеужанов болатын.

Елбасы айтқан «Рухани жаңғыру» – рухтарда, өмірге қазақ болып келіп, қазақ болып кеткен рухтарда, өмірге азат болып келіп, азат болып кеткен рухтарда. Рухы парлаған Мәңгілік Елдің қатарында Мәтжан ағай да бар. Рухы шарлаған Мәтжан ағайдың қаламында Мәңгілік Ел де бар.

Қазақ ғылымында енді Мәтжантану басталады. Бұрын басталу керек еді. Игіліктің ерте-кешсіз сүйгілігі бүгінгі ғылыми конференция болсын. Этнопедагогика, этнография, далалық билер институты, демография, тарих, мәдениет, әдебиет, философия иірімдері Тілеужановты тереңнен толғандырды. Қалыпқа сыймайтын автордың дүниетанымы да қалыпқа сыймайтын. Басына нөкта түспеген ғалым, басына нөкта түспеген кітаптар жазды. Жаратылысы қандай болса, жазуы сондай еді, жазуы қандай болса, жаратылысы сондай еді. Ақ қағаздың бетін арамдаған жоқ, қағазды мінәжат ететін Қағбасындай көрді. Қазақ ғылымына ұлттық сыйпат дарытты, еркін ойлау стилін қалыптастырды, аналитикалық талдаудың Антлантидасына шәкірттерін шарлата білді. Қара өлеңдерді жағынан төгіп, жатқа айтатын. Ел аузындағы ескі һәм есті сөздерді жинаттырды, жиналғандарды жинаққа бергісіздей түптеттірді. Дастарханы даладай ғалымның қонағы қотанымен түсетін, ғылымдағы дастарханына

ойшылар Отанымен түсетін. Сұқ көздерден қорғап, сұңқардай түлеткен шәкірті ретінде Ұлы Ұстазға тап болғаныма тәуба айтамын. «Тасқа салса кетілген, сазға салса жетілген» қаншама тұяқтардан тұлпар шығарды. Кісілігіне кісен салдырған жоқ, кісәпірлерге кісен салатын. Мен Ағайды Алатауға ұқсатамын. Абыройлы басы бар Алатауға. Алатаудың ізінен бала таулар келеді. Тілеужановтың тілегіндей аппақ таулар! Ұстаз бен шәкірттің аталастығы – Аталы сөзде. Атасын сөзден тарататын, Айбоз ғалымның шәкіртінің де Атасы – Сөз, Сөздің Атасы. Аталы сөздің, Ақсақал сөздің кіндігінен дүреген дүрлердің туысқандығы – турашылдықта. Тура сөзбен турап өтетін Мәтжан ағайдың маңдайында аз қыртыс болған жоқ. Ағайдың маңдайындағы қыртыс – ақиқаттың қыртысы. Ақиқаттың аты – Халық. Мәтжан – Халықтың баласы, Мен – Мәтжанның баласымын!

ӨОЖ 82-52 (574)

БІЛІМГЕ НЕГІЗДЕЛГЕН РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР МЕН ӨНЕР ҚУАТЫН ДАРЫТУ – ҰЛТ ТҰЛҒАСЫН БАУЛУ КРЕДОСЫ (ҒАЛЫМ-ҰСТАЗ МӘТЖАН МАҚСЫМҰЛЫ ТІЛЕУЖАНОВТЫҢ ҰЛТТЫҚ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРҒА ҚАТЫСТЫ ТҰЖЫРЫМДАРЫ)

А.С. Қыдыршаев

Елбасы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: «Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамау тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Біз жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта түлетуіміз керек», [1] - деп түйіндейді. Осыншама таңғажайып ұтымды өрілген қағидат іспетті қағидалы пікірге жалғастыра бағдарласақ, ғалым-ұстаз Мәтжан Мақсымұлы Тілеужановтың ұлттық рухани құндылықтарға қатысты тұжырымдары – білімге негізделген рухани құндылықтар мен өнер қуатын дарытуға арналған ұлт тұлғасын баулу кредосы. Профессор Мәтжан Тілеужанов – халықтық тағылымға негізделген рухани тәрбие мектебінің негізін салушы [2].

Профессор Мәтжан Мақсымұлы Тілеужанов ғылыми тезистік жазбаларында кәсіби маманның сөйлеу мәдениетіне, шешен сөйлеу білік-дағдысының болуына акцент береді, шаршы топ алды жоғары сөйлеу мәдениетінің болуы кәсіби маман көркі болатынын айтады. Сократқа сүйеніп: «Сөйлеп көріңіз, мен сіздің кім екеніңізді айтайын», - дейді. Платонша ой ағытып: «Кез келген сөйленген сөз жанды құбылыс іспетті, ол бас-аяғы бар дене секілді және де тұтас кеуде тұсы мен аяқ жағы бір-бірімен үйлесімді де сәйкесімді әрі біртұтастықта өрілген болып келеді емес пе?» [3] - деп ой тастайды.

Ғалым маңғыстаулық Мәтжан би тапқырлығына таңдай қағады. Бұл ретте ғалымның ел аузынан жинаған жазбаларынан көптеп үзіктер келтіруге болады. Бір мысал: Мәтжанның бір балдызы оны мүдіртпек болып: «Еркектерге айтқан сөз бір құлағынан кіріп, екіншісінен шығып кететіні несі?» - депті. Сонда ол іліп ала: «Ал, әйелдердің екі құлағынан кірген сөз аузынан шығып кететіні несі?» - деп, қарсы сұрақ қояды да, балдызын үндетпей тастайды. Ел ішінде «Әйелдің ақылы аузында жүреді» деген сөз бар. Бұл тұста шешеннің тапқырлығына таңданып қана қоюға болар. Ал, ойлансақ, бұл сөздің арғы мәні орасан терең. Бұл бағыттағы кейінгі ұрпақ таңданысын

туғызар тапқырлық үзіктерін ғалым не үшін жинады деген сауал туады? Сөз жоқ, кейінгі сөз түсінер ұрпақтың рухани байлығы үшін. Ғалым бір оңтайлы мезетте: «Иә, Құдай бізге тіл мен жақ берді. Біз осы байлықты орынды пайдаланып жүрміз бе?» деп те сауал тастайды? Ойланып көрелікші? Бүгінгі қоғамда ауызекі сөйлеуге, жазба тілге, нәтижеде ойлау мәдениетіне қатысты қандай келеңсіздіктер, кедергілер бар?

Біздіңше, астарлы сөйлеуді ұмыта бастадық. Нәтижеде жастарымыз астарлы сөзді түсінуден қалды. Астарлы сөйлеуді айтамыз, сөз мағынасын түсінуден кемдеуіміз бе деп ойлаймыз. Рене Декарт сынды француз ғұламалардың бірі айтпайма: «Сөздің мағыналық тұңғышына терең бойлай білгейсіз, сонда сіз мына жарық дүниені адасудан жартылай құтқарасыз» деп. Профессор Мәтжан Тілеужанов: *«Астарлы сөйлеу - ойлау қабілетімізді тереңдету жолы»*, - деп баса айтады. Халық қоржынынан алынған мысалдарды астын сыза ұсынады. Мәселен, *«Барып едім, жоқ екен, айтып едім, келем деді. Келмегені келгені зой, келмесе егер келер еді»*. Ғалым талдауында бұл жұмбақ емес, екі адам ғана түсіне алатын ұғым, сөйтсе де, төңіректі терең ойға қалдыратын ұғым. Мұны айтқан - жеті-сегіз жастағы жеткіншек. Ойын-тойға келген жігіт өзінің сүйікті қызын жиынға шақыруға әлгі баланы жұмсайды. Бала барады, қыздың шешесі үйінде жоқ екен. Шешесінен рұқсатсыз ешқайда баспайтын қыз: *«Шешем келеді, рұқсат берсе, барамын, ал бермесе, бармаспын»*, - деп, сәлем айтады. Бала қайтып келсе, жиын-той басталып кеткен. Жұмсаған жігіт топ ішіне түсіп кеткесін, бала *«қыз келмейді»* деп, бадырайтып айтудың орнына, басқалары түсінбеуі үшін әдейі астарлап, жоғарыдағы ойды тақпақтап айтады. Мұны тек жігіт қана ұғынады [2, 181 б.]. Біздің қазіргі жас жеткіншектеріміз де астарлы сөйлеуге дағдыланса, ел келешегіне зор үмітпен қарарымыз даусыз. Бұл орайдағы ғалым пайымы: *«Астарлау – ой жасасу емес, арнайы түсінетін кісілерге бағытталған тұспалдау, уақытша ғана ойды құпиялау. Астарлап сөйлеу - отырған адамдардан ой бүкпелеу емес, олардың әзірше ғана түсінбей қалуы үшін, ой иесінің өзіне ғана керекті адамның түсінігіне сай ыңғайлап айтылған, әдейі қолданылған ымы, меңзеуі (ойы, ұғымы)»* [2, 181 б.].

Демек, астарлап сөйлеу – халқымыздың сөйлеу мәнері. Бұл – ұлттық құндылықтарымыздың бірі. Бұл – тек сөйлеу шеберлігімізді ғана емес, сөйлеу мәдениетімізді де танытатын, ойлау қабілетімізді аса тереңдететін құбылыс, бүгінгі, кейінгі жастарды терең ойлауға машықтандыратын өнеге.

Тағы бір мысал. Сабан айдап жүрген жігіттің қасынан екі аттылы: біреуі жас қыз, екіншісі мосқал тартқан адам өтіп барады. Оларды көріп, әлгі жігіт: *«Пай-пай, мына қыздың астындағы жорғасын-ай, қасына ерткен жолдасын-ай!»* - деп таңданады. Жорғалы қыз сәл ғана кідіріп: *«Әй, жігіт-ау, әй, жігіт! Аңдысын-ау, аңдысын, аңдап сөйле соңғысын, бұл жігіттің шешесі менің шешемнің қайын енесі, сонда мен бұл жігіттің несі?»* - деп, жауап береді. Мұны естіген жігіт ұялғаннан жерге кіріп кете жаздайды. *«Аңдамай сөйлеген – ауырмай өледі»*, - деген [2, 182 б.]. Қалай ойлайсыз? Бүгінде осындай халықтық өнеге өркен жайса, ескіліктің қалдығы болар ма?

Сондай-ақ, ғалым талдамаларында көз қысу да, ым да, иықтың әр түрлі қимылы да, бас шайқау да, көз аларту да, қол сілтеу де бір кездерде (осы қимылдардың тілдік атауы болмаған кезеңдерде) мифтік ұғымға ие болып, сол ұғым халқымыздың әлі де болса кәдесіне жарап келетінін айта келіп, бұны ерте заманғы сөйлеу мәнеріміз тұрғысында пайымдайды. *«Халқымыз ой тереңдету мақсатында астарлы сөйлеуді де ертеден бастаған. Соған келешек ұрпағын да баулыған. Бірінің-бірі ойын сөйлемей-ақ ұғынатын халық отырған-тұрған қалыбынан түсінетін, бет әлпетінен ұғынатын, қайғысын түсінетін, күлімдеуінен әр түрлі жағдайын байқайтын болған»* [2, 182 б.], - деп жазады ғалым. Сөйлеуіміз ымнан басталып, содан әрі қарай тереңдей беретіні мәлім. *«Ымға түсінбеген, дымға түсінбейді»* деп Мәтжан аға жиі айтатын. Бұл – ғалымның тәжірибе үстіндегі ой қорытулары. Бүгінде бізге мәлімі – бұл сөздің сонау Анахарсистен бері келе жатқаны [3].

Астарлаудың алғаш түрлерін ертегілерден кездестіреміз. Астарлап сөйлеудің алуан түрлерін «Аяз би» ертегісінен байқауға болар еді. Ғалым *мұржасы қисық болса*

да, түтіні түзу екен; ертеңгі асты тастама, кешкі асты бақпа; оң қолың ұрыс қылса, сол қолың арашашы болсын; суын ішкен құдыққа түкірмесекілді магиялық, тотемдік ұғымдар ертеде қалыптасқанын айта келіп, осылар туралы жеке-жеке аңыздар, ертегілер қалыптасты, мағыналары терең болды, әрбірінің мәні халық тәжірибесімен қабысып жатты. Кейбір ұғымдардың сыры тереңде болғасын, оларды тура айтуға ұяттау болғасын, табу(тыйым салу) қолданылды. Табу – астарлы сөйлеудің алғашқы түрі болғанын болжайды [2, 182-183 б.]. Мәселен, бүгінде де жиі қолданылар «қала сайын үй сал (әр қалада бір досың болсын); күн сайын бір көйлек тоздыр (таза жүр); жұма сайын үйлен (жұбайыңмен жаңа қосылғандай жарастықта бол) секілді тіркестерге назар аударудың өзі жеткілікті.

Бүгінде бізге мәлімі – осы жоғарғы айтылғандардан кейін қайын ата, ене, жезде, апа, аға, нағашы, жиен ұғымдарының пайда болғаны. Бұлар күрделене келе, біздің үйдегі, әлгі, пәленшенің әкесі (жұбайының есімін қасиетті деп ұққан кезде) дегендермен ұласуы, атын атамауы- сыйластықтың керемет үлгісі, өнегесі. Бұл тағылым күні бүгінге дейін келіндер тәжірибесінде пайдаланылды, ерлі-зайыптылар арасында жарастық, татулық күшейді. Ал бұның бәрі – меңзеу, ал кейбірі тұспал, нышан, ишара іспеттес емеуріндеулер, жорамалдар, болжамдарға ұласқан халықтық құнды қасиеттер. Бір ғажабы - осы саладағы ойлау қабілетіміз күрделене келе, астарлаудың поэтикалық түрлерімен жалғасты, образдап сөйлеуімізге ұласты, поэзиямыз көріктене түсті, ақын-жазушыларымыздың сан алуан стилі қалыптасты [2, 183 б.]. Бұл ретте ғалым: *«Астарлау, тұспалдау нені меңзейді, не туралы айтылуға тиіс, дала Цицерондары ойын қиялмен, жөн-жосықпен, қисынмен, мәніспен астарлайды, олардың сөз салғыласулары аспанмен астасып шарықтап жатады, терең тебіреніспен қабысады, әлеуметтік мәселеге тіреледі»,* - деп пайымдайды [2, 183 б.]. Мәселен, бұл орайда Шал ақын: *«Жаман туса балаңыз, Бұғып өткен азбен тең. Қайғы ойлаған жігіттің, Кең дүниесі тармен тең. Уайымшыл адамның, Алды тайғақ жармен тең. Жетесі жаман бозбала, Тоқсандағы шалмен тең,...»* - демей ме.

Ғалым тұжырымдарының бірінде: *«Біздің сөйлеу тіліміздің бір ғаламатты – жорамал мен болжамға, ишаратқа толылығы. «Ұл туса – ат әкелер, қыз туса – қырық тоғыз, қарттық – жазулы хат пен ерттеулі ат, жігіттік – қайраулы қылыш, семсердің жүзі» деп, олардың болашағын ишараттайды. Қазіргі жастарымыз осындай жорамалдауларға түсінбей қалды, болжалдап, ишараттап сөйлеуден мақұрым қалғасын, енді олай сөйлеуге тіпті мүмкіндіктері құрыды. Кейде бұрма мағынадағы мақал-мәтелдерді де («Ит итті жұмсайды, ит құйрығын жұмсайды», «Менің білетінім қызыл ит», т.б.) түсінбейді»,* - деп ой салады [2, 184 б.].

Профессор М.М.Тілеужанов талдамаларында астарлы, тұспалдап сөйлеуде күлкі реңктері көбірек кездесетіні, ирония (келекелеу, келемеж), юмор (сықақ) көп орын алатыны орынды айтылған [4]. Мәселен, ауыл айналасынан тезек теріп жүрген қыз-келіншектерден жолаушылап келе жатқан бір топ атты: *«Бұл кімнің аулы?»* - дегенде, *«Өзгеде жоқ, өзімде бар (Көтібар) қайнағаның аулы»* - деп, жауап береді. Келісімді тапқырлық! Ожар батырдың аты да өзіне лайық қойылғаны келекеленген астарлаумен айтылады. Астарлаудың небір ғаламат түрлерін Сырымнан (*«Тұз шірісе, не себемін?»*), Абайдан (*«Ит маржанды не қылсын?»*) кездестіреміз. Бүгінгі айтарымыз: Мұғалімге сөз не берілмек? Мұғалімге сөз шәкіртін ойланту үшін беріледі? Біздіңше, осы кредо әр ұстаздың есінен шықпауы тиіс. Бұлар шешен-билердің, ақын-жазушылардың ойлылығын, халық тілін аса зор мәдениеттілікпен пайдаланғандығын аңғартып қана қоймайды, оқушыларын терең ойға баулиды. Ойлануға үйретпеген сөз сөз емес, көркем шығарма шығарма емес.

Шынында да, астарлаудың бүкпе сырлары – халықойы сияқты, тоқсан түрлі, сан салалы. Олардың түбіне көпті көрген тәжірибелі азаматтар ғана жете алары даусыз. Қазақтың өмір қырларынан талай-талай кәсіби мамандардың шыққаны да рас. Әншілік, күйшілік, жыраулық, шешендіктерді үйрететін мектеп болмаса да, ондайларға іштен туа біткен қабілет-қарымды өмір үйретті, қажеттіліктен үйренді, өзінен-өзі даярлана

білді. Мәселен, азаматы өліп, абдырап қалған азалы үйдің шаруасын ыңғайластырушы, қайтыс болған адамды ақтық сапарға аттандыруды ұйымдастырушы шеберлік; құда түсуде кез келген адамды жібере бермеу; ру арасындағы дау-жанжалды шешудегі билердің рөлі; қазақ өміріндегі атбегі, құсбегілік; түрлі белгілерді тапқыш, ізші, емші, қуақы сезімталдар, т.б. Бұл реттегі ғалым түйіні: *«Өмірден тоқығаны көп азаматтар кез келген кісіні сөйлеген сөзінен байқаушы еді, көзінің күлімдегенінен бірдеңелерді сезінетін-ді, бет әлпетінен, бас қондырысынан, сәлемдесуінен, киім киісінен, жүріп-тұруынан оның қандай адам екенін танитын еді»*, - дейді [2, 186 б.]. Мәселен, атақты Сырым бидің шындық пен өтірікті айыруда *«Көзімен көрген шын, ал құлақпен естіген өтірік, екеуінің ара қашықтығы төрт елі»*, - деп, қолын құлағы мен көзінің арасына қоюы. Түйесін жоғалтқан адам ен далада келе жатқан үш кісіге жолығып: *«Түйе көрмедіңдер ме?»* - дегенде, *«Жоқ, көрмедік»*, - деп, жауап береді де, соңынан үшеудің біреуі: *«Түйенің сол көзі соқыр ма еді, аяғы ақсақ па еді, құйрығы шолақ па еді?»* - деп сұрағанда, *«Тап сондай еді, түйемді сен алдың»*, - деп, оны қазыға әкелгенде, әлгілерді айтқан азамат: *«Мен түйесін алған жоқпын, бірақ жолшыбай келе жатқанымда, жол бойындағы шөптерді тек оң жағынан жеп, сол жағы қалып қойғандығынан түйесінің соқыр екендігін, тұрғанда, бір аяғының ізі болмағандығынан ақсақ екендігін, құмалағының алысқа түскендігінен құйрығы шолақтығын аңғардым»*, - депті. Қазы әлгінің орасан байқағыштығын аса зор бағалап, пәледен құтқарыпты [2, 186 б.].

Қысқасы, профессор М.М.Тілеужановтың пайымдауынша, осы айтылғандардың барлығы халықтың ауыз әдебиетінде көрініс тапқан [2,5,6,7]. Бұл қазақ халқы тағылымының ұшантеңіздігінің бір қыры. Ендеше, бүгінгі ұлт тұлғасын балу ісінде білімге негізделген рухани құндылықтарға сүйену, ұлттық өнер қуатын дарыту адастырмас басты шарт болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // «Егемен Қазақстан» газеті. №70. 12 сәуір 2017 жыл, 1-2-б.б.
2. Тілеужанов М. Халық тағылымы. – Алматы. «Рауан» баспасы, 1996. – 302б.
3. Қыдыршаев А. Шешен сөйлей білеміз бе? – Орал. «Полиграфсервис» баспасы, 2017. – 364 б.
4. Тілеужанов М. Астарлы әзіл. – Алматы, «Жазушы» баспасы, 1978. – 112 б.
5. Қалиев С., Оразаев М., Смаилова М. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. – Алматы, «Рауан» баспасы, 1994. – 224 б.
6. Әлімбаев М. Халық – ғажап тәлімгер. – Алматы, «Рауан» баспасы, 1994. – 144 б.
7. Кәмелашұлы Б. Қазақ халқының туыс-туғандық жүйесі, ұрпақ өсіру, тәрбиелеу дәстүрі, үйлену ғұрыптары. – Алматы. «Өнер» баспасы, 2005. – 129 б.

ӘОЖ 82-52 (574)

«МӘҢГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ ЖӘНЕ МӘТЖАН ТІЛЕУЖАНОВ МҰРАСЫНА КӨЗҚАРАС

Б.С. Қайыржанова

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында ұлттық құндылықтарымызды дәріптеуге, аса жоғары мән берген. Осы орайда қазақ әдебиетінің бір саласы – халық ауыз әдебиетінің алар орны бір бөлек.

Ондағы тарихи жырлар, эпостар, лиро-эпостық жырлар, мақал-мәтелдер, тұрмыс-салт жырларының бүгінгі өмірдегі көрінісі қандай? Қазақ фольклорына арналған еңбек аз емес. Олардың ішінде таза ғылыми да, көпшілікке арналған да жұмыстар бар. Өткен ғасырдың 70-ші жылдарынан бері көптеген зерттеу жұмыстары жарық көрді. Осы салада ұзақ жылдар бойына еңбек еткен ғалымдардың бірі М. Тілеужанов болатын.

М.М. Тілеужанов – шынында да, жақұттай жарқыл қаққан, жан-жақты білімді, мамандығы әдебиетші болса да, бүкіл қоғамдық ортадағы жекелеген ғылым салаларының бәрінен дерлік хабары бар феномен тұлға еді. Қазақ әдебиетінің жанрлық жүйесіндегі ең жолы ауыры – сатира жанрына тіс батыру немесе ұлттық күлкінің табиғатын ашу оңай іс емес, жүрегіне шер қатып, жетімдіктің жан азабын тартып өскен Мәтжан Мақсұмұлының өзі күлкіні білмей өссе де, қазақ күлкісінің көбесін сөгіп, ішегінің қырындысына дейін талдай білуі, сатираның көпнұсқалы, көпфункционалы, көпжанрлы, көпсатылы этникалық ерекшеліктерін туған әдебиетіміздің дәуірлік өсіп-жетілу қадамдары бойынша дәстүр жалғастығын сақтай отырып сауатты түрде жіктеп, айнадағыдай бейнелей білген қабілеті мен шеберлігіне тәнті боламыз. Мәтжан Мақсұмұлының қай еңбегінен де оның халықтық немесе кітаби тәрбие алған жан екендігін жақсы аңғаруға болады. Жастайынан өмірінің бәрі дерлік тіршіліктің ақ пен қарасының ара жігін ажыратумен, шындық үшін күрестерден тұрғандығынан ұстазымыз көбіне қарапайым тіршіліктегі құбылмадай құбылып жататын кейбір құйтырқы іс-әрекеттермен аяусыз күресем деп жүріп, көпшілікке жақпай да қалатын. Әрбір ғылыми мақаласының өзінен-ақ Мәтжан ағайдың төл мінезі мен характері, ішкі толғаныстары есіліп тұратын шынайы да шабытты қаламгер болатын. Оның шығармалары да өзінен аумайды, пікірлері де ұстазымыз ғана айта алатын пікірлер мен батыл ойлардың кені болатын. Ол ұстаздықпен ғана шектелген емес, алыстан болжап, күнде көріп жүрген жайлардың жұрт көрмеген тұстарын байқайтын қырағы қоғам қайраткері де еді. Ел жағдайының сан-саласында белсенділік танытып, жанды идеяларымен көпшілікті қанаттандыра да білді, тентектерді тезге салып, жастарды ұлтшылдыққа емес, ұлтжандылыққа тәрбиелеудің тиімді әдістерін өзінің төл әдебиетінің тінінен тауып, ізіне ерген жас буынды демде адам танымастай жақсы қасиеттерге баули білді. Мәтжан Мақсұмұлының өткен ғасырдың сексенінші, тоқсаныншы жылдардағы туған ана тіліміз үшін болған ұрыста да, тұрыста да ұстанған мақсат-мүддесі батысқазақстандықтарға жақсы таныс. Елінің нағыз ұлтжанды азаматы ретінде ана тіліміздің болашағы туралы келелі ойларын ақпарат беттеріне күнделікті жариялап отырды. Облыстық, қалалық «Қазақ тілі» қоғамдарының ең ортасында жүріп, олардың іс-әрекеттерін бағыттауда және бақылауда да білгірлік танытты және оның салмақты ойлары қай ортаның да қажетінің орнын толтыра білді. Қай қоғамдық идеологияның да жақсылы-жаманды тұстарына саналы көзқарасын білдіріп, сапалы іс-әрекетін аямайтын, шындықтың қай түрін де күлбілтелеуді сүймейтін Мәтжан Мақсұмұлы тәуелсіздіктің жылы лебі есе бастаған алғашқы сәттерде-ақ «құр айқайлардан» аулақтап, еліміздің жаңа заманғы қадамдарының рухани «глашатайына» айналды. Бұрыннан бүкіл өмірін арнап келген сүйікті істеріне қолдау таппай жүрген жидашы кең тынысты еркін елдің өткен-кеткенін ерекше ыждағаттылықпен қайта қарастырып, ұлттық мұрамыздың рухани-материалдық мүкәммалдарын бір арнаға тоғыстырды. Оның негізгі ғылыми-зерттеу жұмыстары әдебиеттің мүлдем басқа саласынан болғанымен, халықтың ауыз әдебиеті мен этнографиясы жөніндегі білігіне ешкім тең келмейтін еді. Мәтжан Мақсұмұлының көзі тірісінде өз қайратымен жарыққа шығарып кеткен: «Астарлы әзіл», «Ел әдебиеті», «Халық тағылымы» атты монографиялық, ғылыми-публицистикалық еңбектеріне қоса, қазақ әдебиетін оқыту мәселелеріне арнаған қилы тақырыптағы: «XX ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі сатиралық шығармалардың көркемдік иірімдері», «Ғабит Мүсірепов әңгімелеріндегі юморды оқыту жөніндегі методикалық ұсыныс», «Махамбет Өтемісов творчествосы туралы қосымша материалдар», «Сатира мен юморды мектепте оқытудың кейбір мәселелері», «Сырым Датов және оның шешендік сөздері», «Қазақтың халықтық

педагогикасының кейбір мәселелері», «Термелер» деп аталатын еңбектерінің бәрі дерлік тақырыптық жүйесіне сай сауатты жазылған құнды еңбектер ретінде оқу-тәрбие үдерістерінде әлі күнге кеңінен қолданылып келеді. Сұңғыла ғалымның ғылыми еңбек жазудағы бір ерекшелігі – қайсыбір жандардың белгілі бір дәрежеге жетіп, атақ пен беделге ие болған сәтінде алды-артын ойлап көбіне айтар сөзі мен батыл ойларын айтпай қалатынындай емес, ол өзінің санасындағы идеалы үшін бәрін де тәрік етуге дейін баратын пікірлі жан еді. М.М.Тілеужанов ұлттық әдебиеттану саласында тек қазақ сатирасының ғана бағын ашып қойған жоқ, ол қазақ фольклористикасы мен этнографиясына да толағай жаңалықтар қосты. Өзінің халық ауыз әдебиеті төңірегіндегі салмақты ой-тұжырымдарын 5 томға жинақтап, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба бөліміне көзінің тірісінде өз қолымен табыстады. Бұл еңбектері елеусіз қалған жоқ. Қазақстанның қиыр шетіндегі Жайық бойының фольклоры жалпықазақстандық фольклор қорына қосылған алтын қазына болуымен бірге, оның өзіндік локальды ерекшелігі арқылы фольклортану ілімінің географиясын кеңейтті, семантикасын байытты. Аты қолжазба болғанымен, басылымын күтіп жатқан ұстазымыздың ас та төк мұралары талай ғылыми ізденістерге ой жалғау болды. Қазақстанның алыс аймағында жүрсе де, бар аймақтың халықтық мұраларына типологиялық-салыстырмалы немесе ретрологиялық талдауларды сауатты жасайтын ғалымның ғылыми толғамдары өзінің тінінен туындап жататын, бұрын ешкімнің ойына да келмеген Мәтжан Мақсұмұлының төл идеялары жалпықазақстандық ізденушілердің талай кандидаттық, докторлық диссертацияларының тақырыбына айналды. Фольклор – сөз өнері. Өнер болу үшін ең әуелі көркемдік қасиет және орындаушы мен тыңдаушы болуы керек. Қазақ қоғамында фольклор осы үш шартты түгел орындаған, тіпті, одан да кең ауқымды қамтыған. Фольклор – әрі әдебиет, әрі театр рөлін атқарды, оның шығарушылары әрі орындаушылары – жыршы мен ақындар, сондай-ақ тыңдаушылары мен көрермендері болды. Сондықтан фольклор өзіндік көркем әдіс, бейнелеу тәсілдер мен көркемдеуіш құралдар жасап, орнықтырды. Бұл процесте ол ежелден келе жатқан ұғымдар мен нанымдарды, мифтер мен басқа да ескі жанрларды пайдаланып, оларға басқа сипат дарытты, эстетикалық міндет артты. Сөйтіп, алғашқы қауымға тән мифтік сананың жемісі көркем құралға айналды, бейнелілікке және метафораға негіз болды. Көркем фольклорлық жанрлар туып, қалыптасты, ертегілер, жырлар, дастандар ең алдымен эстетикалық, сөйіс, содан соң тәрбиелік, т.б. мақсат тұтты.

Тәуелсіздікке қол жеткеннен кейінгі тұста қазақ фольклорының бұрын шет қалып жүрген жанрлары, әсіресе, тарихқа, әдет-ғұрыпқа, наным-сенімге қатысты түрлері қайтадан активті процесті бастан кешіруде. Үйлену салты бойынша орындалатын жар-жар, беташар сияқты жанрлар жаңаша түрде, соны мазмұнмен айтылатын болды. Егер ертеде жар-жар қыз ауылында жігіттер мен қыздардың диалог түрінде айтылатын өлеңі болса, бүгінде тойға жиналған қауым түгел бірігіп айтады, ал беташар мазмұн жағынан мүлде өзгеріске түсті. Қазіргі таңда ескі халық әндері мен күйлері де, қолөнер бұйымдары да жаңа сапада көрінуде, сөйтіп олар елдің бүгінгі мәдени қажеттігін өтеп отыр. Әндер мен күйлер жаңаша Оранжировкаға түсіп, ұлттық музыкалық аспаптар эстрадалық аспаптар мен техникалық құралдардың қосындысы арқылы соны саздық әуенге, ырғаққа, эстетикалық мәнге ие болды.

Сонымен ойымызды қорыта айтқанда, жаңа дәуірде қазақ фольклоры нағыз көркем өнер болып қалыптасып, бізге классикалық мұра әрі өнер түрінде жетіп, бүгінгі мәдениеттің бір бөлігі ретінде өмір сүруде, қоғамға қызмет етуде. Қалай дегенде де елдің елдігін, ұлттың ұлттығын танытатын басты белгі – өзінің төл мәдениеті. Қай мемлекетте де қадірлі қонақтар, шетелдік туристер сол елмен танысқанда оның зауытына, фабрикасына бармайды, музейлеріне, концерт залдарына барады, бұл елдің қандай байлары болған, қазір қандай бизнесмендері бар демейді, қандай ұлы жазушылары, ақындары, композиторлары, суретшілері болған, қазіргі мәдениетінде әлем таныған қандай тұлғалары бар дейді. Өйткені, халықтың жаны мәдениетінен

танылады. Сондықтан да Елбасының елдің ұлы мұраттарын белгілеген Жолдауындағы «Жалпықазақстандық мәдениетті дамытуға жаңаша серпін берген жөн. Мәдени саясаттың ұзақмерзімді тұжырымдамасын әзірлеу қажет» деген сөздер әр қазақтың жанына жаққаны анық. Бұлай етуге бізде берік негіз де бар. Кезінде, «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша Қоғамдық кеңес отырысында Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев: «Академик Сейіт Асқарұлы Қасқабасов басқаратын «Бабалар сөзі» сериясымен шыққан кітаптар да қазақ халқының аса бай ауыз әдебиеті мұрасын жинақтап, ұрпақ қолына табыстауда үлкен рөл атқаратын жоба деп білемін. Ендеше, осы бағытта алған қарқынды жоғалтпай алға баса берген абзал» деген болатын.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ әдебиетінің тарихы. I том, 1-кітап. – Алматы, 1960. 715 б.
- 2.Тілеужанов М. Халық тағылымы. – Алматы. Рауан, 1999. – 302 б.
- 3.Тілеужанов М. Ел әдебиеті. – Алматы. Ана тілі, 1992. –176 б.

I СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ЖАҢА БАҒЫТТАР ЖӘНЕ ПРОФЕССОР МӘТЖАН ТІЛЕУЖАНОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

ӨОЖ 784.3

ПРОФЕССОР МӘТЖАН ТІЛЕУЖАНОВТЫҢ ҚАРА ӨЛЕҢ ТУРАЛЫ КӨЗҚАРАСЫ

**З.Ж. Мүтнев,
Г.Ө. Қазкенова**

Қазақ әдебиеттану ғылымының сан саласының дамуына өзіндік үлесін қосып, артына мол рухани мұра қалдырған ғалымдарымыздың бірі, филология ғылымдарының докторы, профессор Мәтжан Мақсымұлы Тілеужанов.

Жидашы-фольклоршы ғалым М. Тілеужанов еңбектерінің бірқыдыруы халықтық тәлім-тәрбие [1] мәселелеріне арналса, енді бірі қазақтың қара өлеңін [2] зерттеп, зерделеуге арналған. Ауыз әдебиетінің білгір маманы, оның кәсіби зерттеушісі ретінде ғалым қазақтың қара өлеңін зерттеуге терең пайым, өзіндік көзқарас тұрғысынан келеді. Профессор М. Тілеужанов өзіне дейінгі зерттеушілер Б. Уақатов [3], А.Сейдімбеков [4], сонымен бірге М. Әлімбаев, О. Асқаров, С. Ақатаев, Қ.Мырзалиев т.б. айтқан ой-түйіндерді одан әрі дамытып, жетілдіріп отырды.

Әрине, әрідегі ғылым тарихына көз жүгіртсек Ш. Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, В.В. Радлов, В.А. Гордлевский, Ә. Диваев, кеңестік дәуір тұсында М. Әуезов, Қ. Жұмалиев, Е. Ысмайылов, М. Ғабдуллин, Б.Кенжебаев, З. Ахметов, Ы. Дүйсенбаев т.б. зерттеу еңбектеріне үңілсек, қара өлең табиғатының тек-тамыры тереңде жатқанын аңғара аламыз.

Ғалымдар түсінігіне ден қойсақ, қара өлең жанр ретінде қазақ поэзиясының қалың қаймағын ұйыстырып келеді. Қара өлеңнің қазақ әдебиетіндегі алар орны, атқарар қызметі ерекше саналады. Қара өлең тек қана қазақ халқының ғана емес, сондай-ақ: «Туысқан өзбек, қырғыз, қарақалпақ, татар, түркімен, башқұрт поэзиясында кездеседі» [5, 405 б.].

Өз зерттеулерінде М. Тілеужанов қара өлеңнің қасиетін толық ашып, танытуға ден қояды. «Қара өлең барлық мәдениетіміздің атасы сияқты. Сонау заманғы жазба ескерткіштерімізден де қара өлең құрылымы елес береді. Сол сияқты ол одан бергі өнеріміздің қуатты серпініндей жыршы-жыраулардың шығармаларына да, бергі заманымыздың рухани жүйесіне де негіз болды. Махамбет те салмақты жырларында қара өлеңмен қоректенді, Абай мен Ыбырай да қара өлеңмен ауызданды. Қара өлең-дара өнер ретінде барлық өнеріміздің бастамасы» [2, 87 б.] – деп ой түйеді ғалым.

Қара өлеңнің дамуы, өсу жолынан бір ұлттың тұрмыс-тіршілігін, ғұрып-салтын, әлімсақтан бергі жаратылыс-болымысын танып-білуге, оқып-түюге болатындығына назар аударады. М. Тілеужанов қара өлең табиғатын түсінудің түпкі сыры, оның сан-қырлы тарихымен, шығу тегімен байланысты екендігін өз еңбектерінде атап көрсетіп отырды.

Қара өлең дегенде әдетте біз туындының алғашқы екі тармағы мағынадан алыс болып, тек ұйқас сақтау үшін қолданылған деген түсінікке ұйыдық. Ал негізгі айтылмақ идея, ой өлеңнің үшінші және төртінші жолдарында жатқандығы анық. Профессор М. Тілеужанов өзінің сан жылдық жинаған мол хрестоматиялық материалдарының көмегіне сүйене отыра қара өлең табиғатының көпшілікке аз мәлім төмендегідей қырларын ашуға ден қойды:

1) Қара өлең қазақтың төл кәсібімен, дәстүрлі шаруашылығымен байланыста өрбіген (мысалы: ат мініп, баптау, құдық қазу, шеген салу).

2) Қолтума өнермен тығыз байланысы бар қара өлеңдер дүниеге келген (мысалы: зергерлік, ісмерлік, көрікшілік пен ұсталық).

3) Өлең авторларының (халық) туған жеріне, еліне деген сүйіспеншілігі, құрметі аңғарылады (мысалы: жер-су, өзен-көл, тау-төбе т.б.).

4) Қара өлеңдердегі жағырапиялық атаулардың, топономикалық есімдердің төркініне үңілді (мысалы: Қараой, Қаратөбе, Қарақұдық, т.б.).

5) Қара өлеңнің мазмұнына үңілу арқылы оның шыққан мезгілін, уақытын кезеңін айыруға болатындығына зер салды (мысалы: Орынбор, Тұзтөбе, Ойыл, Жем, Сағыз т.б.).

6) Жалпы қара деген қазақ сөзінің қолданылуына қарай ауыспалы мағыналарын ашуға ұмтылды (мысалы: қара дүрсін, қара бет, қара таяқ, қара басы, қара тер, қара жаяу емес т.б.).

7) Ақын-жазушылар шығармаларында кездесетін қара өлеңдердің көркемдік әр, реңк-бедеріне назар салды (мысалы: Ғ. Сланов «Дөң асқан» романы, Біржан сал «Жамбас сипар», Жаяу Мұса «Сұрша қыз», Құлтума әндерінің мәтіні, т.б.).

8) Қазақ тілінің бар сөз байлығын, эстетикалық танымын, не бір қайталанбас өрнекті тіркестердің қара өлеңдер нәтижесінде жазба әдебиетке ізашар, ұйтқы болғандығына сан алуан мысалдар келтіреді (портрет, айшықтаулар мен құбылтулар, эпитет, символ, метонимия, әсірелеу, литота, сарказм, юмор, ирония т.б.).

9) Той-торым мен өлім-жітімге байланысты туындаған қара өлең тақырыбының өзгеше сипатқа ие екендігіне көңіл аударып өтті (мысалы: қаралы өлеңдер, ондағы бата сөздер мен жоқтаулар).

10) Қара өлеңнің даму дәстүрінде қайым өлең мен қайым айтыстың да алар орнын жетілдіре зерттеді (мысалы: қыз бен жігіт айтысы, шілдеhana, алты бақан өлеңдері).

Осы айтылғандармен қатар қара өлеңдердегі экологиялық мәселелер, этнографиялық жағдай, діни ұғымдар мен түсініктер де тексеріс көзіне ілікті. Қара өлең – дейді ғалым М. Тілеужанов, – басқа өлеңдердің атасы мен анасы, қалғандары оның ұрпақтары, мұрагерлері сияқты [2, 90 б.].

Махамбет, Абай, Сұлтанмахмұт, Сәкен нәр алған қара өлең дәстүрі бертін келе «бос сөзден» тазарып, жаңаша өмір салтына еңгені мәлім. Абайдан бастап классикалық сипатқа ие болған қара өлең дәстүрі тек сыртқы қалыбын сақтап қалды. Идеялық мазмұны жаңарып, көркемдік сапасы кемеліне жеткен қара өлең түрі бұл күнде өзін толыққанды ақын санайтындардың шығармашылық сарайының құрметті төрінен орын алған жанр саналады.

«Күпі киген қазақтың қара өлеңін, Шекпен жауып өзіне қайтарған» (Мұқағали) ақындар шоғыры бүгінде аса бай. Өткен ғасырдың реформатор ақындары Сәкен мен Мағжанның, Ілияс пен Бейімбеттің, Сәбит пен Қасым жырларының өзегінде де қара өлең өрімінің ізі жатыр. Қара өлең формасын тұтас иеленген туындылар шеруін Сәкеннің «Ақсақ киік», Мағжанның «Сен сұлу», Ілиястың «Бұлбұлға», Бейімбеттің «Мұсылмандық белгісі», Сәбиттің «Майға сәлем», Қасымның «Жас дәурен» өлеңдері бастаса, қазіргі поэзияда Мұқағалидың «Сарыжайлауы», Қадырдың «Қазақтарды шетелдік қонақтарға таныстыруы», Фаризада «Үш қара», Мұхтар Шахановта «Танакөз», Ақұштап Бақтыгереевада «Жан сыры», Жұматай Жақыпбаевта «Туған жерге», Жомарт Игіманда «Ақынды аңсау», Ғайса-Ғали Сейтақта «Құралай» т.б. дүниелер толықтыра түседі.

Майдангер ақындар Ә. Сәрсенбаев, С. Мәуленов, С. Сейітов, ұлт поэзиясының мақтаныштары Ә. Тәжібаев, Т. Әбдірахманова, Т. Бердияров, Ж. Нәжімеденов, Т. Медетбеков, Е. Раушанов, Ұ. Есдәулетов жырларында да қара өлең формасының дәстүрлі ізі, жоталы соқпағы жатыр.

Бағзы заман, өткен дәуір қара өлеңдеріндегі ерекшеліктерді ғалым М.Тілеужанов көзқарасының, талдамасының зерттеу ізімен қарастырсақ, қазіргі поэзияда қара өлең

формасының үлгісінде жазылғандықтан қара өлең ұйқасы атын иеленген жыр шумақтарын қай қырынан алсаңыз да поэзия әлемінің сұранысына толық жауап береді. Тақырыбы да сан-алуан, көркемдік қуаты да жоғары, бейнелеу құралдарының шоғыры да бай. Жалпы өлең – сөздің, ән-жырдың қасиетін ерте сезінген халқымыз құдай берген ғұмырының барлық кезеңін де, қуанышын да, мұңын да өлеңмен өрнектей білген ғой. Әйтпесе «Туғанда дүние есігін ашады өлең (*шілдеhana, бесікжыры* - З.М.), Өлеңмен жер қойнына кірер денең (*жоқтау, жұбату* - З.М., Г.Қ.)» (Абай) айтпас еді.

Профессор М. Тілеужанов өз зерттеуінде Абайдың «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы», Қ. Бехожиннің «Өлең – ақындардың удай сөзі», Б.Аманшиннің «Өлең – қам көңілге қасиетті дарусың» деген өлең оралымдарын мысалға келтіреді. Ғалым пайымын одан әрі тарата, түйінін тарқата түссек, өлеңге деген құрмет, өлең-сөзге деген терең махаббат арғы-бергі ақындардың баршасына ортақ тақырып (*мінәжат* - З.М., Г.Қ.) па деп қалдық. Мәселен, «Өлеңім он төрт жастан жолдас едің» (Қашаған), «Өлеңнің аққан көзі едім» (Базар жырау), «Өлең айтып ән салу – бұ да көңіл көтермек» (Мұрат), «Өлеңім – темір мылтық сегіз қырлы» (Мәделі), «Ғаскерім – өлеңім мен сөздерім» (Шәкәрім), «Көк теңізге шарықтайды өлеңім» (Әбділда), «Өлеңім – полюс жұлдызы» (Тайыр), «Өлең сенің өз еншің, өлең сенің үлесің» (Қадыр), «Өлеңіммен талайды үйлендірдім» (Тұманбай), «Өлең деген бар менің бір құдайым» (Жанғали).

Өлең туралы айтылар сөз қашанда таусылмасы анық. Өлеңнің түрлері де мол: қайым өлең, ән өлең, той өлең, сыңсу, жар-жар, беташар, жоқтау т.б. Алайда «Жоғарыда аталған өлең түрлерінің төркіні – осы қара өлең болса керек» (М. Тілеужанов).

Өлеңді өнердің төресі санаған халқымыз өлең туралы ой өрбітуді де санадан қалыс қалдырмаған. Жидашы М. Тілеужанов жинастырған «Батыс Қазақстанның ауыз әдебиеті» көп томдық қолжазбасында 90 жастағы кейуана Шақаева Жаңылдың аузынан жазылып алынған қара өлең үзінділері келтірілген. Онда өлең туралы өлеңдердің бірнеше нұсқасы берілген. Мағыналық, тақырыптық ауқымы әрқалай болғанымен, өлең-сөзге құмарлық пен құрметтің шынайы белгісін осы тіркестерден байқауға болады. Мысалы,

Жігітке өлең де өнер, өнер де өнер,

Қызыл тіл өлең айтса өршеленер

(*Батыс Қазақстанның ауыз әдебиеті, V т., 218 б., қолжазба.*)

– деп келетін тармақтардың қатарын «Сұрауы адамдардың дұрыс-ақ қой, Өтті ғой талай қызық өлеңменен» (*V т., 221 б.*) немесе «Қара өлең мен айтайын оңдап алып» (*V т., 221 б.*), сондай-ақ «Тарқайды өлең айтсам іштің шері» (*V т., 222 б.*).

Осы тәрізді өлең өнерінің қадыр-қасиеті адам болымысының ішкі жан дүниесімен, эстетикалық талап, талғамымен байланыстыру, шендестіру мәселелері ғалым-жидашы А. Сейдімбековтің жинастырған үлгілерінде [4] де көптеп кездеседі: «Өлеңнің таңдайымда ұясы бар», «Өлең десе таңдайым тақ етеді», «Өлең деген немене ой емес пе», «Өлеңменен ер жігіт ер жетеді», «Өлеңге атыңды атап қосып келдім», «Құралық өлең айтып әңгімені», «Өлеңді тіл бастайды, жақ қостайды». Мысал көп.

Бұл дәуірге қалыбы бұзылмай жеткен қара өлеңнің қазіргі ұлт поэзиясының бастау бұлағы бола алары да кәміл анық. Өлең құдіретін тану-қара өлең табиғатын танудан басталатынын фольклоршы-жидашы ғалым М. Тілеужанов өз еңбектерінде жан жақты зерттеп, зерделеп көрсетті.

Сонымен бірге профессор М. Тілеужанов өзінің көп жылдық ізденісінде қара өлеңнен өзге қайым өлең, ән өлең, әу-жар өлең, той өлең, құдалық өлең, қоштасу, сыңсу, беташар, айт келін, жұбату, қаралы өлең, жоқтау, бата сөздер т.б. сан қырлы фольклорлық әдебиеттің жанрлық түрлері мен тақырыптық-идеялық, көркемдік ерекшеліктеріне көңіл аударып, назар салды, ол үлгілердің жас ұрпақ тәрбиесіндегі бағытын айқындап, тәрбиелік тәлімін дәріптеді.

Профессор М. Тілеужановтың алғашқы аспиранты, филология ғылымдарының докторы, профессор А. Мұсаев ғалымның қазақ сатирасын зерттеушілердің алғы сапында болғандығын ерекше атап өтеді: «Әдебиетауым профессор М.М.Тілеужановты қазақ сатирасы мен юморының білгірі санайды. Мәкең кезінде ұлттық күлкінің табиғатын түбегейлі зерттеп, қалыпты қағида қалыптастырған адам. Кезінде бұл жанрға байланысты жиырмадан аса зерттеу еңбектерін жариялап, түрлі басылымдарды жарыққа шығарды. Осы орайда әсіресе «Астарлы әзіл» монографиясының ерекше орны бар» [6, 17 б.].

Түйіп айтқанда қазақ әдебиеттану ғылымына, оны сан-салалы жүйесінің дамуына зерттеу еңбегін арнаған шынайы ғалым М.М. Тілеужановтың ұлттық-эстетикалық байлығымызды танытудағы сіңірген еңбегі кейінгі ұрпаққа үлгі болары және жас толқын зерттеушілер қауымына ой салары анық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Тілеужанов М. Халық тағылымы. – Алматы. Рауан, 1999. – 302 б.
2. Тілеужанов М. Ел әдебиеті. – Алматы. Ана тілі, 1992. – 176 б.
3. Уахатов Б. Алтын бастау. – Алматы. Рауан, 1993. – 160 б.
4. Сейдімбеков А. Мың бір маржан. – Алматы. Өнер, 1989. – 256 б.
5. Қазақ әдебиеті. Энциклопедия. – Алматы. ҚР БЖҒМ. Қазақстан даму институты, 1999. – 750 б.
6. Мұсаев А. Профессор М.Тілеужановтың ғылыми мұрасы және қазақ сатирасының мәселелері // «Қазақ әдебиеттану ғылым мен тіл білімі: жаңа бағыттары және оқытудың инновациялық технологиялары». – Орал. Аймақтық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 27 наурыз 2013 жыл

ӘОЖ 801.631.5

МӘШҲҮР ЖҮСІПТІҢ МАҒНАУИ ҒАЛАМЫ

С.Н. Негимов

Мәшһүр Жүсіп «Құдірет шеберлігі» дейтін байыптамасында: «Адамның жаны асыл жаратылған ғалам» деп түйіндепті. Олай болса, заманынан оза шыққан ойшыл білімпаздың, көреген болжампаздың шығармашылық еңбегіне орасан рухани кемелдік, тұңғыш тереңдік, сұлулық, парасатты пайымдау тән. Оның ақыл мен ойдан мейірленіп құйылған сап таза ой-пікірлерінің тағдыр анықтағыштық қадір-қасиеті, көркемдік қызметі айрықша ғибраттандырып қанаттандырады. Көсемдіктің сара жолындай таңғажайып әсер тудырады.

Көркемдік, философиялық, символикалық мәні ерекше елеулі «Өлең және қара сөз ғибраты» туындысында қазақ қоғамын ізгілендіру, ұлттық игіліктерді жаңғырту, рухани жетілу мәселесі түп-тамырынан әңгімеленеді. Заманға, уақытқа, адамзатқа қатысты ащы ой-пікірлерін ірікпей айтады. Адамдарда іріліктің, сақилықтың, кісіліктің жоқтығын «халық-жұрттың ортасынан опаның қашқанып», «бұрынғы аққу мен қаз отыратұғын көлдердің басында қарға, сауысқаннан басқа дым жоқ» екенін қатаң ескертеді. «Халықтың жақсысының өнері – зорлық, жаманның өнері – ұрлық» деп дұрыс мінейді. Адамдық абзал қасиеттердің құрдымға жоғалғанын, дертті қоғамның келеңсіз, көріксіз көріністерін былайша тізбелейді: «Біреу қасқырдай жан-жағындағысын талап, біреу иттей көрінгенге көзін сүзіп, босағадан босаға қалдырмай аңдып, біреу түлкідей құйрығын бұлаңдатып,біреу маймұндай (маймылдай) көрінгенді еліктеп, біреу жыландай сыртынан жылтырап, ішінен зәрін төгіп, кейбіреуі қабыршағы

жоқ балықтай қолға тұрмай жылпылдап, біреу қарғадай ауыздан ішіп, арттан түсіп қалғанды әлдеқандай аңдып...» Мәшһүр Жүсіп адам баласының бойындағы есепсіз жиіркенішті құбылыстарды, ұсқынсыз аң-құстардың, жәндіктердің мақұлықтадың сорақы қылықтары арқылы ишаралап, сипаттап жеткізеді. Бұл Мәшһүр Жүсіп білімдарлығын, байқампаздығын байқатады. «Сұңқар табиғатты» болуға, «ұшқан құстан, жүгірген аңнан ғибрат алуға» керек дейді. Мына бір ойларының мәні мен сәні толғандырмай қоймайды. «Жігіт адамның қырағылығы бүркіттей болсын, зеректігі байғыздай болсын! Жүрісі маймұндай болсын! Он екі қырлы, бір сырлы, отыз аяқты болсын! «Отыз аяқты болсын!» дегені басқан ізін білдірмей жүрген, жымын кісіге сездірмейтін болсын дегені. Бұл шығармада танымдық, ғибраттық мән-мағынасы өзгеше тәмсілдер жеткілікті. Мәшһүр Жүсіп былай толғанады: «Адам: «Жақсы мінезді қайдан үйренем?» демесе керек. Түйе деген малдан ғибрат алуға керек. Түйе сондай зор биіктігін ойына алмай, бір тышқанның құйрығына байлап қоя берсе, еріп жүре береді. Өзі қырық күн шөлге шыдайды, көзіне көрінгенді қорек қылып, еш нәрсені талғамай жеп, қанағат қылып жүре береді. Күштілікте қара жердің кемесі десе болады». Мәшһүр Жүсіптің өзінің ой-толғаныстарын нешеме сырлы мақал-мәтелдермен, нақыл, ақыл сөздермен көркейтіп отырады. Қай туындысында болмасын асыл сөз тізбектері молшылық. Мұнда да солай. Әрі тосын мазмұндық, мағыналық қырларын көрсетіп береді. Мысалы қойдың жүнінен басылған киіздің бір ерекше қасиетін атақты Шоң би былайша түсіндірген: «Аспаннан түсетұғын жайдың оғы тесігі жоқ бүтін кигізден тіпті өтпейді. Дәл осы күнде осы үйдің үстінен жайдың оғы кез келсе, өтетұғын жері жоқ кигіздің жүнінің арасынан бытырап-бытырап сіңіп кетеді».

Қанағат деген қасиетті ұғым бар. Бұл – адамшылықтың кепілі. Адам қанағатта жапалақ, байғыз дейтін құстардан үйренерге керек дейді.

Ғұламаның үлгілі сөздері – өмір, дүние, тұрмыс-тіршілік, тағдыр туралы толғаныстарды әсерлі, мәнерлі, нақышты жеткізетіндігімен қызықтырады. «Барла, Барла, Барлы тау» деп басталатын түйдеkte адам өміріндегі, тірлігіндегі көріксіз, қайшылықты көрініс жайларды тізбелейді. Ал «Аксұңқар, ұшқырмын деп мақтанба» дейтін тізбектегі мақтангөйлікті, сасық, пасық пиғылды әшкерелейді. «Басым көп деп, топтанба, Малам көп деп, шоқтанба!» деген халық даналығы тереңдігімен ерекшеленеді.

Бұрынғылардың: «Мал ұрысы – пенденің ұрысы, Сөз ұрлаған – Құдайдың ұрысы» деген сөзінің мәнісін, астарын Мәшһүр Жүсіп былайша түсіндіреді. Сыбырласып сөйлесудің, сөзді жасырып сөйлескеннің хақында айтылған сөз. Бұрынғы заманның жақсылары бүркітше саңқылдап, айдай ғаламның көзінше сөйлесуші еді. Бұл заманның қулары: «Бері шығып кетші!» – деген пәлеге қалды. «От ішінде мақта, Мақтадай Құдай сақта!»

«Төрт асыл, бес береке» дейтін сүйекті шығармасында адамның болмыс бітіміндегі озық та асыл қасиеттердің (ақыл, тіл, дін, жан-ділің, көңіл, ой) жайынан терең сыр ағытады. «Төрт асыл, бес береке бір бойынан, табылса, түгел болып, әне кісі!» дейді. Ойды безендіріп көркемдеудің амалдары да, адамның тұлғасын асқақтатып гүлдендірудің жолдары да осынау сапалы көрсеткіштер. Бұл жөнінен келген ол Фирдауси, Жүсіп Баласағұн, Рудаки, Әлішер Науаи, Абай, Шәкәрім ойларымен сарындас.

Ақын кей ретте ой-пікірлерін әсірелеп әсемдік тудыру мақсатында жұмбақтап нақыштайды, яғни жұмбақ-тылсым заттың ғаламат астарлы құпиясына шаншыла үңілген дала данышпанының оқтай ұшқыр, оттай жанған лала лебіздері нұрлы әлем, тазалық дүниесінде сәуле шашатыны даусыз. Осы орайда: «Бірі – төрт, бірі – бесеу, болсын тоғыз, Ат тезегін әуре боп жинар қоңыз. Тоғызды түгендемей ұстағанды, Обалсыз, адам демей, деуге – доңыз » дегенніне жүгінсек, ол осынау күрделі ой орамын түсіндіріп шешкен адам қазынаға кенелер деп мәлімдейді. Құдайды мойындаған, тілің – жан-ділің екендігін шын білген, «дініңмен (денеңмен)» аянбастан амал қылған, бес уақыт намаз оқыған, қайыр садақа, зекет берген, нәпсісіне (көзге, тілге, жүріске) ие

болған, «несие сөзге» ұрынбаған, жүйелі сөз туындатқан, жақсы әдетке машықтанып, дағдыланған, береке-игілікке, ізгілікке қол жеткізетінін мәнерлі, айшықты өрнектеген.

Шығармашылық еңбегі жайындағы «баяннамада» (Мәшһүр Жүсіптің авторлық оралымы) ақындық бұлқыныс-құлшыныстан, телегей толғаныстан тоқылған жыркестесінде: «Япырым-ай, кесем бе екен мен тілімді» деп бастап, қызыл тілдің қызығы мен шұжығын, ғұмырын, яғни жас дәуірін «қасірет пен қапалықта өткізгенін тебіреніспен жырлайды. «Жаныма тыныштығы жоқ, өзіме қас, Бұлбұлдай жағып жұртқа сайрағаным» деп өкінеді. Кей ретте «Бұлттай жауатұғын менің өзім», «ғаламға дастан қылып айтқан сөзім» деп, дарқан дарынына сүйсінеді. Дереву көңіл, күй, ой, сезім толқындары басқаша ренге өзгеріп, «Бораған қардай болып бұрқырадым, Жалғаннан суып көңілім, тоқырадым»деп күйінеді. Ақын ойын ары қарай тереңдетіп, тәмсілге көшеді. Сөйтіп бұлбұл мен қаршығаны кездестіріп, бір-бірімен сөйлестіреді. Бұлбұл айтады: «Жалғанда ынтызарым – бір қызыл гүл!» деп. Қаршыға, сен ақылға кендесің. Бектер бағып-қағады. Жүйрігіңіз ерттеулі. Патшаның қасындасыз. Кекіліктің жүрегі мен миын қоректенесіз» – дейді. Бұған қаршыға былайша уәж айтады: Сен де ақымақсың пайдасы жоқ гүлге ғашықсың. Жағың тынбайды. Зарығумен, зарлаумен ғұмырыңды өткізесің дейді.

«Ғаламға дастан болған бұлбұл атым» бар дегенінен танбайды, өнеріне табынады. Ақын жырдың ең соңғы шумағын: «Құс болсаң, боз балалар, бұлбұлдай бол! Табылар іздегенге бір қызыл гүл! Ет үшін бір-екі торға түскен, Тіл алсаң бола көрме қаршыға сол!» – деп түйіндейді. Затыңа, атыңа лайық қызмет жаса дегенді көкейге ұқтырады. «Мәшһүрдің өзін өзі ертегі қылып сөйлегені» дейтін ишарат, тұспалға негізделген шығармасында «Ерте, ерте, ертеде бір ханның қолына сұңқар ілігеді. Баптайды, мәпелейді. Оның балақ бауын алтындатады, алтын күннің сәулесіне ойнатып, жалтылдатады. Таза алтыннан қоңырау жасатып тағады. Сұңқар мейілінше алғыр болып жетіліп, аспан құшағында әуелеп, асып-тасады. Иесіне қайырылмай, сый-құрметіне мойынсұнбай, менменділікке ұрынады. Дей тұрғанмен, ұшқан ұясына деген ынтызарлық оянып, мекеніне оралады, балақ бауын ұяластары жем деп жиналады. Олардың ойлағанындай болмаған соң, барлығы да тоң-теріс қарайды. Сылдыраған қоңырауынан да үрейленеді. Жан-жақтан ұлардай шулап, дүрсе қоя береді. Ақыры ит қорлықпен өледі.

Ақын өзінің өнердегі жолын, ғылымдағы соқпағын осы бір жағдаймен салыстыра суреттейді. «Біледі өз басынан кешкен кісі, талай уын жалғанның ішкен кісі. Жалғыз шала болумен бықсып қалып, От боп лаулап жана алмай өшкен кісі. Құғаным бала жастан – ғылым жолы, Емес пе ғылым жолы – ханның қолы?!» – деп, өз жайынан сыр толғайды. Рухани кемелдікті, кеменгерлікті мойындау – келешектің ісі, болашақтың еншісі.

«Ақ қағаз, қалам, сия келді бізге» – Мәшһүр Жүсіптің шынайы ақындық өнерін, өмір, тіршілік, тұрмыс құбылыстарына деген философиялық көзқарасын терең танытатын болмыс-бітімі бөлек шығарма. «Жел сөзге қызыл тілім ділмар еді», «Дананың сөзге жүйрік дүлділімін», «Қырықты ілген қысқа күнде қыран едім», «Кеудеге Құдай кеңес берген шақта, Қағазға он саусағым атша желген» деуінде терең сыр бар. Өйткені, толағай ой-толғаныстар, сөздің меруерт толқындары бұл жырда нөпірлеп төгілген. Мысалы: «Көңілім дария болғанда, қолым – қайық, өз-өзімнен боламын Еділ-Жайық».

Қоғам өміріндегі қайшылықтарды: «Бір шын сөзге он өтірік сөз қосып айтатындықты», «ит мойнына гауһар таққанмен, басқа затқа айналдырып жіберетіндікті», «есіл болат жауһарды» қадірлемейтіндікті, қара тасты жылтыратып ысқанмен айнадай жарқырамайтынды түп-тамырынан қозғап, әшкерелейді. «Қасқырдай қақпандағы ызаланып, Жатырмын өз аяғым, өзім шайнап» – деп қынжылады. «Хақиқатты дәл көруге, жан көретін көз керек», «Сөнген ойды жандыруға, жан берерлік сөз керек» деп Шәкәрім айтқандай, Мәшһүр Жүсіп ой-толғамдарының заттылығы, түп негізі ақыл-сана, рух, парасат дейтін асқақ ұғымдармен тамырлас.

Аталардың қасиетті өсиеті замандар бойы мысқалдап жиналып, ақыл- ой сүзгісінен екшелген, сұрыпталған өмір тәжірибесінің, тарихи зерде-санасының даналық қорытындысы, тоқсан ауыз сөздің түймедей түйіні, адамгершіліктің ереже-қағидасы. Мысалы: «Арқадағы абылай бол, Бұқарадағы Даниярдай бол! Қойкөлдінің қойын берсін, Қойсоймастың ойын берсін! Тоқаның жылқысын берсін, Ақылдының құлпысын берсін..!» Бұл – бата сөз келісті, ұғынықты.

Кісілік, дұрыстық, түзулік жайындағы түйінді ой толғаныстарға негізделген халықтық-поэзиялық дәстүрдегі терме сипатындағы салиқалы сөзге тағы бір мысал: «Шын асылмен дос болсаң, «Алсаңыз, ал, бер» демес. Түзу жолда жүрген соң, Теңім түзу көрген соң, Жарлы да болсаң, тұқым шаш, еңбегіңді жер жемес». Немесе: «Жастықта қызба, жалын от, Артығы ақылға салмаса. Дариядан Гауһар кім алар, тереңге сүңгіп бармаса?!»

Философиялық ой тұжырымдарға бай шымыр тоқылған төрт тармақты шумақтар да мейілінше Мәшһүр Жүсіптің көркемдік логикасы ересен. Сондықтан да телегей ой-пікірлерін тас-түйін, жинақы, оймақтай етіп, жұтынтып жеткізеді әрі тереңнен толғайды, түбірінен қозғайды. Мәселен, «Ай – қараңғы, күн – бұлт, түн деменіз, Біреу – жарлы, біреу – бай: күндеменіз! Ата тілін сыйлаған халал ұлды, Хұтпа ұстаған молдадан кем деменіз!» Немесе: «Біреу – өлі, біреу – тірі: «Ал» мен «Бердің», Мал қашты уысынан һәмматлы ердің. «Шық бермес Шығайбайға» тұрақтады, О дағы біліп: «Ал» -ды берген жердің». Осынау төрттаған тұспалға, ғибратқа бөленген. Адам басындағы мәрттік, сан етін кесіп беретін жомарттық, адамшылық, мейірбандық, кеңпейілділік азая бастағанын мәлімдейді. Мәшһүр Жүсіп «Өлең және қара сөз ғибраты» деген ой-толғамында: «Ал» – «Бер» деген сөзі екі ағайынды болушы еді, соның «Ал» дегені өліп, «Бер» дегені тірі қалып, «Бар» – «Жоқ» деген екі ағайынды болушы еді «Бар» дегені өліп, «Жоқ» деген сөзі тірі қалып» деп жазады. Бұл – ақиқат. Дүниеқоңыздық жайлаған жерде обал сауап рақым адыра қалады.

«Бес қымбат» – адам баласының рухани ізгілік келбетін, рух, сана болмысын, ар-ождан тазалығын терең де шынайы толғаған туынды. Ақынның «Бес қымбат» дегені иман, ғақыл, сабыр, шүкір, әдеп. Бұлар бір-бірімен берік байланыстағы философиялық – этикалық категориялар. Рухани жетілудің негізгі шарттары.

«Бес парыз» – Мәшһүр Жүсіптің исламның бес парызын (иман, намаз, рамазан, зекет, қажыға бару) нақ-нағымен, тақта-тақтасымен келістіре суреттеген көлемді жыры.

«Бес нәрсе бізге бұйрық бір Алладан, ықыласпен қылу керек білген адам» деп қадап айтады. «Дүние жиғанның», «қолы жұмсақтың» емес, «құдай үшін жанын қиғанның», «Өнерпаз – ғылым-білім» деп түсінген көкейкөзі керемет «береген, шыншыл», сәлем беретін данасының қасиеттерін мөлдірете сипаттайды.

«Құдай кірсіз, ай мінсіз» екендігін, пайғамбар хадистерін ерекше пайымдаған ақын:

Құдайдың шеберлігін көзінмен көр,
Тіреусіз тұрған жоқ па көкпенен жер.
Алланың ризалығын шын ойласаң,
Баланы кішкентайдан оқуға бер.
Баланы бер оқуға жас басынан,
Алланың құр қалдырмай олжасынан»– деп тұжырым жасайды.

«Ағашсыз жапырақ» – сақилық пен сараңдықты, адалдық пен арамзалықты, жақсылық пен жамандықты, елгезектік пен еріншектікті, уайымшылдық пен ойсыздықты, естілік пен қысыр кеңестің салыстыра сипаттаған терең мазмұнды ғибратты жыр. Мәшһүр Жүсіптің лебізіне зейін аударайық: «Жігіттер сараңдықты қылма кәсіп, Болмайды сараң жанға жұмақ нәсіп. Болма да өзі тақуа, өзі сопы, Тозақтан құтылмайды сараң қашып». Я болмаса: «Қылындар сақилықты жастан машық, Жомартқа сегізжұмақ есігі ашық. Сахи адам – бір алланың сүйер құлы, Болса да бөгеті жоқ қандай пасық!» Қас жақсының белгісі – кең пейілділік, жомарттық. Ақыл иесі адам

баласының осындай асыл қасиеттерін, аят, хадис сөздерін ардақтайды. Үлгі, өнеге тұтуға, «істер істің тәртібін білуге», өнерменен ермек қылуға, «жалғаннан келер-кетер ісін ойлауға» үндейді.

Бұрынғылардың батасы – образдық – метафоралық жүйесімен, ұлттық дүниетаным өресімен, діни-философиялық, этикалық қырларымен, стилистикалық, семантикалық байлығымен ерекшеленеді. Пайғамбарлардың қасиеттерін, өсиеттерін, өркендемпаз істерін, дәулет-сәулетін, айбат-қайратын, қуат-ұятын, бақ-берекесін тізбелеп келеді де, былайша жалғастырады: «Халық қамын жеген – Қарқарадай хандардың сәлеметтігіне, Ел қамын жеген – едігедей бидің сәлеметтігіне, Өз еңбегін жеген – Құдай, шүкір, тәубе дейін – Қара бұқара халықтың сәлеметтігіне! Халқын, жұртын, қаны бірге ұлтын – ілгері бастырамын деген – Еңбекшіл ерлердің сәлеметтігіне! Қой орнына ат берген – Атымтай жомарттардың сәлеметтігіне!» Осынау бата сөздер адам баласының көркем мінезді, түзу, дұрыс пиғылды, сабырлы-салиқалы, байыпты-байсалды, ақ еділ жайсаң, жайдарман, таза ниетті, мәдениетті, әдепті болуға шақырады.

«Қойсоймастың ойын берсін! Тоқаның жылқысын берсін, ақылдының құлпысын берсін...!»

«Ақылдың пайдасы» (ертегі) – «Не жұмыс, не іс қылсаң ақылмен, сабырмен артын ойлап істе» деген ақыл сөздің мәнісі жарқын айғақ – мысалдармен дәйекті дәлелденеді. Ерте уақытта бір патша өзгелерден ерешеленбей шаһар аралап жүргенде басына ат басындай алтын, аяғына қой басындай алтын жастанып жатқан ақыл сатып, кәсіп етуші адамға жолығады. Патша қолқалап, одан бір ділдаға осы ақылды сатып алып үйінің қабырғасына, әрбір тұтынатын нәрселеріне жазып, бұлжытпай орындайды.

Бірде патша шаштаразшыны шақырады. Оның алдынан бас уәзір шығып, алтын басты ұстарасын ұсынады. Шаштаразшы жазуды оқып, өзінің үйреншікті ағаш сапты ұстарасымен шаш қияды. Патша оның алтын сапты ұстарасын қимағанын байқайды да жендетін жедел келтіріп: «Шаштаразының басын ал!» дейді. Шаштаразшы: «Дат, таксыр! Алтын сапты ұстара менікі емес оны сіздің бас уәзіріңіз берген еді. Сіздің мына жазуыңызды көріп: «Қой сырын білмеген аттың сыртынан жүрме!» – деген бұрынғылардың мақалы да бар еді, – деп, – күнде көзім көріп, қолыма ұстап үйренген сыралғы ұстарам жақсы болар! – деп алған себебім сол! – дегенде, патша бас уәзірін шақыртып: «Мынаның шашын ал, өз ұстарасымен!» дейді. Уәзірдің табанда жаны шығып кетіпті. Арам пиғылды марқұмның орнына ақыл сатушы кісіні бас уәзір етіпті.

Үйреншікті дағдысы бойынша патша тағы да қала аралап жүрсе, базарда бір нан сатушының нанының дәмін татса шынында да тіл үйірерлік екен. Үйінді көрсет, күнде нан алып тұрайын дейді патша. Ол үйіне патшаны ертіп барып, тамақ жайын таныстырады. Тағы бір үйге бас сұқса толған адам, баршасы темір көгеннен көгенделеді. Бірден патшаны да көгендеп тастайды. Сөйтсе кісі сойып майына нан пісіріп, сатады екен.

Патша жоғалады. Ақылды уәзір тіс жармайды, патшаны союға әкеледі. Ол: «Сен мені сойма. Мұнан да артық пайда келтірейін. Маған кілем тоқитын құрал тауып бер!» – дейді. Патша кілемге ақыл сөзді қоса тоқиды. Және кілемді осы шаһардың патшасына сат, мың ділладан кем берме» – деп кеңес береді. Ақылды, бас уәзір патшаның тірі екенін біліп, кілемінді екі есе бағаға аламын, үйінді кереметтеп бір жасауылымен, соңынан жасырын үш жасауылымен, тағы да он жігітін жіберіп қанышерлердің үйін түгелдей тінтіп, патшаны және көгендеулі адамдарды қапастан құтқарады.

Кісі етіп сатып пайдаланушыны мойнына темір шынжыр тағып, сүйретіп өлтіріпті.

«Бұрынғы замандағы құн төлеу, адам емдеу салты» (екінші нұсқа) – Абылай хан заманындағы билік-кесімдер шығарушы, төрелік айтушы, дау шараларды реттеуші, бітімгер күлік Шобалай баласы Жаңабатырбидің құнға қылған кесімдері көрсетілген. Мысалы, «қара құн – жүз жылқы, он екі жақсы; сүйек құны – елу жылқы, алты жақсы; өнер құны – «тоқал құн» болады – тоғыз жақсы. Бұл үш құн – еркекте

Көтеш ақынға алынған, ұрғашыда Ұлбикеге алынған. Батыр майданда өлсе, «Жеті ердің құны алынсын!» деген кесім шығарған. Аттың құйрығын кескен ұры жыл бой босаға күзетеді екен. Мұның мәнісі бір жыл ішінде кісі өлсе, кісі құнын төлеттіреді екен. Мал ұрлаушыға мал иесі оның мойнына арқан салып, өлшеулі жерге дейін сүйрейді екен. О заманда ойнасқорды қара есекке теріс мінгізіп, мойнына құрым киіз ілдіріп, арқан тағып, қырық қысырақтың құйрығына байлап, еркімен жібереді екен, сөйтіп, үріккен жылқылар тас-талқан қылып өлтіреді екен.

Мақалада «бақсы», «жарғыш», «құяңшы», «оташы», тәрізді халық емшілерінің өнерін тәптіштеп жазған.

Тапқырлық пен шешендікті мінсіз меңгерген Ақтайлақ би Алшынбай биді алшысынан түсірген тарланбоз. Ақтайлақ Қарқаралыға келгенде, Алшынбай би: «Осы сіздің ел: «Қымызға тар, – дейді ғой, шөлдеп бара жатқан жолаушыға тостағанмен ауыз тигізіп, шөлін қандырмайды!» – дейді. Осы рас па? – депті.

Сонда Ақтайлақ би: «Жылқыны қазақ: «Жаным», – дейді, қымызын – қаным» – дейді емес пе?!»

Ақтайлақ би ойын әрі қарай сабақтастырып, көзбен көріп айтып отырсыз ба? – депті.

Алшынбай естігенім бойынша депті. Сонда Ақтайлақ би: «Көз – шынның расы, құлақ өтіріктің ұясы» – деуші еді. «Өтірік пен шынның арасы төрт-ақ елі – деп, төрт саусағын көз бен құлақтың арасына қойып тұрып: «Сіз осы сөзді көзбен көрген шығар, расын айтып отыр екенсіз» – деп отырсам, «өтіріктің ұясы» құлақтың естігенін айтып отыр екенсіз ғой – деп өкініпті.

Ақтайлақ бидің Алшынбай бидің бәйбішесіне айтқан: «Ердің семізі – елдің құты, әйелдің семізі – үйдің жұты. Атың жемпаз болса, берді Құдай, қатының жемпаз болса, ұрды Құдай», «Етегім – төсек, жеңім – жастық» – дейтін уытты, қуатты сөздері қандай десеңізші!»

«Бұрынғы құдалық әңгімелері» – бұрынғы замандағы өлшеусіз байлық иелерінің әсіре жөнсіз құдалығы, келін түсіруі, қыз ұзатуы, әкесіне ас бергендігі, қызықты дүние қызығының, сасық байлықтың басы қандай, аяғы қандай, ешкімге опа бермейтіндігі, «жұрт көзіне түспек, ел аузына ілінбек өзі бір атақ», «бұл дүние жиылған жеріне не жылан, не шаян, не у, онан басқасы жоқ екендігі» біреуге опа қылмаған дүние біреуге опа қылмайтындығы», тұрмыс-тіршіліктің, «бөліспе бүліншіліктің» нақты мысалдары, дәйек айғақтарарқылы баяндалады.

Алтай қарпықтың атақты байы Сапақ «Үш жүзден» бай таңдады, құда болуға. Кіші жүзде Байсақал деген бай бар деп, байлығын өзіне тең көріп, сол Байсақалға Кенесары-Наурызбайдың ағасы Саржан төрені алып, елу кісімен құда түсуге барады.

Қалындықтың бір сәукелесінің құны бес жүз байталға татиды екен. Қыз жасауының өзі бес отау, бір алтын шатыр, бес жүз жылқы және де қыз отауының уығын атпен жүріп байлаған екен. Керегені басы мен аяғы, уық, күлдіреуіш, шаңырақтың өзінде тұтамкүміспен көмкерілген. «Ай дейін десе, аузы бар, күн дейін десе, көзі бар» бір қасық сумен жұтып жібергендей, жасы дәл он бесте сұлу қыз екен.

Тоқетері, Сапақ бәйбішесі өз келініне «өзі ұйқышы, өзі жынды, неше түрлі жамандықты жапсыра береді...». Әрине бұлайша ғайбаттау – ойсыздықтың, дүниеге тойымсыздықтың, топастықтың, тасырлықтың белгісі. Мұса Шорманұлының лебізіне жүгінейік: «... әдейі Сапақтың келінін іздеп барсам, бет біткеннің сұлуы екен. Ұрғашының алғара қиғашы екен. Сөйлескен жанды магниттей тартып кететұғынның өзі екен. Шәй қайнатып әбдіресін ақтарып, шәй салғанда, шәйдің иісі отырған үй түгіл ауылды аралап мұрын жарып кетті».

Бұл орайда Мәшһүр Жүсіп «Байлық алды – денсаулық, одан соңғы ақ жаулық, онан кейін жүз саулық, мұнан асса жын шалық деген әулиелердің сөзін орайлы келтіреді де Сапақ бай жын шалқтың-шалығымен орыстың Майор деген бастығымен төбелесіп жер ауады. Келінін Сапақ байға келістіре шағыстырудың кесірінен бұл жалғаннан татар тұз-дәмі таусылады. Мұның тарихы былайша өріледі. Келін жүрегі

ажалдың құрығына ілінетінін сезген соң: «Бір кішкене қайнысын қойнына алып құшақтап жататұғын болыпты. Керек төсекте, жатқан жерінде өлтіріп, Құшағында жатқан баланы Қатынның қолын кескілеп, әзер айырып алған екен дейді».

Сібірдің он сегіз мың казак-орысы атқа қонып, Кенесарының ауылын шапқанда, Сапақтың баласы бір жер ошаққа жасырыныпты, үстіне бір түйенің жабуын тастатқан екен. Бір орыс-казак жабуды көтеріп қалса, Бұғып жатқан сорлы байдың баласын мылтықпен бір-ақ атып кете барыпты. Олар ажалдысын қырған, ажалсызы құтылған, кейбіреулері тірідей тұтылған. Тек ханның иелігіндегі Байсақалдың қызының отауының бір бүлдіргеніне қол тигізбеген. «Дәу де болса, бұл үйдің әр нәрсесіне у жағып кетті ғой, – деп, – біреуге опа қылмаған дүние, біреуге опақылмайды екен» – деп хан өртеп жіберіпті.

Сапақбайдың қыздары Алшын би мен Азынабай мырзаға келін болып түскен екен. Құтсыз келін болғандықтан, бірде-бір ине жібіне тимей төркініне қайтарылыпты. Байдың «Бір маржаны барған жерін оңдырмайтұғын болыпты». Сапақ байдың тұқымы бордай тозыпты.

Тоқа Сапақ бай Байсақалдың қызын Жасұлан мен Жежебай дейтін жігіттерге өлтірткен, екеуі де ит жемеде қаңғып өлген. «Байсақалдың қызының ақ қаны осындай қылған» – дейді екен.

Ғылым-білім, ой-парасат кеңістігінде жарқын із қалдырған Мәшһүр Жүсіптің: «Әркім өз жанын тірілтуге ұмтылса, ғылым-білімге ғұмырын сарп қалсын! Ғылым-білімге ғұмырын сарп қылған пенденің жаны тіріліп, сыйлы болады»–дегені, оның мәңгілік рухани өмірінің де кепілі. «Алашқа өрнек», «ұлтқа пайда» келтірген халық перзентінің, әділдік қызметкерінің ізгі даналықты ойлары соншалықты келешектің келісті кеңесіндей, сәулемі санасындай, көркемділіктің бастауындай.

ӘОЖ 82-1

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ БАЛЛАДА ЖАНРЫНЫҢ ДАМУЫ

Н.С. Қамарова

Баллада – ғылыми тұрғыда аз зерттелген жанр. Ең алғаш рет жоғары мектеп үшін жазылған Е.Ысмайыловтың «Әдебиет теориясының мәселелері» [1] атты кітапта баллада лириканың бір түрі ретінде қаралған. Кеңес дәуіріндегі қазақ балладасы бойында қалыптасқан жанр белгілерін (сюжет, композиция) сақтап келді.

Балладаның шарықтау шегі ХХ ғасырдың 30-60 жылдарына сәйкес келеді. Оны қоғамдағы түрлі өзгерістермен байланысты деуге болады (төңкеріс, колхоздастыру, Ұлы Отан соғысы, тың игеру, т.б.). Балладаның ендігі бір көп жазылған кезеңі – Ұлы Отан соғысы жылдары. 1941-1945 жылдардағы алапат соғыс жалпы қазақ әдебиетінде кең өріс тапты. Жаудан қорғауға шақыратын, майдандағы от кешіп, кеуделерін оққа тосып жүрген батыр ұл-қыздарының жанкешті күрес қимылдарын насихаттайтын өлеңдер туды. Осы кезеңде жауынгерлік дәстүрді жырлау шыңдала түсті. Дүниежүзілік соғыс поэзияны дамыту, оған жаңа мазмұн, жаңа сапа беру бағытында ізденістерге мұрындық болды. Бұл тақырып 1970-2000 жж. ақындар шығармаларында жалғасын тапты. 70-90 жылдар аралығында замана ырқына, талабына бағынудан туған жасанды толғамдар, идеялық рупорды еске асалатын тұлғалар орын алған. Дегенмен уақыт алға тартып отырған көкейкесті әлеуметтік-моральдық, адамгершілік-этикалық мәселелерді көтеруге айрықша талпынды. Төл әдебиетіміздің поэзиясы 70-90 жылдар аралығында бірталай биіктеп, өрісі кеңейе көрінеді. Әлем әдебиетінің барлық озық үлгілерінен нәр алды. Поэзия жанрлары құбыла, жаңғыра түсті. Көркейе түскен балладаны да қаламгерлер әр тақырыпта түрлене толғады. Реализм мен романтизмнің өрілуінен

көрінетін баллада бітімінен азаматтық-жауынгерлік рух көріне түсті. Ерлік пен елдік, адалдық пен сұлулық, пәк махаббат пен биік парасат – балладаның батыл қимылдарына арқау болды.

1970-2010 жылдары қазақ балладасы жалпы әлемдік озық дәстүрлерін қабылдай отырып, дамып келеді. Оқиға күрделеніп, көркемдеу құралдары жаңара түсті. Зерттеуші Б.Кәрібозұлы «Лирика жайында» [2] атты зерттеуінде қазақ әдебиеттану ғылымының барлық жетістіктерін ескере, салыстырмалы-типологиялық әдістің талаптарына негіздей отыра қазақ лирикалық поэзиясын жаңаша классификациялауды, арнау, толғау, баяндау деп қарастыруды ұсынады. Одан әрі арнау, толғау, баяндау лирикаларына тоқталып, ерекшеліктерін көрсетеді. Зерттеушінің баяндау лирикасы деп бағамдайтыны баллада жанры.

Баллада басқа жанрлармен қатар қай кезде де заманына сай, көкейкесті міндеттерді өз тұрғысынан шешіп, өмір өзгерістерін қалт жібермей, дәуір шындығын дәл бейнелеуге талпынған. Балладада тақырып аясы, суреттелетін кезең, сюжеттілік желісі әр түрлі. Суреткерлер өмір құбылысының ішінен ерекше қызықтырған, ой-қиялына түрткі салып, көңіліне әсер еткен жайларды поэзия тілімен жасап, сомдап, тақырып қылып белгілеп оқушы назарына ұсынады. Бір баллада сюжетіне өткен дәуір батырлары арқау болып, тарихи адам бейнесі жасалса, екіншісінде азғын фашизмнің зардабы, соның кесірінен адамдардың жүрегіне салынған жара, ауыр тұрмыс суреттеледі. Кейінгі кездегі жанр шығармаларында бейбіт заман адамдарының тұрмыс-тіршілігіндегі проблемалары, адамгершілік идея мәселелері, адам тағдыры т.с.с. сөз болады. Қаламгерлер қилы тағдырлар арасындағы тартыс әрекетін суреттей отырып, тарихта белгілі адамдардың, өнерпаз тұлғалардың характерін ашып, образын жасауға тырысқан. Өнер, өнерпаз тұлғасы – бұрыннан-ақ мол игеріліп, сан қырынан сомдалған, талай үздік жырларға арқау болған тақырып.

Баллада соңында ақын түйін жасап, оқырманға ой тастайды. Түйін жасауда «бірақ» сөзі көп қолданыс табады. Мысалы:

Бірақ, соның оралмады сүйгені,
Дүние салды амалсыздан тигені.
Сөне берді жалынды оты жастық шақ,
Күзетші боп қалды отбасы үйдегі.
(Қ.Жармағамбетов.«Өксіген өмір»).

Әлгі кісі кезіп жүрген қиянды,
Қас жауы екен қасқырлардың зиянды.
Бірақ та ол
Анасынан айрылған
Жетімдерді
Өлтіруге ұялды.
(О.Сүлейменов. «Қасқырдың күшіктері»).

Баллада шығармаларынан шығатын тағы бір қорытынды: аталған туындылардың авторлары кейіпкерлерін «кенет» сюжеттік жағдайда суреттейді. «Кенет» жағдайы кейіпкердің шағын оқиғадағы оқыс қимыл-әрекетін шапшаң қозғалыста бейнелеуге тиісті.

Кенеттен (солдат мұңы тұрған аңдап),
Көлеңке көтерілді бұлғалаңдап.
«Аһ!» деді. Талып түсті. Анадайдан
Жыланды көрді-дағы тұрған арбап.
(И.Оразбаев. «Құпия ғашық»).

Бәйгекер – аққан жұлдыз дара шығып,
Иілген ер үстінде бала – шыбық...
Кенет!
Кер ат өкпесі сырылдады! –

Сыр берді құлын кезгі қара суық!

(И.Оразбаев. «Қара суық»).

Кенет атыс тынып қалды

Қайта түсіп сабасына.

Жоқ болғандай сіңіп бәрі,

Тығылып түн арасына.

(С.Мәуленов. «Тартыс таңбасы»).

Кенеттен нөпір жау шапты!

Қарғып-ақ тұрды балақай.

Мүлгіген дүние қаусапты,

Суаттың бойы талапай!

(Б. Әбдіразақов. «Намыс күші»).

Кенет ақын табыттан атып тұрып сөз тастады шаңытқан...

(Ж. Нәжімеденов. «Кішкене»).

Қазақ балладасының даму кезеңдерін былайша бөлуге болады: I. Балладаның балаң кезеңі. XII ғ. (М. Қашқари еңбектері). II. Балладаның жанр болып қалыптасуы. XIX-XX ғ. басы (1880-1930 жж.). Абай, Сәкен, Мағжан, т.б. III. Жаңа баллада. XX ғ. (1940-2000 жж.). Қ. Аманжолов, С. Мәуленов, Қ. Жармағамбетов, Ж. Нәжімеденов, М. Шаханов, т.б. 1970-1990 жылдар аралығы баллада жанрының биікке көтеріліп, арнасы кеңіген шағы. Қазір баллада жазатын ақындар тым аз. Бір шағын шығарманың бойына күрделі оқиға енгізіп, оқырманның көңілінен шыға беру әр ақынның қолынан келмейді. Балладашы ақындар шағын шумақтарға тұтас өмірді, адам тағдырын, рахат-күйінішті сыйғыза алады.

Ұлттық поэзиямыздағы баллада жанрының дамуында ақын Медет Дүйсеновтің өзіндік үлесі бар. Ақын шығармашылығындағы баллада, толғау жанрлары да поэтикалық ерекшеліктерімен даралана көрінеді. Әр жылдары жазылған «Үш тораңғы», «Сәбиден қашқан сұлу», «Еленбей қалған есім», «Сынған шүйше», «Ел басқан», «Соққылар» және т.б. балладалары ақынның ізденісінің жемісі деуге болады.

Балладаларының негізгі өзегіне айналған адамгершілік, қайсарлық, адалдық сияқты адами қасиеттер белгілі бір оқиғаның, белгілі бір уақыт шындығының аясында бой көрсетіп, ақындық ұстанымды танытады. М. Дүйсенов те өз балладаларында бірсыпыра ізденістерге талпыныс жасап, нәтижеге жеткен деп айтуға болады. Көркемдік қуаты, тіл өрнегі жағынан ақынның эпикалық құлашының қарымдылығын танытқан балладалары белгілі дәрежеде лирикалық сыршылдығы, азаматтық әуеннің анықтығы тұрғысынан бағалауға тұрарлық дүниелер.

Ақынның балладалары классикалық үрдіске сәйкес жырланған. Ақынның «Сәбиден қашқан сұлу» балладасы қазіргі қоғамдағы түйткілді мәселені көтереді. Ақын өз баласынан өзі жеріген сұлуды балапанын қорғаштаған тауықпен салыстырып:

...Қиналмай ма қылмысыңнан жан арың,

Балапандай құн жоқ па балаңның?!

Ұрпағы үшін басын тігіп ұмтылған,

Тауық құрлы болмадың-ау, қарағым [3, 44 б.],

— деп қынжылады.

Өлең соңында:

Бабаларың бауыр еті санаған,

Бекер, бекер қашасың-ау баладан.

Әлемде бұл, сұлулық жоқ асатын,

Құшағына сәби құшқан анадан [3, 45 б.],

— деп ақын түйін жасайды.

«Еленбей қалған есім», «Үш тораңғы», «Сынған шүйше», «Ел басқан» атты балладаларының поэтикалық мазмұн мен пішіні жүйесінде қазақтың салт-дәстүрі көрініс табады. Бұл балладада аян беру сияқты ишараттың аяқ асты болмауын

ескертеді. Ақынның анасы ұйықтап жатып, түс көріп, дүние салған әкесінің аян беруі суреттеледі:

Танғандай бейне есінен,
Кенет бір ұйқы меңдетті.
Жертөле терезесінен,
Әкесі қарап сөйлепті:

«Қолыңа қос ұл қонды шын,
Төгеді салған нұрын бақ.
Үлкенін – Сәдет, соңғысын –
Медет қой» депті мығымдап.

«Өзгертпе бірақ аттарын,
Өзгертсең гүлдей солады.
Жадында болсын айтқаным», –
дейді де ғайып болады [3, 106 б.].

Ақынның анасы түсіне әкесінің енгенін, аян бергенін енесіне айтады. Көп ұзамай егіз ұлды дүниеге әкеледі. Баллада оқиғасы одан әрі былай өрбиді:

Қошқардай қос ұл келгенде,
Ырым ғып жатса несі мін?!
Өзіне билік бергенде,
Зәуре әжем айтты шешімін:

«Сәдет де мейлі, мәпеле,
Ныспыны артық тоқтатың.
Тілекші болсын әкеге,
Тілекбай қоям, – депті – атын».

«Өзгерді-ау, аты өзгерді...» –
Деп, анам үнсіз қалыпты.
Шарасы қайсы өзге енді,
Егіліп іштей қамықты [3, 107 б.].

Уақыт өте келе қуаныштары ұзаққа бармайды. Егіз ұл бірдей шетінеп, шаңырақ қара жамылады. Зарығып көрген ұл өзі екенін айта келіп, ақын шаңырақтың қайта шаттықа оранғанын суреттейді.

Нұр ойнап анам көзінде,
Атапты Медет мені әулет.
Осы бір есім кезінде,
Еленбей қалып еді-ау деп [3, 107 б.].

Ақын бұл өлең арқылы ел мұраларының еленбей қалмауын айтып, ой түйеді.

«Ел басқан» балладасы болған оқиға ізімен жазады. Қапы аңғарын қуалап келе жатқан ақын мен ұлы Еділбек үйдей-үйдей сандықтастарды тамашалап келе жатады. Одан әрі баллада былай өрбиді:

Көргендей бір ғажайып кереметті,
Еділбек қасымдағы елең етті.
«Ел басқан» дегенімде, сұрады ұлым:
«Бұлайша аталған, – деп, –не себепті?»

Балама қарап қойып, құмарланған,
Толғандым, түңілгендей бұл жалғаннан.
Қиялмен құстай ұшып кете бардым,
Елестеп ескі мекен, мұнарланған... [3, 162 б.].

Баласы бұл жерді неге «Ел басқан» атанғанын қызығушылықпен сұрайды. Бір кезде ақын шешіліп баласына бұрын болған оқиғаны баяндап береді. Бұл жерге бір жылы жазда Табын ауылы көшіп келіп, қоныстанады. Шілденің аптап ыстығынан сақтап тұратын аңғарлар, таудың биік шыңдары көлеңке болып, халықтың паналайтын орны болған. Сол еңкейген ұшпа шыңның қабақтарына сызат түскендігі айтылады:

Биікке сызат түсіп, жарылыпты...
Көрген жан, бір қауіптің барын ұқты.
Айтқаны ағайынға аяқсыз ғап,
Көңілі байыз таппай, әлі күпті.

«Сан жылдар пана болған, саялы маң,
Құласа, нағып тұр, – деп, – баяғыдан»
Көпшілік құлаққа іліп, мән бермеді,
Білдірмей бірте-бірте таяды ылаң.

Күні ертең тап боларын, таңда қайғы,
Адамдаршаруа күйттеп, аңдамайды.
Ыстықта тұрар бұл жер ұдай боп,
Аймалап, қоңыр салқын жанға жайлы [3, 163 б.].

Бұл табиғаттың кесапаты сол жерді қоныстанған елді қырып жібереді. Қазақтың малсыз күні жоқ екендігі айтылып, бір адам жылқы іздеп айдалаға кеткендігі айтылады.

Одан әрі өлең жолдары былай баяндалады:
Оралса... ауыл орны астан-кестен,
Жылады, адасқандай сасқанда, естен.
Тұрағы тау астында тапталыпты,
Сұмдық-ай... Қандай азап бастан кешкен?!

Ит те жоқ айбат шегер, үріп алдан,
Құдайым неге сонша қырына алған?!
Жаралы жалғыз ешкі маңырайды,
Қуыста қыстырылып тірі қалған [3, 163 б.].

Соқайып сорлы басы қалған жігіттің үмітінің солғаны, мол мұрасының жоғалғаны, өзегі өртеніп, есі ауысқандай халге түскені нәзік лирикамен суреттеледі. Өлгендердің өксігі үздіге соққан желдің уілінде жатқандай сезіледі.

...Баян ғып айтқаныммен, бүгінімде,
Жүректің жеңілдер ме жүгі мүлде.
Өксігі естілердей өлгендердің,
Үздіге соққан желдің уілінде.

Әне сол, оқиғаның болған жері,
Тау түссе опырылып, оңған ба еді?!
Сақталып жұрт жадында, соққан мөрдей,
«Ел басқан» аталыпты содан бері [3, 163 б.].

Міне, болған оқиғаның ізімен жазылған балладада ақын осылай ой тербейді. М.Дүйсеновтің баллада жанрындағы қолтаңбасы ешкімге ұқсамайды.

Айтар ойды жалаң баяндамай екінші бір тосын сурет арқылы аңғарту – ақындар балладаларына тән негізгі көркемдік тәсіл. Нәзік сыршылдық, элегиялық сарын, жан тебіренерлік лиризм – балладалардың негізгі сипаты болып келеді. «Жазушының өзіндік стилі, ең алдымен, оның дүниетанымы мен идеясынан, жазу мәнері мен жанрынан, сондай-ақ жанды бейне жасау әдіс-тәсілдерінен, оқырманға үлгі етер идеалынан, тіл шеберлігінен, шығарманың бүтіндей пафосынан көрінеді» [4,160 б.], – деген зерттеуші Ф.Оразаев пікірінде балладада лирикалық сезім, толғаныс, автордың

оқиғаға деген көзқарасының басым болатындығы, кейіпкер мінезінің кеңінен ашылып, сол арқылы ұлт мінезінің әсерлі танылатыны айтылады.

Баллада – өлеңмен жазылатын синтетикалық жанр. Балладаның көпшілігінде мораль, адамгершілік қасиеттері дәріптеледі. Оған тән сипаттар: оқиға, характер, драматизм мен лиризмнің қоса өріліп келуі (баяндау, ақынның бағасы). Атам заманнан оқиғалы жырға, хикая, хисса-дастанға құрылған қазақ поэзиясының бұл баллада түрі – әрі жазуға да, оқуға да ықшам, ой мен оқиғадан бос сөзге орын қалмайтын кісі қызығарлық және өзінің қарқынды дамуына ғылыми және теориялық талдау жасауды талап ететін елеулі жанр. Бұл маңызды құбылыстың даму тарихы толық жасалып бітті деп айту ертерек. Қазіргі ұлттық поэзиямызда ақындардың шығармашылықтарында баллада жанры дами түскендігін назарға алып отырмыз. Бұл алда талай зерттеулердің еншісінде тұр.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ысмайылов Е. Әдебиет теориясының мәселелері. – Алматы, 1940.
2. Кәрібозұлы Б. Сырлы сөз сипаты. – Алматы. Қазақ университеті, 1997. – 280 б.
3. Дүйсенов М. Жанарда жанған жұлдыздар. Таңдамалы өлеңдер. – Алматы. ҚАЗАқпарат, 2013. – 245 б.
4. Оразаев Ф. Замана қаһарманы. Зерттеу. – Алматы. Жазушы, 1981. – 248 б.

ӘОЖ 82-1

ҰЛЫҚБЕК ЕСДӘУЛЕТ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ АДАМ МЕН ТАБИҒАТ ҮНДЕСТІГІ

**Н.С. Қамарова,
М.Д. Сарбас**

Табиғат лирикасы – әлем әдебиетінің ежелгі замандардан бері үздіксіз жырланып келе жатқан, байырғы жанрларының бірі. Шығыстың және Батыстың классикалық поэзиясында тұрақты жырланған табиғат лирикасы, табиғат тақырыбындағы өлеңдердің қазақ поэзиясында да ұлттық бояулы өрнектерімен жырланып келе жатқаны мәлім. Абайдың, Ш.Құдайбердіұлының, М.Жұмабаевтың, С.Торайғыровтың, С.Сейфуллиннің, І.Жансүгіровтің, Қ.Аманжоловтың, М.Мақатаевтың және т.б. ақындарымыздың поэзиясында табиғат лирикасы тобындағы өлеңдер ұлттық бояулы қалпымен әлем әдебиеті классикалық шығармаларымен үндес деңгейде жырланып келеді. Табиғат – поэзияның объектісі ғана емес, оның бойына қуат беретін, өңін кіргізетін арсенелі да тәрізді. Тіпті көркемдіктің бейнелеу амалдарының неше алуан түрлерін ақындардың табиғаттан алатыны белгілі. Ал, табиғат пен адамзат бір-бірімен тығыз байланысты. Табиғат адамсыз жасай берсе де, адам табиғатсыз өмір сүруі мүмкін емес екендігі белгілі. Сондықтан адамзат өмірінде табиғат үлкен мән атқарады. Табиғатты жырлау – сонау ауыз әдебиетінен бастап, күні бүгінгі поэзияға дейін ешқашан үзілмей жалғасып келе жатқан дәстүрлі үрдіс. Біздің қазақ сөз өнерінде де табиғатты жырлау сонау фольклордан басталады.

Ұлықбек ақын шығармашылығында табиғат лирикасы тобындағы өлеңдері мол. Әсерлі бейнелеу, тың тіркестер мен әсем суреттер жасау – Ұлықбек Есдәулет ақынның басты ерекшеліктерінің бірі. Поэзияда психологиялық параллелизмнің көркемдік қызметін поэзияның ұлттық сипаты мен мінезінен тыс әңгімелеудің дұрыс болмайтын себебі, психологиялық параллелизмдер жүйесінде ұлттың бірнеше ғасырлар бойы

қалыптасып қалған наным-сенімдері, ой-қиялы, сезім-сырлары, арманы т.б. тұтастай көрінеді. Қазақ поэзиясының арғы-бергі тарихында психологиялық егіздеу арқылы жасалған символдық образдар: тұлпар, аруана, дала, тау, теңіз, күз бейнелері. Осы символдық образдар ұлттық сипат пен мінездің танылуына жағдай жасайды. Ұлықбек ақынның рухани ішкі әлемі табиғат құбылысы арқылы сәулеленіп, өзгеше бір көрік тауып, үйлесім құрады.

Даланың дымқыл тұманы
Сипайды баяу бетімнен.
Жартыкеш көңіл тынады
Қанттай болып кетілген. [1, 162 б.]

Шумақтағы дымқыл тұман мен жартыкеш көңіл егіздеу арқылы адам мен табиғат гармониясын үйлестіріп тұр. Дымқыл тұман беттен сипаса, жартыкеш көңіл кетілген қанат сияқты.

Сыйдиып қалған сұр бұтақ
Жел соқса көкті көсемек.
Жыртық бұлт аспан тұр жұтап,
Ошағы сөнген не себеп? [1, 162 б.]

Сыйдиган сұр бұтақ та, жыртық бұлт та ақынның көңіл күйімен үндеседі. Сұр бұтақ көкті көксесе, ақын көңілі де беймәлім әлемді көкесегендей. Аспан – ақын көңілінің айнасы. Жұтаған аспан ақын құлазуы болса, жыртық бұлт – жыртылған көңіл.

Көңіл де көкке ұмтылмас,
Қанаты су боп қалған ба?
Барады-ау өтіп шіркін жас,
Қол жетпей талай арманға.

Қоштасу деген оңай ма
Жауапсыз қалды-ау жалқы «хош».
Алайда, жаным, қалайда,
Өзіңсіз жаным – жартыкеш... [1, 162 б.]

Міне, өлең соңында ақынның негізгі айтылар ойы ашық жазылған. Көңілдің қанаты су болып қалған, құлазыған, көкке ұмытлмайды. Қоштасудың қиындығы, жартыкеш болған жан күйзелісі оқырманын да мұңға батырады.

Лирикалық кейіпкердің көңіліндегі өзгерістерді, аума-төкпе сезімдерді табиғат көркімен шарпыстыра отырып, кейде табиғатты жандандырып, жан бітіре кейіптейді. Табиғатпен сырласады, табиғатқа мұң шағады.

Жасыл сай.
Бұйра тал. Бұлақ.
Шатырлар шашырай қонған.
Бел-белес,
бұйрат — арғы жақ.
Табиғат көшіне айналған.

Мөп-мөлдір,
аспан ашық-тын.
Сылқылдап бұлақ үн қатты.
Тұсынан басқа лашықтың
Бір сұлу су алып жатты. [1, 163 б.]

Дүниені жасандырған, табиғатқа жан бітірген мезгіл суреті. Жасыл сай. Бұйра тал. Бұлақ. Ақын туған жердің әр құбылысымен сырласады. Себебі, ол да сол даланың перзенті. Осы өлеңдегі еркіндікке құштарлық, азаттыққа іңкәрлік өлеңге асқақ үн, пафос берген. Ақын өз көңіл-күйіндегі еркіндікке ұмтылу сезімін табиғат арқылы білдірген. Өлеңді ары қарай оқиық:

Мөп-мөлдір
аспан ашық-тын...
Ішінде тал-шыбықтардың
Отына қос қарашықтың
Аңдаусыз шарпылып қалдым.

Кенеттен
долы жел тұрып,
Бір шоғыр бұлт айдап келді,
Жер мен көк бәрі желпініп,
Бұлт басты қымтай бөктерді.

Аспанды дал-дұл етті де,
Шулатты тал-шыбықтарды,
Дүркіреп жаңбыр өтті де,
Дүние малшынып қалды.
Қыз кетті басқа лашыққа,
Сілкініп бір рет маңын.
Кім білген қос қарашықта
Соншама құдырет барын!.. [1, 163 б.]

Табиғат пен адам үндестігін паш ете отырып, тың бейне, тың әдіс қолданады. Ақын қиялы жүйрік. Ақын назарына іліккен жанды-жансыз нәрсенің бәрі де өз жұмбағымен, тылсым сырымен еліктіреді. Ұ.Есдәулетов ақын атаулының бәрі қалам сермеген, өз биіктерінен жырға қосқан табиғат суретін өзгеше қырымен жырға қосады. Ақын «Кемпіркосақ» өлеңінде де көркемдеу құралдарын кеңінен пайдаланып, әдеттегі көріністі қарапайым адам көзімен береді:

Аспанға іліне қалған
Анау кемпіркосақтың тамашасын-ай!
Арқанын ашудас ніліне малған
Апамның алашасындай.
Бұлттардың салбырап түскен,
Аспанның алтыбақанындай.
Тайбуырылдай арғымақ өскен
Құртқаның алтын отауындай [2, 102 б.]

Ақын кемпіркосақты «Апамның алашамсындай» деп суреттейді. Алашаның түрлі-түсті болатынын білетін қазақ баласы кемпіркосақты көзіне елестетеді.

Ұлттық өрнек әдемі кестеленген. Қазақта алтыбақансыз той өтпегенін ескерсек, кемпіркосақтың алтыбақандай болып көрінуі де табиғат құбылысы салтанатын, яғни лирикалық кейіпкер қабылдауын танытады. Табиғат суреті де диалог, монолог, портрет секілді көркемдік компоненттерінің бір түрі. Пейзаж адамның ішкі жан сезіміне, көңіл-күй толқысына, психологиясына орай суреттеліп, әр уақыт кейіпкердің мінез-құлқын ашуға көмектеседі. А.П.Чехов: «Табиғат құбылысын, адам мінез-құлқынмен салыстыра суреттесең, табиғатқа да жан бітіп, жадырап жүре береді» [3, 74 б.]– деп жазады. Гинзбургше айтсақ, пейзаж өзінің көлемі, орны жағынан әрқалай болып келеді. Ол бірден кең толғанып, ұзақ әңгімеленсе, енді бірде қысқа-қысқа қайрылып, суреттеме ретінде әр тұста, әр бетте айтылады [4, 26-27 б.]. Ақын табиғат суретін үнемі күнделікті өмірден, тірліктен алады. Көркем әдебиетте табиғат көрінісін бейнелеудің әріден келе жатқан, екі түрлі амал-тәсілі бар. Соның бірі – табиғат кейіпкерінің көңіл-күйі, толқынысына орай, соған қабыстырыла, ұштастырыла суреттеледі. Мұнда кейіпкер қуанса, табиғат та қуанып, кейіпкер ренжісе, табиғат та ренжіп отырады [4, 28 б.].

Ақын келесі бір өлеңінде:

Өзенге өркеш біткендей бейне,
Керуен де керуен сең кеткен.

Ақ түбіт буды түткендей кейде
...Топтана берер келген құс.
Көзілдірігі сынған көлдердің
Көгілдір көзі күлімдеп,
Ат басын бері бұрған желдердің
Жып-жылы дәмі білінбек [2, 19].

Ақын өзендегі мұздардың бұзылу көрінісін «өркеш біткендей бейне» теңеуімен кесетелесе, бөлек-бөлек мұздардың көптігін «керуен де керуен» деген тапқыр сөз қолданысымен әшекейлейді.

Көктемде жерден шыққан будың жел үрлеуін суреткер түбіт түткен адамға ұқсатады. Осы балама күн көрісі малмен, мал өнімдерін қолдануымен байланысты қазақтың ұғымына, ұлттық өрнекке сай игере білгендігін танытады.

Құстардың көбеюін тоқымқағарға жиналған адамдар әрекетіне теңейді. Осы сияқты көл бетіндегі, су үстіндегі қатып жатқан мұз біткеннің сынуын көзілдірігі сынған адам қалпына ұқсатса, ал желдің жылы лебін кісі деміне балау да – ақынның өзіндік қолтаңбасы, өлеңінің өзінше өрнектері.

Күн жауды ақ сабаумен сабап келіп,
Артынан аспан шықты садақ керіп.
Жаздағы бар қызықтың төлеуіне,
Тоғай тұр алтындарын санап беріп. [1, 24 б.]

Бұл өлеңде де ақын табиғат суретін көркем салған. Күннің жаууы ақ сабаудың сабауына баланса, садақ кереген аспан да қазақы мінезді танытады.

Аз беріп, көп алады тағдыр дәйім,
Өтерсің өте шыққан жаңбырдайын.
Сезбейсің жауырыныңның жер қапқанын,
Деп жүріп алысқанға алдырмайын.
Жастықта қанша мәрте қыбың қанды,
Салмадың қанша азапқа шыбын жанды?!
Төккен тер,
Көз майыңның құны қанша,
Құр босқа қанша қайрат шығындалды?! [1, 24 б.]

Өмірдің өткіншілігі өте шыққан жаңбырдай екенін ақын аз сөзге сыйдырған. Алысқанға алдырмайтын жауырын да, кеткен қайрат та... – бәрі-бәрі өткінші екенін айтқан ақын бұл жолдарда терең пәлсапалық ой айтып отыр.

Безбендеп бар тірлігін пенделердің
Өзгермес өз заңымен дөңгелер Күн.
Жаздағы бар қызықтың төлеуіне,
Бақ берді жапырағын,
Сен не бердің? [1, 24 б.]

Уақыт өтер. Күн де өз заңымен дөңгелер. Өмір өтер. Бақ жапырағын берді. Ал сен ше? Сен өмірге не бердің? Міне, бәрімізге ақын осындай ой тастайды. Шыныда ойланатындай сұрақ. Адам қанша ұлы болса да, өзі өмір сүрген заманға, уақытқа тәуелді екенін сезінеді. Ақын табиғатты суреттей отырып, табиғаттың адамзатпен үндестігін жырлайды.

Ұ.Есдәулетов туралы «Ұлықбектің көзі – суретшінің көзіндей. Қиядан шалады. Бар бедер-бояуымен тұтас көреді. *Сырғасын малып Ертіске, Бір ару жатыр жағада, Тұлғасын соққан мырыштан*, – дейді ол өзін өсірген Өскемені жайында. Ұлықбектің сөзі салиқалы, салмақты, иланымды. *Салқындық бар таңдарда күлімдеген, Бір ызғар бар шілденің түнінде де*, – дейді ол табиғат-ана туралы толғана келіп. Ұлықбектің ойы – ел ойымен ортақ. Бір ауыздан шыққанмен, көптің көкейіндегісін сездіреді» [5, 13 б.], – дейді ақын Қ.Мырзалиев.

Ақынның жан дүниесі даламен егіз, даламен біте қайнасқан. Қазақ халқы сөз өнерін ежелден-ақ қастерлеген, киелі деп санаған дедік. Сөз өнері – яғни өлең

халықтың өзі секілді көне, өмір табалдырығын онымен бірге аттап, ел байрағын сахара төсіне бірге тігісіп, халықтың тарихи шеруінің шаңды қияндары мен мұзарт асуларынан бірге өтіп келеді. Ақын халықтың дәстүрлі көзқарасын танымдық алғышарт етіп, табиғи құбылыстардың адамның ішкірухани сезімімен, көңіл-күйімен даралайды. Табиғат пен лирикалық кейіпкер көңіл күйінің үйлесімділігі ақынның көптеген өлеңдерінен көрініс табады. Қазақ әдебиетінің алтын қазынасын байытқан Ұ.Есдәулетов өлеңдері оқырман жүрегіне жол таба берері сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Есдәулет Ұ.Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы. Қазығұрт, баспасы, 2006. 2-том. Балладалар. Өлеңдер. Миниатюралар. Поэмалар. – 296 б.
2. Есдәулет Ұ. Алтайдың алтын тамыры. – Алматы. Жазушы, 1979. – 160 б.
3. Русские писатели о литературном труде. – Москва, 1977. – 369 с.
4. Гинзбург Л. О лирике. – М., 1974. – 210 с.
5. Мырзалиев Қ. Жолдасың өлең болсын. // Кітапта:Есдәулет Ұ.Көп томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы. Қазығұрт, 2006. Өлеңдер. – 278 б.

ӘОЖ 781.61

Б. НҰРЖЕКЕЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ ПСИХОЛОГИЯСЫН АШУДАҒЫ БЕЙВЕРБАЛДЫ ИШАРАТТАР

Ә.Т. Жеткізгенова

Көркем прозадағы әдеби психологизм мәселелерін зерттеуші Г. Пірәлиева туындылардағы өзіне ғана тән жанрлық, көркемдік стильдік ерекшеліктерін жіктеумен қатар, рухани әлемді бейнелеудің жанама тәсілдері бейвербалды ишараттардың рөлін ерекше көрсетеді.

«Психологизм әдебиеттегі адамды аналитикалық және динамикалық принцип тұрғысынан зерттеу болып табылады.

Аналитикалық принципке ішкі монолог, ішкі диалог, сана тасқыны, ой мен сезім, іс пен әрекет қақтығысы, түс көру, сандырақтау, ессіздік т.б. секілді ішкі рухани әлемді тереңдеп талдайтын көркемдік тәсілдер жатса, динамикалық принципке көбіне сыртқы психологиялық құбылыстар – ым, ымдау, емеурін, бейвербалды ишараттар, дене қалпы /поза/, т.б. секілді қимыл-қозғалыс көріністері жатады» [1, 177 б.], – деп адам баласының күнделікті тіршілігінде кездесіп жататын іс-әрекет арқылы сезімін жеткізу үдерісінің ерекшелігін атап көрсетеді.

Ғалым осы пікірі арқылы адам баласының сыртқы ортаға, әсерге өз сезімін көрсететін физиологиялық болмысындағы үздіксіз жүріп жататын құбылыстардың жазушы қиялымен портрет жасауға, характерін ашуға бірден-бір мықты көркемдік құрал екендігін баса айтады.

«Бейвербалды ишараттың екі үлкен көркемдік элементі бар. Оның бірі – мимика (ым, беттің ымы, ымдау), ол тек кескін-келбеттегі қимыл-қозғалысты, сезімдік құбылыстарды қамтиды. Екіншісі – жест (ишара, емеурін) болса, ол бүкіл денедегі қимыл-қозғалысты, ол бүкіл денедегі қозғалысты, іс-әрекеттерді зерттейді.

Бейвербалды ишараттар сондайлық ұсақ-түйек секілді көрінгенмен де адам психологиясын ашуда, кейіпкердің жан дүниесіне «қол сұғуда» сұмдық көп көркемдік, психологиялық қызмет атқаратынын мойындамасқа лаж жоқ» [1, 177 б.], – деп Г. Пірәлиева нұсқаған бейвербалды ишараттардың шығармадағы көркемдік рөлінің

айрықша қызметі Б. Нұржекеев туындыларындағы әйел-аналар бейнесін сомдаудағы шеберлігіне тиянақты талдау жүргізіп, тұжырым жасауға бағыт береді.

Б. Нұржекеевтің кейіпкерінің характерлік ерекшелігін ашуға қызмет ететін психологиялық портреттің басты нысандарының бірі – көз жанары. Адам жан-дүниесіндегі психологиялық ахуалды сыртқа жария етуде көздің орны ерекше. «Бір өкініш, бір үміт» романындағы Бүбіштің әке-шеше айтқанынан шыға алмай, құда түсіп қойған адамына кетуге бел буған шарасыз сәтін автор: «Осы жолғы сөзім ойлаған жерден шықты, қыздың жүзі қолма-қол қуарып кетті. Бетіме қарағысы келіп көзін көтере бере, батылы жетпей қайта түсірді. Қолын созып, бұтаның бір шыбығын ұстамақ болып еді, қолына ештеме ілінбеді. Сонан соң қолына қолын сүйкеп. Кенет әлденеге бекінгендей басын көтеріп, бетіме тіке қарады. Жанары мөлтілдеп жасқа толып тұр екен. Ет жүрегім елжіреп қоя берсе де, сазарып сыр бермедім. Көзін төңкеріп төмен қарағанда, көз жасы мөлт-мөлт үзіліп кетті. Кірпігі шыланып шыға келді». Үзіндіде көзбен қоса саусақ та Бүбіштің жан дүниесінде болып жатқан аласапыранды көрсетуге мол мүмкіндік беріп тұрғаны қапысыз танылады.

«Көзі жыпылықтап, ата-енесіне жалынышпен жалтақтап, «көшпейміз дендерші!» деген тілегін бүкіл тұр-тұрпатымен танытып, Жәмихан да үнсіз жанталасты: сырын сонымен бүркемелеуге тырысып, біресе, шай ішіп отырған кесесін қозғалақтатты, біресе, шай құйып отырған ақшәйнекті дәп бір құлап бара жатқанында ұстап қалғандай-ақ қозға түбін нығарлап-нығарлап қойды. Менде емес, билік мынада дегені ме, Бәтжан Мәметке қиықтап қайта-қайта қарады» [2, 285 б.]. Жәмиханның ішкі ойынан сыр ашып тұрған оның қозғалысы. Автор бұл жерде бір ғана көздің көмегіне сүйенуді жеткіліксіз санап, шай құю үстінде қимыл-қозғалыста болып жатқан әрбір детальді көмекке алып, жүзеге асырған. Осы орайда «Әдетте, әдебиеттегі бейвербалды ишараттар – адамның психикасына, оның ой-санасына әлдебір оқиға, сөз, сезім, көрініс т.б. әсер еткенде еріксіз /безсознательность/ түрде жүзеге асырылатын денедегі қимыл-қозғалыс» [1, 177 б.] деген пікірдің Жәмихан үнсіз жанталас үстінде қарманған халін беруге сай келіп тұрғанын айтуға болады.

Кейіпкерлерінің құпия ойын жариялап алмауға тырысып, бірін-бірі аңдысқан сәттерін, бетперде ұстанып, ойын бүркемелей алысқан Қайныкеш пен Жамалханның өңіндегі өзгерістер арқылы: «Жамалханның жанарынан кенет бір ойнақы сәулені шалып қалып, Қайныкеш содан қалт күдік алды. Қызды енді сақтық биледі. Жоқ, бұл жалпақтауы тегін емес деп түйді. Қарсы әрекетке іштей бекіп, қулығын асырып кетуді көкседі. Аяқ асты қанын ішіне тарта қойғанын байқап, Қайныкештен Жамалхан да сақтанды. Бірақ іштей арбасып отырғандықтарын екеуі де бір-біріне байқатпауға тырысты» [2, 144 б.] деп күрделі психологиялық күрмеуге, арбасуға түскендігін шеберлікпен суреттеген. Бір ғана жанар емес, жүздің де құбылып, суық тартуы алдағы болар үлкен жамандықтың хабарын меңзегендей. Қайныкеш қанша сақтанса да, аңдыған жаудың алдырмай қоймас жемтігіне айналарын сездіреді.

«Психолог ақын-жазушылар үшін кейіпкерінің әрбір әжім-сызығынан сыздықтатып сыр ашу, әрбір қимыл-қозғалысынан астары қалың қатпар-қатпар ой тарқату, әрбір ым-мимика-жест, ишарадан ой оқу – шын шеберліктің шыңы» [1, 206 б.], – деп ғалым Г. Пірәлиева атап көрсеткен пікірдің Б. Нұржекеев шығармашылығына қатыстылығын да аңғарамыз. Қаламгер қаламынан туындаған дүниелердің қай-қайсысы да жалпы адам баласын біліп, тану үшін, мінездеме беріп, жақсы-жаман қасиеттерін айыру үшін әрбір қимыл көрінісі, емеурін-ишараты зол рөл атқарады деуге болады.

«...біз мимиканы ым, беттің ымы, ымдау деп әдеби тілде, өмірде қалыптасқан қалпында қолдануға тиіспіз. Өйткені ғылым нақтылықты, дәлдікті қалайды. Ал, мимикаға мынадай кескін-келбеттегі қимыл қозғалыстар жатады: көздің қозғалысы (көзін алақтату, көзін қысу т.б) еріннің қозғалысына (ерін сылып еткізу, ерін шүйіру) секілді мәнді қимылдар жатады. Қас-қабақтың қимылында да мән бар (қабағын шыту, қас-қабағын нұсқау, қабағының қар жауып т.б), тілге қатысты «тілін шығару т.б»

өзіндік мағынаға ие қимыл-қозғалыстар бар. Бұлардың бәрі де тек мимика маңындағы мәнді (выразительные) бейвербалды ишараттар» [1, 180 б.].

Б. Нұржекеев шығармаларында кездесетін мимика түрлері бірнеше топқа бөлінеді:

1. Қабақ соматизміне байланысты кинемалар:

Жазушы шығармаларында қабақ соматизміне байланысты мынандай кинемаларды кездестіруге болады: *қабақ шыту, қабағымен аңғарту, қабағын қағу, қоңыр қабақпен қарсы алу, қабақтың астымен қарасу, қасын керу, қасын серпу*.

«"Мақұл" дегенді ернімен де, көзімен де, қабағымен де аңғартып, қолын алақанымның астынан ақырын шығарып алды да, бокалын ұстап жоғары көтерді» [2, 427 б.].

«- Қалай-қалай? – Қабағын шыта жымып, ұқпай қалғанына ұялғандай, Нэлли қызарып кетті. Қайталап айтқанымда, таңдана басын шайқады» [2, 417 б.].

«Қабағын қағып жіберіп, Нэлли сәл езу тарта ойланып қалды. Оған оқыс бір ой келгенін күлім ете қалған көзінен байқап үлгердім» [2, 418 б.].

«Араз боларын да, болмасын да, араз болса, не үшін араз боларын, кіммен араз боларын да білмей, Қайныкештің әке-шешесі қыздарын үнсіз, қоңыр қабақпен қарсы алды» [2, 139 б.]. Қызғаныш пен күндестіктің жемтігіне айналып, жазықсыз жапа шегіп, ары тапталып, соры қайнап қалған Қайнікештің алдынан жарқыраған қабақтың қарсы алмасы анық. Ата-ананың сүйегіне таңба түсіп, ойсыраған жаралы жүрегінің күйін жеткізу үшін автор ешқандай диалог та қолданбайды. Тек қана «үнсіз, қоңыр қабақ» Қайныкешке ата-анасының ғана емес бүкіл қазақ қоғамының, қазақи менталитеттің көзқарасы екенін оқырманына шебер жеткізген.

«Қызы қайтып келгелі оның бетіне бір сәт шырай кірген емес, қабағы құрыстанып: «мына атаққа қалғанша, құрысаң етті бір жаққа! – дегендей қиналыс байкатады. Түзде ел көзінен қашып, үйде өз қызынан қашып, басына түскен бұл жағдайдан безіп кететін жер таппай жүрген адамдай. Әке мен қыз қабақтарының астымен ғана қарасып, көбінесе бірін-бірі көрмеуге, біріне бірі қарамауға тырысады» [2, 140 б.]. «Қабақты құрыстырып», «қабақ астымен қарап» күн өткізіп жатқан әкенің перзентіне деген жеккөрініш сезімімен қоса аяныш сезімі бой көрсеткен. Желкелеп үйден қуып шығуға әкелік жүрегі шыдамай, бауырына тартуға ар-ұяты тапталып, беті күйген қызының ел алдына шыға алмастай намысын байлағандығы, әрі-сәрі күй кешкен дәрменсіз әкенің жай-күйін қабақ арқылы көрсеткен.

«Сол мұңды кейіппен қабағын шыта Сырға бір сәт телміріп тұрды да, жағаға қарай үнсіз бұрылып, жүре берді» [2, 418 б.].

«Қыз басын шайқады. Сөйлетпесеңші дегенді аңғартып, Қаншайым маған қабағын шытты» [2, 201 б.].

«- Әй, бұлар біздің айтқанымызды тыңдай ма, оған күйініп қайтесің, өздері білсін, - деп, Жәмихан мәймөңкелей бастады. Есік жақты нұсқап маған қабағын қақты. ... Есіктен шығып кеткенімше, Сәлима сыздаған қалпы көзімен үнсіз ұзатып салды» [2, 282 б.].

«Қасын күлімдей керіп, баланың жүзіне жылы мейірмен еркелеп қарады» [2, 135 б.].

«- Қайным, – деп, қасын кербез серпіп тастап, күлкілі бірдеме айтқалы отырған адамша қулана жымыды» [2, 149 б.].

Бұл мысалдардың қай-қайсысы да кейіпкерлердің ішкі әлемінде болып жатқан жай-күйді сыртқы кескін-келбет өзгерісі, соның ішінде қабақ соматизмі арқылы айқындауға мол мүмкіндік береді.

2. Көз соматизміне байланысты кинемалар:

Адамдар, әсіресе, бетпе-бет сөйлескенде, бір-бірінің көзіне қарайды. Өйткені, «Көз – ішкі сезімнің айнасы» дегендей, бейвербалды амалдың ең жиі қолданылуы көзбен байланысты. Сондықтан, жазушы шығармаларынан бейвербалды амалдарды саралағанда көз соматизміне қатысты кинемаларды көптеп кездестірдік: көзбен

аймалау, көз жанары суу, жанары сырғу, көзімен жек көру, көз қырын салу, көзін жұму, көз түйістіру, көз тастау, суық қарау, көзін тайдыру, ашыныспен қарау, жәутеңдеп қарау, оқты көзбен жек көре қарау, аларып қарау, ұрлана қарау, жылы көзқарас, көзін аудару, көзі жыпылықтау, жерден көзін алмау, көзі шарасынан шығу,

көзбен аймалау; «Көзіммен аймап отырып, ол жайлы осындай ойларға баттым. Оның бірдеме айтқысы келгенін бетіме жәутең еткенінен байқадым.» [2, 427 б.].

жанары сырғу; «Нәлли аяқ асты мұңданып, жанары Сырдың бетімен сүлесок сырғиды » [2, 425 б.].

жанары суу ;«Көз жанары суып, бетіме Нәлли безеріп қарады [2, 425 б.].

көзімен жек көру; «Жанарындағы жек көрінішті осы жолы еш жасыра алмады» [2, 152 б.].

көз қырын салу, көзін жұму; «Бүбіжан кірген бойда көз қырын жігіт жаққа салды. Көзін құшырлана жұмып, Сейітбаттал сағындым дегенді аңғартты. Бүбіжан аузын бүртитты. Онысы «өтірік айтасың, көп күттім» өкпе білдіргені, сірә» [2, 101 б.].

көз түйістіру, «Әлденені сезді ме, Шәзиә бетіме жәутең ете қалып еді, бір сәт көз түйістіріп қалдық, қыздың беті жұқа күреңітті» [2, 312 б.].

көз тастау, «Ақыры бекінді білем, жаутаң етіп маған да бір асығыс көз тастады. Маған ыңғайсыз бір нәрсе айтатындай көріп тіксініп қалдым». [2, 236 б.].

суық қарау, оқты көзбен жек көре қарау; «Атылып ұмтылардай, оқты көзін өңменіме қадап, маған жек көрінішпен қарады. Ашу ғана емес, керемет өшпенділік. Түбінде мені тәтем өлтіретін сияқты, қанталаған көзінен сұмдық қорықтым» [2, 201 б.]. «Ішіме мұз түсіп кеткендей тыжырынып, Мағираға суық қарадым» [2, 214 б.]. «Тағы керек пе, онда тағы айтам дегендей сұс танытып, қызы мен күйеуіне оқты көзбен қарады» [2, 67 б.].

көзін тайдыру, «Қыз көзін тайдырып жерге қарады, үндемеді» [2, 234 б.] деген жолдар арқылы береді.

ашыныспен қарау, «Көзінің жасы жанарында мөлт-мөлт шайқалып, Бүбіш маған ерекше ашыныспен қарады» [2, 234 б.].

аларып қарау; «Сен отырсың сыңар езулеп, қайным отыр аяғының басын қарап, қыздарың да аларып қарайды, тап сүзетін бұқаша» [2, 151 б.].

ұрлана қарау; «...әдемі бір ұрлана қарап жымығаны, жылы көз қарасын Жағдадан да жасырып ұялғаны – бәрі, барлығы да мен үшін. Бүбіш мен үшін болса, бұл тіршілік мен үшін. Қуанышыма мақтаныш қосылып, төбем көкке жеткендей» [2, 185 б.].

жылы көзқарас; «Жымыып жақсы қарағанын түсініп, тұла бойыма тараған жылулықтан көзім жасаурап қоя берді»[2, 162 б.].

көзі жыпылықтау; «Состиып тұрып қалған балаға қыз жыпылықтай қарады» [2, 101 б.].

көзін аудару; «Ол да маған көзін аударған екен, ұялып, екі беті қып-қызыл болып кетті. «Құдай-ау, мынау кім? Көзі таныс қой!» Дереу миымның архивін ақтара жөнелдім. Таптым, таныдым: сол – Бүбіш!» [2, 151 б.].

көзі шарасынан шығу; «Қайныкештің көзі шарасынан шығып кетті» [2, 147 б.].

«...көзінің қиығымен ғана Қайныкешті асығыс шолып өтті. Оның жанарына әлдеқандай жымысқы қылауды байқап, Қайныкеш те жиырыла қалды» [2, 149 б.].

«Апырмау, сөзінен бұрын көзі сыр айтатын кім еді бұл?» «Шеген оны көзімен ұзатып көп тұрды» [2, 14 б.].

«Бірақ, қатты ұқсайды екен. Әсіресе, көзі. Жаңағыдай жалт етіп қарағанда, ойпырмай өртеп жібере жаздайтын» [2, 14 б.].

«Қоштасар сәт Шеген мен Марат асығыс қана көз түйістірді. Жанарларында: «Әлі жолығармыз, жолығамыз ғой» - деген бір-бірін де, өзді-өзін де жұбату бар» [2, 51 б.].

«Оның да көзі кісіге күліп, жақсы көріп қарайды» [2, 52 б.].

«Жымыып жылы жүзбен қарады. Әзілқой жанары күлім етіп, қайта бұғына қойды. Өкпелеген ыңғай танытып қыз бүрттия қалды. Бірақ көзінде әзіл әлі бар» [2, 57 б.].

«...мейірлі кішкене көздерінде мен бұрын байқамаған өзгеше жалтыл пайда болды» [2, 61 б.]

«Сұрарын сұрап алып, өзі Жәмихан мен маған алма-кезек көз жазбай қарады. Ол қараста бір жұмбақ сыр жатқанын ішім сезіп, әншейінде таңдайым тақ ете қалатын жауабымды айтуға да жүрексініп тосылып қалдым» [2, 63 б.].

«Бірдеме десем, бар сөзді өз басыма бағыттап алармын деп, Жәмихан жұмған аузын ашпаған күйі жерден көзін алмады» [2, 67 б.].

«Бүбіш, көрпе төсесеңші апаңның астына! – Салима жүк жақты қабығымен нұсқап еді, қызы түсіне қойды. Жіңішке қызыл ала құрақ көрпені теп-тез жайып үлгерді. Еңкейгенде мойнынан сырғып түскен қос өрім шашын сілки беріп Бүбіш Шегенге ұрлана жымиды, «кел, сен де көрпеге отыр, сен үшін де төседім» дегені тәрізді. Сөйткені ме, жоқ па, әйтсе де соның өзі, бір түрлі, баланың ішін жылытты. Неге өйткенін өзі де ұқпай, қызға Шеген жымың етті» [2, 68 б.].

« «Ал, мен де амалсыз апаммен бірге кетіп барам» дегенді аңғартып, Бүбішке көзін асығыс бір тастап, Шеген де орнынан тұрды» [2, 70 б.].

«Өңі бұзылып, Бәтжан реніштен жылап жіберуге шақ қалды. Өксікті үнінде «бәрі бүлінді ғой онда» деген шарасыздық пен өкініш шүпілдеп-ақ тұр. Көзінде: «Өлденелерді айтып сен бүлдіріп қоймадың ба?» – деген күдік те бар-ды» [2, 71 б.].

«Сол екен бетінен сүйген: көзімен аймалап күлім-күлім етеді» [2, 50 б.].

Сонымен қатар, Б. Нұржекеев шығармаларында әйел адам қарым-қатынасында кездесетін бет шымшу, ернін сылп еткізу, бет сызу, ернін шығару кинемалары да көптеп кездеседі.

Қ. Жұбанов күншығыс пен Кавказ халықтарының әдет-ғұрпындағы өзгешеліктер қатарында әйелдердің «ым тілін» атай отырып, аталмыш үлгілердің қазақ ұлтында да кездесетіндігін айтады: «Күншығыстағы әйелдер тұрмысы ерекше жағдайда болғандықтан, әйелдерге қатысты арнаулы түрлі әдет-ғұрып өзгешеліктері мұнда жиі ұшырайды. Сол әдет-ғұрып өзгешеліктерінің бірі – осы күнге шейін Кавказда армян, грузин, түріктер арасында сақталған ым тілі. Жаңа түскен келіншек қай жерде бір айға, қай жерде бір жылға шейін ата-енесімен дыбыстап сөйлеспейді, ымдап сөйлеседі. Бұл тілді армяндар «нашнауар» дейді. Нашнауар сондай бай, сондай дыбыс тілінен еш кемдігі жоқ сияқты. Мұндай, әйелдерге ғана арнаулы жүйе болмаса, әйел тілінің өзгешелігі қазақта да жоқ емес. Сол өзгешеліктердің бірі – әйелдерде ғана болатын «ернін шығару» (кеміткенде), «бетін шымшу» (ұятсынғанда), «аузын шылп еткізу» (таңданғанда), «аузын быртылдану» (кекеткенде). Бұлар әйелдердің специфик тілі болып табылады» [3, 41 б.].

Бұл орайда, Б. Нұржекеевтің «Бір өкініш, бір үмітіндегі» Жәмиханның, «Күнәлі махаббаттағы» Зереннің, «Ерлі-зайыптылардағы» Илескүлдің атасы, қайынағаларымен тіке бетпе-бет сөйлеспей енесі арқылы ұғысуы мысалдарын көптеп ұшыратуға болады.

Сонымен қатар, жазушы қыз бен жігіттің бір-біріне деген іңкәрлігін, сезім бұлқыныстарын, ішкі дүниесінің кілтін мимикалық қозғалыс арқылы тамаша ашады.

Шығарма кейіпкерлерінің жүзінде ғана емес, денесіндегі әрбір қимыл-қозғалыс, әрекеттерінде де олардың сипаттамасы жатыр. Яғни, әрбір кейіпкердің мінездемесін әйгілеп беретін элементтерді табу, таңу процесі үлкен қаламгерлік қажыр-қайрат пен қырағылықты қажет етеді.

Кейіпкердің мінез-құлқын, көзқарасын, психологиясын ашатын бірден-бір көркемдік тәсілдің түрі – бейвербалды амалдарды қолдану шығарма шырайын аша түседі. Шығармаға экспрессивті-эмоционалды реңк үстейді.

Жазушы Б. Нұржекеев көркем шығармада әйел портретін өзіне тән кинемалар арқылы үйлесімді, шебер қолдана отырып жасай білген.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Пірәлиева Г. «Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері (Түс көру, бейвервалды ишараттар, заттық әлем)». – Алматы. Алаш, 2003. – 328 б.
2. Нұржекеұлы Б. Шығармалар жинағы. I-том. – Алматы. Жалын, 2006. – 320 б.
3. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы. Ғылым, 1999. – 581 б.

ӘОЖ 82/821(100-87)

ЕЖЕЛГІ ГРЕК ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ДУМАНДЫ ЛИРИКА

Т.Қ. Жоламан

Гректерде жеке әншілер орындайтын лирикалық жырлардан басқа, көпшіліктің арман-тілегін, сезімін бейнелейтін, ірі мерекелер мен мейрамдарда бірнеше адамның қатысуымен хор түрінде орындалатын жырлар, яғни думанды лирикалар да болған.

Думанды лириканың келіп шығу тарихы, негізінен діни мейрамдармен тығыз байланысты. Көне замандарда грек ғибадатханаларында кейбір құдайларды мадақтап, ғибадатқа келген жұрт ән айтатын. Мұндай мадақ жырлардың көпшілігі Аполлон мен Диониске арналған. Бізге дейін жетіп келген думанды лириканың басым бөлігі шарап пен шаттық құдайы Диониске бағышталып, ежелгі гректер бұл топтағы туындыларды «**дифирамб**» деп атаған.

Кейін шамамен б.з.б. VI ғасырдың екінші жартысынан бастап думанды лирикада құдайлармен бірге адамдарды мадақтау да дәстүрге айналады. Кейбір тұлғаларға арналған мадақ өлеңдерді Грекия қалаларында өткізілетін түрлі сайыс ойындарда көпшілік орындайтын еді. Бұл ойындар барша грек жұрты үшін ірі ұлттық мереке болған. Халық бұл мейрамға ерекше дайындалған. Сайыстарда жеңіп шыққан батырдың даңқы лезде мемлекеттің барлық жеріне тарап, тіпті оның ата-анасына, қаласына, жұртына ерекше құрмет көрсетілетін. Мемлекет өзінің жеңіске жеткен азаматына биік ескерткіштер орнатып, оны жоғары лауазымдарға көтеретін. Жеңімпаздың ата-анасы, яки мемлекеттің тапсырысымен ақындар батырға арнап мадақ жырлар жазатын. Сөйтіп, лирикалық поэзияның «**эпиникий**», яғни «жеңіс жыры» деп аталатын жаңа түрі дүниеге келді.

Думанды лириканың музыкалық формасы жай лирикаға қарағанда едәуір күрделене түседі, өлең құрылысы мен әуен кеңейеді. Хор қатысушылары өлеңді әнге айналдырып қана қоймай, оны тіпті биге де қосып орындаған. Сондықтан, хорға арнап жыр жазған авторлар әрі ақын, әрі сазгер, әрі би шебері де болған.

Думанды лирикаға, әсіресе оның құдайларға арналған діни тармағына негіз салған ақындар ретінде бірнеше тұлғалардың аттары аталады. Олар – Ареон, Алкман, Стесихор, Ивик және т.б. Бұл ақындардың кейбіреуінен ешқандай әдеби мұра қалмаған, кейбірінен бірлі-жарым үзінділер сақталған.

Жалпы, грек лирикасының барлық түрлерін, соның ішінде думанды лириканы жоғары көркемдік дамудың жоғары сатысына көтерген ұлы ақындар Симонид, Пиндар және Вакхилид болды.

Симонид б.з.б. 556-жылы Кеос аралында туған. Бүкіл өмірін Анекреонт сияқты сый-құрметте, түрлі патшалар сарайында өткізеді. Сарай ақыны ретінде өзінің қамқоршыларына арнап көптеген мадақ жырлар жазады. Ақын 90 жылдай өмір сүріп, б.з.б. 469-жылы Сицилияда қайтыс болады. Симонид – думанды лириканың барлық жанрында шығарма жазған талантты ақын.

Ежелгі грек мәліметтеріне қарағанда, думанды лириканың «эпиникий», яғни жеңіс жыры жанрына негіз салған ақын Симонид болған. Ақын өмір сүрген дәуірдің өзі

бұл жанрдың дамуына кең жол ашқан еді. Өйткені, бұл замандарда мемлекеттің түрлі жерлерінде жаппай жалпыгректік сайыс мерекелер (Олимп, Пифо, Истим, Немей) ұйымдастырылады. Симонид бұл мерекелерде өткізілетін сайыс ойындарда жеңіп шыққан адамдарға арнап бірнеше жырлар жазған, бірақ бұл шығармалардың ешқайсысы толық күйінде бізге жетпеген соң, олардың мазмұны мен көркемдік ерекшеліктері туралы ешнәрсе айта алмаймыз.

Симонид өз халқының басына түскен ұлы тарихи оқиға – парсылардың Грекияға шабуылдауы мен гректердің дұшпанға қарсы жүргізген қиян-кескі шайқастарының куәгері болады. Өз шығармаларында Отан азаттығы үшін табанды күрескен, сол жолда мерт болған батырлардың ерліктерін дастан ретінде жырлайды. Фармопил шайқасында қаза тапқан ерлерге арнап жазылған шығарманың кішкене бір үзіндісінде ақын батырлар есімін отандастарының ұмытпайтындығын, олардың ерлігі ұрпақтан-ұрпаққа жететіндігін айтады. Симонидтің ақындық шеберлігі эпиграммаларда айқын көрінеді. Біз қазіргі кезде бірер тұлғаға арнап жазылған кіші көлемдегі өлеңді «эпиграмма» деп атаймыз, ал ежелгі гректер қабір басындағы құлпытасқа, яки бірер құдайға арналған ескерткіш, не бұйымдарға ойып жазылған қысқа өлеңдерді «**эпиграмма**» деп атаған. Симонид эпиграммаларының мазмұны Парсы соғысы оқиғаларынан алынып, көлемі өте ықшам, қарапайым болып келеді. Бірақ ақын екі-үш жолдан ғана тұратын осы өлеңдерінде терең мағына мен ой түйіндейді. Фармопил шайқасында қаза тапқан спарталықтар құрметіне жазылған екі жол өлеңде жай ғана былай дейді: «Ей, жолаушы! Отандастарымызға барып айт, біз олардың тілектерін орындап, осы жерде мерт болдық». Бұл өлең қарапайым, қысқа, бірақ өте әсерлі!..

«Симонидтің бай шығармашылығында **«френдер»** – қайғылы жырлар ерекше орын алады. Қаһармандардың қазасына, туысқандары мен достарының өліміне арналып жазылған мұндай өлеңдерінде Симонид өзінің қайғысын, қасірет-наласын білдіреді» [1, 64 б.].

Симонид басқа жанрларда да қалам тартқан. Оның жырлары – қарапайымдылығы, айқындылығы, өткір ойлылығы, әрі нәзіктігімен ерекшеленеді.

Антик дәуірде және жаңа заманда классикалық лириканың озық үлгісі ретінде танылған ақын – **Пиндар** (шамамен б.з.б. 518-442). Фива қаласына жақын жерде дәулетті ақсүйек отбасында дүниеге келген. «Пиндар жас шағында өте жақсы тәрбие алады. Түрлі білім салаларын, әсіресе музыканы терең игереді» [2, 80 б.]. Пиндар да бүкіл өмірін саяхатта, тирандар мен патшалар сарайында өткізген. Пиндар, негізінен хор жанрында еңбек еткен ақын. Бірақ оның даңқын бүкіл антикалық дүниеге танытқан шығармалар – ақынның эпиникийлері, яғни қаһармандық жырлары еді.

Пиндардың 17 жинақтан тұратын бай әдеби мұрасынан бізге дейін төртеуі ғана толық күйінде жеткен. Осы жинақтардағы 45 өлеңнің барлығы жалпыгректік сайыс мерекелерде жеңіске жеткен батырларға арнап жазылған жырлар. Сол төрт жинақтың біріншісіне – Олимп, екіншісіне – Пифо, үшіншісіне – Истим және төртіншісіне – Немей сайыстарында жеңген қаһармандарға арналған өлеңдер кіреді.

Пиндардың өлеңдері ақынның өз қалауы, шабытымен жазылған туындылар емес, қаһарман жасаған қала үкіметінің, батырдың тайпасы яки аймағының тапсырысымен жазылған шығармалар. Пиндар бұл шығармалары үшін тапсырыс берген адамдардан азын-аулақ қаламақы алған. Сайысқа қатысушылар негізінен байлар тобына жататын жандар болғандықтан, қаһармандар туралы тапсырыс беретін кісілер де сол топтың өкілдері болған. Сондықтан, Пиндар ақсүйектердің мүдделерін жырлаған ақын.

Пиндар өлеңдерінің мазмұны өте күрделі және жан-жақты. Автор өз қаһарманын мақтаудан алдын сөзді сайыс ойындарға байланысы жоқ кейбір мәселелерден бастайды, кейін батырдың қандай сайыста және қай жерде жеңіске жеткендігін айтып, жол-жөнекей баяндауды түрлі оқиғалармен, насихат сөздермен толықтырып отырады. Ақын өзінің барлық шеберлігін әрине, батырдың жеке қасиеттерін, қайрат-жігерін, бұрынғытаңғажайып ерліктерін мадақтауға жұмсайды. Осындай батырды өсірген елге, оның ата-бабаларына алғыс жаудырады. Мифологиядан кең түрде пайдалану –

Пиндардың жалпы жырларына тән ерекшелік. Мифологиялық образдар сайыс ойындарға, қаһарманның тікелей өзіне қатысты болмаса да, мадақталушы адамның жеке қасиеттерін тереңірек ашуда ерекше қызмет атқарады.

Пиндар поэзиясындағы мұндай ерекшеліктер антикалық дүниеде ақынға ұлы құрмет, атақ-даңқ алып келді, оны бүкіл грек жұртының ұлттық ақыны дәрежесіне көтерді. Ол жырларында мифологиядан еркін пайдаланған дедік. Пиндар – өз елі Фиваны өте сүйген жан. Бізге жеткен жырларында ақынның бұл сезімі айқын көрінеді. Бірақ, олардың парсыларға тізе бұгуін ешқандай ақтағысы келмейді. Керісінше, парсыларға қарсы тұрған табанды Афинаға бүйрегі бұрады. Соңынан афиналықтар ақынға зор құрмет көрсетіп, оған өзіне лайық абырой, атақ берген.

Вакхилид (б.з.б.500-450) – думанды лириканың ең соңғы ірі өкілі. Ол Кеос аралындағы Иулида қаласында дүниеге келген. Жоғарыдағы ақындармен бірге Сицилия әміршісі Гиерон сарайында өмір сүрді. XIX ғасырдың соңына дейін оның өлеңдері тек үзінді күйінде ғана жеткен деп келді. 1896 жылы Лондондағы Британия музейінен Вакхилидтің Мысыр папирусына жазылған 20 өлеңі табылды. Олардың барлығы дерлік батырлар жайында жазылған аңыз эпиникийлерден, мифтерден құралған жырлар.

Оның эпиникийлері Пиндар жырларына қарағанда өзгешелеу. Ол қаһарманның батырлығын аз ғана сөзбен қысқа баяндайды да, оның бұрынғы істерін мифпен араластырып, кең түрде ашады, алдағы істеріне табыстар тілеп отырады.

«Вакхилид шығармашылығында Афина аңыздары негізгі орынды алады, осы аңыздар арқылы ақын көркейіп, дамып бара жатқан Афинаның даңқын айтпақшы болады. Афина патшасы Эгей және оның қасындағыларды асқақтата дәріптейді, әсіресе Тесей батыр жайы көбірек хикаяланады»[3, 57 б.].

Вакхилидтің маңызды қызметі – оның грек драматургиясына, әсіресе трагедиясына негіз салғандығы. Вакхилид шығармалары көбіне диалог формасында болып келеді, оларды «дифирамб» деп атаған еді. Осыдан трагедия жанры туған дегенге саяды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қобланов Ж.Т. Шетел әдебиеті тарихы. – Алматы. Қазақ университеті, 2004.– 240 б.
2. Гринбаум Н.С. Язык древнегреческой хоровой лирики:(Пиндар). — Кишинёв. Штиинца, 1973. — 282 с.
3. Гаспаров М.Л. Древнегреческая хоровая лирика // Пиндар. Вакхилид. Оды. Фрагменты / — Москва. Наука, 1980. — 504 с.

ӘОЖ 82.3

ИЛЛЮЗИЯ ЖӘНЕ РЕАЛИЗМ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫ ЖАНРЫНДАҒЫ ОЙЫН ӨЛШЕМІ РЕТІНДЕ

Г.Е. Қуанышқалиева

Қазіргі замандағы әр түрлі арнайы ғылымның жедел қарқынмен дамуы тек өндірістік салада ғана емес, сонымен қатар гуманитарлық, әлеуметтік салаға ықпал етіп, соның ішінде сөз өнерінің түрлі жанрлық құрылымдарының трансформациялану құбылысына да алып келді.

Әрине, көркем әдебиет осынау тарихи-әлеуметтік құбылыстарға дереу үн қосып жатпаса да, сол жаңалықтардың жаңғырығын сезіну, әсерлену үдерісін бастан кешпеуі мүмкін емес еді. Бірақ қазіргі әдебиет ұраншыл әдебиет болып табылмайтыны мәлім. Бұл да тәуелсіздіктің демократиялық ұстанымдары әперген бағалы жетістік саналса керек. Әдеби үдерісте бұрыннан бері үстемдік етіп келе жатқан реалистік, романтикалық әдістер модернистік және постмодернистік, неореалистік бағыттармен толыса бастады [1, 54 б.]

Постмодернистік кеңістіктегі трансформациялану құбылысына әсіресе проза саласы, оның ішінде күрделі роман жанрының жиі ұшырауда. Соңғы жылдардағы біздің қоғамымыз діни-мистикалық қайта өрлеуді басынан кешіргендей күй кешуде. Бұның себебі де жоқ емес, өйткені кешегі құдайсыз қоғам адам сеніміне шектеу қойғаны мәлім. Осы жайттар қазіргі сөз өнерінің нысанына жиі алынып отырғанын байқаймыз. Қаламгерлер аталған мәселені жеткізуде әдеби көркем шарттылықтың түрлі тәсілдеріне бой алдырып, адамның ішкі психологиялық иірімдеріне үніліп, түрлі образдар арқылы қазіргі қоғамға лайық моральды-этикалық құндылықтарды суреттеуге күш салып келеді. Осы бағытта қазіргі қазақ прозасында жиі байқалатын тенденциялардың бірі образдардың психологиялық табиғатын ашуда қаламгерлердің иллюзияланған елес, адамның екіге жарылуы, өзімен өзі тілдескен, не болмаса адамның санасынан тыс тылсым күш иесінің әрекеттерін, мистикалық суреттеуге бейімдігі жиі ұшырайды. Бұл әдебиеттану ғылымында иллюзияның тәсіл ретінде модернистік және постмодернистік кеңістіктегі қаламгерлерде жиі қолданысын көрсетеді. Оның ішінде қазіргі қазақ әдебиетінің өкілдері де бар. Бұл турасында ғалым Б.Қанарбаева: «Модернистердің басты ерекшелігіне тоқталар болсақ, өздерінің эстетикалық әлемдеріне берілген томаға тұйық болып келеді. Өздерінің ішкі сезімдерінің ықпалы мен топшылауға бейім тұрады. Психологиялық талғамдарына ден қойсақ, өмірдің шындығымен сананың тазалығын басшылыққа алады. Адамдар мен олардың іс-әрекеттерінде әділдік пен тазалық болуы керек, олай істемесе барлық жамандықтың соңында жазалаушы болады деген мистикалық сезімдерге бой алдыратындықтан, діншіл ме, деген пікірде тастайды. Сол себепті модернист суретшілер өмір шындығын ойдан шығарылған елеспен де бейнелеп береді. Олар үшін автордың ойын қалай жеткізгендігі емес, айтылар ойдың еркіндігі алғашқы орынға қойылуы керек» [2, 13 б.], – деп тұжырымдайды. Иә, ғалымның пікірінен, қазіргі көркем әдебиетте спиритизм мен гипнозды, галлюцинациялық елестерді, иллюзияны пайдалану арқылы шығармалар жазуды қолдайтын қаламгерлер қарасының жиілегенін байқаймыз. Аталған мәселе әдебиеттану ғылымында сюрреализмнің етек алуымен байланысты әдебиет пен өнерде «қосалқы, ұқсас» образдар туралы тұжырымдарды қалыптастырып, адамның психикалық жағдайын өзінің ойымен оңашалану, қоғамдық орта мен адамнан томаға тұйықтыққа ұмтылысы, жалғыздық сарын мен жатсынуға әкелді, сондай-ақ әртүрлі ағым-бағыттардың әсерінен қоршаған орта туралы шындығын түрлі қосалқы образдар, елестер, иллюзиялық құбылыс ретінде суреттеуге жеткізген. Яғни екінші атауы өмір шындығын жеткізудегі тәсіл ретінде көрінеді.

Иллюзия – ақиқат шындыққа сәйкес келмейтін образ, қабылдау формасы [3].

Қазіргі қазақ прозасындағы көркем әдебиеттегі иллюзиялық құбылыстарды талдау табиғат пен адам жаратылысындағы сан түрлі әлеуметтік құбылыстардың жұмбақтарын қабылдау туралы ойға жетелейді. Иллюзия құбылыс ретінде ежелден бері халық арасында ерекше қолданысқа ие, сондықтан да әдебиеттануда иллюзиямен мистика қатар қолданылады. Себебі адамзат баласының еркінен тыс басқа бір әлемнің екінші әлем, о дүние туралы білуге деген саналы түрде қажеттілігі мен ойлауы әртүрлі иллюзиялық құбылыстарға сенуге әкелді. Бұл тәсілді сиқыршылар, әртүрлі бақсы-балгерлердің жиі қолдануы бір бөлек болса, көркем әдебиеттегі иллюзияланған елес, оң түс арасындағы адамның психикалық күй-қуатының арасындағы адамның жағдайын суреттеуде белсенді қолданылады. Сондай-ақ алғашқы әдеби шарттылықтан ауытқып, мифологияны өзіндік трансформациялау арқылы мүлдем басқа арнада қолдану да

иллюзиялық образ жасаудың бір бағытына айналып отыр. Бұл бағытта А. Смайыл, А. Алтай, Д. Амантай, Р. Мұқанова, С. Досжан т.б. қаламгерлердің романдарында көрініс тауып отыр.

Адамзат тарихына көз жіберсек, иллюзиялық құбылыстар барлық жер шарында «магикалық рухты» тарату үшін қызмет етті [4].

Иллюзияның екі түрін ажыратуға болады: табиғи және жасанды. Біріншісі өмірдің өзінде кездеседі және әртүрлі объективті және субъективті характерде сипатталады, ал екіншісі ғалымдар мен көркем өнер туғызушы суретшілер мен қаламгерлердің өзіндік шығармашылығы арқылы ойдан шығарылады, яғни көркем шарттылық мәселесіне келіп тіреледі. Алғашқысы иллюзианистер арқылы цирк ареналарында, түрлі сахналық шоуларда көрсетілсе, екіншісі қағаз бетіне түсірілген әртүрлі суреттер мен сөзбен сомдалған алдамшы елес, қосалқыобраздар арқылы көрініс табады. Бірақ екеуі де генетикалық тұрғыдан алғанда адамзат баласының өзіндік қажеттілігінен туындайды деген жауапқа келуге болады. Сондықтан біз бұл мақаламызда иллюзиялық құбылыстың көркем әдебиеттегі қызметі, сол арқылы қаламгерлердің ақиқат өмірді суреттеуге деген ұмтылысы және авторлық дүниетанымдық көзқарастарын жеткізуге талпынған, адамзат баласының тылсым жұмбақтарын қоғамдық ортамен байланыстыра отырып бейнелеп жеткізудегі ізденістерін, жаңа замандағы көркем прозадағы соны ізденістерді қарастырамыз.

Қазіргі қазақ прозасындағы қарымды қаламгерлердің бірі Алдан Смайылдың қаламынан туған «Тамұқтан келген адам» романы тарихи кезеңдік нақты мекен-шақты суреттей отырғанымен, кей тұстарда реалистік арнадан шығып, өзіндік соны ізденістік соқпағы бар туынды ретінде көрінеді. Бірнеше тарауға бөлінетін роман қазақ халқын қырғынға ұшыратқан өткен ғасырдың қаралы кезеңдерін 1917-1930 жылдар аралығын қамтыса да, романның өзекті шешімі тәуелсіздік сынды тұғырға қонудың қаншалықты азапты ауыр жолы болғанын және сол тұғырдан таймай, тәуелсіздік сынды асылымызды ардақтау, тәубеге келуді парыз санағандай күйге қалдырады.

«Тамұқтан келген адам» – XX ғасыр басындағы ұлт тарихындағы аса қайғылы кезеңді суреттей отырып, автордың ұлттық рух, ұлт тәуелсіздігі жайлы терең ой тұңғыықтарына бойлайтын роман. Шығармаға желі болып тартылған ұлт тағдырындағы қайғылы оқиғаларды қаламгер жаны түршіге отырып, зор күрсініспен баяндап шығады. Роман белгілі бір кезеңді ғана суреттеп, осы трагедияның бүгінде егеменді ел болған бүтін бір ұлт тарихында алар орны туралы салмақты ой түйеді. Автор тәуелсіздікке қол жеткізу қаншалықты қиын болса, оны сақтап қалу, қорғау соншалықты ауыр міндет екенін еске салғысы келгендей [1, 458 б.]. Міне, романның тәуелсіздік жолындағы қазақ тарихының қилы-қилы қатпарлы әжімдерін аршыған тақырыптық тұрғыдан көтерген жүгінің қаншалықты өзекті екенін көрсетсе, екінші мәселе көркемдік тұрғыдан романның сюжеттік-композициялық құрылымындағы ішкі психологиялық ахуал тым күрделі, соны философиялық иірімдерге толы екенін байқауға болады. Бұл әсіресе, адам түгілі аң атаулыға пана болудан қалған Бетпақдала суреттерімен, қаныпезерлігі мен қатыгездігі арқылы көрінген жендет Никитаның Бетпақдаланың арасында адасып алжыған, галлюцинацияға ұшыраған, үрейлі елес боп артынан қалмаған Гришаны суреттеулерінен, сондай-ақ алмағайып заманның аңысын аңғарған қосалқы кейіпкер, баяғының бағзыларының елесіндей болған Әлмағанбет образдары арқылы ашыла түседі.

Иә, роман XX ғасырдың 20-30 жылдардағы бүтін бір ұлттың, яғни қазақ халқының геноцидке ұшырауын, репрессия үдерісін баяндаса, екіншіден жанрлық-түрлік даму тенденциясы тұрғысынан реалистік негізді сақтады. Дегенмен жаңа заманауи парадигмалар әсерімен жазылған романның түрлік ізденісі, құрылымы қалыпты ережелердің шеңберінен шығып, көркем шарттылықты саналы түрде игерген туындыға айналған. Дәстүрлі авторлық баяндаулар, кейіпкер-автордың ішкі монологтары, кейіпкерлердің ағыны, рухтармен тілдесу, елес, галлюцинациялық хал-

күй, психотрагизм, психологизм, философиялық иірімдер кең қолданыс тапқан роман жана кезеңдегі роман жанрының түрлік даму тенденциясынан хабар береді [5, 100 б.].

Романдағы ішкі психологиялық ахуалдың ауырлығы сондай, автордың кейіпкерлердің іс-әрекетіне сендіре суреттеу шеберлігінен анық көрінеді. Қазақ даласын қан қақсатқан қанішер женттердің Бетпақдалада адасып, сая таппай сенделуі, ақыры өмірден безінген күйі өлім ғана құтқарардай алас ұрған халге келеді. Өз қателігі мен қатігездігінің кесірінен сорақылықтың аяқ алып жүре алмас батпағына түскен жендет Никита да қыр соңынан қалмаған Гриша аруағының үрейлі елесінен, Бетпақдала шөлінде галлюцинациялық халге түсіп, иллюзиялық алдамшы елес кейіпкердің үрейінен құтылудың жолы өлім екеніне мойынсұнады. «Көкжал мен үшеу» тарауындағы жендет Никитаның әбден әлсірегенде көз алдынан өткен бүкіл өмірін Гришаның елесі, галлюцинациялық жағдайынан мысал келтіріп өтсек.

«Бесін ауып бара жатса да сағымы сарқылмаған бұлыңғыр дүзден әлдекім қараң-құраң көрінді.

- Ұзынтұрамысың? – деп қуанды. Жыртқыштанып бүлінген есуас бүйідей тисе де кетпесе екен. Ол жүрісі өнбей, көзінің алдында көлбеңдеп тұрды да қойды, енді дауыс жетер жерде сағым сапырып отыр.

- Мен мұндамын! – деп қол бұлғады бұл?

- Көріп тұрмын! – деді ол.

- Мынау ұзынтұра емес қой... – деп таңырқады.

- Иә, ол емеспін, - деді сағым сапырған бейтаныс. – Танымадың ба?

О, тоба! Бұл қайдан келе қалып еді, бұлыңғыр дүзде қараңдаған Гриша шалға ұқсайды.

- Сен... Сен қайдан жүрсің? – деп күмілжіді.

- Мен егесіп ерген елесің емеспін бе, - деп таялды шал. – Есінді кетіруге келдім.

Ол өзгермепті, бәз-баяғы қалпы, аппақ құдай сақалын қашанғы әдетімен салалап сауып отыр, сәл қызарған жанарында мейірім шуақтанады.

- Ит өліммен өлетін болдың ақыры, - деп жымыды. – Саған басқа өлім жараспайды ғой.

«Өлім жайлы айтып отырып жымиғаны несі?!» деп таңырқады бұл.

- Ит өліммен өлгендер о дүниеде итше қыңсылап жүреді, - деді ол сол күлімдеген күйі.

- Кешіре алмағаның ғой, - деп күйгелектеді бұл. – Кешіре алмайсың, әрине.

- Кешірім жайлы ойланбай-ақ қой, - деп салқындады ол. Кешірілмейтіндерді кешіргенді кешірімнің киесі атады.

Өңі суынғанмен жанарында мейірім үйіріліп тұр.

- Жарайды, - деді бұл. – жайыма қалдыр мені.

Шал керілген қорқауға қарап қайтадан күлімдеді.

- Талайлардың жаны жай табатын болды.

Бұл енді қарамауға тырысты, алжасқан адамға бәрі-бір ғой, елес пе, сайтан ба, сандалсын да сарнай берсін. Бұған о дүниеде жұмақ жайқалып тұрмағанын сүйегі баяғыда құрап қалған Гриша шалсыз да біледі [6, 163-164 б.]. Жоғарыда айтылып өткендей, романда барлық жамандықтың соңында жазалаушы болады деген мистикалық ұғымдардың тікелей Никита образымен айшықталып көрсетіледі. Қаншама жазықсыз жұрттың қанын мойнына жүктеген Никитаның Бетпақдалада ит өліммен қаңғып ақылынан алжасып өлуі көз алдында елестердің көрінуі галлюцинациялық жағдайға жеткізсе, Никитаның өзі де өмірде алдамшы

идеологияның қолшоқпары трагедиялы, өмірдің мәнін ұқпаған сол кездегі солақай саясаттың иллюзияланған құбылысының жемісі деуге болары анық.

Бұл романдағы орталық кейіпкерлермен қатар заманның азғаны мен тозғанын алдын-ала сезген Әлмағанбетте иллюзиялы құбылыс. Романның сюжеттік-композициялық құрылымында нақты ол образдың бар-жоғына мән берілмеген, авторлық тұрғыдан сол кезеңдегі тарихи уақыттың аңысын сезген абыз кеуде бұрынғы жыраулар әлде бақсы сарыны ма дерсің? Автордың көркем әдеби шарттылыққа барған көркемдік ізденісі, ойдан шығарылған жинақталған образ.

«Адам азды екен деп, Тәңір неге адасқан?» деп әділет іздеген періште көңіл иесі Әлмағанбет те өлім туралы үрейлі ойға бой алдырады. Бейбақ ендігері адамзаттың бұл жалғанда жаратқан иесімен табысатынына сенбейді. Маңдайын тасқа ұрып жаңыла беруден, дүниежарықтың сан қилы сауалына жауап таппай сансыраудан жабыққан Әлмағанбет тезірек Тәңірге аттанып кетуді қалайды. Мысалы:

«Бозбалаға: «Саңғырудың Бүркіт қонған биігіне, Әліге барасың, Әлмағанбетті ала кет», - дегенде жалт қарады, жылан шаққандай ыршып түсіп, қарсы беттегі тік шоқыға қарай жүгіре жөнелді, аяғы-аяғына жұқпайды, соңынан ұмытлған бұған жеткізбейді, жолында кесе-көлденендеген қалың қарақатқа қойып кетті» [6, 97 б.].

«Көз алдындағы қияпат дала да бұл талай көрген баяғы шөл дала емес, жаһанда қаңғырған бұлыңғыр бірдеме. Аспанның астында қылиланған ай албасты басқан ғаламның алжыған шағында аясынан адасқан жиһангез жанары ғана. Жұлдыз атаулы да солай. Тегінде жұлдыз дегенің бұ дүниеден үркіп көшкен, бұл жалғаннан үрейі ұшқан шошымал рухтардың шырқыраған шыбын жанынан басқа не дейсің.

Солай ғой. Айсыз түнде Әлмағанбет жұлдыз санаушы еді ғой. Жұлдыз біткенді өлгенде жаққан шырақ дейтін. Өзі жағатын шыраққа оңтайлы орын іздейтін. Алжыған әлемнің алжымаған абызы Әлмағанбет емес пе екен?!» [6, 115 б.].

Романдағы кейіпкер Әлмағанбет – шартты авторлық шығармашылық ойынан туған архетип, жанама кейіпкер болғанымен көтеріп тұрған әлеуметтік жүгі ауыр қаһарман. Ауылда есалаң, есі кіресілі-шығасылы, сандырақтап жүрген диуана жан ретінде суреттелсе де, автор оның бойына әдеби шартты образ ретінде алмағайып заманның келбетін алдын-ала сезген бақсылық сарын, абыздық көрегендік дарытады. Автор ирония, абсурдтық тәсілдерге бара отырып, антиқаһарман жасау арқылы шығарманың образ жүйесінің қуатын арттырып отыр. Автордың бақсы сарынын, көреген абыздықты нақ сол күйінде емес, антиқаһарман ретінде суреттеу тәсілін постмодернистік тенденциямен байланыстырамыз. Бұл аталған қаһарманың екінші қосарлы образы, иллюзияланған құбылысы заманның азуы мен адамзат баласының қатігездік пен зұлымдықты сарапқа салған, саяси-әлеуметтік фактордың кезіндегі тобырлық деңгейге түскен адамзат қоғамының шегіне жету деңгейін авторлық тұрғыдан жеткізуі дер едік [5, 103 б.].

Қорытындылай келсек, қазіргі қазақ прозасында астарлы мәтіндік құбылыстарды түсіну, талдауда әдебиеттану ғылымының жаңа заманадағы ұғым-түсініктеріне терең бойлау қажеттігі туындап отыр. Дәстүрлі қалыпты ұғымдар деңгейінде талдаумен қатар, қазіргі ғылымдар тоғысында енген терминдік ұғымдардың да әдебиеттану ғылымына енуі қазақ әдеби үрдісіндегі жаңа ағым-бағыттардың ықпалы екені даусыз. Иллюзияланған құбылыс, алдамшы, қосарлы образдардың астарында да реалды шындық, қоғамдық өмірдің адамзат баласына ортақ шындығы, проблемалары бары анық. Қазіргі көркем мәтіндер оқырмандардың белсенді әрекетіне негізделуі күрделенген тұтастықты айғақтай түседі. Жаңаша бағытта жазылған А. Смайылдың біз талдауға алған «Тамұқтан келген адам» романынан уақыт трагедиясы, қаһармандар психикасының трагедиясы, өмір мен өлім категориясының аралығындағы адамзат тағдырының сарапқа түсуі, дүние жалғандығы, көркем мәтіннің ішкі психологиялық ахуалы, эмоциональды-экспрессивтік қуатының зор екені анық сезіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. ХХІ ғасырдағы қазақ әдебиеті (2001-2011 жж). – Алматы. «Арда», 2011. – 640 бет.
2. Қанарбаева Б. Қазақ әдебиетіндегі модернизм: Арнаулы курсқа бағытталған көмекші оқу құралы / Алматы. Экономика, 2010. – 330
3. Психология восприятия: Материалы советско-норвежского симпозиума. – М.: Наука, 1989. - 194 с.
4. Вадимов А.А. От магов древности до иллюзионистов наших дней / А.А. Вадимов М.А. Тривас. – Москва. Искусство, 1966. - 306 с.
5. Ахметұлы А., Әбдіғазизұлы Б. Қазіргі қазақ романдарындағы автор тұлғасы және көркем шығармашылық үдеріс мәселесі (А.Смайылдың «Тамұқтан келген адам» романы бойынша) \\\ Абай атындағы ҚазҰПУ «Хабаршы» журналы, «Филология ғылымдары» сериясы. №4 (54). – Алматы, 2015. 99-104 бб.
6. Смайл А. Шығармалары Т.1. Роман, повестер мен әңгімелер. – Астана. «Фолиант», 2013. – 568 бет.

ӘОЖ 82.9

ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ ӘДЕБИ СЫН ЖАНРЫНЫҢ ДАМУЫ ЖӘНЕ С. ЖҰМАБЕК ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Е.Т. Шәңгереев

Қазақ әдебиеттану ғылымының сын саласының ерекше өркендеген тұсын – 60 жылдармен байланыстыруға әбден болады. С. Әшімбаев, З. Серікқалиев, А. Сүлейменов, Ә. Кекілбаев сынды сыншыларды өзіне рухани ұстаз тұтқан, сол әдеби сынның қарқынды жалғасы ретінде, әдеби интеллектуалдық-эстетикалық сын бағытын ұстанған Сайлаубек Жұмабекұлы сол сыншылардың рухани жалғасы, тәуелсіздік кезеңіндегі сынның асқар биігін өрістетіп, өнер өнер үшін деген қағиданы ұстанып, көзі тірісінде талмай еңбектенген қара нар десек артық айтқандық болмас. Оған сыншының артында қалған мол мұрасы айқын дәлел.

Сайлаубек Жұмабекұлы – қазақ әдеби сынының ғылыми танымдық, интеллектуалдық-эстетикалық тұрғыдан кең өрістеп, кең құлаш жаюына үлес қосып, көзі тірісінде-ақ «азат ой, азат сөздің иесі» атанған талантты сыншы. Сол себепті, тәуелсіздік жылдарынан кейінгі әдеби сын процесінің деңгейін ғылыми тұрғыдан таразыласақ, сол ортаның ішінде, қайраткерлік танытып, әдеби сын майданында жеке батырдай қажыр қайрат көрсеткен, ХХ ғасыр және қазіргі қазақ әдебиетінің тұтас панорамасын өзіндік таным тұрғысына бедерлеп кеткен әдебиет сыншысы, жан кешті дарын иесі, сөз құдіретінің қадірін бағалаушы темірқазық болды десек, артық айтқандық болмас. Жазушылар одағының төрағасы, ҚР Мемлекеттік сыйлығының иегері Нұрлан Оразалиннің тұжырымымен бағамдасақ, «Сайлаубек сын дейтін сиректердің сирегі ғана ат ізін салар қия соқпағы мен «тар жол тайғақ кешуі» мол жанрдың ауыр жүгін қырық жылға жуық қайыспай көтерді. Әдеби өміріміз бен рухани кеңістігіміздегі әр жылт еткен жаңалық пен ұлттық, тіпті ғаламдық деңгейге дейін көтеріліп, ерекше сипатқа ие болған құбылыстардың бірде-бірі оның қаламынан көркемдіктің болмыс-бітімін таратып айтуға ұмтылар сыншылық призмасынан тыс қалмаған. Ол «шын сынның, әсіресе шын сыншының бірден-бір парызы — әрқашан әдебиет пен өнердегі, яғни тұтас бір рухани әлемдегі тек көркемдік ақиқаттарға ғана қызмет етуі» деп ұғынған. Сондықтан сыншының көзмайын тауысып, қою қара шашын боз қырауға бояған, сирексіткен айлар мен жылдар, Сайлаубектің өз сөзімен айтқанда,

«ата қазақ Ахандарда» жатқан қазақтың ұлттық көркем сын мектебіне ауыз толтырып айтар қомақты олжаны аз салмағынынан көреміз...» [1, 4 б.] деген әріптестік, достық пікірінің мәні зор. Сыншы әдебиет деген киелі өнеріміздің дамуына үлес қосып, ұлттық таным деңгейіндегі мәселелерді салыстырмалы түрде әлемдік деңгейде кең тұрғыдан қарастырған З. Серікқалиев, А. Сүлейменов, С. Әшімбаев, Р. Нұрғали сынды аға буын өкілдерімен рухани сабақтас, интеллектуалдық-эстетикалық сынның тізгінін қолға алып, сол тұғырынын таймаған, дәстүрлі сын мектебінің өкілі екендігі даусыз.

Сайлаубек Жұмабекұлы «Сын пернесі» (1989), «Ғабит Мүсірепов» (1989), Шерхан Мұртазаның шығармашылық жолы туралы «Жұлдызы нұрлы суреткер» (1993; екінші басылымы – 2002 ж), «Жүрегі – мұң, жүрегі – жыр...» (1997), «Қазығұрт перзенті» (1998), «Сын әуені» (2001), «Тахауи Ахтанов. Талант Тектоникасы» (2003), «Сын симфониясы» (таңдамалы еңбектер, 2005 ж.) атты сын кітаптарының, сондай-ақ мерзімді баспасөз беттерінде жарияланған мақалалардың авторы. Олардың бәрі сыншының интеллектуалдық деңгейі биік, білім парасаты мол, талантты екенін әйгілей түсті. Ұлттық проза, поэзия, драматургия мәселелерін, дәстүрмен жалғастық диалектикасы, көркемдік-теориялық тұрғыдан танып-талдаған көптеген ғылыми еңбектерін жазды. Сондай-ақ, әдебиетіміздегі бір туар талант Ғабит Мүсірепов, адамзаттың Айтматовы атанған Шыңғыс Айтматов, Ә. Нұрпейісов, Ә. Тәжібаев, С. Мәуленов тағы басқалармен жүргізілген сұхбат талдамалары арқылы әдебиетімізге сіңірген еңбегі ұшан-теңіз. Сыншының Бұхар жыраудан бастап Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Мұхтар Әуезов, Т. Әлімқұловтан бастап, тәуелсіз әдебиетіміздің хас суреткерлері атанған Асқар Сүлейменов, М. Мақатов, С. Мәуленов, Қ. Мұхамеджанов, О. Әубәкіров, С. Бердіқұлов, Ж.

Нәжімеденов, Ә. Тарази, С. Жүнісов, Ә. Кекілбаев, Қ. Ысқақов, З. Серікқалиев, Р. Нұрғали, Ф. Оңғарсынова, Б. Нұржекеұлы, тәуелсіз әдебиетіміздегі сыншының өз буыны Т. Медетбек, М. Байғұтов, К. Ахметова, Б. Мұқай, Ә. Сығай, О. Бөкеевтердің әдеби шығармашылығына қатысты ғылыми толғамды сыни еңбектері оны әмбебап, кең құлашты, көшелді сөздің иесі екендігін анықтай түседі.

Сайлаубек Жұмабекұлының өмірі, шығармашылығы, сыни еңбектері, сыншылдық тұлғасы жайындағы мақалалар, зерттеулер, шолу рецензиялар қатарына Ш. Айтматов, Ш. Мұртаза, Қ. Мұқаметжанов, Қ. Ысқақ, С. Жүнісов, А. Якубов, Ә. Жұмабаев, Г. Бельгер, Т. Боранғалиұлы, Ә. Бөпежанова, Н. Оразалин, А. Нысаналин, Т. Тоғанай, Қ. Әбдезұлы, Ә. Балқыбек, Б. Шарақымбай, Ж. Әшімжан, Е. Кузнецова, А. Петровский және тағы басқалардың мақалаларын, пікірлерін сұхбаттарын айтуға болады. Оның әдеби-сын мұрасы кейінгі жылдары әдеби процестің дамуына әдеби сынның тұтастығымен байланысты қарастырыла бастады.

«Сынның дәрежесі – жалпы әдебиеттік білімнің дәрежесінде көрсетеді» [2, 126 б.] деген пікірін мақаламыздың нысанына алынған Сайлаубек Жұмабекке телуге әбден болар еді. Себебі, оның шығармашылық еңбегі сан-салалы. Бұл турасында Қ. Мұқаметжановтың «... *төл әдебиетіміздің тәжірибесін өзге жұрттың табиғаты ұқсас құбылыстарымен салыстыра сараптауға бейіл. Және оң қол, сол қолға бірдей икем. Яғни, әдебиеттің барша жанрына жақын, көңілі көрші*» деген пікірін келтірсек артық болмас. Сайлаубектің қаламгерлік қарымында әдебиеттің барлық жанры проза, поэзия, драматургия, тіпті аз десеңіз, жалпы қоғамдық өмір проблемалары еркін қозғалады, бір сөзбен айтсақ, қазақ ұлттық руханиятының қазіргі таңдағы аға буын сыншылардың рухани заңды жалғасындай әрі қарай дамытушы тұлға еді, амал қанша тағдыр оған ұзақ жасауды бұйыртпапты. Құйрықты жұлдыздай жарқ етіп өте шықса да артына көркем әдебиеттің тұтас кезеңдік тарихын қамтитын картинасын жасап қалдырды.

Ғалым С. Жұмағұлов: «Қаламгерлер дүниетанымындағы қоғам болмысына тереңдеу концепциясының жетекші сипатқа ұласуы, образ әлемін ұлттық сипатта ашудағы күрделі өзгерістердің шеберлік иірімі сыншылардың қаһарман сомдалуындағы ұнамды және ұнамсыз мәселелеріне жаңаша зерделеумен келуді талап

етті. 1970 жылдардағы әдеби сында Н. Ғабдуллин, Б. Майтанов, Б. Ыбырайымов мақалаларымен үңілген болса, маңызды мәселе 1980 жылдар сынында «Тақырып, талғам, ізденіс» тақырыбындағы Н. Ғабдуллин, О. Бөкеев, Н. Ақышев диалогында, С. Жұмабеков, Б. Ыбырайымов мақалаларында жаңғырған сипатта көрінді. «Ұнамды қаһарман және уақыт талабы» тақырыбында өткен «ҚӘ» дөңгелек үстелінде (30.09.1983) пікір алысқан сыншы, қаламгерлер толғамы пісіп жетілген мәселелерді жіті байыптауларымен назар аудартады. Қазақ әдебиетіндегі қаһарман табиғаты социологиялық сипаттағы таза таптық танымда емес, қаламгер шеберлігі мен сөз өнерінің көркемдік заңдылығынан туындайтын құбылыс тұрғысынан сараланды»[3, 27 б.], - деген пікірін келтіре кетсек орынды болар еді. Себебі, Сайлаубек Жұмабектің де сынға тікелей араласуы осы 1970 жылдардан бастау алағаны мәлім. Сайлаубектің алғашқы сын мақалалары баспасөз бетінде 70 жылдары жарық көріп, сыншының сыншылық келбетін айқындай түсті.

Әдебиет сыншысына жүктелер міндеттер, қандай, қаншалық дегенге назар аударсақ, ол төмендегіше жіктелер еді. Бірінші – қазіргі – қазақ әдебиетінің табиғатын терең тани білу керек. Екінші – қазіргі қазақ әдебиетінің табиғатын терең талдап, түсіндіре білу керек. Үшінші – қазіргі қазақ әдебиетіне жоғары, биік талаптар қойып, міндері мен жетімсіздіктерін батыл джа қатал сынай білу керек, оларды түбегейлі жоюдың, қайталамаудың, болдырмаудың жолдарын көрсетіп, жазушыларымызды жаңа биіктерге жетуге жұмылддырып, жолбасшылық жасай білу керек [2, 113 б.]. Міне, осы талап тұрғысына қарсақ, Сайлаубек Жұмабекұлы осындай талаптарға толықтай лайық, қазақ әдебиетің кешелі-бүгінгі жағдайына қанық білген терең білімді, оның күретамырын қолымен басып, жүрегімен сезіне білген парасатты, талантты сыншы. Біздің бұл сөзімізге сыншының алғашқы шыққан сыни еңбектерінен бастап, артына қалдырған соңғы дүниелерінің бәрі дерлік дәлел болары анық.

Әдеби көркем сын туралы, сыншы туралы сөз, бір есептен, қоғамның рухани тынысы, мәдени ұстанымдары және парасат деңгейі туралы сөз. Шынайы көркем сын, шын сыншы өнер мен өмірдің үйлесімін іздеп танаурамайды, әдебиет - өмірдің көркем айнасы деген қағиданы алтын қазық – догма санамайды. Шынайы сын мен шын сыншы әдебиеттің ұлт өміріндегі, рухани мәдениетіндегі маңызын өнердің өз биігінен, әлемдік өлшемдер биігінен зерделеуге ден қояды. «Өнер өмірден үйренбейді. Өнердің өз тарихы, өз логикасы мен динамикасы бар» /Асқар Сүлейменов/. Өнерді өз логикасы мен динамикасынан тани отырып талдау, оқырманның рухани айналымына түсіру және тағы осыған қоса өз шығармаларын рухани айналымға қосу – шын сыншының басты ұстанымдарының бірі болса керек. Көркем ойдың жалпы деңгейі – сыншыдан әдеби дамудағы басты тенденцияларды анықтауда жан-жақты білім-біліктілікті, әдеби процесті жіті қадағалап отырар сергектікті қажеттейді. Бүгінгі әдеби көркем сынымызда көзі тірісінде осы ұстанымға жүгініп өткен санаулы ғана сыншы болса, сол санаулының бірі – Сайлаубек Жұмабек болды деп айтуға толық негіз бар.

Сайлаубек Жұмабекұлының шығармашылық тұлғасының әр қырын әріптестері, аға буын өкілдерінің айтқан тұжырымдары зорайта түседі. Мысалы: «Сыншыға қажет білім-білік, төгіліп тұрған тіл, өзгеге жалтақтамай жарып түсер дәлелді пікір, ішкі мәдениет – оның шығармашылық қарекетінің көз токтатар қыры. Бұл орайда төл әдебиетіміздің тәжірибесін өзге жұрттың табиғаты ұқсас құбылыстарымен салыстыра сараптауға бейіл. Және оң қол, сол қолға бірдей икем. Яғни, әдебиеттің барша жанрына жақын, көңілі көрші.

Ш. Айтматов, Ә. Нұрпейісов, Ә. Тәжібаев, С. Мәуленов, М. Мақатаев шығармашылықтары туралы мақала, эссе, сұхбат нұрлы да сырлы пішінімен баурайды. Мұның жазуында ойдан жұтау, тілден тұтығу жоқ. Еркін көсіледі. Әсіресе, қара сөзге қазылық ету аталмыш сыншының төл стихиясындай көрінеді. Мәселен Ш. Айтматовтың «Жан пидасының» адамзаттық мәнін дәл тануы, атақты Ғабәң Мүсіреповтен туған әдебиетіміздің қам-қарекеті жөніндегі сұхбат, Ш. Мұртазаның шоң шығармасы «Қызыл жебе» хақында қайырған қордалы қисындары және Ә.

Кекілбаевтың «Үркер» романы туралы үркердей оқшау, құлжадай құйма пікірлері оның мерген меңзеудің адамы екенін хабар береді.

Өлең өнеріне, оны тануға әркімнің-ақ таласы бар. Сайлаубектің «таласы» мен де сол ауылға ат басын бұра салайынның таласы емес. Оның таласы - өзінің Абайын, өзінің Тәжібаевы мен Мәуленовын, өзінің Фаризасын тану. Бәріне өзінің көзімен үңілу», - дейді Қалтай Мұхамеджанов. Ал, Шерхан Мұртаза: «Анда-санда Мәскеуде, яки Ташкент не Бішкекте кездесе қалсам Ш. Айтматов ағамыздың алдымен сұрайтын адамдарының бірі – Сайлаубек Жұмабек.

Иә, Шыңғыс шығармалары туралы Сайлаубектің сын жазғаны рас. Сонда Шыңғыс сын көрмей жүр ме екен?... Мақтау естімей жүр ме екен?...

Демек, мәселе басқада. Ол – Сайлаубектің шығарманы, жалпы әдебиетті өзге сыншылардан гөрі жете танитындығы. Сол танығанын бүкпесіз, риясыз, тек өзіне тән турашылдықпен айта білетіндігі. Бірақ «турасын айтсаң – туғаныңа жақпайсың» деген де бар. Шын сыншының тағдырын Құдай солай жаратқан.

Бірақ, өйтіп үркектеп қалған Сайлаубек жоқ. Қарағай тектес. Сынса да шарт сынады. Әсте иілмейді. Есесіне - түзу» [3, 237 б.] – деп түйіндейді. Ойлы айтылған пікірлерді Сайлаубектің сыни еңбектері толық дәлелдейді. Әдебиетке биік мұрат тұрғысынан келген сыншы қазақ әдебиетінің өресі мен өрісін ойлы да қарымды түрде таразылай алған

Бүгінгі күн биігінен қарасақ, сыншы С.Жұмабек әдебиеттің ой-санасы аталатын сын жанрында табан тірегеніне, ешқайда мойын бұрмастан қалам тербеп, жан терін төгіп, ой моншағын теріп, несібесін сын саласынан тауып, көзі жұмылғанға дейін қырық жылға аса уақыт өтіпті. Оның өзі аға әріптесі, ұстаз тұтқан З. Серікқалиұлына қарата: «...көрнекті сыншы Зейнолла Серікқалиұлының бүкіл жаратылысы – Сыншы, бүкіл тағдыры – Сын» деп жазғанын [1, 172 б.] сыншы Сайлаубек Жұмабектің өзіне қарата айту да әбден орынды. Көшелі сөздің көшін ілгері тартушы сыншы шығармашылығының таза өнер, көркем сын болып жарқырап көрінгеніне әдебиет оқырмандары, жазушы, ақындар, әріптестерінің көзі анық жетті.

Сыншы Сайлаубек Жұмабекұлының шығармашылық тұлғасын тану үшін әріптестерінің айтқан, жазған пікірлерін санамалап келтіріп кетсек артық болмас. Әдебиеттегі жолын сыншылықпен бастап соңғы ғұмырына дейін сыншылықпен аяқтаған Сайлаубек қазақ әдебиетінің сыны жөнінде құнды пікірілер бере білді. Қаламы жүйрік сындарлы сыншы Сайлаубек Жұмабек сыншылық сапарын тоталитарлық қоғамда бастап, кейін тәуелсіздік кезеңінде тоқырып қалмай, сынның ақ туын көтеріп, әдебиетке, жалпы ұлттық руханиятымызға адал қызмет етуге тырысып баққан жан. Бұл турасындағы ғалым Қансейіт Әбдзәліұлы былай дейді: «Тәуелсіздік жылдардағы туған әдебиетіміз қол жеткізе алған көркемдік асулар мен белестерді өзінің әдеби сын өңбектеріне үзбей арқау етіп келе жатқан қазақтың дарынды, білімдар, көрнекті сыншысы Сайлаубек Жұмабек дәсек қателеспейміз» [3, 242 б.]. Оған оның сыни кітаптары туралы әріптестер мен аға буын өкілдерінің, қала берді орыс сындағы әріптестерінің пікірлерлері айқын дәлел.

Әдеби туынды хақында кімнің пікір білдіріп отырғандығына, жазылу мәнеріне (стиліне) орай жазушы сыны, сыншы сыны, оқырман сыны деп үшке бөлуге болады.

Жоғарыда аталған түрлерге орай сыншы сыны дегенге тоқталып өтсек, С. Жұмабек кәсіби сыншы екені хақ. Бұл сынның басқа сыннан айырмашылығы турасында Ғ. Мүсірепов «ғылыми сын, тексеру-зерттеу арқылы әдебиетті ылғи алға сүйреп отыратын сын. Әдебиет пен жазушының алдына жарығын түсіріп, бастап отыратын сын» [4], – деп пікір білдіреді. Мұндай сындарды көбіне әдебиетті зерттеумен арнайы айналысатын ғалымдар, маман әдебиетші-сыншылар жазады. Сын негізінен ғылыми талдауларға құрылып, әдебиеттану ғылымының жетістіктеріне сүйене отырып, сол негізде тұжырымдар жасалынады. Нені айтса да дәлелді айтуға ұмтылады. Жазушы пікірінде сұлу сөздер, айшықты ойлар, көркем тіркестер, көрікті көріністер көбірек көрінсе, екіншісі сөздің саралығына, ойдың нақтылығына көңіл

бөледі. Мысалы, С. Жұмабектің сыншы маман ретінде жазғандарын барлап отырсақ, сұлу сөздер де, салмақты, саралауға тырысқан ой да бар екені көреміз. Бұған қарап, сынды жазушы сыны, мамандар сыны деп шартты түрде бөлуге болмайтын тәрізді. Ең бастысы, алынған тақырыптың талдану барысында, өз мүддесінен шыққандығын анықтауға көңіл бөлінсе маңызды болмақ.

Сайлаубек Жұмабеков сын теориялық жағымен терең қаруланған маман сыншы. Кез-келген шығарманың идеялық және көркемдік сипаттарын аша түсуде библиографиялық тұрғыдан келу, оның авторының өмір жолын зерттей отырып, сол арқылы көркем дүниенің құлпын ашып, сырын білуге ұмтылушылық, яғни объектіні автор арқылы тану – да жемісті тәсілдердің бірі. Өйткені, шығарма жазушының өмір тәжірибесінің нәтижесінде туады. Жазушы шығармашылығы – оның тіршілікте көріп, көңіліне түйгендерінің қорытындысы, жиынтығы. Ол шығарманың идеясынан, өмір материалдарын сұрыптап алуынан, көркемдік тәсілдерінен, стильдік қолтаңбасынан айқын көрінеді. Сол себепті де көркем шындықтың әлеуметтік, бейнелілік сыр-сипаттарын аша түсуде оны жазған суреткердің өмір соқпақтарын, тәжірибелерін жан-жақты зерттеп, сыншылық қызметке пайдаланудың маңызы зор. Міне, осындай теориялық мәселелердің сыни дүниеде маңызды рөл атқаратындығын ескерсе, аталған әдіс-тәсілдердің С. Жұмабековтың сыни мұрасында шебер пайдаланылғанын оның кез-келген мақалалары, әдеби портреттері анық дәлелдейді.

Сонымен қорытындыласақ, әдеби шығарма – озық идеяларды көркемдіктің қабат-қабат қатпарларының тереңіне бөлеп, жасырып қойған, шын іздеген, қажетсінген адам ғана таба алатындай рухани қазынаға толы әсем ғимарат. Шын шығарманың шырайы да осы идеялардың көркемдік көрініс табуына байланысты. Міне, осы аталғандарды, шығарманың көркемдік қасиеттерін танытуда, ашуда түрліді кілт-әдістерді қолданып, сан сатылардан өтеді. Сайлаубек осындай күрделі саланы өзіне серік ете отырып, өзі пікір білдіріп отырған шығарманың табиғатына сай келетін, сыр-сипатын ашуға көмектесетін талдау әдістерді, не жүйені таңдап алып, шығарманың көркемдік болмысымен көрсетуге ұмтылған, талантты сыншы

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жұмабек С. Сын симфониясы. Таңдамалы. Әдеби толғаныстар, мақалар. – Алматы. «Алатау» баспа-полиграфиялық корпорациясы. 368 бет.
2. Сайлаубек Ж. Сын пернесі. Мақала, сұхбат, эсселер. – Алматы. «Жазушы» баспасы, 1989.
3. Жұмабек С. Таңдамалы шығармалары. – Алматы7 «Ан Арыс» баспасы, 2008. Т.1. – 288 б.
4. Мүсірепов Ғ. 5-томдық шығармалар жинағы. ІҮ том. – Алматы, 1978. – 136 б.

ӘОЖ 82.1

АҚЫН АЙТҚАЛИ НӘРІКОВТІҢ ТАБИҒАТ ЛИРИКАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

А.Б. Рахметова

Ежелгі бағзы мекеннің қадыр-қасиетін жырлауда ақын А. Нәріков ұдайы ізденіс үстінде жүреді. Кең байтақ Отанының қай нүктесін өлеңге қоссын, бәрібір ақын жырында ол мекен құлпырып, жан бітіп, өзгеше сипатта өң алып, шынайы қалпында суретке айналады. Сондай қалыпқа толығымен сыйып кеткен туынды – «Маңқыстау

шілдесі» аталады. Ми қайнатар ыстықтағы Маңқыстаудың табиғатын ақын ойға қонымды, ешбір боямасыз қалпында әдемі суреттеп шыққан.

Жатыр, міне, тырысып тулақ дала,
Бұйрат-бұйрат боз құммен бунақталып.
Тұяқ тірер бір тұлдыр таппай құйын,
Секіреді Каспийге тулап барып.

Қылтанақтан жер төсін ада қылған,
Шілде ғой бұл билікті дара құрған.
Күн-табада қуырылып жатыр ма екен,
Жалын лебі келеді Қарақұмнан [1, 72 б.]

(«Маңқыстау шілдесі»)

Кейіптеу тәсілін шебер меңгерген ақын жансызға жан бітіріп, шілденің қапырық ыстығын әрлендіре суреттейді. Бұйрат боз құммен бунақталған даланың тұяқ тірер тұлдыр таппай, тулап барып Каспийге секіруі, шілденің дара билік құруы, табада қуырылған күн, Қарақұмнан соққан жалын лебі – ақындық шеберліктің белгісі боп табылады. Аптап ыстықтың қаһарына шыдай алмайаласұрған дала жануарларын «Сая таппай Үстіртте жөңкіледі – Көрсен жаның ашиды киіктерге» деп жан бітіре суреттейді. Туындының түйінінде Маңқыстау шілдесінің табиғи құбылысы өзінің шарықтау шегіне жеткендігін аңғарамыз:

От найзасын тұрса да кезеніп Күн,
Мыңқ етпестен жатады безеріп қыр.
Айтып айтпай не керек, басқа түгіл,
Шыңыраудың да еріні кезеріп тұр.

Жылдың әр мезгілін, табиғаттың тамаша суреттерін өлең сөз тілінде бейнелеуде А. Нәріков тыңнан түрен салуға ұмтылады. Табиғатпен етене жақын болуды лирикалық бейнелік іс-әрекетімен байланыстыра, оның ой-сөзімен қабыстыра суреттей өрнектейді. Әр жыл мезгіліне байланысты адам бойында да өзгеріс, құбылыстар болып отыратынын психологиялық иіріммен үңіле, зерделей бейнелейді. Арманға қанат қаққан, биікке ұмтылған кейіпкердің ішкі әлемі ассонанстық параллелизм түрінде алынған.

Жер де, аспан да көкпеңбек,
Бір жасадық көктем кеп.
Менің ару арманым
Бара жатыр көкке өрлеп [2, 210 б.]
(«Көктем келіп»)

Кеуде толы жыр ыстық,
(Бір шырқау да дұрыс-ты).
Көктем асып келгендей,
Көл-көсір қып ырыс-құт.

Көктемнің келуімен байланысты көңіл-күйдегі өзгерістерді ақын дәл тауып, дөп басқан. Жыл мезгілінің түрлі-түрлі сан алуан бояуы адам сезімінің көңіл-күй әуендеріне ерекше нәр беретіндігін шағын шумақтарға сыйғызған ақынның табиғат тамашасын бақылауы оның өлеңдеріне ерекше реңк беріп тұр.

Жоғырыда талданған өлеңге антонимдік қабат боп туыла салған өлең «Күзгі көңіл» деп аталады. Аздаған мұңға бөккен туынды мазмұнында ақынның авторлық қолтаңбасы тағы да қайталған. Екі іс-әрекетті жарыстыра, қабыстыра параллель өргізген ақынның бұл жолғы кейіпкері сарғайған күзбен тілдесу арқылы өтіп бара жатқан жастық шағын қимайтындай күйкешеді.

Қаратып үлгертпей-ақ жан-жағыма,
Тағы бір күздің келіп қалғаныма?!
Жылдарым дөңгеленіп өтіп жатыр?!

Ұқсап бір қырдың жүйрік қаңбағына

Шығар шың, тұғырым көп қонар алда,
(Жүр қазір көңілімді солар арбап).
Табиғат жылына бір жаңарғанмен
Жиырма бес енді қайтып оралар ма?! [3, 169 б.]
(«Күзгі көңіл»)

Кейіпкердің көңіл қошы күзбен бірге сарғайып, сағыныш сазын арқалап, өмір-өзеннің тұңғыығына бірге сүңгіп, бірге малтығандай күй кештірген. Алайда алдан күтер үміті мол, жақсылығы көп күндерді аңсайды. («Шығар шың, тұғырым көп қонар алда»). Әрине, табиғат жылма-жыл бір жаңғырып отырады, ал жиырма бестің енді қайтып оралмайтыны ол енді – философиялық қиял-арманға бағынбайтын физиологиялық шындық.

А. Нәріковтің образды ойға құрылған сәтті шыққан туындысы «Сәуір» аталады. Өлең иірімінде табиғаттың тамаша, әсерлі суреттеріне жан бітіп, оқырманына ой салып өтеді. Сәуірдің тәуір сәттеріне елтіген кейіпкер өзін мазалаған ауыр ойдан арылып алғысы келгендей ішкі сезім-сырларын бүкпесіз жайға түседі.

Танытты жайдарылық сәуір бүгін,
Соңына сақтаған-ау, тәуір күнін.
Үйден бір жеңіл-желпі шығайыншы,
Түссінші шықтағы ауыр жүгім.

Осынша неге іріктің шуағыңды,
(Қаталдық қатқан мұзды куә қылды).
Ызғарды неге жуып кетпеді екен
Жүгірген сай қуалай су ағынды. [4, 7 б.]
(«Сәуір»)

Табиғаттың ызғары мен көңілдің мұңлы сәттерін ойша салыстырған лирикалық бейненің кейіптеу тәсіліндегі ізденісі өз жемісін бергендігі аңғарылады. Иықтағы ауыр жүкті ысырып тастауға бекінуі – кейіпкердің сәуір айымен бірге келетін тәуір күнді асыға күткендінің белгісі болса керек. Өлеңнің төмендегі шумақтарында кейіптеудің әдемі үлгісі дүниеге келген. Табиғаттың сәуір айындағы құлпыру, шырайлану дағдысын көз алдымызға әкеледі.

Мұртындай бозбаланың түбіттеген,
Бүршігі көзге тіпті ілікпеген,
Көк көйлек қашан киіп шығады деп,
Қарадым теректерге үмітпенен.

Арқадан азынап бір жел ескелі,
Шөптердің сұрқы қашты белестегі.
Көктемнің көк орайы көз үйренген,
Ей, сәуір, сенің сәнің емес пе еді...

Өлең сөздегі әсем де әдемі салынған галереялық суреттің пейзаждың модулін ұсынған автордың назға толы монологаы өте сәтті шыққан сыңайлы. Көктемнің көгорайлы, жанға жайлы шуағын күткен жанның арман еткен тілегін орындаушы қызметін сәуір атқарып тұр. Сәуірге бар بازیнасын айтып, сырын шерткен лирикалық кейіпкер аталған көктем айының кешігіп төккен нұр-ықыласына ризашылығын білдіреді. Кешігіп келсе де бар дүниені құлпыртып жіберетін жыл мезгілі, өкпе-наз иесінің көңіліндегі кірбінді тез шайып жібергендей.

...Қойсаң да қабак ашпай көпке дейін,
Шуақты сақтамапсың текке кейін.
Құлпырттың дүниені үш-ақ күнде,
Сондықтан саған қалай өкпелейін,

-деп ағынан ақтарылады сырласушы бейне.

Табиғаттың қай мезгілінің де өзіндік қадыр-қасиеті барын аңдап, бағамдасақ та А. Нәріковтің көктем тақырыбындағы өлеңдерінің өз алдына үлкен бір шоғыр боп қалыптасқандығына назар аударған жөн. Әрине, көктемді кез келген жан ұнамды жыл мезгіліне жатқызары анық. Олай болуы да заңдылық.

А. Нәріковтің аталған тақырыптағы өлең-жылары бірін-бірі толықтырып, ар қырынан өзгеше рең алып, түрлі-түсті бояуларға шомылып, сан алуан сәулелі суреттердей көз алдымыздан тізбектеліп өте бастайды. Жоғырыда талданған көктем хақындағы туындылардан өзге «Көктем», «Көктем шуағы», «Көктем кеші» т.б. өлең-жырларында сөз өрнегінің келісті тоқылған түрлі өрімдеріне кезігіміз. Автор аталған жыл мезгілінің керемет қасиеттерін жай ғана баяндап қоймады, оны сан-салалы, біріне бірі ұқсамайтын сөз тізбектерімен көркемдеп, әрлеп жеткізеді.

Көктем келіп көгілдір балаусалы,
Ауысты көкжиекке дала аңсары.
Кербез қыр керіледі қадап алып
Төсіне қызғалдақтай жалаушаны.

Жауынның төніп тұрған бұлтын қалап,
Жаңарып, жадырап дүр сілкінді алап.
Тыпыршып тақымында күрең бесті,
Шопан жүр өткен жылғы жұртын қарап [1, 28 б.]

(«Көктем»)

Өлеңде шынайылық сипат басым. Бәрімізге көзтаныс сурет. Бұндай суретті өлеңді жазу үшін ол оқиғаның, материалдың ішінде автордың да болмағы жөн. Өйткені шанымды, нанымды оқиғалы күй ғана туындыға реалистік басымдық бере алады. Төсіне қызғалдақтай жалаушаны қадап алған кербез қырдың керілуі немесе күрең бестіге мініп алған шопанның өткен жылғы жұртын қарап, серуендеп жүруі сынды оқиғалы суреттерді салу үшін – автордың сол жағдаяттан хабардар, таныс болуы шарт. Осы сынды шынайы сурет белгісі және бір «Көктем» аталған туындыда еселеніп, марқайып, құшағын кеңге жайға түседі.

Төгеді күн шуағын мырзасынып,
Жатады жұпар ауа қырға сіңіп.
Жармасқан үстіне кәрі қысты
Беткейге бара жатыр жылға ысырып.

Күн көзі қарды мүжіп, тауысты әні,
(Қыс пен жаз осылайша ауыспалы).
Сықырынсары аяздың ұмыттырар
Қаздардың қақылдаған дауыстары. [1, 52 б.]

(«Көктем»)

Көктемнің әдемі суретін салудың үлгісін ақынның шебер меңгергені соншалық, әр туындысында аталған тақырыпты түрленде, құлпырта жырлайды. Мәселен, үстіне жармасқан кәрі қысты жылғаның беткейге ысырып тастауы, күн көзінің қарды мүжіп тауысуы немесе қаңқылдаған қаздардың дауыстарының астында қалған сары аяз т.б. – қазақ ұғымына, түсінуіне лайықты суретті сөз тіркестері.

Ақынның «Көктем шуағы» аталған туындысында жоғарыдағы сөз болған образды ойлар жалғаса түседі, автор суретті сөзбен өз өрнегін басқа қырынан оюлап қадай бастайды.

Бабамның дархан алабы
Бусанып жатыр шық түсіп.
Жібітіп тұмса даланы
Тамылжи Күн де шықты ысып.

Сабыры көлдің бар тегі,
Кесеге құйған тұр сүттей.
Бала қыздардың бантигі
Бұтақтардағы бүршіктей. [1, 53 б.]
(«Көктем шуағы»)

Бұл туындан да кейіптеу үлгісінің мол түріне кезігіміз. Кейіптеумен иықтасып теңеу де өзінің құтты орнына жайғасқан. Бусанған дала, тамылжыған күн, дархан алап, кесеге сүт, бала қыздардың бантигіне теңелген бұтақтардағы бүршік – ақын ізенісін танытатын шеберліктен туындаған көркемдік белдеулері.

Ақынның көктем сериясындағы тағы бір ізденісі «Көктем кеші» аталатын өлеңі. Шағын екі шумақ оқиғалы өлең боп туылған. Кейіпкердің көктемнің әдемі бір кешіндегі бастан кешкен оқиғасына куә боламыз.

Көмкеріп алау нұрмен шетін кілең,
Күн ауып бара жатты екіндіден.
Көп тұрдым бақ ішінде сені күтіп,
Сүйдіріп бал самалға бетімді мен.

Өзіңмен болмаса да ара қашық,
Төзімім кемерінен барады асып.
Ұйытқыған сезімімдей әумесер жел
Қойынын жас талдардың қалады ашып... [1, 53 б.]
(«Көктем кеші»)

Лирикалық кейіпкердің ғашығын күтіп сарғайған сағынышты күңіл күйі көктемнің кешіндегі табиғат тамашасымен үйлесім тапқан. Сәтті шыққан тармақтардың тінінде нәзік лиризмге құрылған юморлық әзіл де орнығып үлгерген. Мәселен, «Көп тұрдым бақ ішінде сені күтіп, // Сүйдіріп бал самалға бетімді мен»; «Ұйытқыған сезімімдей әумесер жел // Қойынын жас талдардың қалады ашып...» – деп келетін ой-образдар ақындық шеберліктің белгісі, шығармашылық ізденістің толық дәлелі болса керек.

Жалпы алғанда А. Нәріков лирикасындағы табиғат тақырыбында жазылған туындылардың өрімінде әр мезгілдің өзіне лайықты сипат-құбылыстарын ашатындай сөз өрнектері жинақталған. Бірін-бірі қайталамайтын, әрбір жыл мезгілінің табиғатын сол қалпында боямасыз беру – А. Нәріков ақындығының баксты белгісі боп танылады.

Көңілді көктемнің керемет көріністерін, сәулелі суреттерін түрлі-түсті картиналар галереясына айналдыра білген ақынның бір мезет күз тақырыбындағы туындыларына назар аударсақ, бұнда да сөз-кескіндемелері мезгіл ауысымына сай сыр ағытады.

Кезегімен күн батып, түн болады.
(Не қымбат бар десек те таң нарқынан).
Кей уақытта көңілге мұң қонады.
Болсаңдағы қаншама ақ жарқын жан

Бітпеді ме, бітті ме іс келелі,
Қартаясың көмескі тартып рең.
Жаз орына аямасып күз келеді
Табиғаттың айнымас тәртібімен... [1, 54 б.]
(«Күзгі ой»)

Өлең күзгі ой сезіміне елтіген жанның монологын баян етеді. Күн мен түннің кезестесетінін айту – жай ғана тұспал, философиялық салдар ғана. Ал негізгі мақсат – күзгі мезгілдің бояуындай сәттің адам басында да болатұғын мұңлы кезеңді контраст сипатында алған. Ақ жарқын жанда да мұң бар. Адам реңінің көмескі тартып қартаюы, жаз орынан алмасып күздің келуі – бәрі, бәрі – табиғаттың айнымас тәртібі. Автордың айтпағы – уақыт өткінші екен, әр мезгілдің өз орны барлығын құлаққағыс ету. Күзгі ойдың күз сықылды салмағы бар, уақытқа бағыну - әркімге де сынақ.

Жалпы алғанда А. Нәріковтың туған жердің табиғатын, оның әсем көрінісі мен әдемі келбетін жырлаудағы ізденісінде шынайы суреткерге тән ақындық шеберлік іздері жатыр. Ақын кең байтақ Отанының көрікті көрінісін, оның табиғатын боямасыз қалпында беруге қашан да шебер.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Нәріков А. Самал: Өлеңдер. – Алматы. Жазушы, 1990. – 96 б.
2. Нәріков А. Сағыныш. Өлеңдер. – Алматы. Өнер, 2002, - 216 б.
3. Нәріков А. Жылдар жаңғырығы. Өлеңдер. – Орал. Полиграфсервис, 2009. - 220 б.
4. Нәріков А. Қырық жыл – қырық жыр. Құрастырған: С. Шарабасов. – Орал. Полиграфсервис, 2004. – 52 б.

ӘОЖ 82 (091)

Р. ОТАРБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ТҮЛҒА (ЖӘҢГІР ХАН БЕЙНЕСІ)

Ж.М. Мұратова

Тәуелсіздікке қол жеткен тұста көпшіліктің рухани-эстетикалық талғамын көтеру драмалық шығармалардағы ұлттық идеяның салмағын арттыру өзекті мәселеге айналды.

Классикалық шығармаларда белгілі бір шеңбер аясында ғана шешім жасайтын кеңестік ой-тұжырымдарға жаңаша көзқараспен баға беріле бастады [2].

Жергілікті дарматургтер өз туған жеріндегі танымал тұлғаларға арнап пьесалар жаза бастады. Мұның өзі – халықтың өзін-өзі тануының, патриоттық сезімінің артқанының дәлелі.

Көркем шығарманың негізгі нысаны мейлі адам баласы болсын, мейлі өзге тіршілік иесі болсын онда соның не түп-түгел ғұмырнамасы, не осынау ғапыл дүниеде басынан өткерген бір кезеңдік тағдыры тілге тиек болатыны белгілі. Рахымжан Отарбаев та «Жәңгір хан» бейнесіне жаңаша көзқараспен қарап, биік ұстаным мен тың пікірлерді басшылыққа алып, дәуірлік көркем шығарманы өмірге әкелді.

Махамбетті елінен айырған «хан Жәңгірдің екпінін» білмейтін ұрпақ жоқ шығар. Ал сол ұрпақ бүгінде Жәңгірді қай қырынан таниды? Махамбет ақынның «Хан емессің, қасқырсың» деген бір ауыз өлеңімен бағаланып келген Жәңгір Бөкейұлы кім еді? Азаматтық сапасы, ұстанған саясаты, елге тигізген қайыр-шапағаты қандай?

Осы сұрақтарға жауапты жазушы Р. Отарбаевтың «Жәңгір хан» пьесасын оқып, талдағанға дейін тарихтан іздеп көрсек...

Әбілқайырдың шөбересі, Нұралының немересі, Бөкейдің бел баласы Жәңгір – қазақ тарихындағы соңғы хан. Бұл – Россия императорының екі басты самұрық бейнелі мөрімен расталған шындық. Бірақ соңғы хан Кіші жүзді басы бүтін билей алмады. Неге?

Себебі, Жәңгірді ақ киізге көтеріп хан сайлағанда Кіші жүзге төртке бөлініп кеткен еді. Жайықтың шығыс жақ Бұхар беті мен Ойыл, Елек бойын Баймағамбет сұлтан Айшуақов, Ырғыз, Темір жерін, Ахмет Жантөрин, Маңғыстау мен Үстірт мағындағы елді Сүйінқара Үргенішбайұлы мен Жанқожа Нұрмұханбетұлы басқарды. Ал Жәңгір болса, екі өзен аралығындағы Самар даласында ғана хандық құрды. Оның да Каспий теңізі жағалауы қайын атасы, есауыл Қарауылқожа Бабажановтың ықпалында еді.

«Хан тағына 1823 жылы отырған Бөкейұлы Жәңгір – күрделі де қарама-қайшылыққа толы саяси тұлға. Ширек ғасырға жуық хан болған ол – Ішкі Ордада көптеген саяси-қоғамдық, әлеуметтік-экономикалық, мәдени-рухани өзгерістердің жүруіне ұйытқы болған жан.

Патша үкіметінің толық сеніміне, қолдауына ие болған Жәңгір ханның Ішкі Ордада жүргізген әлеуметтік-экономикалық реформалары нәтижесінде Орда қалашығы тұрақты елді мекенге айналды; көшпенді халықтар отырықшылыққа үйренді; мектептер, мешіттер, дәрігерлік пункттер мен дәріханалар ашылды; жәрменкелер ұйымдастырылды. Тек Ресей үкіметі емес, Орта Азия мемлекеттерімен де сауда – экономикалық қарым-қатынас орнады; белгілі орыс, шетел ғалымдары Ордаға келіп, ғылыми жұмыстар жүргізді, әртүрлі деңгейдегі ғылыми экспедициялар жұмыс жасады» [4], – деп тарих ғылымдарының докторы, профессор Бақтығұл Бірімжанов Жәңгір ханның саяси қызметіне осылайша баға береді.

Расында, Жәңгір хан оқыған, білімді, орыс, татар, араб, француз, парсы тілдерін меңгерген. Ол – Европаға еліктеген жаңа үлгідегі дала аксүйектерінің өкілі. Жәңгір ханның осыншама білгірлігі, сауаттылығы, көрегенділігі Ішкі Орданың шаруашылық-экономикалық дамуына әсер етті.

«Ақша айналымы, сауда-саттық, қарым-қатынас өрбіді. Орда өмірінің тарихы, шаруашылығы, этнографиясы, мәдени өмірі туралы мәліметтер ресейлік басылымдарда жарияланды. Жәңгірдің өзі Қазан университетінің құрметті профессоры дәрежесіне көтерілді. Міне, мұның өзі оның заманынан озық туған адам екендігін дәлелдей түседі» [4]. Замандық әдебиеттің сұранымының өзі – адамдардың жан дүниесіндегі, түйсігі мен санасындағы күнгейлер мен көлеңкелерді зерделей реттеп, төркінін тану.

- Жә, жетер үш жұмадан бері өзімді-өзім іштей мүжігенім, Жәңгір шерленді деп пұшайман болған орыс орманым, қараша-қорғаным жоқ. Лай судың ортасында жүріп, көрінбей кеп қабатын ашқарақ шортан сынды бәрі де...

«Тамағыма қылқаның кетер демес ем...»

Ма-хам-бет. Айтады шіркінің! Төс қағыстырып, достыққа жарамадық, қылыш қағыстырып, дұшпан бола алмадық. Өңшең өлара. Менің айналама жауығады, олардың арттында – мен, менің – артымда кім тұрғанын білсе етті. Екі басты самұрық құс өзге түгел Жәңгір ханның да еңсесін езіп, қол аяғын бір жіппен матап тастағанын сезсе қайтеді, жазған!? [2, 294 б.] – деп басталған алғашқы бөлімдегі Жәңгірдің монологының өзі азабы мен шері мол, бақталасы мен бақуаттысы таласқан билік тізгіншісінің армансыз аңырауы емес пе? Алғашқы жолдан-ақ байлыққа мастанып, атақ-дақпыртқа құмартқан Жәңгірмен емес, пұшайман халдегі әділдік іздеген кейіпкермен танысамыз.

Сөз өнеріндегі сұлу нәрсе – қайталанбайтын нәрсе. Суреттіліктің сұлулығы да суреттің сонылығында, жаңалығында. Мұндай сұлулыққа қалай жету керек? Әрине, деталь арқылы жету керек [5, 95 б.].

«Мына екі пешкі алға озыңқырап кетіпті. Ым... Корольдің жаны жалаңаштанып қалған екен. Қауіп-қатердің алыстан ескен ызғырығы сезіледі», – деген Жәңгір ойы да астарланып, тұспалдана жеткізіледі. Осы ой-қоғамда болатын бір сұмдықтың бастамасы. Бұл орайда суреткер астарлы символды да, ұтымды детальды да пайдалана білген.

«Исатайды өлтірді! Кеше қиыл-қырғынында Исатай өлім тапты. Казактар қоя ма қырынан алса, найзаны тура шанышты жүрегінен!» [2, 296 б.].

Бұл хабар ханның төбесіне жай түскендей әсер етті. Ол қуанған жоқ, терең күрсінді. «Ата жауың өлді» деп қуанышты хабар жеткізген тарихтан белгілі Каспий теңізі жағалауын иемденіп, билік құрған Жәңгірдің қайын атасы Қарауылқожаның өзі аң-таң. Осы көріністің өзі көп нәрсені аңғартады.

Жәңгірдің тілегі бұл емес еді: «Білгем бір сойқанның өтерін, Исатайдың қаны сұраусыз кетпес. Қалың қазақ қайта көтерілді. Кеше – Исатай, бүгін – Махамбет, ертеңгі кезек кімдікі? Қыл тұзақ тарылып келеді...» [2, 296 б.].

Өткеніне өкінген, болашағына қарауға жерінген ханның ойын суреткер дәл басып, әрі қарай нақты жалғастыра біледі.

«Осыдан он жыл бұрын тұқымын тұздай құрқым келген Исатай мен Махамбет еді. Олар алған бетінен қайтпады. Өр суындай тасыды. Мен іркілдім... Орысты айтақтап салған, өлтірткен мен деген қай қазақтың сөзіне бәтуа айтарсың...» [2, 296 б.].

Жәңгір ханның бұл ойын тарихпен нақтыласақ...

Жәңгір хан қара халыққа қарсы қойылды. Қазіргі таңда жинақталған мәліметтер, әрі қорытылған ой-түйіндер бұл мәселені де тереңірек талдауды қажет етеді [4].

Бұл тұста Жәңгір – өткеніне баға бере білетін, өз қателігін мойындай алған, атақ-абыройына келген нұқсанды көре білген ақылды, көреген.

Жәңгір – оқыған, білімді, бірнеше тілді қатар білген зиялы адам. Неміс тілдерімен қатар парсы, араб тілдерін жетік білген ханның сыпайылығы, дегдарлығы, білімдарлығы бір басына кемшілік етпеген [6, 8 б.].

«Жәңгір мектебінің» ашылуы, алғашқы шәкірттерінің білім алып, Омбыдағы Неплюев кадет корпусына жолдама алулары бірінші көріністе-ақ оқырманын Жәңгірді тануға жетелейді. Жәңгір шәкірттерінің алған білімдері, үйренген ілімдеріне балаша қуана білді.

«Білімге жүгіну төре мен қожаның тұқымына жарасқанмен, қара сирақ қазаққа жараса ма? Оқу шіркін де оқығанның бәріне емес, зерделісіне таңдап-таңдап қонатын шығар. Көзін тырнап ашқаннан қозының соңына түсіп, боғын құрайға шаншып өскен кем талап ертеңгі күні би астында бір ноқат, ти үстінде екі ноқаттан аса алмай мектептің қадірін қашырап. Одан да балам қағазға үңілсін, қалам шұқысын деп емексіген жырым балақ, салпы етектең осы бастан көңілін суытып, алты қырдың астына айдап сал, – деп Шыман төре киліге берген. Бірақ мектеп талапты жастың бәріне бірдей ортақ деп хан сынбаған және мектептегі оқу сапасын, тәртіп, тәрбие жайын үнемі бақылап, жөнсілтеп отырған».

«Ал, балаларым, физиканы, математика, орыс тілін оқып тамашаладыңдар. Дінді ұқтыңдар. Дүниенің ашқышы қолдарыңы түсті. Енді айырыла көрмеңдер...» [2, 298 б.]. Хан басымен шәкірттердің сабағына қандай ықыласпен қарағанын жоғарыдағы пікірден артық түсіндірем деу бос әурешілік болар.

«Бұлақ көріп, көзін ашқан» Жәңгір еңбегі еш кетпеді. Бұл мектептен әйгілі күйші Дәулеткерей, Шәңгерей Бөкеев, Мұхамбет Салық Бабажанов, Мақаш Бекмұхамбетов т.б. білім алды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Жалын» журналы №4, 2005;
2. Отарбаев Р. Шың. – Алматы. Өлке, 2006. – 432 бет;
3. «Қазақ халқының тарихы» кітабы;
4. Бірімжаров Б. Хан Жәңгірдің екпіні. – «Алтын Орда» газеті. №27, 2005 жыл 8 шілде;
5. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы. Мектеп, 1982. – 364 б;
6. Отарбаев Р. Даңқ пен Дақпырт. – Алматы. Өлке, 1992. – 192 б.

II секция

ПРОФЕССОР МӘТЖАН ТІЛЕУЖАНОВ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ӘОЖ 82-1(574)

МӘТЖАН ТІЛЕУЖАНОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ШЕШЕНДІКТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Г.Г. Тұрғаналиева

Жоғары сынып оқушыларының ана тілінде өз ойын шешен де шебер, жүйелі жеткізе білу дағдысын қалыптастыру – орта мектептердің қазіргі таңдағы өзекті мәселелерінің бірі. Әрбір оқушының, әсіресе, бір жылдан соң 11- сынып табалдырығын аттап, жаңа өмірге сапар шегу үшін жағада тұрған 10-сынып оқушысы үшін мәдениетті сөйлеуі жүйелі ой қорыту шеберлігінің болуы – ең керекті қасиет.

Шешен сөйлеу дағдысы бірден қалыптаса қоймайтыны белгілі. Және де жоғары сынып оқушысының өз ойын еркін жеткізуі, жүйелі сөйлеуі, ой қорытуы бәрінде бірдей бола бермейді. Олар өзінің әшкі ойын сыртқа шығару кезінде жаттанды, бір сарынды теңеулер мен сипаттамаларды жиі қолданады. Осының салдарынан сөйлеу мәнерінің жүйесіз, көркемдігі төмен, эмоцияналдығы жетіспейтін сылбыр ойлар пайда болады.

«Тіл мәдениеті дегеніміз – сөйлеудегі, жазудағы сыпайылық, ізеттілік қана емес, сонымен қатар айқын ойлылық, сөзді дәл айту шеберлігі, сөйлеу өнеріне шыныққандық, сауаттылық» (М. Балақаев. Тіл мәдениеті. 1971.,17-б).

Соның ең бастысы – сөз өнерін, ой толғауын меңгеру. Сөз өнері дегенді А. Байтұрсынов былай түсіндіреді: «Бір нәрсе туралы пікірімізді, яғни қиялымызды, яки көңіліміздің күйін сөз арқылы жақсылап айта білсек, сол сөз өнері болады». Демек, айтылатын ойды, қозғалатын мәселені «жақсылап айту», түсінікті тілмен жеткізу.

Мыңдаған жылдық тарихы бар ана тіліміз соқтықпалы, соқпақсыз жерлерден өтті. Халықтың ұлттық санасымен бірге өсті, бірге дамыды, бірге қалыптасты. Демек, халықтың бала кезінде туған тіл сол халықтың дана кезінде ұлан ғасыр ғажайып мұра арқалап жетті. Қазақ халқы үшін тілден қасиетті ештеңе болған жоқ. Ол – тарих, ол – мәдениет, ол – әдебиет. Тауып айтылған бір ауыз сөзге бір қауым елдің тоқтайтындығы, дауласқан екі жақтың әділқазы-биге жүгінетіндігі де халықтың тіл өнеріне деген ыстық махаббатының белгісі. Өзінің жазуы, мәдениеті, елдегі бар халық үшін тілден асқан байлық жоқ. Тіл – оның тіршілігінің тірегі. Тіл – оның басқа халықтармен терезесі тең екендігінің негізгі белгісі. Сондықтан тіл жай ғана байлық емес, халықтық бақыт.

«...Асан қайғы, Қазтуған, Марғасқа, Жанкісі, Ақтамберді, Бұқарларымыз нағыз мәдениетіміздің өрлік те, ерлік те түрін жасаған азаматтар еді. Олардың әрбір сөзі айқын да, анық та еді. Қайнаған жігер мен қайратқа толы поэзия еді» – деп жазған ғалым, профессор Мәтжан Тілеужанов.

Сондықтан Төле би, Қаз дауысты Қазбек би, Әйтеке би, Сырым Датұлының ел аузында сақталған шешендік сөздерінің негізгі тақырыптары қазақ қауымының немесе оны құрған рулардың әлеуметтік жағдайы деп тануға болады. Шешеннің басты қызметі – сөйлеу. Бейнелеп әсем сөйлей білу – бұл жоғары мәдениеттіліктің белгісі.

Шешендік өнер – адамзат өркениеті тудырған рухани-мәдени құндылықтардың бірегейі. Оның өсіп өркендеуіне халықтық-демократиялық дәстүрлер негіз болады. Ол әрбір ұлттың тарихи-әлеуметтік, саяси-экономикалық өмірінде қоғамдық қажеттіліктен туады. Сондықтан шешендік өнер мен оның тарихы – адамзат мәдениеті тарихының сабақтас бір бөлігі.

Шешендік өнер табиғатын танып білу, оның қағидаларын меңгеруге жоғары сыныпта берілетін сабақтардың осыған байланысты тиімді әдіс-тәсілдерін қолдану арқылы ғана жүзеге асып, оқушылардың сөйлеу мәдениетін игеруіне жағдай жасалады.

Қазақта «Шешеннің сөзі мерген, шебердің көзі мерген» деген мақал бар. Осыдан сөз күшінің ерекшелігін аңғаруға болады.

Сөз мәнерін, техникасын меңгеріп, тыңдаушының жай-күйін аулай білу, ақиқатты таныту сияқты қабілетті қалыптастыру көп ізденуді керек етеді. Оқу шеберлігіне баулу және дағдыландыру – жүйелі сөйлеуге тәрбиелеу үрдісінің үйлесімділігі нәтижесінде ғана жүзеге асуы мүмкін. Бұл мақсатқа жету үшін, ең алдымен, оқушы шешендік өнердің тарихын терең білуі;

- екіншіден, сөйлеудің логикалық құрылымын тануы және өз сөзін белгілі бір жүйемен баяндауы;

- үшіншіден, шешендік көркемдеу құралдарын игеруі және оларды өз сөзінде орынды пайдалануы;

- төртіншіден, сөйлеу техникасын терең меңгеруі және өз бойында қалыптастыруы қажет.

Осылардың негізінде оқушы мәдениетті сөйлеу техникасын меңгереді.

Қазіргі кезде мемлекеттік стандарт талабына сәйкес оқушыларды шешендік өнерге, тіл мәдениетіне үйрету курстары оқытылып жатыр. Осыған сәйкес 10-сыныпқа арналған шешендіктану курсының бағдарламасы жасалып, пәнді оқытудың тиімді жолдары мен әдіс-тәсілдері қарастырылуда.

«Сөйлеу мәдениеті өспейінше, жоғары ақыл мәдениетіне жетуге болмайды» – дейді Б.М. Теплов. Ал Д.Э. Розенталь: «Мәдениетті сөз – ұлттық дәстүрмен, мағыналық дәлдігімен, сөздік қорының кеңдігімен, грамматикалық сауаттылығымен, әдеби мәнерлілігімен ерекшелене алатын сөз», – деп атап көрсетеді. Қазақтың сөз зергері Ғ. Мүсірепов шешендіктің ерекше маңыздылығын былай ашып көрсетеді: «Адам мәдениетінің алғышарты – дұрыс сөйлеу білу. Дұрыс сөйлей білмеген адам – күлдірем деп күйдіреді, сүйіндіремін деп сүріндіреді, білдірем деп бүлдіреді, қуантам деп қуартады, келтірем деп кетіреді, емірентем деп егілтеді, жұбатам деп жылатады. Сөйтіп, тілін білмеген түбін білмейді».

Шешендік өнер – рухани мәдениеттің бір бөлігі. Шешендік өнерде ең алдымен, адамгершілік тәрбие, сөйлей мәдениеті бірінші орында тұратыны белгілі. Сонда шешендік өнерге үйрету арқылы біз оқушылардың жеке тұлға ретінде қалыптасып дамуына негізгі әсер етуші фактор болып табыламыз.

Сөз құдіретінің оқушыны қалыптастырудағы рөлі оқушылардың барлығына белгілі болғанымен, сол құдіретті қолдану мүмкіншіліктері барлығына бірдей тең бөлінбегендігін тағы да ескерте кетеміз. Ал адам бойында ондай мүмкіндіктер бар. Өйткені, тілдік-сөйлеу қабілетінің дұрыс арнада дамығандығының өзі – сол білімнің түйсікте бар болғандығының жарқын дәлелі. Оқушыларды шешендік өнерге үйретудегі негізі маңыздылық: оның дүниетанымдық рөлінің зор болуы. Оқушылардың тіл байлығы мол, өткір, шешендік қабілеті дамыған болса, ол соғұрлым дүниедегі нәрселер мен құбылыстардың белгілерін де, қасиеттерін де толығырақ тани алады. Ол белгілер мен қасиеттердің айқындығы және ішкі мүмкіндігі басқа нәрселер мен құбылыстардың бойындағы белгілер мен ұқсастығы жағына тереңдеп бойлай түседі, соның әдістерін меңгереді. Сөйтіп, шешендіктің сырын ғана емес, ойлаудың да тереңдей түсуіне мүмкіндік жасайды. Қазіргі жағдайда оқушылар үшін шешендік өнер маңыздылығы осында.

Қорыта келгенде, шешен сөйлеу мәдениетін игеру барысында оқушының бойында төмендегідей білік, дағдылар қалыптасады.

1. Өз ойын ашық айтуға үйренеді, ұялшақтық, жасқаншақтық әдеттен арылады.
2. Шешендік мәтіндер арқылы өз туған халқының өткенімен, тарихымен, әдет-ғұрпымен, салт-санасымен танысады.
3. Сөздік қоры, тіл байлығы артады.

4. Шығармашылық жаттығуларды орындау нәтижесінде оқушының келешек кәсіби маман ретінде шешен сөйлеу мәдениеті қалыптасады.
5. Ана тілін сүйеге, ана тілінде шешен сөйлеуге тәрбиеленеді.
6. Шығармашылық қабілеттері және тілдің көркемдеу құралдарын шебер қолдану қабілеттері дамиды. Қорыта айтқанда, оқушының жан-жақты жетілген, білікті адам болып қалыптасуында шешен сөйлеу мәдениетіне тәрбиелеу қазіргі таңдағы өзекті мәселелердің бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Тілеужанов М. Халық тағылымы. – Алматы. Рауан, 1996.
2. Қыдыршаев А. Шешендік тағылымы. – Орал. Ағартушы, 2005. - 142 бет.
3. Қыдыршаев А. Шешендіктану. – Орал. Ағартушы, 2004. – 156 бет.
4. Львов М.Р.: Риторика. Культура речи. – Москва. Академия, 2002. - 272 с.
5. Балақаев М. Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту. – Алматы. Мектеп, 1989. - 96 бет.

ӘОЖ 398.5(574)

ПРОФЕССОР М.М. ТІЛЕУЖАНОВ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Л.М. Молданова

Профессор Мәтжан Мақсұмұлы Тілеужанов 1927 жылы 15 желтоқсанда Ақтөбе облысы, Ойыл ауданының №2 ауылдық елді мекенінде дүниеге келген. 1936-1946 жылдары аралығында Қаратөбедегі онжылдық мектепте дәріс алады. Болашақ ғалым 1946-1950 жылдары Орал педагогикалық институтында оқып, осы институтты «үздік» деген бағамен бітірген. Білім алған институтында 1950 жылдан бастап қызмет атқарған. Ғылым жолын ұстанған Мәтжан Мақсұмұлы 1953-1956 жылдары Қазақстан Ғылым Академиясының аспирантурасында оқып, 1957 жылы кандидаттық диссертация қорғады. Ғылым кеңістігінде ғалым атанған ұстаз 1961 жылы кафедра доценті болып, одан әрі 1982 жылы ғылым докторы аталады.

Мәтжан Мақсұмұлының әдебиеттану саласына қосқан еңбектерінің орны зор. Жылдар бойы ауыз, қазақ әдебиетіндегі сатира мен юмор жанрларында зерттеу жүргізіп, 250-ден астам ғылыми проблемалық мақала жазып, шешілмей жүрген шиеленістердің шешімін тапқан. Ғалымның ғылыми қызметтерін ауыз әдебиетін халық арасынан жинақтаған шығармалардан тұратын «Дала дауысы», «Дала мұңы», «Дала арулары», «Сырым Датұлы туралы» еңбектері дәлелдейді.

«Дала мұңы» еңбегі жоқтау табиғаты, қоштасу, жұбату, бата сияқты бөлімдерден тұрады. «Сырым Датұлы туралы» зерттеу еңбегінде ғалым дана, шешен атамyz Сырым Датұлы туралы хатқа түспей жүрген шешендік тағылымды сөздерін топтастырған. Мәтжан Мақсұмұлының көзі тірісінде өз қайратымен жарыққа шығарып кеткен: «Астарлы әзіл», «Ел әдебиеті», «Халық тағылымы» атты монографиялық, ғылыми-публицистикалық еңбектері, сонымен қоса қазақ әдебиетін оқыту мәселелеріне арнаған қилы тақырыптағы: «XX ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі сатиралық шығармалардың көркемдік иірімдері», «Ғабит Мүсірепов әңгімелеріндегі юморды оқыту жөніндегі методикалық ұсыныс», «Махамбет Өтемісов творчествосы туралы қосымша материалдар», «Сатира мен юморды мектепте оқытудың кейбір мәселелері», «Сырым Датов және оның шешендік сөздері», «Қазақтың халықтық педагогикасының кейбір

мәселелері», «Термелер» деп аталатын еңбектері жоғары дәрежеде жазылған ғылыми зерттеу жұмыстары, ғалымның қажырлы еңбегінің жемісі, күні бүгінге дейін өзектілігін жоймаған құнды еңбектері бар.

М.М. Тілеужанов ұлттық әдебиеттану саласында тек қазақ сатирасының ғана бағын ашып қойған жоқ, ол қазақ фольклористикасы мен этнографиясына да толағай жаңалықтар қосты. Өзінің халық ауыз әдебиеті төңірегіндегі салмақты ой-тұжырымдарын 5 томға жинақтап, Қазақстан республикасы Ұлттық ғылым академиясының М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба бөліміне көзінің тірісінде өз қолымен табыстады. Бұл еңбектері елеусіз қалған жоқ. Қазақстанның қиыр шетіндегі Жайық бойының фольклоры жалпықазақстандық фольклор қорына қосылған алтын қазына болуымен бірге, оның өзіндік локальды ерекшелігі арқылы фольклортану ілімінің географиясын кеңейтті, семантикасын байытты. Аты қолжазба болғанымен, басылымын күтіп жатқан ұстазымыздың ас та төк мұралары талай ғылыми ізденістерге ой жалғау болды. Қазақстанның алыс аймағында жүрсе де, бар аймақтың халықтық мұраларына типологиялық-салыстырмалы немесе ретрологиялық талдауларды сауатты жасайтын ғалымның ғылыми толғамдары өзінің тінінен туындап жататын, бұрын ешкімнің ойына да келмеген Мәтжан Мақсымұлының төл идеялары жалпықазақстандық ізденушілердің талай кандидаттық, докторлық диссертацияларының тақырыбына айналды.

Мәтжан Мақсымұлы рухани ұстаз болумен ғана шектелмеген, сұлулықты сүйетін талғампаз эстет адам еді. Соның нәтижесі болар, еліміздің аяғы жеткен жерлерінен халқымыздың ұстап-тұтқан ежелгі тұрмыстық, қолөнер бұйымдарын, зергерлік жауһарларын жинап, 300-ден астам экспонаттарды тас түйін көрмеге лайықтаған алғашқы жидашы десек те артық айтқанымыз емес. Себебі оған артында қалған мұралары куә. Осы экспонаттардың бәрі дерлік М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің басты мұражайы мен қазақ филологиясы кафедрасының жанында 1954- жылдан бері қызметін жалғап келе жатқан М.М.Тілеужанов атындағы фольклорлық-этнографиялық кабинетте сақтаулы, ал кейбір елеулі нұсқалары облыстық өлкетану мұражайының құрметті орнында жасақталған. Бүгінгі таңда көздің жауын алатын шықтай мөлдір зергерлік бұйымдардың технологиялық немесе образдылық жүйесі, тарихи уақыты мен кеңістігі, тіпті әрбір экспонаттың төл тарихының шеті де кертілмеген күйі әйнек асты жәудіреуден басқа тірлігін байқата алмай отыр. Олардың саны мен түрлерін санамалаған бірнеше курстық және дипломдық жұмыстар жаздырылғанымен, көнекөз дүниелердің ішкі сыры мен ғылым-танымын ашатындай, қазақтың ою-өрнегіндегі оймыштардың қазақы түсінігіне жететіндей мамандар мүлдем жоқтың қасы.

М.М.Тілеужановтың еңбектерін тұтастай алып қарасақ, барлығын қамтыр ортақ желі халық тағылымына деген сүйіспеншілік және оны ұрпаққа жеткізуді мақсат етуі. «Халық тағылымы» ауыз әдебиетінің озық үлгілерін пайдалана отырып, қазақтың ұлттықпедагогикасының негізгі шарттарын айқындаған нағыз тағылымға толы дүние. Халық мұраларынан, халық қаламгерлерінің шығармаларынан тағлым терген дарын иесі іңкәр көңілмен күллі әлемнен ізгілік іздейтіндей.

Педагогиканың үлкен арнасына «Сырым сабағы», «Абай ғибраты» атты ұлы ағыстарды қосқан қаламгер бүгінде біз жоғымызды түгендеп жүрген «Тілеужанов тағылымы» деген таудай кеңістікті қалыптастырып кетті. «Халық тағылымының» авторы тағылым тұтастығын ұлт болмысының тұтастығымен диалектикалық бірлікте қарастырады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Тілеужанов М. «Халық тағылымы». – Алматы. Рауан, 1999.
2. Тілеужанов М. «Ел әдебиеті». – Алматы. Ана тілі, 1992.
3. А.Сейдембек. «Мың бір маржан». – Алматы. Өнер, 1989.

ӨМІР ҚАРАҰЛЫНЫҢ БАТА-ТІЛЕК ЖЫРЛАРЫ

Ә.Т. Жеткізгенова

Бата – бабаларымыздың ұлағат өрілген қастерлі сөз түйіндерінің екшеліп, ақыл елегінің сүзгісінен өткізіліп, өмір тәжірибесінің жоғары сана деңгейінде қорытындыланып, даналық мәйегі тұнған, адамгершіліктің ереже-қағидасы болып саналатын қасиеті мен киесін бойына жиған рухани байлығы. Бата-тілек жырларын халықтық психологиялық көзқарастары танылатын, ғасырлар бойы жинақталған ұлттық дәстүрлер негізінде этнографиялық мәселелер көрініс беретін, тәрбиелік-тәлімдік ізгі ойлардың түйдек-түйдегімен төгіліп, бейнелі сөз өрнектерімен өріле жырланып, сөз бен саз тоғыса ұйқас, әуезділік құдіреті басым көрінетін философиялық-дидактикалық шығарма деп көрсетуге болады.

Этнопедагогикалық өлеңдер тобындағы нақыл-әсиет, насихат, қонақкәде, дидарласу-сәлемдесу жырларымен салыстырғанда магиялық әсері мықты шығарма. Себебі, бата сөзінің мән-мағынасы, құрылымы адам жанын серпілтіп, көңілін марқайтып, талабын қанаттандыра ақ тілек түзеді.

Ақын-жыраулар мұрасындағы батаның ерекше орын алатындығы осында. Сапарға дайындығы бар жанның бас амандығы мен, жол жеңілдігін қалап, қадірлі тұлғалардан, ауыл ақсақалдарынан бата сұрап, үлкен мән беруі де халқымыздың тыныс-тіршілігіндегі мықтап орныққан құбылыс.

Осы орайда Маңғыстау ақын-жыраулары қатарында рухани әдеби-мәдени мұралар жасауда өзіне тән айрықша қолтаңба қалдырған Өмір Қараұлының шығармаларында бата-тілек жырларының үздік үлгілеріне назар аударуды жөн санадық.

Өмір Қараұлы 1856 жылы Маңғыстаудағы Тұщыбек мекенінде дүниеге келіп, 1918 жылы сол өңірде өмірден озған. Бейіті Тұщыбекте. Ауылының жазғы қонысы – Мырзайыр, Басқұдық мекендері болған ол ауыл молдасынан сауат ашып, білім алған. Жасөспірім шағынан-ақ жиын, тойға қатысып, ақындық, зергерлік, сәулетшілік өнер жолына түскен. Өлеңді жазып шығарған Өмір қазақ өлеңінің гармониялық үйлесімін, әуездік байлығын толық сақтаған. Ит жылғы (1910) жұттан кейін Жаңғақ ойына (Түрікменстан) көшіп барып, жұтқа ұшырап, тұрмыс таршылығын көріп, Маңғыстауға қайта оралады. Ел арасына тараған, ұрпақтарының қолында сақталған басты шығармалары: «Терме», «Беташар», «Қара өлең», «Тойбастар», «Атасы барда арман жоқ», «Тойбастар» (екінші түрі), «Ит жылғы жұт», «Шалбар Оспанға», «Мұхаммедия Кентаевқа», «Штатқа», «Біздің халық әуелде», «Аппаққа», т.б. өлең-толғаулары.

Өмір ақын мұраларын тиянақтап жинақтап, зерделеуде И.Ұйықбаев, Қ.Сыдиықұлы, Ж.Жылқышыұлы, Ә.Мәткерев, М.Ақмырзаев, Б.Нұрдаулетова, Ж.Қобланов, Е.Еміл, С.Құдайберген, А.Өтешов, т.б. зерттеушілер мен жыршылар көп еңбек сіңірді. Әсіресе, ақын шығармаларына текстологиялық талдау жүргізіп, шығармаларындағы тілдік ерекшеліктерді саралаған ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Б.И.Нұрдаулетованың ғылыми еңбегін айрықша атауға болады.

Жалпы, Өмір Қараұлы шығармашылығына қатысты ғылыми мақалалар қатарына ғалымдар Қ.Сыдиықұлының «Сәулетші, ақын, Қырымқұл Өмір Қараұлы», Ж.Қоблановтың «Ақсұңқар құстың сойы едің...», Ә.Т.Жеткізгенованың «Тойыңды базар ду қылып...», «Өмір Қараұлы шығармашылығындағы қонақкәде жырлары», Поэтические произведения (стихи), связанные с культурой гостепреимства, в творчестве Омира Караулы» және танымдық мақалалар қатарына І.Шыртановтың «Ескерткіш жайлы бірер дерек», журналист С.Құдайбергеновтің «Зайырлы тұқым сойынан», Өмірдің немересі З.Назарованың «Сәулетші» еңбектерін атауға болады. Сонымен қатар арнайы зерттеу нысанына айналдырмаса да Маңғыстау ақын-жырауларының тілдік ерекшелігін зерделеген ғалым Б.Нұрдаулетова «Маңғыстау

ақын-жырауларының тіліндегі ерекше сөздердің түсіндірмесі», «XVIII-XIX ғасырлардағы Маңғыстау ақын-жырауларының тілдік ерекшеліктері», «Көне күннің жыр күмбезі», «Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуальдық бейнесі», «Когнитивті лингвистика» атты монография, оқу құралдары, оқулықтар, жинақтар арқылы ақын шығармашылығының ғылыми айналымға түсуіне көп еңбек сіңіргендігін баса айтқан жөн.

Символикалық сөз-образдарға бай Өмір Қараұлының шығармалары Ұзақбай Қазжанұлы, Асан Әминұлы, Әбдірахман Қожақұлов, Дәнебай Нұржанов, Өткелбай Ұзақбайұлы, Қайролла Әбдіұлы, Ниязхан Қоңырбайұлы, Жеткізген Сейітов, Амандық Көмеков, Ақылбек Өтешов, Аманбек Сәуірбаев, Болат Бисенқұлов, Измұрат Молбаев, Изжан Қалқанов, Сәттіғали Нұрдәулет, Бердібай Тойғұлиев, т.б. жыршылармен орындалып, олардың репертуарынан тұрақты орын алған.

Өмірдің бізге жеткен әдеби мұраларының ішінде екі түрлі батасы бар. Екеуі көлемі мен мазмұны жағынан біршама ерекшеленеді.

Бірінші батасы көлемі – 116 жолдан, 7-8 буыннан, екінші батасы 16 жолдан 11 буынды өлшемнен тұрады.

Бірінші батасы мұсылман діні шежіресінен мысалдар келтіру арқылы, адамзаттың даму тарихындағы өмір сүру кезеңдерін санамалап, адамның ана құрсағына пайда болған күнінен бастап дүние есігін ашып, ата-ана қамқорлығында болған сәті, жетілу жас кезеңдеріндегі қимыл-әрекет, мінез-құлық ерекшеліктері тізіледі. Бала шағынан болашағына дейінгі рухани қажеттіліктерді ойшылдық тағылыммен өре отырып, өмірбаяндық бағытта жырлап өтеді. Кеше мен бүгінді, болашақты тұтастыра жырлаған ақын бұл өмірдің өткіншілігін, адамзат ғұмырының өлшеулі уақыт аралығында келер ұрпағына тағылым болар сөз қалдыруды көксейді.

Мұны естіген адамдар,

Бізбенен болсын тілектес.[1, 86 б.]

деп, сөз өнерінің құдіретін игерген ақын оқырманына қорыту, жинақтау, түйсіну жолдарымен шығарманы қабылдату арқылы адами қадір-қасиеттің салмақтылығын ұғындырады.

Адами абзал қасиеттер қатарынан саналатын :

Шеберлік берсең сенсіз бер,

Дүние-мәшінді айналтып,

Халыққа үлгі бергендей

Билік берсең берекет –

Жер көгерткен жауындай.

Ерлік берсең – есепсіз –

Толықсып соққан дауылдай.

Жұпты берсең – сұлу бер –

Сүюге жанның сауында-ай.

Перзент берсең – жүздеп бер –

Қатар шықсын сауырлай[1, 87 б.], -

деп, бата-тілек түрінде жалғаса береді. Осы бата өлеңінде Өмір пенденің тойымсыз, қанағаты кетіп, дүниені ұмытып, байлық қуып кететін ашкөз қасиетінен сақтанып, өлең жолдарында «Дәреже берсең – өлшеп бер, Мұқату үшін жауымды-ай, Дәулет берсең – шақтап бер, Қиямет күні ауырды-ай» деп ескертеді. Ғалымдық, абырой, бақ, тақ, сабыр, ақыл, сана, шапағат ұғымдарын жалаң тізбей, қажет тұстарын, парасатпен өлшейтін шамаларына қарай беруін сұрайды. Ең бастысы, рухани баға жетпес қазына – иман тілейді. Ұлттық сөз өнерінің имандылық кеңістігіндегі мұсылманшылық көзқарасын өлеңге орайластыра өріп, философиялық түйін жасап отырады.

Өмір Қараұлы тағылымының дүниетанымдық мәні зор екендігі бата-тілек берер алдындағы кіріспе бөлімінде жалпы адамзатқа қарата айтылған ойларының имандылық иірімдеріне қосыла үндесуінен-ақ көрінеді.

Баянсыз пәни-дүние,
Берсең де қанша тоймадық.
Әлі күнге мен жүрмін
Нәпсіні жеңіп, тия алмай
Ақылым жетіп, жия алмай.
Ақыреттің азығын
Аллаға көп-ті жазығым[1, 86 б.], -

деп, пендешілік жолмен сана таяздығынан, жан-дүниеміздің ұсақтық, тоғышарлық, екіжүзділік, опасыздық, дүниеқоңыздық қасиеттер бұғауында тұралап қалмай, Алланың алдына ар тазалығымен баруды, кейінгі ұрпақ жадында тәрбиелік мазмұнға толы рухани бай мұра қалдыруды мақсат етеді. Ақын осы тұста авторлық ойының бағытталу, арналу нысанын жеке адамға, яғни өзіне қарата, өз бойына таңа отырып, жалпы көпшілік бойындағы мінді тізбелейді.

Ақын-жыраулар әдеби мұрасындағы осындай авторлық адресат мәселелері турасында Т.Тебегеновтің: «Ақындық ойдың белгілі бір адресатқа арналуында авторлардың лирикалық қаһарман қалпында Жаратушыға бағытталатын арнау өлеңдерін арнайы атауға болады. Лирикалық қаһарман – жалпыадамзаттық эстетикалық, философиялық-гуманистік ойлау жүйесіндегі пайымдауларды авторлық қорыту арқылы аңғартатын күрделі бейне. Сондықтан ақындар авторлық, лирикалық толғаныстарын адресатқа бағыттауда жеке ұғымдардың жалпылық-жинақтаушылық мәнмен айтылуына ерекше назар аударады. Авторлық ақындық өнер шығармаларында Жаратушыны (Тәңірі-Алла-Құдай) адресаттық нысан бағдарында алып жырлауы – жеке ұлттық және әлемдік әдеби дамудың ортақ дәстүрлер арнасындағы үндестіктерін танытатын ерекшелік» [2, 125 б.] - деген пікірімен Өмір Қараұлының бата-тілек жырларындағы ой түзулеріне тұжырым жасауға болады,

Сондай-ақ, ғалым ұлттық поэзиямыз тарихындағы автор ойы бағытталатын нысан түрлерін санамалай отырып, жырлаушы ақын өзінің шығармашылық мұратындағы айтылған ойларына, сөздерінің көркемдік-эстетикалық қуатына сене, тыңдаушыларына (адресатына) сенім білдіре жырлайтындығын саралаған болатын [2, 124 б.].

Өмірдің бата-тілек жырларының мазмұнында тапсырма талабы басты орынға қойылып отырады. Бата беру арқылы кемшілік-қателіктерді түзету, тыңдаушысын сыннан өткізе отырып, жан сарайынан адамгершілік қасиеттерге орын беру, халық үлгісімен, тіршілік ережесінен ауытқымай, тура жолмен жүру талаптары міндеттеледі.

Ал екінші батасы:

Ойында Маңғыстаудың Шакпақ ата,
Берейін қолыңды жай, саған бата [1, 89 б.], –

деп басталып, «Қарағым менің батам қабыл болса, – Жылына қысырақты жүзден мата. Ауылдың қонған жері жүлгелі сай, Астыма мінген атым кертторы тай. Шырағым менің батам қабыл болса, Боларсың жыл айналмай мыңғырған бай...» болып тізіледі. Алғашқы батадан соңғы батаның ерекшелігі мұнда негізгі мазмұн мал-дәулеттің молаюына арналған. Шындығында бастан-аяқ бата мазмұны тұтасымен төрт түліктің көбеюі, берекелі болуымен баяндалады. Ата-бабамыз көшпенді өмір салтында төрт түлік малды күнкөріс көзіне айналдырғаны, тірліктің жалғасуы, материалдық қазынаның бірден-бір көзі – осы төрт түлік екені ақын өлеңінде ерекше жарасыммен өрілген. Бұған қоса Маңғыстаудың табиғат ерекшелігінен орай бағуы қолайлы түйе түлігінің: «Ақ отау – әкең берген тозбасын-ай, желінде – үш жүз інген боздасын-ай» басы өссін деген тілегі көрініс береді.

Ақ отау – баспана, киелі ұғым, ұрпағың жалғассын, басың көбейсін, ата-баба салтын жалға, жолдан тайма деген тілектің атауы. Ақын ең алдымен қажетті баспана, тұрақ-жайдың маңыздылығына айрықша мән бере жырлаған.

Бата берудің небір тамаша үлгілері қырғыз фольклорында да аз емес екендігін көрсеткен зерттеуші Б.Уахатов ұсынған бір үлгіні мысалға көрсетуге болады:

Бата башы дың-дың,

Малды берсин миң-миң.
Жылқы берсең ала бер,
От жақалай бала бер.
Жүктөрүнө төө бер,
Жүктөп алып жүре бер.
Саарына бээ бер,
Сааған сайын ие бер.
Желеңдин ал учу менен бул учуна
Ат чуркаса жетпесин,
Қас санаған душманың,
Келерки ушул убаққа жетпесин [3, 81 б.]

«Тегінде бата беріп, ақ тілеу айтып, алғыс білдіру ежелгі ата-бабалар дәуірінен келе жатқан түркі халықтарының ескілікті дәстүрі екені ақиқат. Бұл мазмұны мен мақсаты жағынан да көшпелі түрік тайпаларының ортақ тірлігінен туған.

Ақ тілеу айтып, бата беру қазақ секілді қарашай, татар, алтайлықтарда да бар. Олар мұны «алғыс» дейді. Алғы бірде жаңа түскен жас келінге айтылса, тағы бірде алыс сапарға аттанып бара жатқан жолаушыға, иә, жаңа өспірім жас балаға қаратып айтылады. Мысалы қарашайларда жаңа түскен жас келінге берілетін» [3, 80 б.]

Б.Уахатов бата берудің татар фольклорындағы үлгісін де ұсынады:

Қазаның өреле булсын,
Китмәскә килерең булсын.
Чүмергәнең май булсын,
Ашағаның бал булсын,
Семьяң ишле, бай булсын
Абзаның тулы мал булсын
Күңелең кенә тотмасын! [3, 80 б.]

Ғалым осы шығарманың татарлар арасында «арбау» деп те аталатынын және жаңа түскен жас келінге айтылатын татар арбаулары қазақтың беташар өлеңдеріне мазмұн, формалары жағынан өте жақын екендігін атап көрсетеді.

«Алқышлар – татарша ізгі тілектер. Алқышлар – адам тұрмысындағы белгілі бір қуанышты оқиғаларға байланысты айтылады. Мысалы, той қуанышына арнап «Яңа туй булсын, чәкчәк күңелле булсын, һәммәгез де озын гомерле булсын» десе, жас келінге «Алғы итәгенне бала бассын, арт итәгенне мал бассын» дейді. Алғысты сахалар (якуттар) «алғыс тылларға» деп атайды» [3, 80 б.].

Қазақ ақын-жыраулары шығармаларындағы «Той бастар», «Беташар» жырларының құрылымында да бата-тілек мол кездесетіндігі. «... той бастар өлеңінің қорытынды бөлімі – ұзатылғалы отырған қызға ақынның бата-тілек жыры. Жұбайлық-жұптық тұрмыстың байлыққа, молшылыққа, сән-салтанатқа, берекеге толы болуын тілей жырлаған ақын жыры – халық көңіліндегі ойларды қорыта жеткізген тілектер» [2, 147 б.] деп ғалым Т. Тебегенов халық ақындары шығармаларындағы әдебиет пен фольклор дәстүрін саралаған еңбегінде атап өтеді.

Міне, Өмір ақынның шынайы ақындық зердеден туған, зергерлікпен тоқыған сөз саптаулары әсерлі, тартымды шыққан. Көркем қазына-байлығымыз бата-тілек өлеңдерін кейінгі толқынға жеткізу үшін эстетикалық талғаммен жеткізген. Жалпы, Өмір шығармаларынан ащы, уытты, ызалы, ауыр тіркестерді кездестірмедік. Ақын кез-келген ойын асқан сақтықпен, мәдениетпен жеткізуге тырысқан. Сәулетшінің материалдық мәдени ескерткішті салу үдерісінде әр тасын жымдасып, жігі білінбей қалансын деген арманы өлеңдерінде де көрініс бергендей ме деп топшыладық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Өмір Қараұлы. Бісміллә – сөз басы. – Алматы. Бадамұра, 2015. – 120 б.

2. Тебегенов Т. Халық ақындары шығармаларындағы әдебиет пен фольклор дәстүрі. – Алматы. Білім, 2001. – 332 б.
3. Уахатов Б. Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы. – Алматы. Ғылым, 1983. – 160 б.

ӨОЖ 821.0 ББК83.3 Қаз С 37

ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫ МЕН КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ КЕНЕСАРЫ БЕЙНЕСІ

Л.А. Серғазы

Фольклорда да, жазба әдебиетте де Кенесары бейнесін сомдауға қалам тартқан жазушылар аз болған жоқ. Фольклорда Кенесары тек өз бойына ғана тән (стиль, өмірбаянының жеке сарындары, тұлғаның ерекшеліктері, “өзіндік” іс-әрекеттері) және оны сыртқы саясатқа қарсы күресуші ұлттық батырлардың белгілі қатарына қосуға мүмкіндік беретін типологиялық қасиеттерді біріктіреді.

Кенесары туралы ауыз әдебиеті шығармалары көпжақтылығымен және саяси-тақырыптық байлығымен ерекшеленеді. Кенесары – Наурызбай бастаған ұлт-азаттық көтеріліске байланысты поэзиялық шығармаларды былайша топтастыруға болады:

1. Тарихи поэмалар: Нысанбай – “Кенесары – Наурызбай”, Көкбай – “Абылай – Кенесары”, С. Керімбеков – “Кенесары батыр”, О.Шипин – “Кенесары мен Наурызбайдың Адырлы мен Байтақ қалаларын алуы”, Н. Ахметбеков – “Кенесары – Саржан”, “Сары Кене” (“Жасауыл қырғыны”).

2. Лирикалық поэмалар: “Наурызбай – Қаншайым”, “Наурызбай – Фатима” (авторы белгісіз).

3. Туған жермен қоштасу өлеңдері: “Кенесарының Көкшетауға қоныс аударуы, бұған Досқожаның айтқан өлеңі”.

4. Жоқтау өлеңі: “Нысанбайдың Кенесары мен Наурызбайға арнаған жоқтауы”, “Наурызбайдың Саржанды жоқтауы”.

5. Ауызша поэтикалық арнау: “Кенесарының Балғожа биге хаты”, “Балғожа бидің Кенесарыға жауабы”.

6. Толғау: Д. Әлімбаев – “Кенесары”, М.Ж. Көпеев – “Сарыарқа кімдікі?”

Бұл шығармалардың мазмұны көркем ойды кеңінен қолданып, өмірді типтенген жалпыламада суреттей отырып, 1837-1847 жылдардағы көтерілістің әртүрлі оқиғалары мен кезеңдерін қамтиды. Басты кейіпкер бейнесі нақты және толық көрініс табады.

Кенесары көтерілісі халық санасында талай өлең-жырлардың, ауыз әңгімелердің өзегі болып келді. Ондай туындылар, сөз жоқ, тарихи оқиғалардың дәл көшірмесі емес, сол оқиғалардың, дәуірдің халық ұғымындағы бейнесі, халықтың берген өз бағасы. Алдымен ескертетін жағдай – Кенесары және оның батырлары туралы айтылатын жырлар мен әңгімелер бір мезгілде пайда болмаған. Бұған қоса әңгіме, жыр шығарушылардың бәрі өз заманының саяси, тарихи шындығын толық түсінген деп те айтуға болмайды.

Кейбір ақын-жыршылар бастан аяқ көтеріліске қатысып, оның ыстық-суығын өз басынан кешірсе (Нысанбай жырау), енді бір тобы естігендерін жырға қосқан. Базбір ақындар Кенесары көтерілісіне, оның басшысына жалпы дәуір тұрғысынан, бүкіл халық тағдырының ауқымынан қарай алмаған. Қалай болғанда да, сол мұраларды жарыққа шығару, тарихи зердеден өткізіп, саралау – бүгінгі күннің парызы.

Кенесары мен көтеріліске шыққан батырлар туралы жырлардың біразының авторлары ел жадында сақталған. Олардың қатарында Нысанбай, Досқожа, Күдері,

Көкбай тағы басқа ақындар айрықша орын алады. Бұлардың жырлары ауызша дәстүрдің үлгісінде шығарылып, ел арасында ұзақ жылдар бойы төгілте жырланып келген.

Кенесары туралы айтылатын жырлардың ішінде тарихи және көркемдік маңызы зор бір шығарма – Досқожа ақынның Кенесарыға жермен қоштасып айтқан жыры. Досқожа жырының ерекшелігі – сол кездегі қазақ халқын патша үкіметінің қоныстан қууын, жерінен айырылып, мекенсіз аңша босқан халықтың зарын айтуы.

Кенесары – Наурызбай туралы айтылатын күрделі шығармалардың біреуі – “Наурызбай – Қаншайым” поэмасы. Поэманың басында Абылай хан, Қасым төре туралы қысқаша айта келеді де, Кенесарының хан болған кезін сипаттайды. Поэманың басында Наурызбай жаңа ғана жігіт боп атқа мініп, жаңа ғана қол бастауға даярланып жүрген жас батыр болып сипатталады. Поэмада Наурызбайдың бір барымтаға аттануы, сол барымтада көрсеткен қайраты мен ерлігі айтылады.

“Наурызбай – Қаншайым” поэмасының XIX ғасыр әдебиетінде ерекше маңызы бар. “Бұл ең алдымен (сюжет, композиция) адам образын жасау жағынан төрт аяғын түгел басқан, ақынның алған темасы түр жағынан да, мазмұн жағынан да аяқталған, шын мағынасындағы көркемдік шығарма: шын мағынасындағы поэма” [1, 157 б.].

“Наурызбай – Қаншайым” поэмасын шығарған ақын ел аузында халық қамқоры боп сипатталатын Наурызбайдың адамгершілігін, ерлігін суреттейді. Тілеуқабактың көп жылқысын Наурызбайдың естуі, оны барымталап алмақ боп аттануы, жылқының алынуы, Қаншайым мен Наурызбайдың бірін-бірі сүйіп қосылуы және осы сүйіспеншілік екі жағының да ерлігімен, бірін-бірі зор істерде сынауымен көрсетіледі.

Кенесарының ақылдылығын, адамдық қасиеттерді бағалай білетіндігін көрсететін бір поэма – М. Сералиннің “Топжарған” поэмасы. Поэмада Кенесарыны елдің жақсы азаматының пана көретіндігі, Кенесарының ақылдылығы, басқа рудан келген жігіттің ерлігі, оның атының жүйріктігі көркем берілген.

Нысанбай ақын “Кенесары – Наурызбай” жырында ұлт-азаттық көтерілістің өзекті арнасын ауқымды қамтиды. Кенесары, Наурызбай ерлігін бұрынғы жырының дәстүрінде бейнелей келіп, онымен бірге өз заманының шындығын, бүкіл халықты күйзелткен оқиғаларды қиюластырған. “Нысанбайдың бұл поэмасының бір зор қасиеті – эпикалық оқиғаға ақын лирика дәнін тамаша еге білген. Поэмада оқушының жан жүйесін босататын, ойын тербететін лирикалық мотивтер көп. Бұл поэмамен Нысанбай XIX ғасырдағы қазақ ақындарының арасында төрден орын алады” [1, 163 б.].

Нысанбай жыры мен Әуезов пьесасы бір тақырыпқа жазылған шығарма болғандықтан, бас қаһармандардан өзге ортақ кейіпкерлер, ортақ желілі ұқсастықтар бар. Пьесада да, жырда да қырғыз батыры Кәрібоз айрықша батылдығымен, елдік намысқа өртенген ашу-ызасымен көрінеді. Мұндай ұқсастық Кенесарының соңғы шайқастарының суреттелуінде мол. Ержанның тұтқынға түсуі, Наурызбайдың шайқас үстіндегі ерен жаугерлігі, дулаттардың сатқындығы, ақырғы сын сәттегі опасыздық, бөліне жарылу екі шығармада да қатар алынады.

Әуезов пьесасына тарихи негіз болған Нысанбай жырында Кенесарыға ерген қолдың әдіс-айласы, Кененің ақылдылығы, Ағыбайдың әдісқойлылығы мақталады. Бір жақты кетпей қырғыз жағының да ерлік қайратын, әдіс-айласын толық баяндап отырады. Бұл арада М. Әуезов пен Нысанбай жырау көзқарастары бірыңғайлылығы байқалады. Нысанбай жырау “Кенесары – Наурызбай” дастанында:

“Кенесары ер болды,
Ел ішінде бір болды.
Қашқан, босқан жиылып,
Өз алдына қол болды...
Ақылменен іс қылмай,
Ақырында қор болды.
Қырғызға барып қырылып,
Ит пен құсқа жем болды” [2, 17 б.], – дегені белгілі.

Қырғызбен жауласуда қырғыз халқының айыпты емес екендігін, аздаған манаптардың қарсылық қылығына бола Кененің жалпы қырғыз еліне, әсіресе бейкүнә халыққа жәбір көрсеткенін Нысанбай ақын:

“Қол алдында жүр екен,
Қырғыздың бір данасы.
Наурызбайға кез болып,
Тұра қалды жанаса.
Кәрібоз деген кісі екен,
Ер Қанайдың баласы.
Кәрібоз сонда сөйлейді,
Сөйлегенде бүй дейді:
– Ей, Наурызбай, ер төрем,
Қарайып жүрмін қаныма!
... Не жазығым бар еді,
Кенесары ханыңа?
... Бұрыннан-соңнан бар ма еді,
Елшіге ниет өлімді?
Жаманқарамды өлтіріп,
Бір сындырдың белімді...
Не себептен хан Кене,
Қырғызға мұнша өшікті?
Есіркесең болмай ма,

Жолында жатқан бесікті” [2, 33-34 б.] – деп, Кәрібоз айтқан ғып сипаттайды. Ақынның Кенесары мен Наурызбайды аса ардақтайтынын, оларды қазақ халқының қамқоры көріп, жанындай сүйетіндігін, елінің тұлғасы көретіндігін, аттарын ерекше қадірлейтіндігін оның жоқтауынан көруге болады.

Ел аузында сақталған әңгімелерде қолға түскен Кенесары мен Наурызбайды қырғыздардың ауыр азаппен өлтіргені айтылады. Екі шығарманы салыстыра отырып, негізгі ұқсастықтарға тоқталсақ, олар мыналар: тарихи деректерді таңдауы (Кенесарының қырғызға қарсы жорықтарын бейнелеуі, Кенесары өлімі, Кенесары әскерлерінің қырғыздарға көрсеткен қатігездігі); жеке эпизодтар (Кенесарының қырғыз елшісімен келіссөзі жырдағы Кәрібоз – Наурызбай айтысына сәйкес келеді); Кенесарының қырғызға қарсы соғысына автордың көзқарасы.

Нысанбай ақын Кенесары мен Наурызбайдың жау қолына түсуін ғана айтып, одан арғы жақта не болғанына тоқталмайды. Бірден оларды жоқтауға кіріседі. Арада қаншама уақыт өткеннен кейін жарық көрген Әуезовтің “Хан Кенесі” де Нысанбай жырындағыдай Кененің қолға түсуімен аяқталады.

Пьесадағы Нысанбай ақын да тарихтан белгілі адам. Ақынның былайғы тірлігінен мәлімет аз. Дегенмен “Кенесары – Наурызбай” жыры арқылы халыққа аты жақсы таныс ақын пьесада да сол ыңғайда көрінеді. Азаттық қозғалысының жаршысы, белсенді қатысушысы. Халықты жалынды сөзбен үйіріп, Кенесары мен Наурызбайдың айбынын асырушысы. Пьесадағы автордың Нысанбай атынан айтқызатын төкпе жырда көтеріліс рухы, от-жалыны бар. Оның өлеңдері өз кезегінде сахнаға ойнақылық, қызу қан, көтеріңкі леп әкеліп, автор идеясын, бас кейіпкердің негізгі сипатын, алдына қойған мақсат-мүддесін ашуда белсенді қызмет атқарды.

“Кенесары” (Иманжан нұсқасы), “Кенесары – Саржан” поэмалары батырлар жырының дәстүрімен өмірбаяндық, шежірелік уақиғаларға тізбектей құрылған. “Кенесары – Саржан” жырында ертегілік сарын да жоқ емес.

Үстіміздегі ғасырдың елуінші жылдарынан бастап Кенесары атын атауға болмайтын ресми қаулылар қабылданғаннан кейін Кенесары көтерілісіне қырын қараған аңыз, әңгімелер дүниеге келді.

Н. Ахметбековтің “Жасауыл қырғыны” – саясат ағымына қарай жазылған осындай шығармалардың бірі. Хан Кененің ішкі саясаты мен бейбіт халыққа жасаған

қиянаты сонау 1950 жылдардың ресми идеологиялық бағыттарынан бастау алды. Кенесары бейнесі халық шығармашылығында “Кенеке”, “Кене”, “Хан Кене”, “Кенехан” деген сияқты жай және жылы есімдермен аталады.

Аты аңызға айналған хан өмірі мен әрекеті туралы шығарма жазу сөз шеберлерінің қиялын ұзақ уақыт бойы мазалады. Оның халық ақындарын шабыттандыратын бейнесі жазушылар мен ақындардың ынталы назарын аударды және осы уақытқа дейін аударып келеді. Жылдан жылға шеберлік пен толысудың әр деңгейіндегі Кенесары тұлғасы барлық алдыңғы әдеби жанрларда іске асып келеді. Мысалы, Ә. Бөкейхановтың “Кенесары” өлеңінде, М. Сералиннің “Топжарған”, І. Жансүгіровтің “Күйші”, М. Жұмабаевтың “Оқжетпестің қиясында”, “Ертегі” поэмаларында, Қ. Бекхожиннің “Батыр Науан” поэмасында, М. Әуезовтің “Хан Кене” трагедиясында, І. Есенберлиннің “Қаһар” романында көрінеді. Кенесары туралы көркем шығармаларға тарихи-биографиялық очерк жанрында жазылған шығармаларды (А. Кенесарин – “Кенесары мен Садық сұлтандар”), күнделік түріндегі (А. Янушкевич – “Күнделіктер мен хаттар”) шығармалар немесе мемуарларды (К. Барон – “Қырғыз тұтқынындағы төрт ай”, А. Орлов – “Орыс әйелі Кенесарыда қонақта”) жатқызуға болады. Кенесары Қасымұлы бастаған көтеріліс жаңғырығы Г. Шевченконьың “Құдай есігінің алдында сокира жатты...” деген өлеңінде көрініс тапты және Ж. Верннің “Патша жаушысы” атты романында да суреттелген.

Бір шығармаларда Кенесары әңгіменің орталық кейіпкері (М. Жұмабаев поэмалары, М. Әуезов трагедиясы, І. Есенберлин романы) ретінде суреттеледі. Оларда Кенесары бейнесінің тұтастығы мен көркемдік шыншылдығы және нанымдылығы ерекшеленеді. Басқаларда ол эпизодтық бейне болып кетеді. Мұндай кездерде Кенесары бейнесі бірбеткей айбынды билеушінің жалпылық типі ретінде көрінеді (М. Сералин, І. Жансүгіров поэмалары, Дубинскийдің повесі). Жиырмасыншы жылдарда сотқар және аянышты хан бейнесі жеңеді, елуінші жылдарда билеуші бейнесі, алпысыншы жылдарда осы екі бастаманың қорытындысы көрсетіледі. Осыған байланысты әдеби Кенесарыда әртүрлі қарама-қарсы, кейде тұлғаның бірін-бірі жоққа шығаратын жанашырлық пен өзімшілдік, мейірімділік пен қатыгездік, көсем данышпандығы мен саясатшы болжамсыздығы, ерлік пен жүрексіздік сияқты қырлары танылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мұқанов С. Кенесары, Наурызбай туралы // Жұлдыз, 1991, №6, Б. 148-163.
2. Хан Кене. Тарихи толғамдар мен пьеса, дастандар. – Алматы. Жалын, 1993. – 448 б.

ӘОЖ 82: 396

АЙТЫС ӨНЕРІ МЕН ЖЫРАУЛЫҚ ДӘСТҮР САБАҚТАСТЫҒЫ

Ж.Ғ. Мусина

«Айтыс» – келешегі нұрлы, өрелі де өрісті өнер. Қазақ халқына ғасырлар бойы рухани азық болған көркемдік дүниесінің жиынтығын айтыстан табамыз. Тұтқиылдан жол тауып, ойыңа поэтикалық ажар беру, сөз маржанын табан астынан таба қою, әсем де сазды әуенмен құлаққа, көкірекке жеткізу, домбыраның жанға жайлы қоңыр үнін өз өнерпаздығының өзегіне айналдырып, ел-жұртты қуаныш-шаттыққа кенелетін әсерлі де ықпалды, өткір де қуатты өнерді аялап, оның бар мүмкіндігін әлеуметтік мақсатқа сарқа пайдалануымыз керек» – деп Т. Кәкішев айтыс өнеріне жоғары баға берген болса, профессор М.М. Тілеужанов «Зерттеу зерделі болса екен» («Қазақ әдебиеті» 5 наурыз,

1993 жыл) атты еңбегінде: «Қазақ ауыз әдебиетінің ұлттық жанры – айтыс туралы біраз мағұлматтар баршылық. Керемет әрі сүйікті жанрымыздың теориялық жағы арнайы талдауды күтеді. Бұл жанр – импровизациялық қасиеттерді ерекше орынға қоятын жанр» – дейді.

Өз тарихымызды өзімізден жасырып, ұлттық рухани құндылықтарымызды өзімізге аяқасты еткізген сонау қатыгез саясатқа шырмалған жылдар ішінде халық әдебиетінің азаттықты көксеген туындылары баспа бетін көрмек түгілі шаң басқан архивтерде жатқаны шын. Оған дейін де ол ақын-жырлаулардың айтуы бойынша ғасырдан ғасырды аттап, ірілі-ұсақты халықтың меншігіне айналып, жадында жүрген осынау бай қазынамызды әрлеп, көркемдік сапасын жетілдіруде қаншама белгісіз ақын-жырлаулардың еңбегі болды десеңізші?! Тек XV ғасырдың шамасында әдебиет сахнасында бірен-саран ақын-жыраулардың аттары да мәлім бола бастайды. Мәселен, Асан қайғы, Шәлгез, Сыпыра жырау, Бұхар жырау т.б. Бірақ бұлардың есімдеріне байланысты шығармалардың саны аз, көбі жөнді сақталмаған, оның үстіне, тіпті, кейде сол ақындардың тарихта анық болған-болмағаны біраз күдік туғызған жайлары да бар. Егер Асан қайғының есіміне байланысты аңыздарда желмаясына мініп, халқының қонысына қолайлы мекен «Жерұйықты» іздеген дана қарттың бейнесін көрсек, Шәлгез (Шалкиіз) шығарды деген толғау-жырларда өткен хандар, батырлар мадақ етіледі.

Кейінгі ғасырларда да белгілі деген ақын-жыраулардың аттары аталғанмен, олардан қалған мұра өте аз, бірен-саран үзінділер мен тек өлең-толғаулар. Мысалы: XVII ғасырда Есім ханның тұсында Жиымбет жыраудың даңқы шықса, XVIII ғасырдың бас кезінде «Ақтабан шұбырынды» оқиғасына байланысты және Абылай хан төңірегінде болған бір топ ақын-жыраулардың есімдері аталып келген (Ақтамберді, Тәтіқара, Үмбетей т.б.). Осы дәуір ақындарының ең көрнектісі, ірісі – Бұхар жырау.

Ал, әңгіменің бетін бертін келе авторлармен белігі бола бастаған айтыс өнеріне бұрайық. Айтыс жанрының ең мол сақталған сала – XIX ғасырдағы айтыстар. XIX ғасырдың айтыстарын жасаушы ақындардың көпшілігі тарихқа мәлім. Мәселен: Орынбай, Шортанбай, Серәлі, Тоғжан, Сақау, Шөже, Балта, Кемпірбай, Тезекбай, Қалдыбай, Жамшыбай, Түбек, Құлтума, Жанақ, Әсет, Майкөт, Құлмамбет, Ырыспай, Мұрат, Марабай, Сүйінбай, Сабыр, Ыбырай, Біржан, Жарылғасын, Күдері, Құдайберген, Ақан сері, Нұрғожа, Жамбыл т.б. Әйел ақындардан аты сақталғандар: Күйкетай, Шәріпжамал, Дәме, Ұлбике, Тыныштық, Шөкей, Қадияша, Ақсұлу, Манат, Рысжан, Абала, Айқын, Сара, Болық, Тәбия т.б.

Қазіргі таңда көгілдір экранның құдіреттілігімен айтыс әрбір жанұяның сүйіп тындайтын бағдарламасына айналды. Сол бағдарламалар арқылы айтыс айтыскерлерін өзі тәрбиеледі. Эфирдегі айтыстан ауызданып, айтыскерлер республиканың түкпір-түкпірінен бой көрсетуде. Бүгінде айтыстың абыройын асырып жүрген от ауызды, орақ тілді ақындар Аманжол Ә., Мәліс Қ., Ақмарал Л., Мұхамеджан Т., Кәріма О., Серік Құсанбаев, Айнұр Т., Бекарыс Ш., Айтақын Бұлғақовтар болса, олардың ізінен XXI ғасырдың жас айтыскерлері ілесуде, олар: Жандарбек Б., Асхат Қылышбай, Мұхтар Н., Біржан Б., Нұрлан Мұса, Фархат М., Аян Сейітов т.б.

Бұл жердегі мақсатымыз – айтыскерлердің тізімін жариялау емес, айтыс өнеріндегі жыраулық дәстүрдің насихатталуын, айтыс арасында өлең-толғаудың қолдану формасын сөз ету.

Қазіргі айтыстарда бұрындағыдай ақындар бір-бірін кемітіп, отбасы, ошақ қасындағы кемшіліктерін бетке басып, сол арқылы жеңіс көтермейді. Бір-біріне ауыр сөз айтып, намысына тимейді. Қайта бір-бірін мақтап жіберетін тұстары болады. Бұл айтыстың кемелденіп, моральдық жағынан байығандығын көрсетеді. Баяғы айтыстарда әр рудың үкілеген ақыны сол рудың сойылын соғып, намысын қорғайтын. Қарсылас ақынның руының кемшіліктерін жерден жеті қоян тапқандай, мақтанып-масаттанып жариялайтын, қазіргі ақындар ондай кемшіліктерге көп бой бермейді.

Өйткені ақындар рудың немесе жүздің атынан шықпайды, олар тұтас ұлттың, халықтың атынан сөйлейді. Кемшілікті айтса, түгел халықтың кемшілігін айтады, жетістікті айтса, түгел халықтың жетістігін айтады.

Қазақстанның түкпір-түкпіріндегі айтыс мектептерінің өзіндік ерекше белгілері де жоқ емес. Бұл ықылым заманнан келе жатқан айтыс өнерінің өлмейтіндігін, жалғаса беретіндігін көрсетеді. Батыс Қазақстанда жыраулық пен жыршылық дәстүрді қатар ұстанған эпикалық сарын басым. Осы дәстүрді ұстанған Мәліс Қосымбаев, Дәулеткерей Кәпұлы, Бауыржан Халиолла, кешегі Асылбектердің айтыста өз өрнегі бар. Жауаптасудың арасында еркін көсіліп, толғау айтып отыратын айтыстардағы бұл үрдіс те тыңдарман қауымды желпіндіріп отырады.

Мәлістің Мұхамеджанмен айтысынан мысал келтірейік:

Алашым сенің арқанда,
Алшандай басып желгенім
Аспанға түссе апшыған,
Көкке қарай шапшыған,
Мен бір асау толқынмын,
Теңіздей мені тербедің.
Асылдардың ішінен,
Ғасырлардың ішінен,
Сөз болды менің тергенім.
Қайтадан құйып қалыпқа,
Жарқыратып жарыққа,
Шығарып бүгін бергенім.
Асанқайғы атамыз
Желмая мініп шарлапты
Дүниенің кең жерін
Жерұйыққа тең жерін.
Ал, мен үшін жерұйық-
Алатау асқар кең жерім,
Сарыарқа байтақ кең жерім!
Еділ мен Жайық екі өзен,
Өлемнің сызған шеңберін,
Басыңа қонған бақытты,
Баянды қылғай өз жерім.
Абыл ақын айтатын,
Екі батыр жауласса,
Ойламайды өлмегін,
Екі ақын айтысса,
Ұмыттар кейін көрмегін.
Атамнан бері айтыста
Асырып айтар сөзім жоқ,
Өлеңнің бұзып өрмегін.
Атамыз Абыз солай деп,
Ұқтырған сөздің өрнегін
Талқыға салып түзерсіз,
Бүгінгі болған айтыстың
Келіспей тұрған кем жерін.

Мәлістің сөздерін естігенде 362 әулиелі Маңғыстаудың Абылылы мен Ақтанын, Мұрыны мен Нұрымын, Қашағанын көзбен көргендей әсерде қаласың. Дәулеткерей, Бауыржан жайлы да әңгіме осылай. Ал «Мен Құлмамбеттен қалған құлынмын» деп жырлайтын орақ тілді Оразәлі Жетісу ақын-жырауларының дәстүрін қатаң сақтайды. Ол Бекарысқа:

Айналайын, Бекарыс,

Жалынды сөйле жаңылмай,
Сабылған сансыз сағымдай,
Ақыннан асыл сөз шықпас,
Отанына табынбай
Жылп етіп аунап түсті ғой,
Суға түскен сабындай.
Жұмыр болсын сөздерің,
Күмпеленген қамырдай,
Бірікпей кетіп жүрмесін
Ыдыраға қарындай.
Тәбетімді аштың айтысқа,
Қырылған өкпе-бауырдай
Кезек бер енді бізге де,
Жоғалған түйе секілді,
Жалғыз өзің жайылмай, – дейді.

Оразәлінің айтыстағы техникасы мықты, қулығы да бар. Жыраулардан қалған шырайлы теңеулерді кеңінен қолдана отырып, қарсыластан айласын асырады. Ол Бақтыбай, Сүйінбай, Жамбылдар салған төкпе, шұбыртпалы ұйқасты, кең тынысты жыр үлгісін қолданып отырған.

Ақындар айтыс арасында ескіше өлең-толғау айтып жатса, өнерді кері кетті деп түсінбей жыраулық дәстүрдің жаңғырғаны деп ұғынған жөн. Айтыс не үшін керек?

Айтыс ақын мен ақынды бет жыртыстырып, қай жеңгенің менікі деп қызықтап отыратын өнер емес. Айтыс – қоғамды жырлайтын, қоғамды жырлау арқылы айналамызда болып жатырған құбылыстарды, өзгерістерді, жаңалықтарды барынша жырлап, насихаттайтын өнер түрі. Бізге айтыстың жалт-жұлт еткен концерттік жағы емес, елге өнеге боларлық бәтуалы сөз айтқаны, үлкендерге ой салып, жастарға үлгі боларлық сабыры мен салиқалылығы, қысқасы, салмағы керек.

Айтыс қазіргі айтыскерлер легі көбейген кезде жоғалмайды. Жоғалмақ та емес. Айтысты көркейтетін, деңгейін көтеретін – орта айтыскерлер. Тыңдарман сауатты болса, айтыскерлер сол үдеден шығуға тырысады. Айтыс – жүрдім-бардым сөзді көтере салатын бір күндік дүние емес, ғасырдан ғасырға жалғасқан алтын қазына. Сол қазынамыз сапалы айтыстармен толыққаны абзал.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазіргі айтыс. 1, 2 том, «Күлтегін». – Астана. 2006.
2. Айтыс 1 том, «Жазушы». – Алмат. 1988.
3. Қосымбаев М. «Айтыс туралы айтыс». //«Қазақ тілі мен әдебиеті», 1994. №1
4. Сабырова Т. «Жыраулар поэзиясы – ұлттық тәрбиенің қайнар көзі»,. // «Қазақ тілі мен әдебиеті», 2004.
5. Ембергенова А. «Қазіргі айтыс ақындары тіліндегі мақал-мәтелдердің қолданылу сипаты» //«Ұлт тағылымы», 2007. №3.

СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МАТЕРИАЛЬНЫХ КУЛЬТУР БАШКИР И КАЗАХОВ

А.А. Раманова

Материальная культура – определяется как совокупность средств производства и прочих материальных ценностей общества, то есть под материальной культурой обычно понимают искусственно созданные предметы, которые позволяют людям оптимальным способом приспособиться к природным и социальным условиям жизни. При определении материальной культуры обычно конкретизируют вещественный мир, который попадает в сферу изучения: одежда, оружие, утварь, продукты питания, украшения, устройства жилища, архитектурные сооружения [1, 13 с.].

Материальной культурой можно считать бытовую культуру народа, в состав которой входят:

- особенности национального жилища;
- особенности национального костюма;
- особенности оружия;
- особенности национальной кухни;
- особенности предметов домашнего обихода;
- обряды и традиции народа.

Так культура башкир и казахов только на первый взгляд кажется однотипной, на самом деле место проживания, культура соседних народов и другие немаловажные внешние факторы оказывают огромное влияние на формирование культуры этих народов, в том числе и материальной.

«Особенности материальной культуры башкир и казахов, обусловленные кочевым образом жизни» основное внимание уделено кочевому скотоводческому хозяйству башкир и казахов. Много общего наблюдается в скотоводстве башкир и казахов. Это отразилось в содержании скота, в составе стад, системе кочевков, распределении пастбищных угодий, порядке выпаса скота, устройстве зимовок, выделке и обработке продуктов скотоводства. Путем сопоставлений известий И.Г. Георги, П.С. Палласа, А.И. Лепехина со сведениями других, более ранних источников, легко восстанавливается характер башкирского и казахского скотоводческого хозяйства. Они обратили внимание на сходство башкирского и казахского хозяйства. Как писал Георги: «Скотоводство их вообще башкирскому подобно. Да и самый род лошадей и рогатого скота. Скотоводство казахов и башкир основывалось, по наблюдениям И.Г. Георги, на разведении лошадей, верблюдов, крупного рогатого скота, овец и коз... По своему характеру башкирское скотоводство в восточной, зауральской части Башкирии, а ранее и в степной, юго-западной, практически не отличалось от скотоводства соседящих с ними степных кочевников – казахов. Несмотря на отдельные отличия в системе кочевания (башкирам присуще вертикальное, казахам меридиальное кочевание), наблюдаются одинаковые способы в распределении пастбищных угодий и ухода за скотом. По мнению Р.Г. Кузеева, древние районы кочевого скотоводства возникли и развивались примерно в аналогичных с Южным Уралом природно-географических условиях: на Алтае, предгорьях Тянь-Шаня, в Монголии, Северном Кавказе. Есть серьезные основания полагать, что примерно с середины I тысячелетия н.э. юго-восточный Урал, а позднее южное и юго-западное Приуралье входили в единый территориально-хозяйственный комплекс с северным Приаральем и низовьями Сырдарьи. Здесь установился круглогодичный цикл кочевки с учетом климатических особенностей отдельных частей этого огромного региона.

Как отмечает С.М. Ахинжанов, вероятно, уже в середине XI в. среди кыпчаков сложилась та пастбищно-кочевая система с сезонной перекочевкой на лето к Иртышу–Ишиму и на зиму к Сырдарье на юг, которой пользовались казахи в изучаемое нами время.

Конец XVIII в. характеризуется переходом башкир от кочевого скотоводства к полукочевому с более или менее длительным пребыванием в зимнее время на одном месте. Основные внешние параметры развития кочевого хозяйства в начале XIX в. проявляются в следующих особенностях. В отличие от предыдущих эпох, идет поступательный процесс определенности кочевых общин в системе земельных отношений и усиливается процесс оседания башкир и казахов. Однако, несмотря на изменения, до второй половины XIX в. ведущим направлением в хозяйстве башкир и казахов оставалось кочевое и полукочевое скотоводство. Господство кочевого натурального хозяйства у башкир и казахов способствовало развитию различных видов домашнего ремесла: ткачества, кошмоваляния, обработки дерева, кожи и т.д. Домашние промыслы башкир и казахов, обусловленные кочевым образом жизни, имели общие черты. Самыми многочисленными изделиями в кочевническом хозяйстве были различные войлоки. Это объясняется кочевым образом жизни и существованием юрты как основного жилища у башкир и казахов. Войлоком крыли жилище– юрту, застилали пол, завешивали ее решетчатые стены. Особую отрасль ремесла составляло изготовление кибиточных решеток. С.И. Руденко отмечает, что иногда богатые башкиры покупали кибитки у казахов; утакой кибитки, разумеется, имелась и кошменная дверь. Некоторые башкирские аулы занимались изготовлением деталей юрты не только для своих нужд, но и для продажи. Детали юрты вывозились на рынки и ярмарки в Троицк, Орск, Оренбург, где основными покупателями были казахи. По словам информаторов, башкирская юрта пользовалась популярностью и всегда охотно покупалась другими народами, и особенно казахами из-за отсутствия у них подходящей древесины.

Техника обработки кожи у башкир не отличается от казахского способа. Выделанная кожа шла на изготовление одежды, обуви, конской сбруи, посуды. Из сырых кож изготавливали сбрую, а также сосуда для доения(күнәк), хранения молока и перевозки кумыса (турһык, хаба и т.д.). Изучение старинной национальной посуды показывает, что ее различные виды, терминология и способы изготовления имеют общие черты. «Домашний скарб сходен с башкирским. Металлические сосуды не ставят они ни во что; напротив того, превеликие из березового суку выделанные миски так им милы, что за нарочито великую чашку дают иногда и лошадь...», отметил в свое время Георги. По сведениям информаторов, некоторые казахские племена покупали деревянную утварь у башкир.

Обзор домашних промыслов кочевников можно закончить указанием на кузнечное дело. «Есть между ними кузнецы, – писал И.Г. Георги, - но не искусные, и потому они... оружие...по большей части покупают» [2].

Ч.Валиханов пишет, что казахи«стрелы делали сами из березового дерева, вроде башкирских...». О башкирском происхождении луков и стрел пишет А.И. Левшин: «Луки и стрелы, сделанные сами киргизами, не хороши, лучшихполучают они от башкиров, монголов и китайцев» [2]. Интересно то, что в Центральном Государственном музее Республики Казахстан в экспозиции выставлен башкирский лук, датированный XVIII в. Широко бытовала работа кузнецов по серебру. Кузнецы удивительно чисто и искусно выделывали серебряные бляхи для уздечек или поясов, серебряные стремяна, седла и вообще всю конскую сбрую, головные уборы для невест(саукеле у казахов; у башкир кашмау). Особенностью женских украшений у башкир и казахов было то, что все они делались исключительно из серебра. Звон наконечников украшений девушек и женщин, по поверьям башкир и казахов, пугает злых духов. Кроме того, у девушек, согласно казахской и башкирской поговорке, судьба

подобна тонкому волоску, поэтому наконечные украшения, как и амулеты, были магическими оберегами.

Примеров сравнительно-исторического анализа домашних промыслов и ремесел башкир и казахов, имеющих аналогии значительно больше того, чем было перечислено. Надо отметить, что домашние промыслы, игравшие значительную роль в хозяйстве башкир и казахов, были тесно связаны со скотоводством.

Если сравнить материальную культуру башкир и казахов, то мы несомненно найдем много схожих черт, которые можно объяснить скотоводческого образа жизни, но есть и существенные отличия в климате двух стран. Также на быт башкир оказали огромное влияние их соседство с Россией. Башкиры в отличие от казахов вели оседлый образ жизни, и занимались земледелием, бортничеством. Схожесть в названиях материальных культур башкир и казахов можно увидеть составив таблицу:

Башкиры	Казахи
Особенности национального жилища	
Тирмә	Киіз үй
Канат	Қанат
Һырғауыл	Сырғауыл
Башкур	Басқұр
Өзөк кейезе	Үзік киізі
Сағарак	Шаңырақ
Кирәгә	Кереге
төндөк	Түндік
Бакан	бақан
Кейез	киіз
Особенности национального костюма	
Күлдәк	Көйлек
Кештәк салбар	Шалбар
Кәзәкәй	Кәжекей
Бишмәт	Бешпент
Елән	Желең
Һарауыс	Кимешек
Һакалдырык	Сақал
түшелдерек	Түшелдірік
Тақия	Тақия
Селтәр	Шілтер
Бөркәнсек	Бүркеншік
Камзул	Қамзол
Сулпы	Шолпы
Сапан	Шапан
Сәкмән	Шекпен
Толоп	Тұлып
Тун	Тон
Бүрек	Бөрік
Қолаксын	Құлақшын
Билбәу	Белбеу
Итәк	Етік
Сарык	Шарық
Особенности оружия	
Сукмар	Шокпар
Қамсы	Қамшы

Йәйә	Жебе
Ян	Садақ
Әзәрнә	Адырна
Ук	Оқ
Мөгөз ян	Мүйіз садақ
һунар	Сонар
Капкан	Қапкан
Һөңгө	Сүңгі
Туйыр	Дойыр
Особенности национальной кухни	
Һут	Сүт
Айран	Айран
Корот	Құрт
Турта	Торта
Эремсек	Ірімшік
Сүзмә	Сүзбе
Катык	Қатық
Кумыс	Қымыз
Буза	Боза
Каймак	Қаймақ
Эркет	Іркіт
Май	Май
Бауырһақ	Бауырсақ
Шурпа	Сорпа
Куырдак	Қуырдақ
Какланған ит	Қақталған ет
Кипкән ит	Кепкен ет
Тултырма	Толтырма
Бишбармак	Бешбармақ
Һалма	Салма
Курмас	қуырмаш
Талкан	талқан
Бутқа	ботқа
Көлсә	күлше
Особенности предметов домашнего обихода	
Һаба	Саба
Көбө	Күбі
Бешкәк	Піспек
Турһык	Торсық
Ашлау	Астау
Аяк	Аяқ
Ижау	Ожау
Киле	Кели
Тиирмән	Диірмен
Кейез	Киіз
Килем	Кілем
Һандык	Сандық
Аласа	Алаша

При составлении таблицы мы не ставили целью охватить весь словарный запас, а хотели показать схожесть в названиях предметов башкирского и казахского языка.

Основной составляющей материальных ценностей этнокультуры казахов является **народное прикладное искусство**. Прикладное искусство – искусство изготовления бытовых предметов, имеющих утилитарное назначение и вместе с тем отличающихся эстетическими художественными качествами. Оно занимает особое место в истории этнокультуры. Его истоки уходят в глубь тысячелетий. Народное прикладное искусство неотделимо от орудий производства, его уровень зависит от умений и навыков народных мастеров различных ремесел, от духовной сферы человека. Любое творчество не может претвориться в жизнь без духовной культуры, без тонкого восприятия окружающей действительности.

И в этом плане казахский этнос сохранил древнейшие традиции, восходящие к искусству ранних кочевников.

Условия кочевого образа жизни, в силу тех сложных обстоятельств, которые выпали на долю казахского этноса, не дали возможности выработать присущих оседлым цивилизациям станковых и монументальных форм изобразительного искусства, но зато выработали свою технологию производства, формы и декор предметов быта, превратив их в подлинные памятники культуры.

Список использованных литературы:

1. История материальной культуры. Часть I. Авт.-составитель А.В. Лушникова. Челябинск: Челябинская гос.акад.культуры и искусства. – Челябинск, 2015. – 242 с.
2. Бижанова М.Р. Башкиро-казахское этнокультурное взаимодействие в XVIII – первой половине XIX вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ижевск. – 2006.

ӘОЖ 94(574.1)

СЫРЫМ БАТЫР ШЕШЕНДІГІ

З.Т. Мухамедиярова

Орал педагогикалық институтының қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы, профессор Мәтжан Мақсымұлы Тілеужанов ұзақ жылдар бойы халқымыздың ауыз әдебиеті үлгілерін жинаумен шұғылданды. Ол бұл аса маңызды жұмысқа кафедра ғалымдары мен студенттерді тартып, істің ауқымды жүргізілуіне күш салды. М.М. Тілеужанов өзінің ынта жігері арқасында республика жоғары оқу орындарының арасында тұңғыш рет фольклор кабинетін ашты.

Сырым Датұлы ел есіміндегі ерекше тұлға болды. Ол батырлығымен де шешендігімен де халқымыз тарихынан мәңгілік орын алған тұлға болып табылады. Ал оның өмірбаяны мен шешендігі халыққа толық танылды ма?

Сырымды О. Игельстром да, олар туралы тарихи шежіре жазған М.П. Вяткин де, сұлтандар мен билер де батыр деп атаған. Сырым ханнан да, патшадан да қорықпаған, қайта өзінің тапқырлығымен, зеректігі арқасында оларды ықтырып отырған. Бұл жағдайлар оның ел арасындағы беделін арттырды. Сырымды батыр атандырған ел намысы, намыс қорлауға көнбейтін сезім.

Сырым ерте оянған халықтың сана-сезім дәрежесінен биіктеу тұрған, хандардың да, патша әкімдерінің де айла-шарғыларын тез түсініп, ақылымен, тездігімен аман-есен құтылып отырған. 1792 жылы Екатерина патшаға қатты-қатты сөздер айтып, әкімдер алдында сақталуға тиісті инабаттылықты, әдептілікті де сақтаудан асып түскен. Тіпті бұдан екі жыл бұрын жазған бір хатында (1790, 11 сентябрь) «Патшаға қарсы көтеріліске дайындалып жатқандығын жасыра алмады. Патшаның Орынбордағы оң қолы Игельстромның алдауына да тізе бүкпеген. Олардың алдында хандықты жою

керек деген үзілді-кесілді талап қойған. «Мен елді басқару орнына, билейтін хандарға қарсымын! (Ғ.Мүсірепов)» деген. Олардың орнына «Халық кеңесі» деген басқару жүйесін ұсынған. Сырымның ел басқару әдісі мен ұйымдастырғыш таланты ерекше көрінеді. Қара халықты патша да, сұлтан да, билер де билеп-төстеген. Оларды аяған Сырым әуелі қара қазақтың басын біріктіргісі келді. 1795 жылы «Ешкі қырғын» деген (қазіргі Қаратөбе ауданы, Егіндікөл совхозының қасы) жерде халық кеңесін құрған. Бұл жиынға қара халық арнайы қатыстырылады. Сырым бірде Нұралы ханға: «Жылқының торысы көп пе, төбелі көп пе?» сұрақ қойыпты. Бұл тұспал Нұралының халық мүддесінен аулақ, ат төбеліндей билердің жоғын жоқтаушы екенін дәлелдейді. Халық: «би екеу болса, дау төртеу болады» деп айтпады ма, бастық көбейсе берекет болмайды, «биі көп елді дау аралайды, дауы көп елді жау аралайды» демеп пе еді кезде. Бірде Сырым асығып жүріп, ханды елемей қалған екен, сонда Нұралы хан: «Әй, Сырым, неге сәлемдеспейсің, асып жүрмісің?» депті. Сонда Сырым іле-шала: «Хан ие, асып жүргенім жоқ, қара қазақтың басын қоса алмай, сасып жүрмін!» – депті.

Тарихымызда қара қазақты халық қатарына қосуды арман еткен бірінші қайраткер Сырым Датов десек, артық емес. Халық әдебиетінде Сырымды Кіші Жүздің атақты Малайсары, Мөңке, Алдар, Әйтеке, Саржалақ, Есет, Үкі, Ақсуат, Төле билерінен ақыл-кеңес сұрайды. Олардан: көпшіл бол, халықтан қол үзбе деген баталар алады. Сырымға: «Досың кім, дұшпаның кім?» – деген сауалдар қойылса керек, сонда ол: «Досым – алаштың азаматы, дұшпаным – жаман туған туысқаным! – десе керек». Сырымды Хиуа, Түркімен хандарымен салғыластырады, хандармен қағысқанда халықты ордаға, көлге теңейді, зордан да зор шығады, ақыры одан сендердің көздерің шығады» деп өктем-өктем сөздер айтқызады. Сырым сөздерінде жұмбақ, тұспал, ишара, пернелеу көп ұшырайды. Сырым сөздері тыңдаушысын ойлантады, толғантады, жылдам жауап беруге, шапшаңдыққа, тапқырлыққа үйретеді. Сырым сөздерінде даналық дәріптеледі. Сырым туралы ел арасынан жинап алынған поэма да бар. Оларды жазып алған адам болмаса, авторы анықталмаған. Бұл шығармаларда Сырым – ел қамқоршысы, даласын қорғаған батыр, хан-сұлтандармен салғыласта шешен, көреген, алдын ала болжағыш кемеңгер азамат болып көрінеді. Жұмыр қожа айтты деген мына бір шумақта Сырымның өмірі туралы мәлімет бар:

Арғы атаң сенің Дат еді,
О да бір тентектің аты еді,
Одан туған Сырым еді,
Төле билермен қырын еді...

Сырым есімі халық алдында жыр болған. Сырым сөздері халық жадында екі ғасыр бойы ұмытылмай сақталып келеді. Ол өз бейнесін өзі жасады. Бұл халық әдебиетінің тамаша дәстүрі еді. Сырым тұтқында жатқанда бір белгілі адам арқылы Игельстром 1786 жылы күзде Ералы сұлтанға: Сырым батырды ешқандай кешіктірмей босатсын, мұны істемесе кінә өзінен, қылмысты адам ретінде заң бойынша мейлінше қатаң жаза қолданылады. Егер кімде-кім Сырым өміріне оқталатын болса, онда ол адамның бүкіл руы, аға-інілері ауыр жаза тартпай қалмайды» – деп, хат жазады. Генерал-губернатордың Сырым өміріне қатаң жауапкершілікпен қарағанынан оның беделін аса жоғары бағалағаны байқалады. Бұл хат «Ескі дәуір хаттары орталық Мемлекеттік архивында», «Россияның қырғыз-қазақтармен қатынастары (к 63, 1786 іс, №12, 13 деген корда жатыр, бұлардың бәрі Сырым өмірінің қиыншылықтарынан хабар береді. Орынбор шекара комиссиясы мұрағатында Сырымның 1791 жылы Беріш ру басыларына жазған мынадай хаты бар: «Маған патша тарапынан толып жатқан сыйлықтар берілсе де және одан еліңе тыныштық орнат деген арнаулы жарлық келсе де, мен орыстарға сенбеймін» (Фонф. 1791, іс №168) деп берген адал анты да сақталған.

Сырымның сыры кетпеген сырлы сөздері қазақ әдебиетімен ұласты. Сырым батыр тұзды көлде, Қарақамыс деген жерде дүниеге келген. Сырымның шын аты – Сырлыбай. Хиуа ханы Сырымды сынамақ болады. Сырым екі жолдасын ертіп келеді. Келгеннен кейін жүзімнің алуан түрін қойдырады. Хан Сырымға қарап, «Сіздің елде

жүзім бар ма?» – деп сұрақ қойыпты. Сонда Сырым: «Жүзімді білгенде қандай, бір жегенде жүзін жейді» – деп уыстап алып аузына салып жіберіпті. Сырым ат жарысқа өзінің Ақмоншақ атты атын қосады. Аты бәйгеден алда келеді. Бұған ашуланған хан Сырымды өлтірудің қамына кіріседі. Хан Сырымға «Күресуге адамыңды шығар, шығара алмасаң, жеңілгенің» – дейді. Зілқара батырға барып: «Күресуге қалайсың?» – деген. Зілқара батыр да: «Жолда келе жатып шөлдегенімде, жол бойында өсіп тұрған бір топ тобылғыны сығып, су шығарып іштік, ал күресу одан жеңіл. Мен әзірмін дейді». Екі жақтың батырларының күресінде Зілқара батыр жеңіске жетеді. Хан Сырымды өлтіруге мыстан кемпірді жібереді. Бір қапылыста мыстан кемпір Сырым мінген аттың үзеңгісіне аяғын сала бергенде, кенет бір алып күш аяғын сырқырата жөнеледі. Бір бәленің болғанын, оның ханнан келгенін өзі де, жолдастары да сезеді. Жолдастары біраз жерге дейін көтеріп жүреді. Сырымға: «Аяғыңды кесейік пе?» – деп жолдастары сұрағанда, Сырым: «Жоқ, аяғымды кестіріп, шолақ аяқ атанғаннан өлгенім артық, менің ырысымның жеткен жері осы болар, тастап кетіңдер», – деп өтініпті. Сөйтіп, өткірлігімен де, тапқырлығымен де ерте көзге түсіп, халықтың сүйікті ұлы болған Сырым батыр Ойыл-Қиыл деген жердің бойында қайтыс болыпты. Қазақта: «Тамның да құлағы бар» деген сөз бар, ол да Сырымнан қалған сөз болса керек. Жолаушылап келе жатқан Сырымды жолдастарымен бөлек үйге түсіреді. Жолдастары әр нәрсені айтып дабырласып жатқан кезде Сырым: «Шуламаңдар, тамның да құлағы бар» – дейді. Ертесіне хан шақырып алып, бұл сөзді неге айтқанын сұрапты. Сонда Сырым тұрып: «Тамның құлағы болмаса, сен менің не айтқанымды қайдан білесің?» – депті. Бірде хан халқын жинап: «Дүниеде өлмейтін зат табыңдар, таппасаңдар бастарыңды аламын» – депті. Біреулері – күн өлмейді, енді біреулері – ай өлмейді, жер өлмейді, асқар тау өлмейді» – депті. Сонда Сырым: осының бәрі өледі,

-Ай мен күннің өлгені,
Иіліп барып батқаны
Қара жердің өлгені,
Алты ай қыс қар астында жатқаны,
Асқар таудың өлгені,

Басынан бұлттың асқаны. Өлмейтін екі нәрсе бар: «Жақсының аты өлмейді, Ғалымның хаты өлмейді» – дейді. Сырымның арғы атасы Шолан болса керек. Шолан батыр болыпты. Жорықта жауға қарсы жалғыз шауып, жеңіске жеткен Шоланды басқалары күндейді. Ауылға барған соң, «Жауды мен шаптым» – дейді Шолан. Шоланның шабуы рас болса, олар Шоланның көзін жоймақшы болып өзара келіседі. Алайда Шоланға әлдері келмейді. Жолда олар шөлге ұшырап, Шолан елсізден шыңырау құдық табады. Мал мен жанды алып келіп, бір тайды сойып терісінен мес жасап, мал мен жанды суару үшін құдықтың ішіне бір адам түсуі керек болады. Ал кім түседі дегенде, «Ойбай, Шоланжан-ау, сен болмасаң кім түседі?» – деп, Шоланды шыңыраудың түбіне қалдырып кетеді. Сонда Шолан: – Ал, жігіттер, мені тастадыңдар ғой, елге сәлем айтыңдар. Мен кеткенде әйелімнің аяғы ауыр қалып еді, егер ұл болса, атын Дат қояр, қыз болса өздері білер, – депті. Сонымен жорықшылар елге келді. Елдің Шолан қайда? – дегеніне: Шолан жау қолынан қаза тапты, қолымыздан қойдық – дейді ұялмастан. – Айтқаны бар ма десе: Әйелімнің аяғы ауыр еді, ұл туса атын Дат қойсын деді, – дейді. Сонымен ұл көрініп атын Дат қояды. Сол Даттың баласы Сырым екен. Сырым туралы аңыздар Батыс Қазақстанда, яғни біздің өңірімізде көп кездеседі. Оларды жинап зерттеу мәселесі бар деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Тілеужанов М. Сырым Датұлы және оның шешендік сөздері. – Орал, 1991. – 46 бет
2. Тарихи тұлғалар. – Алматы, 2016
3. Жеті ғасыр жырлайды. – Алматы, 1992

III секция

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ – ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖАҢҒЫРУЫ: ПРОФЕССОР МӘТЖАН ТІЛЕУЖАНОВ ЖӘНЕ ХАЛЫҚ ТАҒЫЛЫМЫ

ӘОЖ 930.26(470)

ПРОФЕССОР МӘТЖАН ТІЛЕУЖАНОВ ЖӘНЕ ХАЛЫҚТЫҚ ПЕДАГОГИКА

А.Ә. Ниязғалиева

Ұстазымыз сау-саламатта, ортамызда болса, 90 жасқа толған мерейтойын тойлап, шәкірттік көңілден шыққан алғысқа бөленіп, өзі білім алып, тұлға болып қалыптасқан қара шаңырағының төрінде отырмас па еді?! «Жақсының аты, ғалымның хаты өлмейді» дегендей, Ұлық Ұстазға деген құрметімізді республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция ұйымдастырумен, тәлімі мол танымдық кештермен есте қалдыруға мәжбүр болып отырмыз. Соңында БҚО-ның ауыз әдебиетінің 5 томдығын, бірнеше әдебиетке қатысты еңбектері мен 300-ге жуық ғылыми мақалаларын, 500-ге жуық қазақ халқының әшекей бұйымдарын жинақтап қалдырған ғалымның тәрбие туралы айтқан пікірлері мен ойлары халықтық педагогикамен ұштасып жатыр. Жалпы педагогиканың бір тармағы болып саналатын халықтық педагогика 2000-жылдары қолданысқа еніп, сөз болса, бұл термин профессор Мәтжан Мақсұмұлының еңбектерінде сонау 1994 жылдары сөз болған.

Көреген ғалым орта мектептердің жоғары сынып оқушыларына және кәсіптік-техникалық және педагогикалық училищелердің студенттеріне арналған оқу құралын «Қазақ тағылымы» деп атайды да «педагогика» деген сөзді арабша «илими тәрбия» деп аударған. Түсіндірме сөздікте «Тағылым-тәлім, үлгі-өнеге» делінеді де Абайдың:

Ел ішінде сау келсең,
Тағылым айтпас ер ме едің?
Жол көрсетіп сонда өлсең,
Арманым бар дер ме едің?

М. Әуезовтің бала «Ата-ананың тағылымымен өседі», Қ. Бекхожиннің «Ақылын ағалардың тағылым тұттық, ар-ұят ұялаған кеудемізге» – деген сөздерін келтіреді.

Х.К. Барановтың «Арабша-орысша»сөздігінде Педагогика сөзін «фаниум талимун(тахлимат)» деп аударған. Тағылым деген қазақ сөзінің мағынасы кеңірек, ауқымырақ, тереңірек. Ол үлгі-өнеге, ақыл-нақыл, кеңес-ұлағат, тәлім-тәрбие, өсиет-уағыз, жөн-жосық деген ұғымдардың қосынды, жиынтық мағынасы деп тұжырымдайды. Қазақ тағылымдарының негізгі бағыттарын көрсетеді. Олар:

1. Көргенді атану, яғни ата-ананың берген жақсы тәрбиесін алу, өйткені әр ата-ана баласына тек жақсылық тілейді. Халық бұл турасында: «Есік көргенді алма, бесік көргенді ал», «Ағаны көріп іні өсер, апаны көріп сіңлі өсер», «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің», «Көргені көп көш басында» деген небір дана сөздер қалдырған.

2. Ар, ождан тазалығын сақтау. Дана халқымыз ұлдың да, қыздың да абыройын ерте бастан ойлаған. Ер баланың екі сөйлеміне, берген сертінде тұруына көңіл бөлсе, ал қызға қырық үйден тыйым салып, ар тазалығын ойлаған. Бүгінде ше? Ұлдан ұлық, қыздан қылық кеткен кез келді. Нәпсінің құлы болған жігіттер мен «көкек аналар» атанған қыздар көбеюде.

3. Иманды, инабатты, қайырымды болу. Иманға жүгінеміз деп өзге діни ағымдардың жетегінде кету белең алған кез. Фәни дүниенің есігін ашқызып, жарық дүние сыйлаған ата-ананы қарттар үйіне тапсырып, өздері қартаймайтындай күй кешіп жүрген қайырымсыздарға не айтарсың?!

4. Әдет-ғұрыпта жоқ нәрселерден аулақ болу. Құмар ойындар ойнау, жеңіл жүріске салыну, наркотикке тәуелді болу, ащы су мен темекіге үйір болу – ұлтымыздың өсіп-өркендеуіне зиянын тигізетін, салауатты өмір салтын ұстануға нұқсан келтіретін бірден-бір кедергілер.

5. Сегіз қырлы, бір сырлы болу, яғни білімді, өнерлі болып, достық пен татулықты сақтап, еліңнің, туған жеріңнің гүлденуі мен баюы үшін тер төгіп, еңбек ету. Бұл турасында халқымыз: «Өнерлі өрге жүзер», «Жігітке жеті өнер де аз», «Білекті бірді жығар, білімді мыңды жығар», «Туған жердің түтіні де ыстық» т.б. даналық сөздерді туғызған. Өмірімен де, өнерімен де әлемге Қазақ Елін танытып жүрген мақтаныштарымыз бен майталмандарымыз қаншама!

Өшкеніміз жанып, өлгеніміз тіріліп, егемен ел болып, еңсемізді тіктеп жатқанда ұлттық болмысымыз бен ұлттық салт-дәстүрімізді, әдет-ғұрпымызды ұлықтайтын кез жеткен тәрізді. Ол үшін ғалым әңгіме еткен қазақ психологиясы мен қазақ философиясына үңілсек: «Сенің кім екеніңді түр-түсіңе, сөйлеген сөзіңе, бөрік киісіңе, аяқ басуыңа, инабаттық қимылыңа қарап айыратын да, танитын да қазағым нағыз психолог екен ғой» – дей келе, құмарлық пен құштарлық өзгерсе, бәрі де өзгеруі мүмкін. Құмарлық пен құштарлық қазақ жастарының зейінділігі мен зеректігін жоғалтуда деп бүгінгі күн жастарының өміріне алаңдаушылық білдірген. Ал зейін мен зеректік сананың жемісі, ол сөйлеу арқылы көрініс табады. Сөйлеу үстінде ғана адамның ұстамдылығы, қызбалылығы, қабілеттілігі, бейімділігі, естілігі, қиялдау, қызығушылығы, бірбеткейлігі, адалдығы, сезгіштігі, байқағыштығы, қыңырлығы, шыншылдығы, мейірімділігі, қарапайымдылығы байқалатындығын атап көрсеткен.

Философия – ғылымдар шыңы, таза ойлау, адал сөйлеу жүйесі. Бірақ ол ғылым ауыз әдебиетінен биік емес. Қазақ философиясы – ауыз әдебиетімізде. Халқымыз: «Бидайдың басын көтергені – дақылы жоқтығы, жігіттің басын көтергені – ақылы жоқтығы», «Жақсының өзі өлсе де, ісі өлмейді», «Барында ғұмырыңның ойна да күл, сұм дүние өте шығар көз жұмғандай», «Көп қорқытады, терең батырады», «Дүние жеткізбейді қуғанменен, өтеді күндер шіркін думанменен. Жатасың жалғыз өзің жапан түзде, атадан алтау болып туғанменен» немесе ел арасындағы «Орақ-Мамай» жырынан Мамайдың бес баласының жатқан жатысына қарап балаларының батыр, асқан ақыл иесі, мырза, намысшыл болатынын көсіліп жатқанынан, екі қолын шалқасынан тастап ұйықтауынан, екі жұмырығын түйіп жатқанынан, күлімсіреп ұйықтауынан, қабағы ашықтығынан байқап білгендігін әңгіме отырып, халқымыздың байқампаздығын аңғартқан. Қазақ философиясы бала тәрбиесіне зор мән беріп: «балаңды 5-ке дейін патшаңдай күт, 7-ден 15-ке дейін қосшыңдай сана, 15-тен кейін құрдасыңдай сыйла» – дейді. Патшаңдай күт дегені – қамқоршы бол, өсір-мәпеле, баулы дегені, қосшыңдай сана дегені – жәрдемшің ет, жұмысқа сал, еріншектіктен аулақ ұста дегені, ал құрбыңдай сыйла дегені – балаң енді есейді, ақыл иесі болды, енді өзіңмен теңдес болды деген астарлы ойды білдірген деген ой айтады. Жас өскінді бұлайша тәрбиелеу жалпы педагогика қағидаларымен үндесіп жатқандығы белгілі.

Сондай-ақ әжелер мен қыз-келіншектер тағылымы, шешен-билер тағылымы, қазақтың кәсіп-тіршілігі де, ақсақалдық мектебі де, Сырым сабақтары да тұнып тұрған халықтық педагогика екендігі даусыз.

Ел болып талдап, талқылып жатқан «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында профессор Мәтжан Мақсымұлы сөз еткен салмақты да салиқалы ойларды санамызда жаңғыртып, бүгінгі ұрпаққа сіңірсек, Ұлық Ұстаздың рухы риза болар еді!

ҰЛТЫНЫҢ ҰЛАҒАТЫН ҰЛЫҚТАҒАН ҒАЛЫМ

Қ.Ү. Жақыпова

Ғалым-ұстаз, ұлт жоқтаушысы болған абзал аға туралы сөз айту қиын да болса мәртебелі.

Мәтжан Мақсұмұлы Тілеужановтың ғылым жолындағы алғашқы шәкірті Алпысбай Мұсаев ғалымның 85 жылдығын атап өтуге арналып ұйымдастырылған конференцияда «1927 жылы дүниеге келген әдебиеттің бір шоғыр өкілдер бар, олар Тұрсынбек Кәкішев, Зейнолла Қабдолов, Серік Қирабаев, Рахманқұл Бердібаев солардың қатарында біздің Мәтжан ұстазымыздың да болуы да заңдылық сияқты» деп еді.

Бұл ғылым мен өнердің ордасынан шеттеу жүрсе де, ұлтының әдебиетін қаузаған, тағылымын терген, зергерлік бұйымдарын жинақтаған, тұңғыш республикада Этнопедагогика және фольклор атты кабинет ашқан, ұрпағы қояр ескерткішті өзі сомдаған бірегей тұлға, көп қырлы жан еді.

Ғалымның алғашқы қыры М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты бастамашы болып, кеңестік кезеңнің өзінде халық ауыз әдебиетінің теңіздей терең үлгілерін жинақтауды қолға алып, осы іске Мәтжан ағай 1954 жылдан бастап жалғыз өзі кейін оқытушылармен қатар сырттай, іштей бөлімнің студенттерін тартуынан ашылады.

1979 жылдан бастап филология факультетінің бірінші курс студенттерінің қатысуымен экспедициялар ұйымдастыру жолға қойылады. Кафедраның шешімі бойынша ауыз әдебиеті пәнінен бақылау жұмысын жазудың орнына оқу бағдарламасына елден халық ауыз әдебиеті нұсқаларын жазып әкелу тапсырылады. Ғалымның өз сөзімен айтар болсақ: «30 жыл бойы Батыс өңіріндегі ауыз әдебиеті үлгілерін жинау ісінің басы-қасында болдық. Қолжазба күйінде дырау 5 томға біріктірілген түптелген осынау қымбат қазына жидашылардың бірнеше ұрпағының қатысуымен жинастырылып жазылды. Яғни, үлкен ұжымдық еңбектің жемісі. Оның бәрін жанрлық немесе тақырыптық, тарихи-хронологиялық сипаттарына қарай бөлек жүйелеп топтастыруға шынымызды айтсақ, шамамыз жетпейді. Қолға іліккенді әйтеуір том-томға сұрыптап жатпастан енгізе салдық. Сондықтан келешекте жиналған материалдарды алдымен ерінбей-жалықпай, зерделеп зерттеу талап етіледі. Түбі бір осындай істің реті шығар деген үмітпен жиналған материалдардың бір данасын облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорына тапсыруды жөн көрдік. Бір данасын Ғылым академиясының әдебиет және өнер институтына бердік,» -деген болатын.

«Мәдени мұра» бағдарламасымен жарық көрген әлемде теңдесі жоқ «Бабалар сөзі» 100 томдығының 4 томы 34,35,36,37-томдар бір ғана «Қобыланды батыр» жырына арналған. Фольклорист М.М.Тілеужановтың Қаратөбе ауданының тұрғыны, бақташы Нұрсейіт Битілеуовтен жазып алған «Қобыланды батыр» жырының нұсқасы көптомдықтың 34 – томына енген, бұл ғалымның өзі көрмесе де, ғылыми-көпшіліктің айналымына түскені үмітінің ақталғаны шығар.

Ғалымның алдын көрген шәкірті, журналист Т.Әліпқалиев облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорындағы бес томдық қолжазбаның материалдарын іріктеп, «Батыс өңірдің халық әдебиеті» деген атпен екі кітап шығарды. Кітапты құрастырып, редакциялап баспаға дайындау барысында халық әдебиеті үлгілерінің рухани айналымда тез кәдеге асатын дүниелерге неғұрлым басымдылық беруге тура келді. Бірінші кітапта өмір-тұрмысымыздан ығысып қалған әдет-ғұрыптарды қайта жандандырып, тірілту, түгендеу мақсатында тұрмыс-салт жырларына молырақ орын берілді,- дейді автор. Сырым, Шернияз, Әбубәкір Кердері, Сәттіғұл, Сүгір секілді

халқымызға танымал тарихи тұлғалармен қатар бұған дейін таныла қоймаған сөз зергерлерінің туындылары мен олар туралы аңыз-әңгімелер кітапта берілген.

Ұстаз М.М. Тілеужанов ауыз әдебиеті үлгілерін жинақтаушы студенттердің тапсыратын материалының рәсімдеуіне зор мән берген. Себебі «Батыс өңірдің халық әдебиетінің» 1-кітабында Ақтөбенің Шалқар өңірінде өмір сүрген ақын қыздар Әлима мен атақты Көтібатар батырдың баласы Есеттің келіні Таразы туралы аңыздарды ел аузынан жинап, қағазға түсірген сырттай бөлімнің студенті Оңдасын Үсенов екені тасқа таңба басқандай көрсетілген.

Фольклор жұмысына тек халық ауыз әдебиеті үлгілерімен қатар ұлттық этнографияға қатысты дүниелердің бәрі жататынын ескерген ғалым зергерлік бұйымдарды жинаумен де айналысты. Кешегі қысылтаяң кезде ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кететін, көздің жауын алатын, күмістен соғылған, шебер зергердің қолынан шыққан ұлттық әшекей бұйымдарды сақтап қалды. Егемендіктің алғашқы жылдарында ғалымдардың ішінен тұңғыш рет коллекционер ретінде шетелге шықты. Қазір олар Елорда төріндегі Ұлттық музейінен Батыс Қазақстан облысынан жинақталған коллекция қатарында экспонат ретінде орын тепкен. Астана қаласына келуші өз жұртымыз бен шетелдік қонақтар көріп таңырқайтын, көзайым болатын, ұлттың әсемдік пен сұлулық әлемінен сыр шертетін, талғам-таразысын танытатын, ұлт игілігіне қызмет ететін құндылыққа айналды.

Ғалымның үшінші қыры тағылым сөзін халықтық тәрбиенің ғылыми атауы ретінде қолданып, "Халық тағылымын" еңбегін жазуымен ашылады. Алғаш рет «Қазақ тағылымы» атпен 1994 жылы Орал облыстық баспаханасынан аз таралыммен, 1996 жылы Алматы қаласының Рауан баспасынан «Халық тағылымы» болып атауы өзгертіліп, екінші мәрте жарық көрді.

Автордың өз сөзіне жүгінер болсақ, "Тағылым сөзінің педагогика дегеннен ауқымы кеңірек те және көбіне тәрбиеге байланысты айтылады. Тәрбие туралы дайын анықтамаларға бас ұрмай, дүйім қазақтың тәрбие әдістерін өз тілінде, өз түсінігінше, өз ойлауынша баяндауға тырыстық. Бұл -қазақ туралы, қазағымның қадір-қасиеттері туралы, қазақ тәрбиесі туралы, қазақы мәдениет туралы кітап..."- деп ұрпақ тәрбиесіне байланысты ұлт жүгін арқалауының себебін, еңбекті жазудағы мақсатын түсіндіреді.

Кітаптың "Халық тағылымы қағидалары" бөлімінде "тағылым" сөзінің мағынасы кең, үлгі-өнеге, ақыл-нақыл, кеңес-ұлағат, тәлім-тәрбие, өсиет-уағыз, жөн-жосық, уәж-ләзім, ұстаз-тәлімгер деген ұғымдардың қосынды жиынтық мағынасы болған сөзді, әсіресе, әдебиетшілер, мен ақын-жазушылар жиірек қолдану себебі өз халқының бүкіл поэзиясын, әрлі-берлі жазбасын едәуір білгендіктен қолданады. Халық тағылымы туралы ғаділ сөзді, толық қанды пікірлерді айта алса, тек қана халық әдебиетіне қанық мамандар айта алатындығын, ұлы поэзияны туғызған, ұлы Абайды туғызған халық-ұлы тағылым иесі екенін дәлелге келтірді.

Қай халық болса да, ұрпақ тәрбиесі туралы мықты тағылым жасады. Олардың өзіндік ерекшеліктері болмаса, тәрбие туралы ұстанған бағыттарында ешбір айырмашылық жоқ. Ал, қазақ тағылымының негізгі бағыттары, көпшілік ұйғарымдары, тәжірибе қорытындылары біздіңше былай деп, ой түйіп, саралап жіктейді:

1. көргенді атану-қазақ тағылымының басты шарты, не нәрсе болса да, көз жеткізу, иландыру, нандыру, шындық пен әділдіктен, ақиқаттан айнымау, берген антыңа берік болу;

2. ар-ождан тазалығын сақтау, ақыл-ойлы, парасатты болу, барлық іс-әрекетіңнен, сөйлеген сөзіңнен, қарым-қатынасыңнан, көзқарасыңнан гибрат исі шығып тұру;

3. ерте тұр, кеш жат, аз сөйле, көп тыңда, сөзің жерде қалмасын, иманды, инабатты, қайырымды болу, жас ұрпаққа тәрбие беруден жалықпа- ол парызың;

4. халық дәстүрлеріңе берік бол, оны жаңартудан, әдет-ғұрыпта жоқ нәрселерден аулақ болу;

5. сегіз қырлы, бір сырлы болу, рухыңа кір салдырмау, үлкендерді тыңдау, құрметтеу, өз қатарыңнан кем болмау, асып-таспау, достық пен татулықты қастерлеу, ел берекесін сақтап, оның баюына үлес қосу.

Ғалым бұларды қазақ халқының негізгі қағидалары болып саналатынын көрсетіп, қазақ тағылымының ең бір зор үлгісі – айқындық, ашықтық, жариялылық, әркім көзі көргесін, иланарлық, оның дұрыстығына көз жетерлік, әбден сенімі молайғандықтан, тағылым алмасқа, үйренбеске, оны ғадетке айналдырмасқа амалы жоқ болғасын, оны әдепке айналдыру себебін ашып түсіндірді. Және бірқатар қағидаға айналған ғадеттердің орындалу жолдарына тоқталады. *Соның бірі бесікке салу рәсімі отбасында той ретінде өтеді. Сәбидің жаңа өмірге ене бастауы ата-анасын, отбасын, ауыл-аймақты қуантады, иткөйлек кигізеді, бала-шағаны жинап, бесік айналасына отырғызады. Бесіктің түбегін салмас бұрын тары, құрт-ірімшік өткізіп алады, оларды жас балалар қолдарына жинапалып жейді, бұл сәбидің зәрі өтетін түбек таза, ашық, ешбір кедергісіз деген ұғымды білдіреді. Бұл жән-жосық - халықтың сәбидің жаңа өміріне жол сілтеу гадеті.* Осындай ғадеттер сәби тәрбиелеу қағидасының негізі болатынын, сәбилі болған әр отбасы атап өте алмайтын заңдылық екенін дәлелдеді. Қазақтың өмір сүру қағидасы әдет-салт пен ғұрыптарда болатынын, бұдан ата-баба дәстүрі туындайтынын және әр ұрпақтың мақсат-мұратына жету жолындағы қағидаттарды естен шығармауды ұсынды.

Автор өз еңбегінде ұлттың болмыс-бітімін танытатын тағылымды бөліп жармай, жылдар бойы жинаған, зерттеп таразылаған халық ауыз әдебиетімен бірге қарады. Кітаптың соңғы сөз алдындағы «Жадында сақтау, жатқа айту табиғи қабілетіміз еді...» тақырыбында «Осыншама тағылымға толы әдебиетімізді қалай оқытып келеміз?» дегенге көңіл аударуды жөн көрдік деп, оған жауап береді. Әр адамның өзінде ынта-ықыласы мен өзіндік ойы, жігері, талантты болады. Мұны қабілет дейді. Осы қабілетті қалыптастыруға, жетілдіруге бірден – бір себепкер болатын – әдебиет. Ол ойлау қабілетін жетілдіре, жандандыра, жаңғырта береді, осы қабілет қазағымда өте пәрменді еді,-деп көрсетеді. Осы қабілетті жетілдіру арқылы оқушының жадының қуаттын толықтырудың жолдарын іздестіріп, оқытуда бір ғана тиімді әдісі ретінде бағдарламада берілген өлеңдердің ең шұрайлысын жаттатуды әдісін ұсынды. Жаттау зерде мен адам жадын жоғары дәрежеде ұстайды, ұзақ сақтауына негіз болады. Жадында ұстау қабілеті көркемдікке жетелейтін бірден-бір тура жол. Біздің халықтың осы қасиетін ұмыту-көркемдік қабілеттен айыру деген сөз деп ой түйіндеді.

Қазақ тілі – өте бай тіл, оның сөздік қатпарларында тағылымдық ойлар жасырынған. Оларды ғылымдар тоғысуларынан қарастырған жөн,-деген ғалым пікірі текке айтылмады. Қазір этнопедагогика, этнолингвистика, шешендік өнер, қазақ философиясы ғылымдары тарқатылып, еңбектер жазылып, пән ретінде оқу орындарында оқытылуда.

XI ғасырдың Қашқариындай болған Мәтжан Мақсымұлы әдебиеттің бастау алар бұлағы, алтын арқауы халық ауыз әдебиетін жинап жинақтауға саналы ғұмырын арнады. Ауыз әдебиетіміз бізді оқып үйренген мектебіміз. Әлі де көп сабақ аларлық мектеп деп, одан нәр алып, жанына жалау болған дана ұлтының дара қасиеттерін «Халық тағылымында»

43 тақырыпқа сыйғызып, ұрпағына аманаттап кетті.

Адамгершілік пен парасаттылыққа тәрбиелеген сан ғасырғы дәстүріміз тек XXI ғасырмен тоқталмай, одан асып, арғы ғасырларға да жалғаса беретініне ғалым ұстаз сеніммен қарады. Рухани ұстазы Ғ.Мүсірепов айтқандай, болашақ ұрпақтың келер ғасырға апаратын тарту-таралғысы болмақ қазақтың ғасыр-ғасырға жеткен ұлағатын алғашқы болып хатқа түсіріп, ұлықтау мен жеткізуді парызы санаған ұлт ұстазы еді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Тілеужанов М. Халық тағылымы. – Алматы. 1996
2. Батыс өңірдің халық әдебиеті. – Орал. 2005

ӘОЖ 82.92(574)

ПРОФЕССОР МӘТЖАН ТІЛЕУЖАНОВ ТАҒЫЛЫМЫ

Г.Г. Хабиева

Республикаға танымал фольклорист ғалым, әдебиет зерттеушісі Мәтжан Мақсымұлы Тілеужановтың (1927 – 1995жж.) өмірі өнегеге толы, ғибратты ғұмыр. Бар саналы өмірін Орал педагогикалық институтында шәкірт тәрбиелеуге арнаған ұстаз артына ауыз әдебиетінің мол мұрасын қалдырды.

Мәтжан Тілеужанов 1927 жылдың 15-желтоқсанында Ақтөбе облысының Ойыл ауданында дүниеге келген. Жастайынан әке-шешеден ерте айырылып, жетімдіктің зардабын тартады. 1932 жылы Ақтөбенің Ойылынан Оралдың Қаратөбе ауданында тұратын әжесінің қолына көшіп келеді. Өкінішке орай, әжесі де көз жұмып, ағайын-туғаннан ешкімі жоқ жалғыз қалған ол, интернат үйінде ержетеді. Мектеп бітірісімен жолы болып, Орал педагогикалық институтына оқуға түсіп, жоғары оқу орнын сталиндік стипендиямен бітірген соң, оны өзі оқыған білім ордасы бірден жұмысқа алып қалады. Жас маман Алматыда аспирантурада (1953 – 1957 жж.) білімін ұштап, Абайдың, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың сатиралық лирикаларымен тереңірек танысады. Елуінші жылдары халықтың тұрмысы өте ауыр болатын. Соған қарамастан білім іздеген жас аспирантурада оқи жүріп ғалымдар З. Ахметов, М. Дүйсенов, Р. Бердібаев, ақын Т. Жароков, Ж. Молдағалиев, Б. Аманшиндермен достасады.

Осы кезден бастап Мәтжан Мақсымұлына үлкен сеніммен Батыс Қазақстан өңірінің ауыз әдебиетін, фольклорын зерттеу жұмысы тапсырылады. Осыдан бастап халық ауыз әдебиетінің фольклор жанрын талмай зерттеуге, ізденуге кіріседі. Нәтижесінде «Ел әдебиеті» (Алматы, «Ана тілі» 1992) атты монографиясы жарыққа шығады.

Мәтжан Мақсымұлы ауыз әдебиеті үлгілерін жинауды алғашқыда жалғыз өзі бастаған еді. Өзі ел аралап, ескі мұраларды жинастырады, жыр-аңыздарды көнекөз қарттардан магнитофон таспасына жазып алады. Соңынан бұл істі студенттері жалғастырды.

Қазақ филологиясы факультетінде «Фольклорлық практика» оқу процесіндегі жоспарлы жұмыс. 1-курсты тәмамдаған соң сол оқылған курс бойынша халқымыздың ұмытылып бара жатқан асыл мұраларын жинақтау ісіне көмектесіп, тәжірибе жинақтаулары керек. Барлық студенттер өлкедегі аңыз, әңгіме, ертегі, жыр, терме, өлеңдерді, ескі зергерлік бұйымдарды әкеліп тапсырып, кафедра жанындағы фольклорлық кабинетті жабдықтауға өз үлестерін қосады. Сол жинақталған материалдарды М.Тілеужанов «Батыс Қазақстан фольклоры» деген атпен құрастырып, 6 том жинақ етіп шығарды. Осы бай мұралардың негізінде Орал педагогикалық институтында фольклор кабинеті ашылды. Ол Мәтжан Мақсымұлының 40 жылдан астам уақыт еңбегінің жемісі еді.

Ғалым М. Тілеужанов осы жиналғандарының бір бөлігін 1985 жылы Батыс Қазақстан облыстық өлкетану мұражайына тапсырған еді. Оның коллекциясы 156 күмістен жасалған зергерлік және бірнеше қылыш, қанжар, ер-тұрман, үй жабдықтары, ұста құралдары т.б. бұйымдардан тұрады. Сөйтіп, мұражай қоры өте сирек кездесетін,

жойылып кетуге таянған, нағыз халық шеберлерінің туындыларымен толықтырылғанды. Коллекция Орал, Орынбор, Алматы қалаларында көрсетіліп, жұртшылықтың жақсы бағаларын алған болатын. Одан соң осы зергерлік бұйымдармен 1989 жылы Мароккоға, Парсы елдеріне барып қайтты. Бұл сол кезде Қазақстан үшін үлкен мерей еді. Бұл туралы СОТА 1989 жылы 23 тамыз күні Москвадан хабарлады, Марокко газеттері жариялады.

Сондай-ақ облыстық өлкетану мұражайында Ұлы Отан соғысы кезінде шыққан «Отан үшін» газетінің 1943 жылғы түгел тігіндісі бар. Мұны да тапсырған М. Тілеужанов болатын.

Осы бағытта саналы ғұмырын ауыз әдебиеті үлгілерін зерттеуге, жинауға арнаған ғалым, өзіне тағы бір тақырыпты табуға жол ашты. Ол тақырып 1990 жылдары енді-енді сөз бола бастаған «Халықтық педагогика» болатын. Бұл бағытта «Халық тағылымы» (Алматы, «Рауан» 1996) атты еңбегі жарық көрді. Онда халықтық педагогиканы қазақ ауыз әдебиетімен тығыз байланыста сөз етеді. Барлық тәлім-тәрбие салаларын айта отырып, қазақтың халықтық педагогикасының негізгі шарттарын қамтиды. Қазақ халқының тәлімдік мәні зор ой-толғаныстары бесік жыры мен батырлық эпостарда, ертегілер мен аңыздарда, шешендік сөздер мен айтыс-термелерде, мақал-мәтелдерде көптеп кездеседі. Мұндағы ұрпақ тәрбиесінің негізгі түйіні – адамгершілік-имандылық, ақыл-ой, еңбек, эстетика, дене, отбасы тәрбиесіне байланысты мәселелерге келіп тіреледі. Ол «Халық тағылымы» деген ғылыми еңбегіне қазақ халқының өмір тіршілігі, кәсібі, тұрмыс-салты, әдет-ғұрыптары туралы қысқаша мағлұмат беретін «Ақсақалдық мектеп туралы», «Әжейлер, қыз-келіншектер тағылымы», «Шешендер, билер тағылымы», «Қазақ халқының ұрпақ туралы ойлары» т.б. атына мазмұны сай мақалаларды жүйелеп енгізді. Осындағы «Шешендер мен билер тағылымы» деген бөлімінің үлкен танымдық, тәрбиелік мәні бар. Онда «Шешендер мен билер педагогикасы деген қазақ ұғымында жоқ, болуы да мүмкін емес. Шешендер мен билер өнегесі, тағылымы деген болды, болғанда қандай десек, қазақ тілінің, сөйлеу мен ойлау қабілеттерінің ең биік шыңы болды. Олардың аузына бар халық қарады, тағылымды алды, олар үлгілі сөздер айтып, жөн-жосық жасады» дейді және өзі жан-жақты көп зерттеген Сырым өнегесін үлгі етеді [2, 58 б.].

Ғалымның «Біз халықтың тағылымын (педагогикасын) өзгеден іздемейік, әуелі өзіміздегіні біліп алайық, өзіміздің асылдарымызды қадірлейік. Оқу-ағарту жұмысынан қаржы аяуға болмайды. Жапон, Тайван, Гонконг, Оңтүстік Корея қаржы аямағандық тәжірибелері осы елдерді алдыңғы қатарға шығарды. Әдетте педагогикамен айналысып жүрген азаматтар қазақ педагогикасының қайнар көзі, ағар мөлдір бұлағы біздің рухани байлығымызды ескермей, ұрпақ тәрбиесінде нәсілі басқа елдердің тәжірибелерін ұсынуға ыңғайлы болып тұрады. Әрине ұрпақ тәрбиесінде Ян Амос Коменскийдің, И. Пестолоцидің, К. Ушинскийдің т.б. тәжірибелерін жоққа шығармаймыз. Реті келсе, Платон, Демосфен, Цицерон сияқты данышпандарды да ескеруге болады. Бірақ өзіміздің сан ғасырлық тәжірибелерімізді тіпті де ұмытуға болмайды. Қазақ халқы – зор тағылым иесі. Зор тағылым иесі демей не дейік, өз тағдырын өзі шешкен әлем әдебиетінде

А. Пушкиннің Татьянасындай қыз жоқ десек, одан бірер ғасыр бұрын туған «Қамбар» жырындағы Назым бар екен. Ал, XII ғ. туған Қарылғаны еске алсақ, бұлардай образ сомдаған ешбір әдебиет жоқ» [2, 5 б.] деген пікірімен келіспеуге болмас.

Қазақ тағылымы ұлан ғайыр, оның түбіне жету, ретке келтіру, зерттеу үшін талай уақыт өтер, талай таластар туар. М.Тілеужанов өзінің көп жылғы тәлімгерлік тәжірибесі мен ұстаздық шеберлігін негізге ала отырып, қазақ тағылымын жүйелеудің өзіндік тұжырымын ұсынады:

1. Ең алдымен оқу бағдарламалары мен оқулықтарымызды «политизациядан» құтқару керек;
2. Қазақ тағылымының методологиясын айқындап алу керек, оның негізгі принциптері мен қағидаларын жөндеу керек;

3. Республикалық «Халық тағылымы» атты журнал шығаруды ұсынды;
4. Халықтық тәрбие туралы әр ауылда, қалада халық университеттерін ашуды ұсынды, оның тыңдаушылары тек мұғалімдер деп қоймай, әр мекеме, ұйым, кеңсе қызметкерлері міндетті түрде қатыстырылса және ондай оқу орындарына шағын оқулықтар жазып шығаруды ұсынды;

Бүгінде халық тағылымының қағидаларын айқындау – ең басты мақсат, соған сай көптеген ғалымдар халықтық тәлім-тәрбие салаларын зерттеуде. Біз сөз еткен фольклортанушы – ғалым М.Тілеужановтың, халық тағылымын зерттеу басталар кезеңде жазып кеткен ғылыми еңбектері көпке үлгі-өнеге және оның мұралары әлі де жіті зерттеуді керек етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1.Тілеужанов М. «Ел әдебиеті». – Алматы. 1992.
- 2.Тілеужанов М. «Халық тағылымы». – Алматы. 1996.
3. Жарықбаев Қ., Қалиев С. «Қазақ тәлім-тәрбиесі». – Алматы. 1995.
- 3.Табылдиев Ә. «Халық тағылымы». – Алматы. 1992.

ӘОЖ 929

ПРОФЕССОР М.М. ТІЛЕУЖАНОВ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ ТАҒЫЛЫМЫ

**Г.Н. Бижанова,
Ж.К. Сапарова**

Бүгінде Қазақстан үшінші жаңғыру кезеңіне қадам басып, болашақта жаңа белестерді бағындыруды көздеп отыр. Қоғамдық сананы жаңғыртудың басты басымдығы – рухани даму мен жаһандану кезеңіндегі бәсекеге қабілеттілік. Ал тәуелсіз еліміздің іргесін нығайтудың кепілі – заман сұранысына сай өскелең ұрпақтың бойында рухани, ұлттық және адами қасиеттерді қалыптастыру.

Мәтжан Мақсымұлының «Халық тағылымы» [1], «Астарлы әзіл», «Ел әдебиеті» [2] атты монографиялық, ғылыми-публицистикалық еңбектері, сонымен қоса қазақ әдебиетін оқыту мәселелеріне арнаған қилы тақырыптағы: «XX ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі сатиралық шығармалардың көркемдік иірімдері», «Ғабит Мүсірепов әңгімелеріндегі юморды оқыту жөніндегі методикалық ұсыныс», «Махамбет Өтемісов творчествосы туралы қосымша материалдар», «Сатира мен юморды мектепте оқытудың кейбір мәселелері», «Сырым Датов және оның шешендік сөздері», «Қазақтың халықтық педагогикасының кейбір мәселелері», «Термелер» деп аталатын еңбектері жоғары дәрежеде жазылған ғылыми зерттеу жұмыстары, ғалымның қажырлы еңбегінің жемісі, күні бүгінге дейін өзектілігін жоймаған құнды еңбектер.

Профессор М.М. Тілеужановтың еңбектерін тұтастай алып қарасақ, барлығын қамтыр ортақ желі – халық тағылымына деген сүйіспеншілік және оны ұрпаққа жеткізуді мақсат етуі. «Халық тағылымы» еңбегі – ауыз әдебиетінің озық үлгілерін пайдалана отырып, қазақтың ұлттық педагогикасының негізгі шарттарын айқындаған тағылымы мол дүние.

«Тағылым» деген сөздің мағынасы кең, ауқымды, тереңірек. Оған бүкіл тәрбие мәселері кіреді. Оның сыртында, поэзия тағылымы, ақын-жазушылар тағылымы, билер мен шешен сөздер, қанатты сөздер мен нақыл сөздер тағылымы, мақал-мәтелдер тағылымы, батырлар тағылымы, қоғам қайраткерлерінің тағылымы, ескерткіштер

тағылымы, қажет десек, жекелеген Абай, Мұхтар, Ғабит, Бауыржан, Мұқағали, Махамбет, Қадыр т.б. тағылымдарын атауымызға болады»[3].

М.Мақсұмұлы қазақ тағылымының негізгі бағыттары деп: «Көреген атану – қазақ тағылымының басты шарты, не нәрсе болса да, көз жеткізу, иландыру, нандыру, шындық пен әділдіктен, ақиқаттан айнымау, берген антыңа берік болу, аманатқа борышты болмау; Ар, ождан тазалығын сақтау, ақыл-ойлы, парасатты болу, барлық іс-әрекетіңнен, сөйлеген сөзіңнен, қарым-қатынасыңнан, көзқарасыңнан ғибрат иісі шығып тұру; Ерте тұр, кеш жат, аз сөйле, көп тыңда, сөзің жерде қалмасын, иманды, инабатты, қайырымды болу, жас ұрпаққа тәрбие беруден жалықпа – ол парызың; Халық дәстүрлеріне берік бол, оны жаңартудан, әдет-ғұрыпта жоқ нәрселерден аулақ болу; Сегіз қырлы, бір сырлы болу, рухыңа кір салмау, үлкендерді тыңдау, құрметтеу, өз қатарыңнан кем қалмау, асып-таспау, достық пен татулықты қадірлеу, ел берекесін сақтап, оның баюына үлес қосу. Бұлар қазақ тағылымының негізгі қағидалары болып та есептелінеді». «Халық тағылымы» еңбегінде, қазақ тағылымының ең бір зор үлгісі: айқындылық, ашықтық, жариялылық, әркім көзі көргесін, иланарлық, оның дұрыстығына көз жеткізерлік, әбден сенім молайғандықтан, тағылым алмасқа, үйренбеске, оны ғадетке айналдырмасқа амалы жоқ болғасын, әдетке айналдыру – қазақ тағылымының бірінші қағидасы екенін атап көрсетеді. М.М.Тілеужановтың «Халық тағылымы» еңбегіне назар аударсақ, қазақ баласының адам болып қалыптасуы үшін ұлттық тәрбие мәдениетіміздің қағидаларын басшылыққа ала отырып, көрегенділік пен естілікті дамыту екенін көреміз.

Ғалым ағамыз ешқашан бір тақырыптың немесе бір мәселенің қазығын айналған емес, ол қазақ философиясы, тарихы, педагогикасы, психологиясы, жаратылыстану мен экономикасының ерекшеліктерін ашып, ұлтымыздың осы салалар бойынша саналық өсіп-жетілу кезеңдерін ғылыми тұрғыда дәлелдеп, объективті тарихи уақыт пен кеңістіктегі ұлттық үлесімізді мойындатумен бірге, осы салаларды күйттеп жүрген зерттеуші ғалымдарға тосыннан ой тастап, тіпті пікір таластыра алатын білікті ғалым болатын.

М.М. Тілеужанов ұлттық әдебиеттану саласында тек қазақ сатирасының ғана бағын ашып қойған жоқ, ол қазақ тарихына, фольклористикасы мен этнографиясына да толағай жаңалықтар қосты. Өзінің халық ауыз әдебиеті төңірегіндегі салмақты ой-тұжырымдарын 5 томға жинақтап, Қазақстан республикасы Ұлттық ғылым академиясының М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба бөліміне көзінің тірісінде өз қолымен табыстады. Бұл еңбектері елеусіз қалған жоқ. Қазақстанның қиыр шетіндегі Жайық бойының фольклоры жалпықазақстандық фольклор қорына қосылған алтын қазына болуымен бірге, оның өзіндік локальды ерекшелігі арқылы фольклортану ілімінің географиясын кеңейтті, семантикасын байытты. Аты қолжазба болғанымен, басылымын күтіп жатқан ұстазымыздың ас та төк мұралары талай ғылыми ізденістерге ой жалғау болды. Қазақстанның алыс аймағында жүрсе де, бар аймақтың халықтық мұраларына типологиялық-салыстырмалы немесе ретрологиялық талдауларды сауатты жасайтын ғалымның ғылыми толғамдары өзінің тінінен туындап жататын, бұрын ешкімнің ойына да келмеген Мәтжан Мақсұмұлының төл идеялары жалпықазақстандық ізденушілердің талай кандидаттық, докторлық диссертацияларының тақырыбына айналды [4].

Мәтжан Мақсұмұлы – рухани ұстаз болумен ғана шектелмеген, сұлулықты сүйетін талғампаз эстет. Соның нәтижесі болар, еліміздің аяғы жеткен жерлерінен халқымыздың ұстап-тұтқан ежелгі тұрмыстық, қолөнер бұйымдарын, зергерлік жауһарларын жинап, 300-ден астам экспонаттарды тас түйін көрмеге лайықтаған алғашқы жидашы десек те артық айтқанымыз емес. Себебі оған артында қалған мұралары куә. Осы экспонаттардың бәрі дерлік М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің басты мұражайы мен қазақ филологиясы кафедрасының жанында 1954 жылдан бері қызметін жалғап келе жатқан М.М. Тілеужанов атындағы

фольклорлық-этнографиялық кабинетте сақтаулы, ал кейбір елеулі нұсқалары облыстық өлкетану мұражайының құрметті орнында жасақталған.

Тағылымы мол тарихы мен ықылым заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерді дәріптейтін, кеудесінде патриоттық сезімі, жүрегінде иманы бар, еліміздің еңсесін биіктетіп, туымызды көкке желбіретін жастар елімізге қашанда қажет. Сондықтан қазіргі білім заманында тек сапалы білім берудің жолдарын жанжақты қарап қоймай, саналы және ұлттық тәрбиенің оқушылар санасында қалыптасуына ықпал жасауымыз қажет.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Оның екі қыры бар. Біріншіден, ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту. Екіншіден, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту. Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тарихымыз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуы тиіс. Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана» деп көрсеткен болатын. Осы қатарда профессор Мәтжан Мақсұмұлы Тілеужанов секілді ғалымдарымыздың да артында қалған мол мұралары кейінгі ұрпаққа насихатталуы тиіс. Әдебиет, тарих секілді пәндерді оқыту барысында ғалымның еңбектерімен таныстырып, оның рухани және ұлттық тағылымын оқушылардың бойына сіңіру қажет. Себебі, заманның өзі рухы мықты тұлғаларды, халқымыздың тарихи мұраларын қастерлеп оқып-біліп, келешегіміздің нәрлі қайнарына айналдыруды талап етуде. Бұл орайда Мәтжан Мақсұмұлы Тілеужановтың ұлттық тағылымының маңыздылығы арта берері анық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Тілеужанов М. «Халық тағылымы». – Алматы. Рауан, 1999.
2. Тілеужанов М. «Ел әдебиеті». – Алматы. Ана тілі, 1992.
3. Сейдімбеков А. «Мың бір маржан». – Алматы. Өнер, 1989. – 256 б.
4. Уахатов Б. «Алтын бастау». – Алматы. Рауан, 1993. – 160 б.

ӨОЖ 82.52(574)

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ЖӘНЕ МӘТЖАН ТІЛЕУЖАНОВ МҰРАСЫ

**С.С. Сағидуллина,
А.А. Ғани**

Елбасымыздың: «Рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі плюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын құдіретімен маңызды. Менің халқымның тағылымы мол тарихы мен ерте заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерін алдағы өркендеудің берік діңі ете отырып, әрбір қадамын нық басуын, болашаққа сеніммен бет алуын қалаймын» деген тілгені білім ордамызда есімі алтын әріппен жазылған ф.ғ.д., профессор, халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушы М.Тілеужанов рухани жаңғыруды шәкірттерімен жинап бастап, бүгінгі жасқа мұра етіп қалдырды. Мәтжан Мақсұмұлының әдебиеттану саласына қосқан еңбектерінің мәні зор. Жылдар бойы ауыз әдебиеті, қазақ әдебиетіндегі сатира мен юмор жанрларында зерттеу жүргізіп, 250-ден астам ғылыми проблемалық мақала жазып, шешілмей жүрген шиеленістердің шешімін тапқан. Ғалымның ғылыми қызметтерін халық арасынан жинақтаған

шығармалардан тұратын «Дала арулары», «Дала мұңы», «Дала даусы», «Сырым Датұлы туралы» еңбектері дәлелдейді.

Мәтжан Мақсымұлы көзі тірісінде өз қайратымен жарыққа шығарып кеткен: «Астарлы әзіл», «Ел әдебиеті», «Халық тағылымы» атты монографиялық, ғылыми публицистикалық еңбектері, сонымен қоса қазақ әдебиетін оқыту мәселелеріне арнаған қилы тақырыптағы «XX ғ. Қазақ әдебиетіндегі сатиралық шығармалардың көркемдік иірімдері», «Ғ.Мүсірепов әңгімелеріндегі юморды оқыту жөніндегі методикалық ұсыныс», «Махамбет Өтемісов творчествосы туралы қосымша материалдар», «Сатира мен юморды мектепте оқытудың кейбір мәселелері», биыл туғанына 275 жыл толған «Сырым Датұлы және оның шешендік сөздері», «Қазақтың халықтық педагогикасының кейбір мәселелері», «Термелер» деп аталатын еңбектері ғалымның қажырлы еңбегінің жемісі.

Мәтжан Мақсымұлы қазақ философиясы, психологиясы, жаратылыстану мен экономикасының ерекшеліктерін ашып, ұлтымыздың саналы өсіп жетілуі кезеңдерін ғылыми тұрғыда дәлелдеп, объективті тарихи уақыт пен кеңістіктегі ұлттық үлесімізді мойындатумен бірге, осы салаларды күйттеп жүрген зерттеуші ғалымдарға тосыннан ой тастап, тіпті пікір таластыра алатын білікті ғалым болды. Мәселен, ғалым жоқтауды орындау кезінде халық психикасы айрықша көрінісін «бұл арада дос пен қас жоқ, ақ пен қара қосылып кетеді, зұлымдық омырылып адалдықтың алдында бас июге мәжбүр, ел арасындағы кикілжін мінездер арасы жақындасады, жымдасып, ар жағы достыққа айналады» – деп көрсетеді.

Мәтжан Тілеужанов халық ауыз үлгілерін жинастырып қана қоймай, оларға анықтама беріп, сырын, мәнін аша түсті. «Қазақ тілінің түсіндірме» сөздігінде «жоқтауға – дауыс қылу деп те айтылады, қазақ халқының әдеп-ғұрпында адам қайтыс болған күннен бастап оның жылы өтіп, асы берілгенше айтылады» [1, 435 б.] деп анықтама берсе, ғалым «Дала мұңы» еңбегінде жоқтау жанры – шындыққа дәл сәйкестігімен айқындалады, бағаланады, оның табиғаты да, талғамымызға жауап берерлік (эстетикалық) қасиеті де осында деп көрсетеді. Жоқтаулардың табиғаты сол жоқтаулар орындалып жатқанда ғана белгілі болатыны айқын, ал ел ардақтылары туралы біреудің біреуге шығарып бергені дәл жанр табиғатына сай келе бермейді. Оны теория айқындай жатар, жоқтау – жұртшылықтың нәзік сезімін арқау ету, сенімін күшейту дейді [2, 5 б.]. Жоқтау табиғаты жайлы сөз болғанда жидашының мына бір мысалын айтпай кетуге болмайды. Жоғары дәрежелі білімі бар, «Дала мұңы» жинағына енген №1 жоқтаудың шын иесі Шалқар ауданында тұратын Іңкәр деген азаматша. Ол азаматша Үсенов Оңдасынның туған жеңгесі, ағасы опат болғанда табанда орындаған, оған қабырғасы қайыспаған жан болмаған. Іңкәрдің егіле жоқтауы ешкімді де бейқам тастамай, бәрін де еңіреткен. Ғалым осы жоқтауды соңынан 10-15 жыл өткесін жаздырып алған, жоқтаудың соңғы жазылуы – жоқтау табиғатынан айрылып, немесе, оның мән-мағынасы бұрынғыдан едәуір кеміт қалған. Жоқтау айтушы да тап сол кездегі өкінішті сезінгендей айта алмады, бұл – бір. Екінші, өзімен қатарлас бір интеллигенттің әңгімесін келтіріп: «Менің Челябинден жоғары мектептегі бітірген балам қайтыс болғанда, үш күн есімнен танып жатыппын. Үшінші күні жеңгем келіп жоқтау айтқаннан кейін ғана есім кіріп, баланы жөнелту жағдайына кірісіпті, – мені сол жоқтау зары емдеді, жынданып кетуден сақтады, міне жоқтаудың емдік, сезімге орасан әсер етерлік күші осы», – деп ойлаймын дегені барды. Міне, жоқтау табиғаты – емдік, жақындастыру, татулық т.б.

Сонымен қатар, қоштасу өлеңдерінде жинастырып, «жоқтау жанрынан бөлек мағынада айтылса да, қоштасулар соңын жалғасы сияқты, екеуің жақындастыратын мотив – қайғылы жағдай, қоштасуда сөз болатын мәселелер: өлер алдында елімен, жақын туыстарымен, бала-шағасымен бақылдасуы, жастық шағымен қоштасуы т.б.» [2, 7 б.] деп жазады. Автор фольклор жанрларын саралай келе қоштасулардың мән-мақсаты ұзатылған қыздың елі-жұрты, құрбы-құрдастарымен қоштасуы, немесе, теңіне бара алмай, малға сатылуы, ата-анасына зары жылау мен сыңсуға айналады. Сонда

жылау мен сыңсу мәні, мағынасы жағынан жоқтау, қоштасу өлеңдерімен қабыса шығады, олардың негізгі мотив – кайғы, зар екендігін көрсетеді.

Мәтжан ағай тек жырларға ғана көңіл бөлмей. Батыс аймаққа рухты, тарихта ең ұзақ көтерілісімен есте қалған Сырым батыр туралы аңыздарды жинастырып, «Сырым батыр туралы тарихтағы қалыптасқан пікірлер – рухани байлығымызға әсерін тигізбей қоймағандығын, «Реакцияшыл қозғалыс» – деп тарихшылар қақсап қоймағасын, Сырымның еңбегі едәуірге дейін еленбей келді, шешендік сөздеріне мән берілмеді. Әрбір адамның халық алдында жасаған жақсылығы болады, кейінгі ұрпақтар ондай азаматтардың тарихи рольдерін олардың жасаған істеріне қарап, айтқан сөздеріне қарап анықтап отырған. Ал, артына дым қалдырмаған адам халық жадынан тез шығады, тарих оны іле-шала ұмытады. Ұзақ уақыт Сырымды халқымыздың есінен шығармау себебі – оның дана сөздері жадында берік орнауында. «Бала-шағамызға Аманкелді, Исатай, Махамбет, Бауыржан деп есім беріп жатқанда, Сырым есімі шығантоғайда бір кездесіп қалып жүрді. Тіпті керемет, ділмәр ақымыз Қ. Мырзалиев те қазақтың шоқ жұлдыздары туралы ағыл-тегіл өлең жазса да, Сырым сияқты аса талантты жерлесі туралы жұмған аузын ашпады»[3, 6 б.] – деп өкініш білдіреді. Шынымен де, бүгінгі таңда Сырым батыр туралы аңыздардан басқа мұра қалмаған. Сырымның сыры кетпеген сырлы сөздері қазақ әдебиетімен ұштасты, дәстүр жалғасты, ақиқат пен шындық бүкіл тұла бойымен көрінді. Сырым туралы халық пікірі міне, осындай.

Ғалым Абайдың ғибраты және рух өнегесі жайында да сөзқозғады. Абай күйзелісінің, Абай азабының өзі – ғибрат, өнеге, үлгі. «Қазақ тағылымы» кітабында ғалым Абай жайын тереңнен түсіндірген. Сонымен қатар, «ақын жазушыларымыз – көне замандағы жыршы-жырауларымыз сияқты, халқымыздың әр кезеңдердегі ақыл-ойы, қорғанышы, қолдаушысы, жан серігі, халық тағдыры, талант иелері, талапты, ынталы халық пікірін жөнге салып, соны заман талабына сай жариялап отырушылар, жариялағанда әбден үйлесімді түрде, халық көкейіне сай ой еңбегінің тарланбоздары. Олардың туындылары әр түрлі салада баяндалып, өз халқының тұрмыс-салтын, кәсіп-тіршілігін, өнері мен сан алуан әдеп-ғұрыптарын егжей тегжейлі суреттеп, алдан күткен арман тілектерін барынша баяндайды. Өткен тарихын еске түсіріп, оның бай тәжірибесінен кейінгі үлгі өнеге алатындай етіп суреттейді» деп ақын жазушылардың өнегесіне тоқталып кеткен.

Тағы бір зерттеген өзекті мәселелерінің бірі – қазақ халқының ұрпақ туралы ойлары. Халық санақтарына көз жіберсек, қазақ халқы бірде өсу, бірде төмендеу жағдайында қалып келеді, жалпы алғанда осы өсу жоғарлауынан гөрі төмендеуі көбірек байқалады. Барлық болашағын ұрпағына арнап, сол арқылы әулет, үрім бұтақ жалғастырып отырған қазақ халық ауыз әдебиетінде:

«Алты баласы бардың арманы бар ма?

Бес баласы бардың теңдік алмай қалғаны бар ма?

Төрт баласы бардың сөзінің жалғаны бар ма?

Үш баласы бардың әлім, берім аласы бар ма?

Кеудесінде өкпе, бауыр жалы бар,

Екі баласы бардың шақ қана қалі бар.

Бір баласы бардың шығар шықпас қана жаны бар.

Баласы жоқтың қандай сәні бар?!» (М. Тілеужанов жинағынан). Сыр ұлағатты сөзде қаншама ой бар, қаншама арман, қаншама философия бар. Баласы көп болған сайын, әулет басы шыншыл, әділетті болады, жалған сөйлеп, жалтармайды, балалардың тәлім тәрбиесін ойлаған әке ұрпағы алдында өтірік ұрлық жасамай, тәубесін, ақтығын, пәктігін ойлайды екен. Ал баласы жоқтың қандай сәні бар деп, бала ұрпақ, ел сәні, азамат көркі, адам мәні дейді. Байқар болсақ, ғалым тек қана ырым-нанымнан бөлек, қоғамдық мәселелерді де көтере білген. Бір қызығы М. Тілеужанов жинақтарында бүгінгі күннің проблемаларын анық көреміз.

Өз ойымызды ғалымның мына сөздерімен түйіндегіміз келеді: «Ауыз әдебиетіміз тек тіл үйрену үшін ғана керек пе екен, оны ой еңбегінің жемісі деп қарайтын кезең

туды. Ауыз әдебиеті халқымыздың орасан зор рухани байлығының қайнар көзі, халық ойы, ақылы, даналығы. Ауыз әдебиетіміз – біздің оқып үйренген мектебіміз! Әрі қарай да солай болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2014. – 782 б.
2. Тілеужанов М. Дала мұңы. – «Рауан» баспасы, 1990 – 98 б.
3. Тілеужанов М. Сырым батыр туралы. – Орал, 1990.

IV секция

ПРОФЕССОР МӘТЖАН ТІЛЕУЖАНОВ ЖӘНЕ ТІЛТАНЫМ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ӘОЖ; 81`372(574)

ҒАЛЫМ МӘТЖАН ТІЛЕУЖАНОВ – МӘТІН ЛИНГВИСТИКАСЫН ЗЕРТТЕУШІ

Ғ.Қ. Хасанов

Мәтінтану ғылымы жеке ғылым саласы болмастан бұрын бұл мәселе ғалымдар тарапынан тыс қалған емес. Мәтін астарындағы мағына, ішкі жасырын мән тілшілерден бұрын әдебиет зерттеушілерін қызықтырғаны рас. Классик жазушылардың шығармаларын талдағанда мәтін мәселесімен алғаш айналысқан әдебиетші ғалымдар кейіпкерлердің мінезін осы мәтін ішіндегі диалог, монолог, полилогтардан бастап, толып жатқан әдеби тәсілдерді зерттеуден бастады. Міне, осындай мәселелермен алғашқылардың қатарында айналысқан ғалым – филология ғылымдарының докторы, профессор, фольклортанушы, ардагер ұстаз Мәтжан Мақсымұлы Тілеужанов болатын. Оның 1978 жылы «Жазушы» баспасынан жарық көрген «Астарлы әзіл» атты зерттеуі және 1996 жылы «Рауан» баспасынан шыққан «Халық тағылымы» атты зерттеулері мәтінтану мәселесіне арналған зерттеулер екенін айтқымыз келеді. Жалпы алғанда, лексикалық семантикада қарастырылған жеке сөз бірліктерінің тұтасқан күйдегі жағдайы синтаксистік семантика аясына сыймай мәтін семантикасы деп аталатын дербес ғылымды қалыптастырды. Мәтін семантикасында жеке сөздердің мәтін бойында құбылуынан бастап, тұтас мәтіннің мағыналық құрылымы, мәндік байланысы сияқты бірқатар мәселелер зерттеледі.

Түркі және қазақ тіл білімінде мәтін лингвистикасының мәселелері Қ. Жұбанов, К. Мұсаев, Н.З. Гаджиева, Б.И. Татаринцев, К.М. Абдуллаев, С.Ж. Мұсаев, Р. Сыздық, Е. Жанпейісов, М. Серғалиев, Х. Кәрімов, Р. Әмір, Х. Нұрмұқанов, Г. Смағұлова, Н. Уәли, Б. Шалабай, О. Бүркіт, А. Алдашева, Ж. Жакупов, А. Салқынбай, Д. Әлкебаева, Г. Әзімжанова, Н. Құрманова еңбектерінде қарастырылып, топтастырылған. Бұл зерттеулерді шолғанда, бүгінде мәтін лингвистикасында осы топтастырулар негізінде жіктелулер жүйеленіп, қарастырылуда екені аңғарылады, сондықтан мәтін ішіндегі синтагматика осы басты құрылымды бөліктер арасында байқалады. Әсіресе, лексикалық синтагматика мәтінді зерттеудің мәтін стилистикасы бағытында байқалады. Г. Смағұлова: «мәтін стилистикасы тілдік единицалардың жүйелі-құрылымдық сипаты мен мәтіннің функционалды-стильдік мәртебесін анықтау, әрі оны талдаудың әдістерін нақтылау», – деп анықтайды [1, 15 б.]. Г.М. Әзімжанова мәтін құрылысындағы негізгі параметрлерге тұтастық, байланыстылық және үздіксіздік жататынын көрсетеді. Ол былай деп жазады: «Мәтін тұтастығы, бір жағынан, тұтас жалпы мәтінмен, екінші жағынан, эксплицитті және имплицитті сөйлемдер арасында фразадан тыс бірліктерді байланыстырушы тәсілдерді пайдалану арқылы ашылады. Мәтін байланысы сөйлемдер мен фразадан тыс бірліктердің өзара шарттылық байланыстығына негізделеді. Мәтін байланысымын зерттеу оны құрайтын және олардың арасындағы синтагматикалық және парадигматикалық қарым-қатынасын болжайды», – дейді [2, 92 б.]. Мәтінде мағыналық тұтастық темалардың иерархиялы құрылымда болуына байланысты болады. Жалпы тема – мәтіннің мәндік ортасы, яғни мәтіннің жалпыланған мазмұны болса, жекелеген темалар жалпы теманы жан-жағынан ашатын шеткері жақтары болады. Жекелеген темада табиғат, пейзаж, кейіпкерлердің ішкі дүниесі, оқиғалар, қарым-

қатынастар т.т. бөлшектердің жалпыланған мағынасы нақтыланады. Тұтас мәтіндігі мәннің нақтылануы немесе айқындалуы кіші мағыналық мәтіндерде орын алады, сондықтан кіші мағыналы мәтін мәтін семантикасының басты зерттеу нысаны. Мәтіндік фрагмент, үзік, мазмұнды ой, мәнмәтін, кіші мәтіндік құрылым сияқты аталымдармен таңбаланған бұл тілдік бірлікті зерттеу контекстік семантика деп аталатын жеке саланы қалыптастырды.

Мәнмәтіндік мағынаны мәтіндегі тұтасқан лексикалық бірліктердің мағыналары түзеді, әсіресе, көркем мәтіндегі мәнмәтінде бір сөйлем ішіндегі сөз-синтагмалар бірқатар сөздермен байланысқа түсіп, басқа сөйлемдердің мәнін ашып тұрады. Қазақ тіл білімінде мәнмәтін ұғымын функционалды синтаксис тұрғысынан зерттеген Ж.А. Жакупов: «контекст дегенді белгілі бір тілдік единицаның ортасы және сол орта арқылы өз мағынасын нақтылай түсуінің жағдайы, шарты деп ұғынуға болады», – деп жазады [3, 30 б.].

Өзінің «Астарлы әзіл» атты зерттеуінде профессор М.М. Тілеужанов мәтін астарындағы жасырын мәнді жазушы Ғабит Мүсіреповтің «Талпақ танау» әңгімесіндегі ислам дініндегі ұлтқа зорлықпен шошқа бақтыру саясатын мысалға келтірумен көрсетеді. Ол былай жазады: «Талпақ танау» әңгімесінде қысқа-қысқа диалогтар көп, тіпті, бастан-аяқ диалогке құрылған әңгіме десе де болады. Ол диалогтардың әрбіреуі өте-мөте айшықты, нақышты жасалынған.

- Таза мал депті ғой осында... Ең бір таза үйімізді беремізде... «Бұл кекесінде ирония бар, кертартпа ілгешек сөздер. Енді одан әрі:

- Өзін не деп қайырады екен?... Шөге-шөге дейміз бе?

- Е, қазақша қайдан білсін, жаңа келіп тұр ғой...

Бұл диалогтерде ешбір кекесін де, кертартпалықтар да кездеспейді, бірақ юмордың айшықты бір формасы жылы шырай білдіре, қабылдау ниетін білдіретін сөздер, қалайда болса алдыңғы кекесін сөздерге қарама-қарсы ұғым туғызады» [4, 49 б.]. Осы үзіндідегі қазақша білмейтін шошқаны «шөге-шөге» деп қайырамыз ба деген сөз мәтіндегі барлық жасырын мәнді көтеріп тұрғанын М.М. Тілеужанов дәл көрсетеді.

«Қазақ солдатты» романының бас кейіпкері Қайроштың бұрынғы өмірінен хабар беретін сөзді де ғалым дәл аңғарады. «Қайрош бұдан кейін жұмыс іздеп қалалық оқу бөлімінің бастығы Рахым Теміралиевке келеді. Автор оның портретін кейіпкер атынан бергізеді.

- Қайдан келдің? – деді сәл қабағының құйрығын қозғап.

- Осындағы балалар коммунасынан.

- Имм, жасың нешеде?

- Он алтыда...дедім. Олқы көрінбес үшін бір жасты қосыңқырап...

- Бұрын кім болып едің?

- Бала болдым... – дедім сұрау мағынасын түсініксіздікпей» [4, 72 б.]. Міне, осы диалогтағы «бала болдым» тіркесі бірқатар жасырын мәнді аңғартып, бірқатар жайттан хабар беріп, ерекше стильдік жүкті көтеріп тұр. Бұндағы жасырын мән Қайроштың балалықпен қоштасуы, қиын жетімдік халі, жігіттікке бет бұруы, ауыр жұмыстан қорықпайтындығы болса керек.

Сонда жасырын мән тілдегі сөздің әртүрлі ойша сыңарлармен беріле беруі мүмкін. Ал, негізінен, теңеп жасырын мән беру тіліміздегі басты өнімді тәсіл деп білеміз. Мысалға, Ә.Нұрпейісовтің «Қан мен тер» трилогиясында үзінді алсақ, *«Ашқарақ софы дастарқан басына тезірек отырғысы кеп, іш дәреттің ырымын ғана істеді. Асыққанда мәсуегін де ұмытып аузын құр сумен шая салып еді. Сүйеу соны сөзге ілгіш қып:*

– Әй!..Әй, Алдаберген,– деп даусы шаңқ етті,– әне бір жолы көргенімде аузыңды қазықпен арлы-берлі сұққылап, іш дәреттің кәдесін қиындатып жіберіп едің. Бұл жолы өйтпедің ғой. Әлде екі қара ат есіңді алды ма? А?

Алдаберген софы түк басқан бетін салмақпен бұрды.

– *Е, сорлым-ай! Сенің тілің зәрлі ғой. Бірақ есінде болсын, менің қоңым қалың. Шыбынның шаққаны құрлы көрем бе екен сөзіңді.*

– *Ә!..Ә, дегендей! Доңызға таяқ қана өтеді деген бар ғой.. . Софы түтігіп кетті»* [Ә.Н., 126]. Бұнда жасырын мән діншіл софыны арам доңызға теңеуден туындап тұр, яғни «доңыз» жағымсыз бағалауға ие, сонда «софы – доңыз – таяқ өту» сөздері жасырын синтагматикалық байланыс құрайды. Сөз – концептілердің жасырын мәндік байланыс құрауына, сонымен бірге, тілдік жасырын мән құрауға лексикалық қайталамалар да әсерін тигізеді. Л.А. Исаева лексикалық қайталамалар жасырын мәндердің пайда болу шарты ретінде көрінеді деп жазады [5, 130 б.]. О. Бүркітов көркем мәтіндегі лексикалық қайталамалардың үш түрін, яғни таза стильдік қызмет атқаратын, аралас қызмет (стильдік және мәтін түзушілік) атқаратын, құрылымдық-композициялық (мәтін түзу және мәтін дамыту) қызмет атқаратын, көрсетіп, оны: «лексикалық қайталамалар бір сөздің немесе сөз тіркесінің түрлі морфологиялық құрамда келіп қайталануы арқылы берілетін, өз ішінен бірнеше түрге бөлінетін, тілімізде көне дәуірлерде қалыптасып, бүгінгі тілімізде актив көркемдегіш құралдардың біріне айналған, грамматикалық қызмет те, стильдік қызметте атқара алатын қайталама категориясының негізгі түрінің бірі», – деп анықтайды [6, 104 б.]. Сондай-ақ, бүгіндегі «Бір бала» деп аталатын әндегі *бір бала* сөзі *бір ғана* сөзінің орнына ауысып кеткендіктен бүгінде әнді әншілер осылай қате орындап жүр. Ән жолдары мынадай:

Талдан таяқ жас бала-ай таянбайды,

Бала бүркіт түлкіден аянбайды.

Қайырмасы;

Уғай-ай

Ән салшы-ай

Бір бала-ай.

Қос етек, бұраң бел

Қуалай соғар қоңыр жел

Елдің көркі, ақ тоты-ай, бір баласың

Көзі қиып қай дұшпан жамандайды [7, 43 б.]. Осындағы *бала* сөзі басқа сөздермен ешқандай лексикалық синтагматикаға түсіп тұрған жоқ. Ал әндегі басты синтагмама *қос етек киген, бұраң бел, елдің көркі, ақ тоты, дұшпанның өзі жамандауға көзі қимайтын* сөз-синтагмаларымен берілетін «қыз» семасы болып тұр. Оның үстіне, әннің тақырыбы да «қыз», ал *бала* деп шатасуға әсер еткен бастапқы жолдардағы *бала* сөзі болуы керек, сонда ән былай болуы керек:

Уғай-ай

Ән салшы-ай

Бір ғана-ай.

Қос етек, бұраң бел,

Қуалай соғар қоңыр жел.

Елдің көркі, ақ тоты-ай, бір ғанасың

Көзі қиып қай дұшпан жамандайды. Мұндағы *бір өзің ғанасың* дегенде *өзің* сөзі түсіріліп тұр, бұндай жағдай халық әндерінде жиі кездеседі, сондай-ақ, *қызды* бала сөзімен беру қазақ тілінің нормасында жоқ, бүгінде қолданылып жүрген *қыз бала* атауы соңғы жылдарда ғана тұрақталған. *Баладан бір ән салшы* деп қиылу мәтіндегі сөздердің мағыналық үйлесіміне мүлде жат екені көрініп тұр, тілімізде тек қыздан ғана қиылу, өтіну норма болады. Фольклор білгірі М. Тілеужанов: «Бір ғана» әні – жұбайы өлген келіншек өлеңі. Жақын ауылдың қойшы баласы қолында таяғы, өлең айтып жатқан үйге кіріп келеді. Жесір келіншектің кезегі келгенде, қойшы балада көңілі барлығын бернелеп береді. Рас, жас жігіт талдан таяқ таянбайды, қыран сияқты қызыл түлкіден аянбайды. Қандай тұспал, қандай символ, қандай ишарат тұр бұл өлең мағынасында! Тек жөн білетін, мәніске түсінетін бозбалалар ғана ұға алады келіншек ойын», – деп өз болжамын ұсынады [8, 256-257 б.].

Ұлттық мәдениетке қатысты сөздердің байланысуына құралған лексикалық синтагматиканы лингвомәдени синтагматика деп атауға болады. Лексикалық синтагматика әртүрлі ракурстарда, өзгерістерде келіп, қолданысқа түскенде, бірқатар факторлардың әсерінен туындайды, сондықтан нормаға сай құралмауы мүмкін. Қорыта келгенде, лексикалық мағыналар үйлесімділігі бұзылса, лексикалық норма реттеп, жалпы қолданысқа түсірмей, тежеп отырады, яғни Х.Нұрмұқанов академик Р. Сыздықтың сөзін келтіреді *«қыпша жіп, қыпша саусақ деп айтпаймыз... саңлақ самолет, саңлақ машина* дегенге ауыз бармайды» [9, 231 б.]. Мәтіндердегі норма бұзушылықты, әртүрлі үйлеспейшіліктерді профессор М.М.Тілеужанов үнемі дұрыстап, түзеуге жалықпайтын ғалым екендігі оның барлық еңбектерінен байқалып тұрады.

Қорыта келгенде, профессор, фольклортанушы ғалым М.М. Тілеужанов мәтінтануға байланысты алғаш қалам тартқан қазақ ғалымдарының бірі деп білеміз. Оның басты еңбегі қазақ халқының астарлап сөйлейтін, аз сөзбен көп мән беретін ұлттық қасиетін зерттеп, өз еңбектерінің басты нысан етуінде және насихаттауында жатыр.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Смағұлова Г. Мәтін лингвистикасы. – Алматы, 2002. – 112 б.
2. Әзімжанова Г. Көркем проза прагматикасы. – Алматы, 2005. – 300 б.
3. Жакупов Ж.А. Қазақ тілінің функционалдық синтаксисі (контекст проблемасы): Филол. ғыл. д-ры. дисс. қолж. – Алматы, 1999. – 225 б.
4. Тілеужанов М. Астарлы әзіл. – Алматы. Жазушы, 1978. – 116 б.
5. Исаева Л.А. Виды скрытых смыслов и способы их представления в художественном тексте: рукопись: Дис. д-ра. филол. наук. – Краснодар, 1996. – 310 с.
6. Бүркітов О. Қазақ тіліндегі қайталамалардың лингвостилистикалық жүйесі: Филол. ғыл. д-ры. дис. қолж. – Алматы, 2002. – 292 б.
7. Қазақ музыкасы. Антология: 5 т. – Алматы. ҚАЗАқпарат, 2005. – Т. 2. – 514 б.
8. Тілеужанов М. Халық тағылымы. – Алматы. Рауан, 1996. – 302 б.
9. Нұрмұқанов Х. Сөз және шеберлік. –Алматы. Ғылым, 1987. – 288 б.

ӘОЖ 82-1(574)

МАХАМБЕТ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ЖЫРАУЛАР ЖЫР-ТОЛҒАУЛАРЫМЕН ҮНДЕСТІГІ

Қ.Ғ. Аронов

Махамбет шығармашылығының қайнар көздерінің бірі – жыраулар поэзиясы. Әдебиетіміздің тарихында жыраулар дәуірі – бірнеше ғасырларды қамтитын ұзақ мерзім. Жыраулар дәуірінің ең көрнекті тұлғаларына XV ғасырдағы Асанқайғы мен Қазтуған, XVI ғасырдағы Шалкиіз, Доспамбет, Шобан, XVII ғасырдағы Жиембет пен Марғасқа, XVIII ғасырдағы Ақтамберді, Тәтіғара, Үмбетей, Бұқар жырауларды атауға болады.

Жоғарыда аталған жыраулардың көпшілігі еліміздің батыс өңірінде Еділ-Жайық арасында дүниеге келді, ат жалын тартып мініп азамат болды, ел-жұртын жаудан қорғаған батыр, қолбасшы, халқы мен хандарына ақыл-кеңес берген данагөйлерге айналды. Жыраулар туғызған толғау жанры – қазақ поэтикалық өнерінің ерекше құбылысы. Жыраулар толғата жырлаған толғауларда халықтың мұңы мұңдалып, жоғы

жоқталып, батырлығы, ерлігі дәріптелді. Сондықтан заманында жыраулардың халық ішінде беделі бек, сұлтандардан артық болмаса кем болмады. Олардың халық санасына тигізген әсері орасан зор болғаны күмәнсіз шындық.

Махамбет тағдыр жазып, кешегі от ауызды, орақ тілді жыраулар дүрілдеп өткен өлкеде дүние есігін ашты. Тегінде бар текті ұл әкесі Өтемістей ділмар, шешен болсам деді. Сондықтан әке тәлім-тәрбиесін ала жүріп, оның іс-әрекетінен сабақ алды. Болашақ дауылпаз ақын бала кезінен-ақ батырлық дастандарды, жыраулардың жыр-толғауларын жадына тоқыды. Соларға еліктеп бозбала Махамбет алғашқы жырларын да туғызса керек. Мұның белгісін, ізін шығармашылығының өне бойынан байқауға болады. Бұл тек Махамбетке тән құбылыс емес, тіпті ол кие тұтып, пір санаған жырауларда да бірін-бірі қайталаушылық ұшырасады. Осы құбылыстың сыр-сипатын белгілі жазушы, махамбеттанушы Әнес Сарай: «Жыраулар мектебіне ұқсастық тән, бірақ ол әсте еліктеу-солықтау емес, көзжұмба қарабайыр тақпа-тақ қайталау да емес. Олар бірін-бірі дамыта жырлаған, референдік қайталауларға біле тұрып барған, өзінен бұрынғының сөзін тірілту – оны мойындап, ұстаз тұтумен барабар көргенділік белгісі саналған. Мұндай жайлар Махамбетте де кездесіп отырады» [1, 199 б.] –деп ашып көрсетеді.

Қазақ хандығы кезіндегі жыраулар қазақ қоғамында ерекше мәртебелі орындарға ие болды. Өйткені жырау – ақындық қабілеті бар жай ғана адам емес, ол – ақылшы, қоғам қайраткері, рухани көсем. Қазақ әдебиеттану тарихында жыраулардың жыр-толғауларын жинақтап, олардың шығармашылығын алғашқы болып арнайы зерттеген ғалым, көрнекті жазушы Мұхтар Мағауин: «Халық жыраулары хан ордасында жүріп, мемлекет басқару ісіне тығыз араласқан, хандар мен батырларға, бүкіл халыққа ақыл-кеңес айтқан, болашақты болжап, істің жөнін нұсқап жүрген дуалы ауыз, ақылгөй кеңесшілері, хандар мен ерлікпен аты шыққан батырлардың, қолбасшылардың ерліктерін мадақ етіп, жыр айтқан жыршылары» [2, 129 б.] – дейді. Алайда жырау жыршы емес. Жыршы – өзгенің дайын туындысын жұртшылыққа айтып беруші, қарапайым өнер адамы. Ал жырау кез-келген ұсақ-түйек күнделікті тұрмысқа қатысты жай-күйлерді жырлауға тиіс емес. Демек, «жырау жоғары тақырыптарды, қоғамдық мәні бар жайттарды толғайды, адамдарға ақыл айтып, кеңес беру, жамандықтан сақтандырып, жақсылыққа үндеу сияқты жүк арқалайды» [3, 145 б.]

Махамбет шығармашылығы жыраулар поэзиясымен тығыз байланысты. Махамбет өлеңдерінің жанрлық жақтарынан, өлең құрылысы мен формасынан, сөз бен көркемдік тәсілдерді қолданылуынан т.б. жыраулар поэзиясына тән ұқсастықтарды көптеп кездестіруге болады. Сондықтан кейбір зерттеушілер Махамбетті жыраулар дәуірінің соңғы өкілі деп таниды. Алайда Махамбет – әдебиет тарихында ақын деп танылған тұлға. Себебі Махамбет өзінен бұрынғы жыраулардай болған оқиғаларды көбінесе сырттай бақылап ақыл-өсиет айтушы емес. Ол – өзі өмір сүрген ортадағы оқиғаларға тікелей араласқан белсенді әрекет иесі. Анықтап айтқанда, Махамбет Исатай бастаған көтерісшілердің іс-әрекеттерін сырттай бақылаған жоқ. Сол көтерілістің бір басшысы ретінде жауымен соғысты, жауынгерлерді жалынды жырлармен рухтандырды. Сондықтан «Махамбет тарихта жырау емес, ақын деген атпен танылды, бірақ әдебиет пен әдеби тілдегі орны жыраулық пен ақындықтың түйіскен жерінде. Ол – жыраулар мектебінің нәрі мен барын алып, оны ақындық дәстүрге қиюластырған қаламгер» [3, 179 б.].

Махамбет поэзиясының жанрлық жақтарының жыраулар мектебіне жақындығы бар. Жыраулар поэзиясында ең көп кездесетін жанр түрі – толғау. Бұл жанрдың басты ерекшелігі белгілі бір формаларға, амал-тәсілдерге сүйене отырып, жыраулардың халыққа үлгі-өнеге, өсиет-ақыл айтуынан көрінеді. Мұны Ақтамбердінің мына бір толғауынан анық байқауға болады:

Балаларыма өсиет:
Қылмаңыздар кепиет,
Бірлігіңнен айырылма,

Бірлікте бар қасиет.
Татулық болар береке,
Қылмасын жұрт келеке.
Араз болсаң алты ауыз,
Еліңе кірген әреке [4, 67 б.].

Махамбет өлеңдерінің ішінде толғау жанрына тікелей қатысты туындылар бар. Бұл жөнінде Қ.Өміралиев: «Махамбет – өзінен бұрынғы Бұхар т.б. жыраулар сияқты солардың дәстүрімен дидактикалық-философиялық үлгідегі толғау жырларды да айтқан ақын. Оның «Тайманның ұлы Исатай», «Орай да борай қар жауса», «Жалған дүние», «Ұл туса», «Ай астында бір көл бар», «Аспандағы бозторғай», «Жалғыздық», «Арғымақтың баласы» сияқты өлеңдері дидактикалық-философиялық тұрғыдағы шешендік толғау сөздер. Бұлар шешендік сөз, шешендік толғау өлеңдер сияқты белгілі бір формалармен келіп отырады» [5, 25-26 б.] деген болатын.

Шынында да Махамбеттің «Орай да борай қар жауса» атты өлеңіндегі:

Қарындастың қамы үшін,
Қатын менен бала үшін,
Қайрылмай кеткен жігітті
Өзін кәпір алғанын

Талам деп айтсақ болар ма?! [6, 20 б.] – деген үзіктен толғау жанрына тән сыртқы форма мен ішкі мазмұн сәйкестігін айқын көре аламыз.

Жоғарыда аталған ақынның толғау жанрына қатысты жырларының барлығы бірдей бастан аяқ осы жанрға тиесілі формада келе бермейді. Мәселен, Махамбеттің «Тайманның ұлы Исатай» өлеңінің көпшілік бөлігі толғау дәстүрімен жырлаған.

Мысалы:

Айырдан туған жампоз бар,
Нарға жүгін салғысыз
Аруанадан туған мая бар,

Асылын айуан десең нанғысыз [7, 54 б.] деген үдемелі салыстырулардан толғауға тән сипаттарды танимыз. Алайда өлеңнің соңында ақын өзгеше тұрпатқа ауысып, былайша түйін жасайды:

Тайманның ұлы Исатай
Ағайынның басы еді,
Алтын ердің қасы еді;
Исатайды өлтіріп,
Қырсық та шалған біздің ел! [6, 54 б.].

Жыраулар поэзиясында көп қолданылған толғау жанры іштей екі түрге бөлінеді. Олардың бірі – дидактикалық толғау, оның тақырыбы – жалпы ақыл, насихат айту, ал екіншісі – арнау толғау, яғни нақтылы біреуге, не оқиғаға, не өзіне қарата айтылған сөз, оның тақырыбы – көбінесе қоғам, адам, ел қорғау [6, 80 б.].

Асан қайғының бізге жеткен жырларының ішінде дидактикалық толғаулар көбірек ұшырасады. Мысалы:

Арғымаққа міндім деп,
Артқы топтан адаспа.
Күнінде өзім болдым деп,
Кең пейілге таласпа,
Артық үшін айтысып,
Достарыңмен санаспа [4, 25 б.].

Ал Махамбет жырларының ішінде бірыңғай ақыл-өнеге, үгіт-насихат айтуға құралған туындылар жоқтың қасы. Дегенмен ақынның кейбір өлеңдерінде дидактикалық толғауларға тән жолдар, шумақтар кездеседі. Жоғардағы аталған «Тайманның ұлы Исатай» өлеңіндегі:

Жаманнан туған жақсы бар,
Атасын айтса нанғысыз,

Жақсыдан туған жаман бар,
Күндердің күні болғанда,

Жарамды бір теріге алғысыз [6, 54 б.] – деген шумақта ақынның жақсы болу оның шығу тегіне байланысты бола бермейтіні айтылған, өмір тәжірбиесі негізінде нақыл боларлықтай ой қорытындысы жасалған. Мұндай шумақты Махамбеттің Баймағамбет сұлтанға айтқан атақты сөзінен де кездестіреміз:

Ата ұлының баласы,
Асыл ерге малың бер,
Малың бер де, басың қос,
Басыңа тарлық түскенде,
Ардақтаған әділ жанын аяр ма?! [6, 93 б.].

Жыраулар поэзиясында толғаудың екінші түрін, яғни арнау толғауларды әлдеқайда жиірек кездестіруге болады. Бұлардың қатарына Асан қайғының Жәнібек ханға, Шалкиіздің Би Темірге, Жиёмбеттің Есім ханға, Марғасканың Тұрсын ханға арнаған толғауларын атай аламыз. Жыраулар елге билік жүргізген хан-сұлтандардың ерлігін, ел-жұртқа жасаған қайырымды істерін көрсетіп мадақтайды, сонымен қатар олардың кемшіліктерін тізбелегенде ештеңеден тайынбайды. Мұны Жиёмбеттің Есім ханға сес көрсете жырлаған толғауынан анық көреміз. Мысалы:

Өмірің қатты Есім хан,
Бүлік салып бұйырдың,
Басын бер деп батырдың,
Қанын ішіп қанбаққа,
Жанын отқа салмаққа,
Атадан жалғыз мен емес,
Хан ие ісің жол емес.
Жолбарыстай Жолымбет,

Құрбандыққа қол емес... [4, 52 б.] – деп Жиёмбет жырау Есім ханға зілді ескерту жасайды. Себебі Есім хан жыраудың інісі Жолымбет батырды кінәсі үшін жазаламақшы болған. Хан мен жыраудың араздасуы содан басталса керек. Бұрын Жиёмбет ханның сенімді адамы болып, Есімнің көрші хандармен арадағы соғыстарына қатысқан, ерлігімен танылған. 1627 жылы Ташкент ханы Тұрсынның көтерілісін басу кезінде де Жиёмбет ерекше көзге түскен. Есім ханның осы жорығына Марғасқа жырау да қатысқан. Оны бүлікшіл Тұрсын ханға айтқан жыраудың мына бір арнау сөзінен білуге болады:

Ей, Қатағанның хан Тұрсын,
Кім арамды ант ұрсын,
Жазықсыз елді еңіретіп,
Жертәңірісіп жатырсың.
Хан емессің қасқырсың,
Қара албасты басқырсың,
Алтын таққа жетсең де,
Ажалы жеткен пақырсың!
Еңсегей бойлы Ер Есім,
Есігіңе келіп тұр,
Алғалы тұр жаныңды,
Шашқалы тұр қаныңды! [4, 56 б.].

Марғасқа жыраудың «Хан емессің қасқырсың, Қара албасты басқырсың» деген зілді де айбынды сөзі екі ғасырдан кейін Махамбеттің Жәңгір ханға айтқан атақты арнауында аздаған өзгеріспен қайталанатын:

Хан емессің, қасқырсың,
Хас албасты, басқырсың.
Достарың келіп табалап,
Дұшпаның сені басқа ұрсын.

Хан емессің, ылаңсың,
Қара шұбар жылансың.
Хан емессің, аянсың,
Айыр құйрық шаянсың [6, 92 б.].

Ақынның осы өлеңдегі және тағы да басқа жыр-толғауларындағы мұндай қайталауларды жыраулар поэзиясы мен Махамбет поэзиясы арасындағы жанрлық, тілді-стильдік тәсіл байланысының, мұралық-жалғастық дамудың көріністері деп түсінгеніміз жөн. Бұл жөнінде Қ.Өмірәлиев: «Махамбет иінді жерінде өзінен бұрынғы ақын-жырауларды да қайталап отырған. Әрине, бұл жалаң қайталау емес еді. Тегінде дәстүрлі жалғастық, ауысу, мұралану дегендердің өзі осы «қайталанулардан» көрінбек. Қайталау деген ұғымға, біріншіден, поэзиядағы тәсіл, түр қайталануы, екіншіден, ой, пікір қайталануы, үшіншіден, сөйлемдер, жолдар қайталануы жатады» [5, 19 б.] – дейді. Өте орынды айтылған пікір.

Осы тұста айтпай кете алмайтын бір жайт бар. Бұл жоғарыда келтірілген Махамбеттің «Жәңгір ханға айтқан сөзіне» қатысы. Соңғы кезде Жәңгір ханды жақтаушылар Махамбеттің бұл сөзін Жәңгір ханға емес, Баймағамбет сұлтанға айтқан десе, енді біреулері аталған сөз мүлдем Махамбеттікі емес деуден шімірікпей отыр. Мұны сыпайы айтқанда, екіжүзділік дейміз. Себебі Жәңгір ханға қатысты ел аузынан жеткен деректерде, мұрағат құжаттарында оны кезінде елге шапағаты тиген әділетті билеуші ретінде көрсетпейді. Керісінше, Жәңгір хан баю үшін өзі билік жүргізген аймақтың халқына көптеген салықтар салды, шұрайлы жерлерді тартып алып, жақтастарына үлестірді. Әбден тығырыққа тірелген, ашынған халық көтеріліске шыққанда, оларды патша әскерінің көмегімен аяусыз басып жаныштады, ойрандалған жұрттың дүние- мүлкін талан-таражға салды. Бұған дәлел-дәйекті Махамбеттің «Соғыс» өлеңінен табамыз. Ақын осы өлеңінің соңында сол кездегі жағдайды тайға таңба басқандай сипаттаған.

...Орыс добын үш атты,
Доптың үні шыққанда,
Сонда батыр жөнелді.
Жөнелмей батыр не қылсын
Ерсары менен Қалдыбай
Екі арыстан тең өлді.
Жетім- жесір көп қалды,
Хан әскері кенелді [6, 46 б.].

Махамбеттің арнау өлеңі тек «Жәңгір ханға айтқанымен» шектелмейді. Ақынның арнау өлеңдерінің қатарына «Баймағамбет сұлтанға айтқан сөзін», Исатайдың атынан шығарған «Әй, Махамбет жолдасым» туындысын, «Махамбеттің ордадан кетерде ханға айтқаны» және «Әй, Шонты би» өлеңдерін атауға болады. Ақынның соңғы екі өлеңі бізге толық жетпеген, бұл өлеңдердің мазмұны мен құрылымынан анық байқалып тұр. Соған қарамастан осы шағын өлеңдер біраз тарихи жағдайлардан мәліметтер беріп тұр. Мәселен, «Махамбеттің ордадан кетерде ханға айтқаны» өлеңіндегі:

Он екі төбет, шұнақ хан,
Шабатының ел екен,
Күндейтінің мен екем.
Хан ұлына қас болу,
Қара ұлына бас болу –

Мендей ерге жөн екен! [6, 118 б.] – деген жолдардан Махамбеттің Жәңгір хан мен оның он екі биімен ат құйрығын кесісіп, ордадан кетуін, біржолата халық жағына шығуын көре аламыз.

Жыраулар поэзиясында портреттік өлеңдер бар. Мұндай өлеңдерді Қазтуған, Доспамбет, Шобан жыраулардың жыр-толғауларынан ұшыратамыз. Мәселен, Доспамбет жырау өзін былайша мадақтайды:

Айнала бұлақ басы Тең,

Азаулының Стамбұлдан несі кем,
Азаулының Аймадет Ер Доспамбет ағаның
Хан ұлына несі жоқ,
Би ұлынан несі кем!
Тәңірінің өзі берген күнінде
Хан ұлынан артық еді менің несібем! [4, 32 б.].

Махамбет шығармашылығының жырау поэзиясымен үндестігі осындай портреттік өлеңдерден анық байқалады. Махамбет поэзиясында портреттік өлеңдер баршылық. Мұндай өлеңдердің қатарына ақынның «Еңселігім екі елі», «Атадан туған ардақты ер», «Азамат ердің баласы», «Исатай деген ағам бар», «Еріскендей ер болса», «Тарланым», «Тайманның ұлы Исатай», «Біз ер едік», «Шамдансам, шалқамнан түсер асаұмын», «Мен ақсұңқардан туған құмаймын», «Мен едім», «Белгілі туған ер едім», «Қылыштай қиғыр алмас ем» т.б. атауымызға болады. Осы аталған туындыларды басынан аяғына дейін портреттік өлеңдер деп айта алмаймыз. Өйткені бұлардың көпшілігінде портреттік өлеңге тән шумақтар ғана кездеседі. Ал тұтас портреттік өлеңдердің қатарына ақынның «Еңселігім екі елі», «Тарланым», «Қылыштай қиғыр алмас ем» т.б. туындыларын көрсете аламыз. Мысалы, Махамбет «Еңселігім екі елі» өлеңінде өз портретін сипаттаған:

Еңселігім екі елі,
Егіз қоян шекелі,
Жараған теке мүшелі,
Жауырыны жазық, мойны ұзын,
Оқ тартарға қолы ұзын,
Дұшпанына келгенде
Тартынбай сөйлер асылмын... [6, 25 б.].

Махамбет осы өлеңі арқылы өзінің хас батырға тән сыртқы мүсінімен бірге ішкі рухының биік екенін танытқан. Өлеңде қолданылған кейбір көркемдік тәсілдер Қазтуған жыраудың өзі туралы мадақ жырын елестетеді. Сол жырында Қазтуған өзін былайша сипаттайды:

Бұдырайған екі шекелі,
Мұздай үлкен көбелі
Қары ұнымы сұлтандайын жүрісті,
Адырнасы шайы жібек оққа кірісті,
Айдаса қойдың көсемі
Сөйлесе қызыл тілдің шешені...[4, 281 б.].

Қазтуғандағы «Бұдырайған екі шекелі» мен Махамбеттегі «Егіз қоян шекелі» деген қолданыстарда ұқсастық, жақындық болғанымен салыстырып отырған туындыларда адам портретін беру әртүрлі сипатта. Қазтуғанда жалпылық басым болса, Махамбет өлеңі нақтылықпен ерекшеленеді. Ақын өлеңінен өр рухты, ерен тұлғалы батырды көзімізге елестете аламыз. Сөзіміздің дәлелін ақынның жоғарыда ақынның жоғарыда аталған өлеңіндегі мына жолдардан табуға болады:

Құла бір сұлу ат мінген,
Құйрық, жалын шарт түйген,
Құм сағыздай созылған,
Дулығалы бас кескен,
Ту түбунен ту алған,
Жауды көріп қуанған,
Мен Өтемістің баласы,
Махамбет деген батырмын [6, 25 б.].

Жыраулардың толғауларында жиі қолданылатын тәсілдің бірі – аналогия. Толғауларда адам бойындағы қадір-қасиеттерді, кемшіліктерді көрсету үшін ең алдымен соған ұқсас өзге құбылыстар айтыла келіп, содан кейін негізгі ой түйіні

жасалады. Мысалы, шешендік-дидактикалық, толғаулардың шебері, ойшыл тұлға Асан қайғы:

Көлде жүрген қоңыр қаз
Қыр қадірін не білсін!
Қырда жүрген дуадақ
Су қадірін не білсін!
Ауылдағы жамандар
Ел қадірін не білсін!
Көшіп – қонып көрмеген
Жер қадірін не білсін!
Көшсе, қона білмеген,
Қонса, көше білмеген,
Ақылыңа көнбеген,

Жұрт қадірін не білсін! [4, 26 б.] – деп толғанады. Мұнда Асан қайғы «әр нәрсенің қадірін соған қатысы бар адам білер» деген ой түйінін айту үшін ең алдымен көлде жүрген қоңыр қаздың көл қадірін білмейтінін, қырда жүрген дуадақтың су қадірін білмейтінін көрсетеді. Осы толғауда әлденеше рет қайталанған «білсін» етістік-баяндауышы тек аналогиялық салыстыруға қызмет етіп тұрған жоқ, сонымен қатар ой түйіндерін жасауға қатыса отырып, толғауға тән қарқын мен ырғақ беріп тұр.

Жыраулар толғаулары мен Махамбет өлеңдерінің арасындағы үндестікті осы аналогиялық, параллельдік қолданыстардан анық көруімізге болады. Өйткені Махамбет поэзиясында да мұндай қолданыстар баршылық. Мәселен, ақынның «Азамат ердің баласы» деген шағын өлеңі тұтасымен аналогиялық салыстыруға құрылған:

Арғымақтың баласы
Аз оттар да, көп жусар –
Талаудан татқан дәні бар.
Азамат ердің баласы
Аз ұйықтар да, көп жортар –
Дұшпанға кеткен ары мен
Барымтаға түскен малы бар[6, 27 б.].

Ақынның осындай аналогиялар қолданған туындыларының қатарына «Арғымақ, сені сақтадым», «Арғымақтың баласы», «Жалған дүние», «Мұнар күн», «Тайманның ұлы Исатай», «Аймақ көл», «Күн қайда?», «Қаршыға деген бір құс бар», «Ұл туса», «Күн болған», «Жалғыздық», «Желден де желгір ақбөкен» т.б. өлеңдерін көрсете аламыз.

Қорыта айтқанда, Махамбет поэзиясы нәр алған қайнар көздердің бірі жыраулардың жыр-толғаулары екені ешбір талас туғызбайтын ақиқат шындық. Жыраулар мен Махамбет поэзиясының арасында сабақтастықтың, үндестіктің болуы тарихи заңдылық деп санаймыз. Себебі, біріншіден, Махамбеттің дүниеге келіп, өскен ортасы кешегі жыраулық өнердің пайда болып, әбден кемеліне жетіп, гүлденген, дамыған өлкесі болды. Екіншіден, жыраулар сияқты Махамбеттің өмірі де жауларымен алысып, ат үстінде жауынгерлік жағдайда өтті. Сондықтан Махамбет поэзиясында жыраулық өнерге тән, жоғарыда біз тоқталғандай, ұқсастықтар, үндестіктер бар.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сарай Ә. Махамбет Өтемісұлы // Махамбет батыр (жинақ). – Алматы. Арыс, 2004. 193-207 бб.
2. Мағауин М. Қобыз сарыны. – Алматы. 1968. – 129 б.
3. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар). – Алматы. Ана тілі, 1993. – 320б.
4. Бес ғасыр жырлайды. – Алматы. Жазушы, 1989. I том. – 384 б.

5. Өмірәлиев Қ. Махамбет поэзиясының тілі. // Махамбет және тілтаным. – Алматы. Арыс, 2004. 14-120 бб.
6. Махамбет Ереуіл атқа ер салмай (өлеңдер). – Алматы. Жазушы, 1989. – 142 б.

ӘОЖ 81'366.587

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Б.Ө. Жексенғалиев

*«Ана тіліңнен халқыңның иісі аңқиды,
рухы естіледі. Ол тілің еркін болмай
ой еркіндігі жоқ, санаңда салмақ жоқ,
ойың ортаяды, ақылың азаяды, тілің
күрмеледі, рухың азады, ағайын!»*

М.Тілеужанов

Мәңгілік ел болуға белін буған қазақ ұлтының ана тілі, қазақ тілі де халқымен бірге талай зобаланды бастан кешірді. Міне, бүгін тәуелсіз елдің мемлекеттік тілі мәртебесін алған қазақ тілі мәңгілік елімен бірге мәңгілік тіл болу мақсатын алға қойып отыр.

Тіл мәңгілік болу үшін ол өзінің табиғи болмысын сақтау керек. Ал тілдің табиғи болмысы сақталуы үшін тіл өзінің заңымен өмір сүруі керек. *«Тіл болса, оның заңы боларға керек»*[1, 391 б.]. Бұл – баршаға белгілі ақиқат. Дегенмен қазақ тіліне келсек, тіліміз бүгінде толықтай өз заңымен өмір сүруде, дамуда деп толық сеніммен айта аламыз ба? Тіліміздегі орыс тілінен және орыс тілі арқылы өзге шет тілдерден енген халықаралық сөздердің жазылу қағидаттарына негіз етіп қазақ тілінің емес өзге тілдің ережелерін алып отырғанымыздың өзін қалай түсіндіруге болады? Бұл мәселеде біз қалыптасып қалған «өзіңді қор, өзгені зор» санайтын әдеттен арыла алмай отырғандығымыз аян. Өзге тілдің айтылым, жазылым ережелерін өз тілімізге еркін енгізіп отырғанымызды басқаша қалай бағалауға болады?

Сондықтан да еліміздегі мемлекеттік тіл саясатының шешуші кезеңінде іске асырылатын маңызды іс – қазақ тілін өзге тілдерге тәуелділік сипаттардан айыру, өзге тілдердің тіл бұзарлық ықпалдарынан босату. Олар: жазу реформасы, терминология мен ономастика мәселелерін реттеу, үштілділік тұжырымындағы қазақ тілінің орны, қазақ тілін оқыту әдістемесінің негізін анықтау және т.б.

Тіл мамандарымен бірге жалпы зиялы қауымды толғандырып отырған қазақ тілінде халықаралық сөздерді, терминдерді қолдану туралы мәселеге арнайы тоқталсақ. Әрине, өзге тілден сөз алмайтын тіл жоқ. Әңгіме сол сөздердің қолданылуында.

Халықаралық термин сөздерді қолдануға қатысты күні бүгінге дейін ғылыми дәлелденген бірыңғай ережеміз бен ұстанар қағидатымыз болмай отырғаны аян. Сондықтан да қазақ тіліндегі жат тілдік заңдылықтар және халықаралық сөздердің қазақ тілінде айтылымы мен жазылымы мәселесі қазіргі жағдайда тіл болашағымен тікелей байланысты мәселеге айналды.

Жақында «Егемен Қазақстан» газетінде жарияланған «А.Байтұрсынұлының өнегесі мен Ә.Қайдар қағидасы» атты мақаласында академик Өмірзақ Айтбайұлы қазақ терминжасамындағы А.Байтұрсынұлының ұлағатты жолы мен өнегесіне тоқталып, *«өзімізде бар, болған кемел үлгіні есепке ала бермейтін күйге жеткеніміз»* және осының салдарынан ана тіліміздің қадірі кете бастағанын тағы да есімізге салды.

«Шынында, ойсыз-күйсіз жан ауыртпай, даярға ұмтылу салдарынан тіліміздің шырқын 70 жыл бойы бұзып келгенімізді ашып айтар кез келді. Сонау 30-жылдардың орта шенінен бас алған тіл бұзар зиянкестік әлі күнге жалғасып келеді» [2].

Жалпы бір тілдің айтылым, жазылым жүйесінде екінші тілдің заңдылығы қатар қолданылуы мүмкін емес. Қолданылған жағдайда ол тіл табиғаты мен болмысының өзгеруіне, бұзылуына әкеледі. Әлемдік тәжірибеде жүздеген тілдердің жойылуына әкелген осы тілдік ықпал екені белгілі. Қазақ тілі емлесіне *«орыс тілінен енген атау сөздердің тұлғасы сақталып, орыс орфографиясы бойынша өзгертілмей жазылады»* [3, 9 б.] деген ереже қабылданған кезден бері қазақ тілі де бұл ықпалдың тіл бұзар әсерін тікелей сезініп отыр. Орыс тілінен, орыс тілі арқылы басқа шет тілдерден енген сөздерді орыс тілі ережелерімен айту, жазу тәсілінің ана тілімізге ықпалы қандай болғанын бүгінде қазақ ғалымдары ашық айтып отыр.

«Тілдің даму тарихы мен қалыптасуы жайына үңіліңкіресек, тіл заңын үнемі бұзумен келгеніміз мәлім. Бұзу емей немене, орыс тілі арқылы сатылап бізге жеткен бөгде сөздерді, яғни интертерминдерді, кеңестік ұғымдар арқалаған русизмдерді Құран сөзіндей кие тұтып, сол күйінде бұлжытпай алу ауруына шалдықтық» [2].

Бұл аурудың бізге өтіп кеткендігінің бір дәлелін бүгінгі күні елімізде жүріп жатқан жаңа әліпбиге қатысты талқылаулардан көруге болады. Туған тілдің мүмкіндігіне сенбей, шет тілден енген сөздерді жазу үшін керек деп тіл табиғатына жат таңбаларды (ф, в, ч, и) жаңа әліпбиге қайтадан тықпалап отырғанымызды басқаша қалай түсіндіреміз. Ғаламдану заманында біз интертерминдерсіз өмір сүре алмаймыз деген уәжге біз де қосыламыз, бірақ бұл өзге тілден келген сөзді сол тілдің айтылым, жазылым нормаларымен қоса алу дегенді білдірмейді ғой.

XX ғасыр басында осы мәселе көтерілгенде Алаш зиялылары бекер дабыл қақпаған екен. Алаш зиялыларымен үндес ойды кезінде ұлы жазушы М.Әуезов те айтты. *«Орыс тілі мен шетелдер тілінен алынған атаулардың орфографиясы бізде әлі дұрыс жолға қойылып болмаған сияқты. Мысалы, орыс тіліне француз, ағылшын, неміс, латыннан кірген ұшан-теңіз сөздер бар екен. Олар орыс тілінің заңына бағынып айтылады да, жазылады да. Біздің грамматикамызда осы жөнінде асыра сілтеу, сыңаржақтық бар сияқты»* [4, 262 б.] .

Туған тілдің болашағын ойлаған Мұқанның осы бір сөздері бүгін айтылғандай. Қазақ тіліндегі жат тілдік заңдылықтар және халықаралық сөздердің қазақ тілінде айтылымы мен жазылымы мәселесі осы күнге дейін күн тәртібінен түскен жоқ. Қазіргі жағдайда бұл тіл болашағымен тікелей байланысты мәселеге айналды. Қазіргі қазақ тілінде орыс тілінің емлесімен жазылып, айтылып жүрген 100 мыңнан астам сөз бар екен және жат сөздер тасқыны толастар емес. Халықаралық терминдерді пайдалану мәселесінің шешілмеуі, қазақ жазу жүйесіне қатысты қордаланған сұрақтардың шешімін таппауы да қоғамда жалпы қазақ тілін қолдану мәдениетінің төмендеуіне әкелуде.

Жат сөздердегі жат дыбыстық нормалар жеке сөздер айтылымына ғана емес, қазіргі қазақ сөзінің жалпы сөйлеу интонациясына әсер ете бастады. Қазақ сөзінің саздылығы мен әуезділігі жұтандап, бояуы кете бастауының басты себебі де тіл бұзар жат тілдік заңдылықтарда жатқаны анық. Орыс тілінен, орыс тілі арқылы басқа шет тілдерден енген сөздерді орыс тілі ережелерімен айту, жазу тәсілінің *«күндердің күнінде «орыс тілінде таза сөйлеудің» емес, керісінше қазақтарды өз ана тілінде «орысша сөйлетуге қажет алдын ала жасалған шара екендігін біз енді ғана түсіне бастадық»* [5, 27 б.]. Десек те нақты іс-шаралар қабылдауға асығар емеспіз.

Жалпы әлемдік тәжірибеде өзге тілден енген сөздерді өзгертпей алатын тіл жоқ. Сол сияқты халықаралық термин сөздердің ортақ қолданылу, жазылу ережесі де жоқ. Әр тіл өз сөздік қорындағы кірме сөздерді өз тілінің емле ережесімен жазып, дыбыс заңдылығымен айтады. Ол заңды да. Түбі латын, грек сөздерінің ағылшын, неміс, француз, түрік, орыс тілдерінде қолданылуына назар аударайық. Мысалы: *адвокат* (орыс т), *advocate* (ағыл.т), *avocet* (франц.т), *avukat* (түр.т). Немесе орыс тіліндегі түркі-

қазақ сөздерін алыңыз. *«Беркут, аким, капкан, курған, аул, камыш»* т.б. Ал біз осы мәселеде қашан түпкілікті шешім қабылдаймыз? *«Дүниеде бірде-бір тілде, оның ішінде орыс тілінің өзінде де, бұрын-соңды қолданылмаған, тіл табиғатына жат»* [5, 27 б.] тәсілден қашан арыламыз? Өзге тілден сөздерді біз қазақ тіліне қызмет етуі үшін алдық қой. Ал тілімізге қызмет етсе, сол тіл заңына бағынуы керек.

Кез келген тілдің терминқор қалыптастырудағы міндетті түрде қолданатын қағидаты – халықаралық терминдерді пайдалану. Бұл қалыпты да өркениетті үрдіс. Бұл арада бізге ештеңе ойлап табудың қажеті жоқ. Туған тіл тарихына көз салайық. Түркі тілдері ішіндегі ең бай тілдердің бірі қазақ тілінің сөздік қоры ғасырлар бойы өзге тілдерден де сөз қабылдау арқылы да толығып келді және ол сөздердің тілге сіңіп кеткені соншалық тіпті кірме төркінін ажырату оңай емес. Орыс, араб тілдерінен келген мыңдаған сөздер (*самаурын, кереует, болыс, үстел, пойыз, дәптер, кітап, қалам, молда т.б*) қазақтың төл сөздеріндей, өйткені олар тіл заңына бағынып қолданылуда. Сондықтан жоғарыдағы сөздердің (*кәбіл, сілесір, төкір*) тіл заңына сәйкестендірілуі дұрыс. *«Қазақ тілінде үндестік заңы бар екені рас болса: Қазақ тіліне кіргізген жат сөздердің бәрін де сол заңға келтіріп алу керек»* [6, 98 б.]. Тек бұл жекелеген сөздерге емес, тұтас өзге тілдерден алынған сөздерге қатысты ереже болып емлеге енгізілуі керек. Әрине, қазіргі жазу жүйесі мен емле ережелеріне үйреніп қалған қауымның бұл өзгерістерді бірден қабылдауы қиын болар. Дегенмен туған тілімізді азып-тозудан сақтап қаламыз, болашақ ұрпаққа асыл қалпында жеткіземіз десек, тілдің жазу заңына өзгеріс қажет, бұл салаға түпкілікті реформа керек.

«Бүгінгі терминқорымызды жетілдіру, толықтыру кезінде, термин шығармашылығы мен терминжасам саласын дамытуда қазақ терминологиясы дамуының алаштық кезеңінен сабақ алып, Алаш зиялыларының ұстанымдары мен тәжірибесін ескеру керек» [7].

Енді бүгін тарих ұлт пен ұлт тіліне даму мен өркендеуге жаңа мүмкіндіктер беріп отырғанда тіліміздің ата заңына өріс беру арқылы ғана біз тілімізді табиғи таза қалпында сақтап қала аламыз. Ол мүмкіндік– қазақ тілінің сөздік қорындағы барлық сөздерді(кірме сөздерді, терминдерді қоса) **сингармонизм заңы**, яғни **үндесім нормалары** бойынша қолдану.

«Қазақ тілі терминологиясы жазу емле ережелеріне тікелей тәуелді. Яғни термин сөздер үшін бөлек емле жасалмайды, ол ортақ ережеге бағынады. Ендеше емле ережемінде термин сөздерді жасау, қабылдау жөнінде жіберілген өрескел қатені түзеу қажет. Ендеше осы немкеттіліктен арылып, ана тіліміздің абыройын биіктете түсер ғылым тіліне, яғни оның терминологиялық жүйесіне жаңаша бір көзқараспен үңіліп, байлығымызды қасиет тұтынып, ұрпағымызға саралап сап таза күйінде жеткізетік» [2]. Академик Ө. Айтбаевтың бұл пікірі бұл бағытта атқарылар істің бағыт-бағдарын анық көрсетіп тұр деп ойлаймыз. Өз мақаласында бұл мәселені толықтай сараптаған ғалым қазақ терминологиясын тығырықтан шығарар жолды да нақты айтып отыр. Тек көп болып қолдап, ғалым пікіріне зер салайық, ағайын!

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992.
2. Айтбайұлы Ө. А. Байтұрсынұлының өнегесі мен Ә. Қайдар қағидасы. // Егемен Қазақстан, 25.09.2017.
3. Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. – Алматы. Қазақстан, 1988.
4. Әуезов М. Шығармалар жинағы, 19 том.
5. Қайдаров Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы, 2003.
6. Омаров Е. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сыйезі. – Алматы, 2005.
7. Құрманбайұлы Ш. // Ана тілі. №48, 2017.

Қ. МЫРЗАЛИЕВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЭВФЕМИЗМ МЕН ДИСФЕМИЗМДЕР

Р.Ж. Сисенбаева

Жалпы тіл білімінде дәрежі сөздерді сыпайы сөздермен алмастыру үшін жұмсалатын сөздер мен қолданыстардың, яғни эвфемизмдердің теориялық мәселесі А.А. Реформатский, Б.А. Ларин, В.П. Москвин, Т.Л. Павленко, т.б. ғалымдардың еңбектерінде әр түрлі жағынан қарастырылған. Орыс тіл білімінде эвфемизмге мынадай анықтама беріледі: «Эвфемизмы – слова или выражения, служащие в определенных условиях для замены таких обозначений, которые представляются говорящему нежелательными, не вполне вежливыми, слишком резкими. Например, *задерживается* вместо *опаздывает*, *кто крайний?* вместо – кто последний? (в очереди), наряду с такими более или менее устойчивыми заменами в речи отличаются смягчающие индивидуально-контекстные обозначения, которые так же обычно расцениваются, как эвфемизмы» [1, 199 б.].

Эвфемизм де – табу секілді зат не құбылысты, оның сапасы мен қимыл-қозғалысын тура атамай өзгертіп айтуға байланысты туған сөздер. Бірақ табу мен эвфемизм бір емес, екеуі екі басқа. Эвфемизм табу сияқты қорқу, үрейленуден, әлденеге нанудан тумайды. Ол көбінесе әдептілік, сыпайылыққа, жұмсартып айту мақсатына байланысты қалыптасады.

Қазақ тіліндегі эвфемия құбылысын ғалым Ә. Ахметов алғаш ғылыми зерттеудің нысанына алып, жан-жақты қарастырған. Ғалым табу мен эвфемизмді этнографиялық лексикаға жатқызады: «Кез келген этнографиялық лексиканың сыртында белгілі бір этнографиялық ұғымдардың тұратыны сияқты табу мен эвфемизмнің сыртында да олармен ұштасып, астарласып жататын этнографиялық ұғымдар, атап айтқанда, дәстүрлі наным-сенімдер, мифтер, әдет-ғұрыптар, салт-дәстүрлер, қоғамда қалыптасқан тіл мәдениетімен байланысты этикалық нормалар тұрады» [2, 176 б.]. Ғалым бұл сөздердің қыр-сырын ашуда этнография мен лингвистика ғылымдарының біртұтас нысаны ретінде зерттелінуінің тиімділігін айтып, эвфемизмдердің этнолингвистикалық бағытта айқындалуына жол ашады. Олардың пайда болуын этнолингвистикалық жүйе және этномәдени негіздер арқылы айқындап түсіндіреді, дәстүрлі моральдық-этикалық қатынастарға байланысты қалыптасқан табу мен эвфемизмдерді топтастырып көрсетеді, яғни өлімге, анатомия мен физиологиялық процестерге, саяси эвфемизмдерге, сондай-ақ эвфемизмдердің жасалу жолдары: эвфемистік метафора, эвфемистік метонимия, эвфемистік синекдоха, эвфемистік символ, эвфемистік ирония түрлері мен өзіндік ерекшеліктерін айқындайды. Қазіргі таңда тіл, тіл мәдениеті, ғылымға деген талап, жауапкершілік, ықылас, мүдделілік шынында да күн сайын артуда. Осы тілдік, қазақ ділдігінің бір мәселесі эвфемизмдік қолданыстарда жатқанын өмірдің өзі дәлелдеп отыр. «Эвфемизм табу сияқты үрейленуден туған сенімге негізделмейді, сыпайыгершілік пен әдептілікке негізделеді. Демек, қазіргі кездегі қолданылып жүрген эвфемизмдер бүгінгі таңдағы өскелең халқымыздың қалыптасқан этикалық және эстетикалық нормаларының күнделікті нақ көріністері деп есептеледі. Сондықтан табу мен эвфемизмдерді бір-бірімен шатастыруға болмайды. Екеуі екі түрлі мақсаттан шыққан» [3, 125-126 б.] деп, эвфемизмді құбылыс ретінде қарастырып, оның өзіндік ерекшеліктерін көрсетеді.

Қ.Мырзалиев поэзиясында кейіпкер бейнесін сипаттауда эвфемизм мен дисфемизмді жиі қолданады. Эвфемистік мағынаның басты қызметі – дәрежі, тұрпайы, айтуға қолайсыз сөздерді алмастырып, тыңдаушысына коммуникативтік қолайсыздық тудырмау.

Адам өлімі – қай заманда болса да қорқынышты құбылыс. Сондықтан ерте кезден бастап-ақ адамзат өлім туралы естіруге аса сақтықпен қараған. Өлімді өз атымен емес, түспалдап айтатын болған. Қадыр өлеңдерінде де осы дәстүр көрініс тапқан.

Сұрауы бар өткеннің,
Сұрауы бар әр күннің.
Не демекпін Ертеңге –
Баласына *марқұмның*?! [4, 28 б.],
Көп жатпадың,
Жүріп кеттің тезінен.
Мен сол күні келе алмадым өзіме.
Содан кейін
Бұлбұл – бақыт безініп,

Құзғын-қайғы ұя салды көзіме!.. [4, 95 б.]

Бұл өлеңдерде ақын «өлген адам» орнына «марқұм» деп, ал әкесін «өлді» деуге қимай, «жүріп кетті» деген дәстүрлі эвфемизммен берсе, қазақтың ұлы жазушысы М.Әуезовке арнаған «Ұлы адам өлгенде» атты өлеңінде

*Майып боп кетті*із адам,
Майысты ата таяғы.
Бауырлар бір сәт қазадан
Баса алмай қалды аяғын [4, 39 б.]

деген жолдарда «майып боп кетті, майысты ата таяғы» деп, болмаса келесі бір өлеңінде өз-өзіне қол жұмсауды:

Өзің-ақ
Өзіңді шерменде
Маңдайдан жібердің тартып кеп,
Тірі боп жүргенше төменде,
Биікте өлгенім артық деп! [4, 40 б.]

деп өз қолтаңбасына тән контекстік-авторлық эвфемизм түрін жасайды.

Сонымен қатар моральдық-этикалық кемшілікке байланысты қолданылатын эвфемизмдер сирек те болса кездесіп отырады.

Ал әлгі ойнап-күлген «*олжалы*» әйел
Ауылда отыр байын құшақтап-ақ! [4, 217 б.]

Мән-мазмұны жағынан дәрекі, әбестігі білінбесе де тыңдаушысының «қамын жеген» көңіл-күйін көтеруді ойлайтын сөйлеуші яки Қадыр ақын өзіне дәрекі көрінетін сөздердің өзін сыпайырақ сөздермен ауыстыруға тырысқан. Бұдан эвфемизмдердің бір жағынан, тілдегі синонимдерді молайтуға белгілі дәрежеде үлес қосып отырса, екінші жағынан, ойды бейнелеп, көркем түрде жеткізудің негізгі бір тәсілі екенін көреміз.

Белгілі тіл білімінің маманы Б. Сағындықұлы: «Дисфемизм тәсілімен сөз қолдану – мағынасы жағынан эвфемизмге қарама-қарсы тілдік құбылыс, соңғысы сөздің ұғым-түсінігін сыпайылап әдемілесе, алдыңғысы керісінше жағымды мағынаны дәрекілейді, қатайтады. Күнделікті өмірде, әдеби қолданыста жағымды, сыпайы әдепті сөздерді дәрекі, анайы сөздермен ауыстырып қолдану тәсілі тіл білімінде дисфемизм деп аталады. Оларды көркем шығармада қолдану арқылы әр жазушы өз қаһармандарының мінез-құлқын, білім дәрежесін, іс-әрекетін бейнелейді, шынайы образын жасайды» [5, 100 б.] – деп сипаттайды.

Қ.Мырзалиев өлеңдерінде төмендегідей дисфемизмдер кездеседі:

Білмеймін адамды не қинайды екен,
Кейде осы дүниеге сыймай кетем.
Тот басып тұрып қалған балтамды алып,
Келеді *кеуек басты* талқандағым... [4, 26 б.],
Таз байыңа жармасқан,
Тірелген соң тұйыққа [4, 282 б.],
Мені ертең жүндей түтеді

Митаздау біреу тағы да! [4, 252 б.],
Алжығанға барамын, аузы қисық болса да,
 Азаматтың біріне шығармады-ау, жар-жар! [4, 230 б.]
 Қартайдық қой, қартайдық деп күрсініп,
 Қырықтағы *қырқылжыңдар* жүр сұлық [4, 151 б.].
 Баса көктеп төріме
Бибастақтар бас салды [4, 55 б.].
Кембағалдар кетпен ғып теміріңді,
 Қылыш қылды қанішер болатыңды [4, 82 б.].

Адамның мінез-құлқын ашу мақсатында қолданылған *кеуек бас, таз, митаз, алжыған, қырқылжың, бибастақ, кембағалдар* дисфемизмдерінің қызметі айрықша екендігі көрініп тұр. Яғни ақын дисфемизмдерді кеңінен пайдалана отырып оқырман қабылдауына оңай, бәрін көзбен көріп, құлақпен естуге болатындай етіп негіздеген.

Сатылмағын сән-салтанат,
 Сәулетке.
 Ол бәрібір баяндамас әулетке.
 Шындық ізде,
 Ізде және Әділдік.
 Көзің сатпай *кәрі сайқал* дәулетке [4, 53 б.].

Ал дәулет, байлықты қуалап кетпей, қай уақытта да әділ болуды ұсынып, артынан шырақ алып түскен ол дәулеттің әулетке баянсыз, тұрақсыз болатынын ашуда «*сайқал*» дисфемизмін өте ұтымды қолданған.

Қас жүйрік қайтушы еді ақырынды,
 Келеке қылып жабы *пақырыңды* [4, 10 б.],
 Жүзіміңнен біреулер шарап жасап,
 Жеті қырдың астына *ләйліп кеткен* [4, 82 б.].

Қадыр ақын бұл жолдарда қас жүйрік пен жабыны бір-біріне қарама-қарсы қойып, жабыны «*тақыр*», мас болуды *ләйліп кету* деген тіркесте жағымсыз эмоциялық мән тудыру арқылы суреттеліп отырған жайтты көз алдымызға нақты елестете алады. Осылайша болған оқиғаны көзбен көріп, қолмен ұстағандай асқан шеберлікпен береді.

Қорытындылай келе, көркем шығармалардағы эвфемистік және дисфемистік қолданыстар, біріншіден, халқымыздың тіл байлығын көрсетсе, екіншіден, тіл мәдениетінің бір кілті ретінде оқырман қауымның жалпы мәдени өрісінің артуына септігін тигізетіні сөзсіз. Эвфемизмдер мен дисфемизмдер кейіпкер бейнесін ашуда әр түрлі көзқарасқа, қарым-қатынас пен көңіл-күйге байланысты жұмсалып, лексикалық мағынасы арқылы жағымды-жағымсыз сезім тудыратын сөздер қызметін атқарады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика. — Москва. Просвещение, 1977.
2. Ахметов Ә. Қазақ тіліндегі табу мен эвфемизмдер. Филол. ғылым. кандид. дәрежесін алу үшін жазылған дисс. — Алматы, 1973. — 164 б.
3. Болғанбаев Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. — Алматы. Санат, 1997. — 256 б.
4. Мырзалиев Қ. Көш. — Алматы. Жазушы, 1973. — 306 б.
5. Сағындықұлы Б. Қазіргі қазақ тілі. — Алматы. Қазақ университеті, 2008. — 101 б.

ЖАСТАР ТІЛІНДЕГІ ЖАРГОН СӨЗДЕР ТУРАЛЫ ТҮСІНІК

А.С. Хитарова

Жаргон (ағылш. slang; jargon;) – әлеуметтік диалект; айналымдарды ерекше лексикамен және фразеологиямен, экспрессиялылықты әңгіме аралық тілден және сөз жасау құралдардың ерекше қолдануымен айырмашылығы болады, бірақ меншікті фонетикалық және грамматикалық жүйемен ие болмайды. Жаргондық лексиканың бөлігі – сайман, бір емес емес, (соның ішінде және одан тарлау жоғалған) көп әлеуметтік топ [1]. Олардың ортақ қорының сөзі форманы және мән бір жаргоннан басқасына өте өзгерте алады; аргоға: *қараңғылатсын – олжаны қашыртсын*, қазіргі жастар жаргонында - *жауаптан балдырлап, жалтару* дегендер жатады.

Жаргонның лексикасы қайта мағыналау, метафоралау, қайта ресімдеу, дыбыстық қысқарту тағы сол сияқтылар, сонымен бірге басқа тілдегі сөздер және морфемалардың белсенді меңгеруі. Мысалы: *құламалы-сәнді, іскер, үй - пәтер, бакстер - долларлар, қол арба - автокөлік, тартып қалсын - кетсін, баскет - баскетбол, чувак - жігіт*. Жаргон қазіргі тілде кең таралған, әсіресе жастардың тілінде жиі кездеседі.

Бұл терминнің этимологиясы даулы мәселелердің бірі. Алғаш рет ол 1750 жылы «көше тілі» ретінде тіркелген. Ағылшын лексикографиясында «сленг» термині шамамен XIX ғасырдан бастап кең қолданысқа ие болды, 1850 жылдан бастап бұл термин ауызекі тіл лексикасының заңсыз атауы ретінде кеңінен қолданыла бастады.

Дж. Б. Гриноу және Дж. Л. Киттридж сленгті «әдеби тілдің айналасын торып, ақсүйектер қауымына жол іздеген қаңғыбас-тіл» деп анықтама берген.

Көптеген сөздер мен иірімдер өз тарихын «сленг» ретінде бастап, қазіргі кезде әдеби тілде тұрақты орнын алды. Ауызекі тілдегі сөздерге қарағанда «жаргондар» білімді адамдардың да, белгілі бір жастағы және кәсіптегі адамдардың да қолданысында кездеседі. Жастар сленгі – бұл барлық референттік топтардың паролі.

Қазіргі таңда жастар арасында жаргон сөздерді қолдану 50%-дан жоғары көрсеткішке ие және *супер, класс, окей* сөздері әдеби тілді бірте-бірте ығыстырып барады. Жастар сленгі қызықты лингвистикалық феномен, оның ауқымы тек жас ерекшелігімен ғана емес, өзінің аты айтып тұрғандай әлеуметтік, уақыттық және кеңістікпен шектеледі.

Тіл білімінде «жаргон» сөзінің нақты түсініктемесі жоқ. Жаргон сөзі француз тілінен енген. Мағынасы «бос сөз».

Жаргон – тіл стандартының нормаларын бұзушы сөздер ретінде қарастырылады. Көбіне бұл күнделікті тұрмыста кездесетін заттарға ауыспалы мағынада берілген мәнерлі сөздер. Жаргон сөздер күнделікті қарым-қатынаста жиі қолданылғанмен әдеби ортада түрпі естіледі. Жаргон сөздің көмегімен сөйлеуші өз эмоциясы мен сезімдерін барынша еркін жеткізе алады.

Жаргондардың тілдің басқа лексикалық бірліктерімен араласып қолданылуы олардың тілде өздеріне тән ерекше заң бойынша өмір сүруіне негіз болады және тілдік тұлғаның шығармашылығының мүмкіндігін кеңейтеді.

Жастар жаргоны – кез келген тілде қолданылатын және барлық уақытта өмір сүретін, тек сандық құрамы мен тілдік және тілден тыс факторлардың әсерінен қолданылу аясын өзгертетін құбылыс. Жаргондар жастар мәдениетінің ажырамас бөлігі болып табылады, себебі бір де бір мәдениет өзінің коммуникативтік кодтық сөзінсіз өмір сүре алмайды, тіл әртүрлі тұрмыстық, мәдени және саяси салада қолданыс табады. Студенттер тілінің негізгі ерекшелігі оның қызметінің көптігімен сипатталады. Жастар арасындағы жаргон сөздер әмбебаптық қызмет атқарады, белгілі бір мақсатты көздегендіктен тез таралады.

Жастар жаргонын пайдаланудың басты функционалды міндеттерінің бірі – оның коммуникативтік қызметі. Ерекше әлеуметтік топ құрылады, сонымен қатар ішкі ұқсастық белгілер мен тілдегі жаңа қолданыстар өзінің құрдастарымен қарым-қатынас жасауға, коммуникативтік актіге түсуге бағытталады.

Жастар жаргоны креативті қызметті іске асырады, бұл лексикалық бірліктерді қарым-қатынас жағдаятында өз ойын білдіруге қажетті құрал ретінде пайдалануға мүмкіндік береді. Әдеби тілге тән нормалар мен табуларды бұзып, жаңа сөздерді ойлап шығарады, ол арқылы жастар дербестігі мен шығармашылық мүмкіндіктерін аша түседі, тілдің лексикалық құрамын жаңартады.

Жастар жаргонын пайдалану көптеген мақсаттарды шешуге жол ашатындықтан, номинативті бірліктердің жасалуы мен таралуы түрлі бағытта болады. Бірінші кезекте жастар жаргонының лексикалық құрамының толығы ерекшелігін қарастыру керек, бұл көп жағдайда жастардың дүниені тану тәсілін анықтайды.

Жастардың жаргон сөздері – аға буын өкілдеріне қарсы тұру арқылы тұтас қоғамдық жүйеге қарсылық білдіруден пайда болған 13–30 жас аралығындағы адамдардың әлеуметтік диалектісі. Қалада оқитын жастар мен жекелеген шағын топтар арасында қолданылады.

Жастар жаргоны кіріктіру негізінде жүзеге асады. Жаргонға семантикалық әзіл тән. Әсіресе өте сәтті қолданылған мағынасыз сөз ойыны жоғары бағаланады. Жаргон сөздер тұрақты емес. Заман ағымына сәйкес сөздер ескіріп, жаңа жаргондар пайда болып отырады. Бұл процестер тез жүзеге асады. Егер басқа сленгтерде сөздер ондаған жылдар бойы сақталса, жастар жаргондарының соңғы онжылдықта ұмытылып кеткендері қаншама. Ұрпақ ауысып отырған сайын осыдан 5-6 жыл бұрын қолданылған жаргондар қазір күлкілі әрі құлаққа түрпі естілуі мүмкін. Қоғамдағы тенденциялардың өзгеруіне байланысты кейбір сөздер ескіріп қолданыстан шығып отырады.

Жаргон сөздердің басты ерекшелігі – күнделікті көңілсіздіктен арылу, кекесін, бетперде. Жастардың жаргон сөздері оларды күнделікті күйбеңнен, үлкендердің, ұстаздардың, ата-аналардың көңілсіз әлемінен бір сәт алыстау. Бұл заман ағымына ілесіп отыратын, қоғам мен елдің тірлігіндегі әрбір өзгеріске реакция беретін жанды сөз.

Жаргондар – белгілі бір әлеуметтік немесе қызығушылығы ортақ топтардың басқаларға түсініксіз, құпия мағынада сөйлесуі.

Сленг – күнделікті өмірде белгілі бір заттың атауы үшін қолданылатын, қалыпты тілден ауытқыған, мысқылды, мәнерлі сөздер. сленг әртүрлі әлеуметтік топтардың ерекше қолданыстағы сөздері.

Кейбір зерттеушілер жаргонды сленгпен байланыстыра қарайды. Сондықтан сленг ерекше лексика, қызығушылықтары ортақ адамдардың қарым-қатынастарынан туындайтын сөздер деп көрсетеді.

Компьютерлік сленгте жаңа сөздердің тым жылдам пайда болуы компьютерлік технологияның қарқынды дамуымен байланысты. Егер журнал беттеріне үңіле қалсақ жаңа технологиялардың шығып жатқанын көреміз. Мұндай технологиялық революция жағдайында әрбір жаңа технология мағына, атау алуы тиіс. Өнімдердің барлығы америкада жасалғандықтан атау ағылшын тілінде беріледі. Сондықтан адамдар оригинал терминдерді қолдануға мәжбүр. Қазақ тілінде бұл салада нақты терминдердің болмауы компьютерлік сленгтің пайда болу тенденциясына алып келді.

Соңғы уақытта жасөспірімдердің компьютер ойындарымен әуестенуі күшейіп отыр. Бұл тағы да компьютерлік сленгтің пайда болуының көзі. мысалы, ойындағы «ең басты жау» ұғымын білдіретін «бродилка», «аркада», «босс» сленгтері пайда болды. Сонымен бірге doom ойынын ойнаушыны «думер», ал «quake» ойынын ойнаушыны «квакать» деу қалыптасқан.

Компьютерлік сленгтің пайда болу жолдары мен жасалу тәсілдері әр түрлі. Төрт түрлі жолмен жасалады:

1. калька (*device* – *девайс*, *message* – *мессаж*)

2. жартылай калька (*applicanion – анпликуха, disk drive – дискетник*)
3. аударма (*windows – форточки, virus – живность, streamer – мофон*)
4. фонетикалық мимикрия (*laser printer – лазерь, break point – брякпоинт*)

Компьютерлік сленгтің басқа сленгтерден айырмашылығы:

- Белгілі бір кәсіп иелерінің (программистердің немесе жай ғана адамдардың) тіліндегі сөздер. Сондықтан олар ағылшын кәсіби терминдерінің синонимі ретінде эмоционалды реңкпен қолданылады.

- Сленгтік атаулар тек сол кәсіп иелеріне қатысты болғандықтан басқа адамдарға түсініксіз. Мәселен *трех пальцевый салют* (үш саусақты салют) ұғымы барлық адамдарға түсінікті емес, *ctrl+alt +del* клавиштерін басу арқылы компьютерді өшіру. Компьютершілер осындай арнайы тілдің арқасында өздерін қоғамның жұмбақ мүшесі ретінде сезіледі.

- Бұлардың қатарында вулгаризм сөздер де көптеп кездеседі.

Алайда бұл үш ерекшелік компьютерлік сленгтің бейәдеби лексикалық топтардың ешқайсына жатпайтынын және жеке құбылыс ретінде қарауды керек етеді. Яғни компьютерлік сленг терминін анықтауды қажет етеді.

Компьютерлік сленг – күнделікті өмірде компьютермен тікелей байланыста болатын, кәсіби лексиканы сөйлеу тілімен, кейде дөрекі реңкте ауыстырып қолданатын адамдар тіліндегі сөздер. Сондықтан мынадай мәселелерге баса назар аудару керек: 1) терминдердің пайда болуы мен қазақ тіліне аударылуы; 2) компьютерлік сленг терминдерінің пайда болу жолдары. Сонымен сленг тек халықтың түрлі топтарының өкілдері, әсіресе жастардың сөйлеу тілінде ғана қолданылмайды, сонымен қатар ол көркем әдебиет, мерзімді басылымдар беттерінде, газет-журналдарда және сахна мен тіпті жарнамаларда да пайдаланылады.

Тілдердің араласуының әсері будандасқан жаргондардан да (гибридные жаргоны) анық көрінеді. Будандасқан жаргондар дегеніміз – бір-бірінің тілін білмейтін екі ұлт өкілінің сұхбатынан пайда болған, сөзді бұзып сөйлеу мәнері.

Ғ. Қалиев пен Ш. Сарыбаев еңбектерінде «шағын ғана әлеуметтік топтарға қызмет ететін, сол топтардың ұнатуына сай келетін арнаулы сөздер мен сөйлемшелер» деген ортақ анықтама беріп, «жаргон көбінесе дворяндық аристократия мен буржуазияның жоғарғы топтары арасында қолданылады. Ал арго тілі төменгі тап өкілдеріне тән. Арго жасырын әрекетті, құпия сырды бүркемелеу мақсатынан туған» деп көрсетеді.

Арго халыққа түсінікті сөздер негізгі мағынадан ауытқып, аз ғана топтың шартты белгісіне айналады. Арго элементтері қазақ тілінде де кездесіп отырады. Мысалы, *апсар-жапсар* (нәрсе жапсарда тұр), *ылдым-жылдым* (нәрсені тез ал). Демек, жаргон сөздердің пайда болуының негізгі себептері, ортадан окшаулану, ерекшеленуден барып туындаса, арго сөздерді айтқысы келген ойын өзгелерден құпиялап, бүркемелеу мақсаттарынан туғанын ғалымдар еңбектерінен байқаймыз.

Арго қылмыстылар әлемінің тілі. Олар басқа тілдерден енген сөздердің негізінде жасалады.

Жаргон да мода сықылды жыл сайын өзгеріп отырады. Мәселен, бұрындары толық адамды – «*бөшке*», арықты – «*глиста*», жалқауды – «*сачок*», мықты, күшті жігіттерді – «*блатной*», «*фраер*», өсек-аяңға жақын жүретіндерді – «*шестерка*», «*стукач*», ауылдан келгендерді – «*колхозник*», «*деревня*», «*ауылбай*», «*мырқымбай*» деген екен. Бұлардың біразы қазір де айтылады. Оларды жаңасымен толықтырып, «творчестволық» шеберлігіміз жылдан-жылға шырдалып жатыр. Бүгінгілер неғұрлым қысқа да нұсқа сөйлейді. «Қалың қалай?» деп созып тұрмай: «*каксың?*» дей салады. Оған жауап бергенде «жағдайым жақсы» деп жатпай-ақ, «*лафа*» дейсің, бітті. Әлдебіреу дауыс көтерсе «*дік-дік етпе*», одан әрі ұнамай бара жатса «*қашып кет*» десеңіз, әлгіңіз табан астында өзі жоғалады.

Дара сөзден болған жаргондар: *жылауық*– қызғаншақ, *іші тар*, *ауру*– адамға маза бермейтін адам, *құғынбай*–артық сөйлеп кеткен, *мылжың*, *сасымашы*– босқа сөйлемей, *мамка*, *батя*- ата-ана, *шеф* – бастық, *қума* – жөнсіз сөйлем, *Super*– керемет,

Forever– мәңгілік, *крутой*– мықты, *тема*– керемет, *лох*– аңқау, *тупой*– топас, ксерокстау – ксерокөшірмеден өткізу.

Күрделі сөздерден болған жаргондар: «*құлаққа лапша ілу*» — өтірік айту, «*маяк тастау*», «*гудок тастау*» — қысқа ғана қоңырау шалу, «*тормозы ұстап қалды*» — бір жағдайдан шешім таба алмай қалды, *жындыларский зат*– ыңғайсыз зат, *тормозы ұстап қалу*, *зависать ету*– бөгіліп қалу, *базар жоқ*, *әңгіме жоқ* – сенімді болу, *талпамен келу*– көпшілікпен келу, *типаж болу*– өзімшіл, өркөкірек, *косякқа кіру*– ыңғайсыздыққа тап болу, *шпор жасау*– жауап парағын дайындау, *крышасы бар, танкасы бар*– қолдау көрсететін ағасы бар, *миді шіріту*– көп сөйлеу, *картонтыжарды*– бәрін аузына қаратты, *т.б.*

Қазіргі кезде жастар арасында жаргон сөздер қолдану кеңінен тараған. Сонымен қатар орыс тіліндегі, ағылшын тіліндегі сөздерді араластырып сөйлеу де "модаға" айналды. Әсіресе, ағылшын тіліндегі "OK" сөзі ең көп қолданылатын сөздердің қатарында. Бұл сөздің ағылшын тілінен аударғанда "бәрі жақсы" деген мағынаны білдіреді. Бәріміз бұл сөзді осы мағынада қолданатынымыз белгілі.

Жаргон сөздер табиғатына зер сала отырып, олардың барлығы бірдей төменгі стиль туғызатын сөздер емес, белгілі бір әлеуметтік топтар тіліндегі жасырын мағыналы сөздер екенін түсіндік.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы. Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998.
2. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптасуы (кодификациясы). – Астана. Елорда, 2001.
3. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы. Мектеп, 1984.

ӘОЖ 159.923

КӨШБАСШЫ ТҰЛҒАСЫНА ТӘН САПАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕР

А.С. Меңдіғалиева

Көшбасшылық – бұл өз әрекеттерін біріктіру арқылы жеке адамдарға және топтарға әсер ету мүмкіндігі; оларды мақсатқа жету үшін әрекет етуге ынталандыру. Көшбасшылық – адамдардың өз көзқарастарымен бөлісуіне қарағанда, адамдарға көбірек ие болу өнері. Көшбасшы топқа ұзақ мерзімді стратегиялық мақсаттар қойып, оған қол жеткізу үшін тактикалық қадамдар жасайды.

Көшбасшылық мәселесінің зерттелуі сонау антикалық философиядан бастау алып, орта ғасырдағы философтардың діни білімдерінде жалғасын табады. Олар зерттеулерінде нағыз белсенділікке тек құдай ғана ие екендігін, ал адам өз бастамасымен әрекет ете алмайтындығын келтіреді. Қайта жаңғыру дәуірінде Гегель тұлғаның көшбасшылық жағдайын бостандық көзі ретінде қарастырып, адамға алға қойған мақсатына жетуге әрекет етуге мүмкіндік береді деп санады. Сол заманның ойшылдары Гельвеций мен Дидро көшбасшылықты адамның өзіне деген сүйіспеншілігін және жеке қызығушылығын арттырудағы тұлға белсенділігінің түрткісі ретінде қарастырған.

Көшбасшы – кез келген топтағы ықпалы бар, беделді тұлға. Көшбасшы жауапкершілікті өзіне алатын, қиын кезде тығырықтан шығу жолын таба білетін, өз пікірі, ұстанымы бар беделді адам. Осындай беделді тұлғаның жеке ерекшеліктеріне, яғни қандай қасиеттерге ие екендігіне тоқталмақпыз. Әрине, алдымен көшбасшыға

білімді, адал, сенімді, адамгершілігі мол қасиеттер тән. Көшбасшы болу үшін жауапкершілігі мол, білімді, мақсатқа ұмтылатын, жұмысқа қабілетті, қолынан іс келетін, ынтымақтастықта әрекет ететін тұлға болуы керек.

Көшбасшы тұлғасының қасиеттері түркі ғалымдарының еңбектерінде қарастырылған. Кейбір ғалымдардың көшбасшыға тән қасиеттерді сипаттаған зерттеулеріне тоқталайық. Өз заманында ғылымның сан алуан салаларын меңгерген ғұлама ақын Жүсіп Баласағұн еңбегінде көшбасшыны парасатты адам тұрғысынан қарастырып, оның бойында мынадай сапалар қамтылуы керек деп есептейді: **әділдік, ақыл, білім, зеректік, бақыт, қанағат** [1].

Қожа Ахмет Яссауи көшбасшыны кемел адам ретінде бағалап, оның бойындағы тұлғалық сапаларды былайша жіктейді: **туралық, адалдық, еңбекқор, қиындыққа төзе білу, ақиқатты іздеу, білім-ілімге құмар болу, имандылық** [2].

Ахмед Иүгінеки дидактикалық өлеңдер жинағында көшбасшыға тән негізгі тұлғалық қасиеттерге тоқталады: **білімділік, кішіпейілділік, сабырлылық, адалдық, жомарттық, қарапайымдылық** [3].

Түркі ойшылдарының көшбасшыға тән ойларында алдымен гуманды адам болуына аса мән беріледі. Олардың барлығы көшбасшының ізгілігіне, жақсылық жасау мен игі істерге құштарлығына, әділдігі мен шыншылдығына, қайсарлығы мен батылдығына, жамандық пен жауыздықтан аулақ болуына баса назар аударады. Сондай-ақ осы мәселеге қатысты ой-пікірлері ұштасады, мәселен **әділдік, ақылдылық, білімділік, зеректік, кішіпейілділік, қанағатшылдық** тәрізді көшбасшылық қасиеттер аталған ғұламалардың барлығының да сипаттамаларында көрініс тапқан. А. Яссауи бұл ортақ қасиеттерден бөлек **еңбекқорлық, имандылық, төзімділікке** мән берсе, А.Иүгінеки **жомарттық, сабырлылық, қарапайымдылықты** қосып, бір-бірін толықтары түседі.

Ғалымдардың көшбасшы тұлғасын сипаттаған қасиеттері бүгінде мәнін жоймады. Алғашқыда берілген сапа-қасиеттердің негізі сақталды деуге болады. Көшбасшылық қасиеттерді анықтауды зерттеу жылдар бойына ұласты. Шетелдік ғалымдар да көшбасшылық мәселесіне аса мән беріп, зерттемелер жүргізіп, өз тәжірибелерінде көшбасшыға тән бірқатар қасиеттерді айқындады.

Көшбасшылықты зерттеуші ғалымдардың бірі Р. Стогдилл 1970 жылдары көшбасшылыққа тән мынадай қасиеттерді анықтап көрсетті:

- **жауапкершілікке аса қажеттілік;**
- **міндеттерді аяқтауды бағдарлау;**
- **мақсаттарға қол жеткізудегі күш пен табандылық;**
- **мәселелерді шешудегі батылдық пен өзіндік ерекшелік;**
- **өзіне сенімділік;**
- **өзін-өзі тану;**
- **өз шешімдері мен әрекеттері салдарын қабылдауға дайындық;**
- **ішкі жеке мәселелерді адсорбциялау қабілеті;**
- **көңілге кірбің түсіру мен сәтсіздікке төтеп беруге дайындық;**
- **басқа адамдардың мінез-құлқына әсер ету қабілеті;**
- **алға қойылған мақсатқа сәйкес әлеуметтік жүйелерді құру қабілеті** [4].

Сондай-ақ Р. Болденнің жетекшілігімен жүргізілген көшбасшылық зерттеулерінде көшбасшыға тән қасиеттер анықталды:

- **әділдік және батылдық;**
- **өзін-өзі тану және кішіпейілділік;**
- **көру айқындығы;**
- **бейімделу және икемділік;**
- **қуаттылық пен табандылық;**
- **шешімдердегі келісімділік пен әділдік;**
- **шабыттандыру, ынталандыру және тыңдау қабілеті;**
- **құрмет пен сенім;**
- **білім және тәжірибе;**

- *нақты нәтижелерге қол жеткізу* [5].

Еуропалық менеджмент және технология мектебінің президенті Д.Ф. Абель ХХІ ғасырдағы табысты көшбасшылықтың келесі сипаттамаларын атап көрсетеді:

- *кәсібилік;*
- *кәсіпкерлік қасиеттер;*
- *болашақтағы халықаралық жоспарлар;*
- *жауапкершілік сезімі;*
- *мәдени база* [6].

Е.Б. Абашкина бірқатар еңбектердегі ғалымдардың көшбасшылық сипатына жан-жақты талдау жасай отырып, былайша жинақтайды:

- *ізбасарлары тарапынан қолдау табуы;*
- *өзіне сенімділігі;*
- *күтілген нәтижеге жетуге сенімділігін көрсете алуы және ол туралы айналасындағыларға түсінікті әрі жүйелі түсіндіре алуы;*
- *өз адамдарына дем беріп, рухтандыру үшін жеткілікті оптимизмі мен сенім қорының болуы;*
- *жігерлілік пен мінезінің жұмсақтығы;*
- *көңіл күйдің орнықтылығы* [7].

Зерттеуші-ғалымдар да әсіресе *жауапкершілік, сенімділік, әділдік, табандылық*, т.б. секілді қасиеттерді атап көрсетеді. Ғалымдардың осы тектес нақтылаған қасиеттер сипаттамалары қазіргі таңдағы көшбасшыны да бейнелейді. Әр түрлі кезеңдегі топшыланған зерттеулерден бастау алған көшбасшы қасиеттері дәлелді сапаларымен сипатталады.

Топқа мүше болып табылатын, оған қатысты өзекті мәселелер бойынша жауапты шешімдер қабылдау құқығын, яғни бірлескен қызметті ұйымдастыруға және топтағы қарым-қатынастарды реттеуде орталық рөл атқаратын ең беделді тұлғаны таниды. Ұйымдағы әрбір әрекет басшылар мен орындаушылар қолданатын биліктің көрінісіне байланысты. Билік мынадай билік арналары арқылы көрсетіледі: *мәжбүрлеу күші, ықпал ету, құзіреттілік, ақпарат, ресми мінез-құлық, бедел, марапаттау мүмкіндігі*. Жеке тұлға биліктің мәжбүрлі нысандарын қолданбай топ мүшелерінің мінез-құлқына әсер етсе, бұл – көшбасшылықтың көрінісі. Ұйым басқару қызметтеріне қолайлы тұлғаларды таңдау мен тағайындауына байланысты көшбасшылыққа үлкен мән береді. Көшбасшы басқа адамдардың басшылығының тиімділігіне әсер ететін көптеген белгілермен анықталады, солардың ішінен бірнеше маңыздыларын атауға болады. Бұл – өршілдік, жетістік және табандылық, өз-өзіне сенімділік, психологиялық ашықтық, реализм, біліммен сусындау және өзге де қасиеттер – бұл қасиеттерсіз оның тиімділігін сақтап қалу өте қиын. Ең алдымен, жақсы көшбасшы үлгілік сипатта болуы қажет. Сонымен қатар артынан ерген адамдардың сеніміне лайық болуы маңызды. Көшбасшы өзінің адал өмірінде сенімді және танымал болуы шарт. Жақсы көшбасшы басқа адамдарға жауапкершілік алу құқығын алады. Ол жеке тұлғалардың көзқарасында өте жақсы тұлға ретінде саналады.

Көшбасшының қалыптасқан жеке ерекшеліктеріне тоқталсақ: **1. Теңгерімділік.** Көшбасшы еш артықшылықсыз сапа үйлесімділік қасиеттеріне ие болуы керек. Шамадан тыс агрессивтілік пен қажетсіздіктер көшбасшы тобына (командасына) зиян келтіруі ықтимал. Кез келген қасиет теңдестірілген болуы керек және тым айқын болмағаны да жөн. **2. Өршілдік.** Көрнекі нәрсеге қол жеткізу және өз әлеуетінің дамуын іске асыру ұмтылысы. Көшбасшы алдына биік мақсаттар қойып, соған қол жеткізуге тырысады. **3. Табандылық.** Көшбасшы шешім қабылдай біледі. Ол жағдайды тез бағалайды және ұйымға не топқа пайда әкелетін шешімді қабылдай алады. Жетістікке жетелейтін мүмкіндіктерді жіберіп алмауға тырысады. **4. Ынталылық.** Көшбасшы қарқынды энергиясымен сипатталады, ол мобильді және үнемі мақсатқа қарай жылжып, табысқа жетелейтін тиімді және стандартты емес шешімдерді табады. Көшбасшы шабыттандырудың көзі болуы қажет, сондай-ақ

адамдарды әрекетке талпындыра білуі тиіс. **5. Төзімділік.** Көшбасшы тұрақты «қозғалыста» жүреді, мәселенің байыбына барып, шешімдерін табады. Көшбасшылар үнемі жауап іздеп жүреді және алғанша бас тартпайды. Олар тиімділікке тұрақты тексеруде болатын ақпараттарды іздестіру және жоспарларының жүзеге асырылуын қатаң түрде жүргізеді. **6. Өзіне сенімділік.** Көшбасшы маңызды шешімді қабылдар кезде өзінің ішкі даусына құлақ түріп, нық сеніммен қадам басуы тиіс. Ол өзінің пікірін білдіріп, шешімге әрекет ете білуі керек. Сонымен қатар эмоционалды тұрақтылыққа ие болуы қажет. **7. Психологиялық ашықтық.** Ұйымның тиімділігін айтарлықтай жақсартатын басқа адамдардың пікірлері мен идеяларын ескеруге дайын. Әр түрлі ашық пікірлер арқылы көшбасшы шешімін қабылдауда көптеген мәліметтер жинақтайды. Ол өз идеяларын өзге тұлғалармен талқылайды, бұл негізгі шешімдерді қабылдауға мүмкіндік береді. Ал керісінше, шамадан тыс жабық, құпиялылықты білдіретін қорқыныш ұйымды тиімді түрде дамыта алмайды. **8. Реализм.** Реализм – оптимизм мен пессимизмнің арасындағы нәрсе. Оптимисттер көп жағдайда өз мүмкіндіктерін асыра бағалайды, пессимисттер, керісінше пайда болатын мүмкіндіктерді жіберіп алады, ал реалисттер жағдайды объективті бағалайды және тиімділікке әкелетін шешімдерді бағалайды. Реалист сүзгіден өткізілмеген ақпаратты алып, оны салмақтап, өлшеп, бағалайды және келесі қадамды анықтауды тексереді. **9. Білімге деген сүйіспеншілік.** Жаңа білім алу мен жаңа білімге деген ұмтылыс көшбасшы үшін өте маңызды, бұл жаңа технологияларды басқару мен процестерді өндіріске енгізуге көмектеседі. Білімге құштарлығы бар адамдар ұйымды не топты басқаруда өте тиімді. **10. Әділдік және бейтараптық.** Адам белгілі бір нанымға не адамға бағынатын болса, онда ол адамды көшбасшы деп санауға болмайды, көшбасшы әділ және бейтарап болу керек. Сонда ғана адамдардың сенімі мен құрметіне ие болады. **11. Сабырлылық.** Жетекші салқынқанды келеді, сабырлылықты жақсы сақтап тұрады. Кез келген мәселеге салмақтылықпен қарайды. Ол өзінің салқындылығын сақтай отырып, алабұртқан эмоциялық белгілерді уақытша құбылыстар деп қабылдайды. **12. Үздікке ұмтылу.** Жақсы көшбасшы жоғары стандарттарды ұстап қана қоймай, сонымен қатар барлық салаларда жоғары жетістіктерге жету үшін жұмыстанып жүреді. Шынайы идеяларды, көзқарастарды жүзеге асырады. Көшбасшы бір орында тоқтап қалмайды, үнемі өзін дамытады, айналадағы шындықты саналы түрде қабылдап, оған тиімдірек әсер ететін тәсілдерді табады. **13. Шығармашылық.** Көшбасшы өз ойларына, жоспарларына және әрекеттеріне уақытылы және тиісті өзгерістер енгізеді. Ол тиімділікті арттыру мақсатында өзгерістерге ұшыратып, өзіне қарсы тұрған мәселелерді шешудің жаңа жолдарын іздейді. Көшбасшының шешімдері көбінесе дәстүрлі емес және жоғары тиімділік пен жаңашылдықпен ерекшеленеді.

Сонымен көшбасшылық құбылысы бүкіл халықты, тіпті оның үлкен бөлігін қанағаттандыра алатын зерделенген көшбасшылық қасиеттерімен ерекшеленеді.

Көшбасшылық – бұл адамның көзқарасын кеңірек дәрежеге дейін көтеру, адам қызметінің әсерін жоғары стандарттар деңгейіне жеткізу, сондай-ақ оны шектейтін әдеттегі шектеулерден тыс тұлғаны қалыптастыру қабілеті. Сонымен қатар басшының уақытты жоғалтпайтындығын және оның жаңаша ұстанымына бейімделу процесінде ең тиімді шешімді қамтамасыз ететін маңызды мәселелерді анықтауға септігін тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Баласағұн Ж. Құтты білік. – Алматы, 1986. – 616 б.
2. Яссауи Қ.А. Диуани хикмет. – Алматы, 1993. – 260 б.
3. Иүгінеки А. Ақиқат сыйы. – Алматы. Ғылым, 1975. – 65 б.
4. Stogdill R.M. Handbook of Leadership: A Survey of Theory and Research. – New York: The Free Press, 1974. – 362 p.
5. Bolden R. What is Leadership? - Exeter: Centre for Leadership Studies, 2004. – p 29.

6. Абель Д.Ф. Изменения, преобразования и лидерство: возможности для России // Российский журнал менеджмента. – 2004. №3. – с.129-132.
7. Абашкина Е.Б. О теориях лидерства в современной политической психологии США // Экономика, политика, идеология. – 1995. №1. – с. 75-81.
8. Трейси Б., Шеелен Ф.М. Личность лидера. Перевод с англ. Е.Г.Гендель. – Минск. Попурри, 2008. – с. 288.

ӘОЖ 81'374

В.В. РАДЛОВТЫҢ «ОПЫТ СЛОВАРЯ ТЮРКСКИХ НАРЕЧИЙ» СӨЗДІГІНІҢ ТҮРКІ ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫНДАҒЫ ОРНЫ

А.С. Құраубай

Лексикология тілдегі сөздік құрамды зерттейтін болса, сол сөздік құрамның шағын ғылыми сипаттамасын жұртшылыққа ұсынатын – лексикография [1, 3 б.].

Түсіндірме сөздіктер адамзат тарихының әрқилы кезеңдерінде, әртүрлі мақсат-мүдделерге сай, алуан түрлі жүйе мен құрылымда жасалып келеді. Мәдениет үлгілері ертерек хатқа түсіп, жазба дәстүрі үздіксіз дамып келе жатқан елдерде бұл сала – халықтық білім мен біліктің шежіресі іспеттес [1, 5 б.].

Сөздік түзу – адамзат қауымында жазу-сызу пайда болған кезден бері жалғасып келе жатқан көне дәстүрлердің бірі. Сонау байырғы, бұрынғы замандарда белгілі бір жүйе бойынша топталып, нақты ұғымдарды білдіретін нышандардан, белгілерден, сөздерден жасалған шағын тізімдер мен сөздікшелерден бастау алған сөздік түзу ісі – шын мәнінде адамзаттың даму жолын айғақтайтын куәлік жасау, рухани мәдениеттің жазба шежіресін жасау болып табылады. Тарихта болып өткен алуан түрлі өркениет үлгілерінің өзіндік ерекшеліктері олардан қалған сөздерден, сөздіктерден байқалады [1, 5 б.].

Өзінің саналы ғұмырында В.В. Радлов зерттеу жұмысы үдерісінде өзі меңгерген тілдер мен жазба материалдары негізінде көптеген сөздіктер құрастырды. Оның ішіне «Құтадғу білігі», «Орхон мәтіні сөздігі», «Көне ұйғыр тілінің сөздігі», «Осман-түрік тілінің сөздігі», «Манчжур сөздігі» және т.б. сияқты өзіндік мәні бар көлемді сөздіктер кіреді. Бірақ бұл сөздіктердің «Опыт словаря тюркских наречий» еңбегіне енген біраз бөлігінен басқасының көбі жарияланбаған күйі қалды. «Опыт словаря тюркских наречий» – көрнекті ғалым, орыс түркітану мектебінің негізін қалаушы академик В.В. Радловтың (1837-1918) жартығасырлық ізденісі мен еңбегінің нәтижесі. В.В. Радловтың еңбегі лексикалық материалдарының көптігімен, сондай-ақ сөздікте қатаң ғылымилық жүйенің сақталуымен түркі лексикографиясының ең биік жетістігі саналады. В.В. Радловтың сөздігі әлі күнге дейін салыстырмалы типтегі жалғыз түркі тілді еңбек болып есептеледі. Тіпті, кейбір түркі тілдері мен диалектілеріндегі сөздерді қазіргі кезде тек осы сөздіктен ғана табуға болады.

Тілдің даму барысында сөздердің бір тобы ескіріп, екінші бір тобы жаңадан пайда болып жатады. Соның нәтижесінде бір тілдің тарихындағы түрлі дәуір, кезеңдер аралығында тілдік өзгешеліктердің орын алары сөзсіз [1, 6 б.].

1. Сөзтізбе.

Аталмыш термин лексикографияның теориясында сөздік метатілінің ең негізгі элементтерінің бірінен саналады. Лексикография терминдері бойынша С. С. Никитина құрастырған тезаурустың негізінде [Никитина 1987, 105 с.] сөзтізбеге «сөздіктің сол бөлігінде орналасқан, атқаратын қызметі сипаттама жасалатын лексикалық материалды әліпбилік тәртіппен реттелген түрде беру болып табылатын вокабулалардың тізбесі» түрінде анықтама беруге болады. Алайда сөзтізбенің тек қана әліпбилік емес, кері

әліпбилік, тақырыптық, т.б. ретте берілетін түрлерінің болатындығын ескерген жөн [1, 43 б.].

Лексикорграфиялық терминологияны зерттеген А.Е. Карпович сөзтізбеге «сөздікте қарастырылатын күллі вокабулалардың тізбесі» – деген анықтама береді [2, 206 б.].

Терминге үйренім лексикографиясы (учебная лексикография) тұрғысынан берілетін анықтама мынадай: «Сөзтізбе деп, біріншіден, лексикографиялық түсіндірме жасалатын тілдік бірліктердің (сөздердің, фразеологизмдердің, морфемалардың т.б.) әліпби бойынша жүйеленген тізбесін, екіншіден, сөздіктегі барлық атау сөздердің жиынтығын айтамыз (Морковкин 1990, 41)» [1, 44 б.].

Сонымен, сөзтізбенің екі мағынада: а) сөздіктегі вокабулалардың әліпби бойынша жүйеленген тізбесі; ә) сөздіктегі сөздік тұлғалардың жиынтығы қолданылатынын байқауға болады [1, 44 б.].

В.В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» сөздігінің сөзтізбесінде сөздер алдымен дауысты дыбыстар, содан кейін дауыссыз дыбыстар бойынша жүйеленген.

В.В. Радлов өзі зерттеген түркі тілдеріндегі сөздердегі дыбыстарды айқын әрі нақты беру үшін сөздікте мынандай әріптерді қолданған:

Дауыстылар: А а, ӧ, Ä ä, Е е, Э э, О о, Ӗ ө, Ө ө, Ӗ ө, Ы ы, ы, І і, І і, У у, Ы ы, Ӧ ӧ, Ӧ ӧ.

Дауыссыздар: Кк, К к, Х х, Б б, Г г, Һ һ, Јј, Р р, Л л, Ll, Т т, Д д, Ч ч, Ц ц, Ц ц, С с, З з, Ш ш, Ж ж, П п, Б б, В в, Ww, М м.

Барлығы «Опыт словаря тюркских наречий» сөздігінде 17 дауысты, 34 дауыссыз дыбыс бар.

В.В. Радлов «Опыт словаря тюркских наречий» сөздігінде дыбыстардың таңбалануымен қоса, әр тілдің ерекшелігіне орай олардың қалай дыбысталып айтылатынына да тоқталған. Мысалы, қазақ тіліне қатысты, е дыбысы сөз басында көбіне іә түрінде дыбысталады дейді. А дыбысы орыс тіліндегі как, камень сөздеріндегі а сияқты дыбысталады. Ұзақ ā дыбысы орыс тіліндегі сөздерде кездеспейді, ол неміс тіліндегі Abend сөзіндегі а дыбысына сәйкес дыбысталады. Алтайлықтар ā-ны аа деген сияқты созып айтады. Қырғыздар (қазақтар) мен орталық Азияның көпшілік тұрғындары алғашқы буында а дыбысын а мен о-ның арасындағы дыбыс сияқты айтады. ӧ - а мен о-ның арасында жатқан дыбыс, бұған ағылшын тіліндегі all сөзінің дыбысталуы келеді. Созылыңқы ū-ға сәйкес келетін орыс тілінде дыбыс жоқ, ол неміс тіліндегі Tuch, Buch сөздеріндегі ұзақ дыбысталатын u дыбысы сияқты; ū еріннің әлсіз артикуляциясы кезінде тез айтылады.

Дауыссыздарға келер болсақ, л дыбысы а, о, у дауыстыларының алдында орыс тіліндегі дыбысталуына толықтай сәйкес келмейді; бұл дыбысты айтқанда тілдің артқы бөлігі төменге қарай соншалық белсенді түспеуі қажет, сондықтан түркілік л орысша л мен немісше l дыбыстарының ортасындағы дыбыс. Неміс тілдеріндегі Land, Leder сөздеріндегі l дыбысы осы сөздіктегі l дыбысына тура келеді. J дыбысы неміс тіліндегі Jahr сөзіндегі j дыбысындай айтылады, сондықтан ja орыс тіліндегі я дыбысына, ju ю дыбысына тура келеді. h дыбысы неміс тіліндегі Haben, hoch сөздеріндегі h дыбысына дәл келеді. Ц қатаң ч дыбысына сәйкес келетін ұяң дауыссыз, яғни = д+ж.

W дыбысы ағылшын тіліндегі world, will сөздеріндегі w дыбысындағыдай дыбысталады, орыс тіліндегі ерін арқылы дыбысталатын үнді спираント в-ға сәйкес келеді.

ң мұрын арқылы айтылатын н, бұл ағылшын тіліндегі sing сөзіндегі ng дыбысына тура келеді.

2. Сөздік бірімдері (вокабула, сөздік тұлға, негізгі сөздік тұлға, лемма).

Вокабула терминінің тезаурус бойынша анықтамасы: сөзтізбе құрамында негізгі сөздік тұлғада берілетін, анықтама нысаны болып табылатын сөздік бірімі [1, 45 б.]. Алайда қазақ тіл білімінде вокабуланы атау сөз, сөздік тұлға, реестр сөз ретінде қабылдаушылық та болды.

Қазіргі қазақ лексикографиясында осындай мағынада қолданушылық басым: «вокабула –лексикология мен лексикографияның зерттейтін объектісі ретінде қаралатын жеке сөз; сөздік мақаланың басқы сөзі» (Тіл білімі сөздігі, 1998, 66) [1, 45 б.].

Сөздік мақалада сипатталатын сөздік бірліктің тұлғасы, тілдік жүйедегі орны мен қызметі нұсқалатын бөлік лемма деп аталады. Леммаға сөздік тұлға, оның грамматикалық, стильдік, этимологиялық сипаттамасы кіреді [1, 48 б.].

Мысалы, В.В. Радловтың сөздігінде сөздік бірімдері:

Костабан:

1) Двойные полозья у саней – ein doppelter Schlittenlauf.

2) Заплата на полозьях у саней – ein Flick auf dem Schlittschuhlaufe [3, 627 б.].

Кырсау [Kir.]

Ленивый – faul; кырсау кісі ленивый человек – ein fauler, träger Mensch [3, 759 б.].

Осындағы **костабан**, **кырсау** сөздері сөздік вокабуласы болады.

Ал, 1) *Двойные полозья у саней – ein doppelter Schlittenlauf.*

2) *Заплата на полозьях у саней – ein Flick auf dem Schlittschuhlaufe.*

Ленивый – faul; кырсау кісі ленивый человек – ein fauler, träger Mensch – бұлардың барлығы сөздік лемма болып табылады.

3. Сөздік мақала

Сөздік мақаланың тезаурус бойынша анықтамасы: нысаны тілдік бірліктің сипаттамасы болып табылатын сөздік бірімінен, семантикалық түсіндірмеден, лексика-стистикалық белгісөздерден, дәйектеме материалдан, сілтеме, түсініктеме, анықтамалардан құралған шартты түрде дербес бөлік [1, 48 б.].

А.Е. Карповичтің пікірі бойынша түсіндірме сөздіктің сөздік мақаласы – сөздікте сөздік тұлғамен басталып, сол сөздік тұлға мен туынды құрамды вокабулаларға жан-жақты тілдік сипаттама жасалуын қамтамасыз ететін шартты түрде дербес бөлік [2, 207 б.]. Осы терминге қатысты Карповичтің пікірін Мырзаберген Малбақов та өзінің қолдайтынын айтқан.

«Опыт словаря тюркских наречий» сөздігінен мынандай сөздік мақалаға мысал келтіруге болады:

Кылыксыз [Kir. Kas., Osm, von кылык+сыз]

1) (Kir.) *невежливый – unhöflich.*

2) (Kas.) *безпокойный, неровный – unruhig, nicht gleichmässig.*

3) (Osm.) *неприятный наружности, неуклюжий – von hässlichem Aeussern, ungraziös, tolpatschig; кылыксыз адам неловкий человек – ein ungeschickter Mensch.*

Осының барлығы сөздік мақала. Бұнда сөздік вокабула, сөздік тұлға, сөздік лемма, семантикалық белгісөз, шартты белгілері барлығы көрсетілген.

4. Шартты белгілер (белгісөз, стильдік белгі, таңба, сілтеме).

Белгісөздің лексикографиялық тезаурус бойынша анықтамасы: сөздік мақаланың ішінде қысқартылған жазба түрінде берілетін, негізгі қызметі сөздік бірімнің семантикасын ашу болып табылатын сөздіктегі ақпарды жазу формасы, лексикографиялық тәсіл. Сөздік бірімнің мағынадан басқа барлық сипаттамасы белгі арқылы беріледі. Негізгі түрлері: грамматикалық белгісөз, стилистикалық белгісөз, арнаулы белгісөз, нормативтік белгісөз [1, 63 б.].

Лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте белгісөздердің атқаратын қызметі туралы: «Белгісөздер сөздердің стилистикалық деңгейін нақтылай түседі (қарап., ауызекі., поэт., кітаб.), сөздің экспрессивтік бояуын (вулг., күлк.), қолданылу жиілігін (сирек), функционалдық-кәсіби қолданым аясын нұсқайды, сөздің семантикалық сипатын (ауыс.), қазіргі тілге қатысын (көне, жаңа) т.б. жақтарын көрсетеді» [Лингвистический энциклопедический словарь 1990, 463] – деген сипаттама беріледі [1, 63 б.].

Белгісөздерді жалпы төрт топқа топтауға болады. Олар:

Семантикалық белгісөз – сөздіктегі бірліктің семантикалық ерекшеліктерін белгілейді. Ауыспалы мағына (ауысп.), бірліктің кірме екендігін көрсететін белгі (ир., ор., ар., ағ., т.б.), сондай-ақ адам туралы, мал туралы тәрізді түсініктемелер осы топқа кіреді.

Грамматикалық белгісөз – сөздіктегі бірліктің грамматикалық ерекшеліктерін белгілейді: зат есім (зат.), етістік (ет.).

Терминологиялық белгісөз – сөздіктегі бірліктің ғылыми, кәсіби салаға жататындығынан хабар береді. Ғылым салаларын белгілейтін қысқартпалар, сондай-ақ, кәсіби (кәсіб.), арнаулы (арн.) тәрізді белгілер осы топқа кіреді.

Бағамдық (стильдік) белгісөз – сөздіктегі бірліктің бағалауды білдіретіндігінен хабар береді. Бұрынғы экспрессивті-эмоционалдық белгілер тобы, қолданыс кезеңі мен аумағын (диал., жерг., көне, жана), әдеби/бейәдеби (тұрп., сөйл.), қолданыс аясын (фольк., кітаб.), қолданыс жиілігін білдіретін белгісөздердің бәрі де осы топқа кіреді [1, 67-68 б.].

Сөздіктегі бірліктердің бірқатарының мағынасын ашуда анықтаманың орнына сілтеме жасау тәсілі қолданылады. Сілтеменің тезаурус бойынша анықтамасы: сөздіктегі бірліктер арасындағы байланыстарды ашып көрсету мақсатымен қысқарған жазба түрінде түзілетін ақпар жазу формасы.

Сілтемелер қазақ лексикографиясында көбінесе «қара», «салыстыр» тәрізді тұлғада, кейде тұтас сөйлем түрінде, кейбір жағдайларда бағытты көрсететін символ түрінде ұшырасады [1, 69 б.].

«Опыт словаря тюркских наречий» сөздігінде мынандай семантикалық белгісөздерді кездестіруге болады. Мысалы:

Капыл [Kir., = arab.]

Небрежный, ошибочный [3, 412 б.]. Осы мысалдан капыл сөзінің араб тілінен шыққандығын және бұл сөздің түркі тілдерінің ішінде қазақ тіліне тән екендігін Kir., = arab. деген семантикалық белгісөздер арқылы көрсеткен.

Сөздікте сонымен бірге грамматикалық белгісөздер де кездеседі, В. В. Радлов көбінесе етістіктен болған сөздерді v таңбасымен берген.

Кадакта (v) [Kir., von кадак+ла]

Весить фунтами; Кадактап алдым – фунттап алдым. [3, 309-бет]

Сонымен қоса, сөздің түбірі мен қосымшасын ажыратып кеткен. Сөздің түбірін көрсету үшін немісше von (орыс тілінде из дегенді білдіреді) сөзін қолданған.

Конустас [Kir., von конуш + таш]

1) ночующий вместе съ другимъ на одномъ месте – der Lagergefährte, wer mit einem Anderen zusammen übernachtet.

2) одноаулець – die Bewohnerein und desselbenAules[3, 542 б.].

5. Дәйектеме материал.

Дәйектеме материал лексикографиялық тезауруста: негізгі қызметі сөздік тұлғаның мазмұнын ашу болып табылатын сөздік мақаланың ішінде орналасқан дәйексөздерден, айтылым үлгілерінен, фразалардан, сөздік мақаланың жанындағы сызбалардан, суреттерден тұратын көрнекі мысалдар түрінде беріледі.

Ал О.С. Ахманованың сөздігінде: сипатталатын сөздің семантикалық құрылымы мен синтаксистік байланыстарын көрнекі түрде ұғындыру мақсатымен сөздікте келтірілетін сөз тіркестері [4, 171 б.].

А.Е. Карпович дәйектеме материалды түсіндірменің құрамында қарастырады. Ғалым вокабуланың түсіндірмесі ұғымының құрамына кіретін дәйектеме материалға авторлық қолданыстарды, дәйексөздерді, сөз мағынасын айқындаушы парафраздарды, суреттерді енгізеді [2, 208-209 б.].

Көп томдық түсіндірме сөздіктегі дәйектеме материалдар құрамында көркем әдебиет үлгілерінен алынған мысалдар мен авторлық қолданыстар болды [1, 69 б.].

Лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте тілдік мысалдардың атқаратын қызметі:

а) сөздің не мағынаның тілде бар екендігін дәлелдейді, ә) контекстегі мағынаны ашады, б) сөздің тілден айтылымға көшуін көрсетеді, в) сөзде жаңа реңк пайда болғанын хабарлайды, г) зат туралы тілден тысқары сипаттағы деректерді ұсына отырып, тілдің танымдық құнын арттырады.

Тұлғасы жағынан мысалдар синтаксистік құрылымдардың модельдері түрінде, нақты сөз тіркестері не автордың өзі құрастырған сөз тіркестері, ауызекі сөйлеу тілінен алынған сөз тіркестері немесе белгілі бір арна көзінен алынған дәйектемелік түрінде болады [1, 70 б.].

В.В. Радловтың сөздігінен мынандай дәйектеме материалдарға мысал келтіруге болады.

Кытык [Kas. Kir.]

Щекотливость; кытыһың бармы? Щекотливый ли ты? [3, 787 б.]. Бұнда **кытыһың бармы?** сөз тіркесі кытық сөзінің тілдегі мағынасын айқындап, оның беретін мазмұнын дәл беру үшін ауызекі тілдегі айтылым үлгісі ретінде қолданылған.

Аіна [Kir.]

Ласкательное слово; менің аінам! Душа моя! [5, 17 б.]

Азұсұз [Kir., von азұ+сыз]

1) безъ клыковъ

2) слабый, невліятельный; азұсұзһа тар заман трудное время для слабыхъ [5, 573 б.].

Осында **менің аінам! азұсұзһа тар заман** мысалдары сөздің контекстегі мағыналарын ашып тұр, яғни бұл тіркестер осы сөздердің тура мағынасында емес, ауыспалы мағынада қандай кезде, қандай жағдайда қолданылуын көрсетеді. **Азұсұзһа тар заман** Шортанбай Қанайұлының «Зар заман» өлеңінен авторлық қолданыс түрінде мысал ретінде алған.

Сөздік – түрік-орыс-неміс тілдеріндегі үштілді еңбек, онда шамамен жетпіс шақты түркі тілдері мен диалектілерінің материалдары жинақталған. Ғалым өзінің «Опыт словаря тюркских наречий» сөздігінде барлық түркі тілдерінің фонетикалық жүйесін толық, мейлінше терең талдап берген. Бірақ сөздікте қазіргі түркі тілдеріне ортақ лексика мен оның мағыналары толық анықталып, түгел қамтылды деп айтуға болмайды. В. В. Радлов түркі тілдерінің классификациясын жасағанда фонетикалық принципті негізге алған.

В.В. Радловтың түркі тілдерінің материалдарын жинап, жазып қалдырған кезеңдері түркі тілдерінің ең бір гүлденген дәуірлері болатын. Осы жағынан қарғанда, академиктің жинап-теріп, жазып, бастырып қалдырған еңбектері көненің көзі іспеттес бай рухани, мәдени, ұлттық қазына деп айтуға болады.

Сөздің құдіреті, қасиеті, қадірі болатыны белгілі, адам оның құдіретіне табынып, қасиетін қастерлеп, қадіріне жеткені ләзім. Адамзаттың сана-сезімі мен ақыл-ойының, дүниені тануының, дүниеге көзқарасының және дүниені (өмірді) сүрудің негізі де, нәтижесі де – сөз. Сөз – табиғатты, қоғамды, адамды танудың кепілі және тетігі. Сөздің асыл қасиетін ешқандай асыл таспен, ешбір бағалы затпен салыстыруға, теңестіруге болмайды [6, 319 б.].

В.В. Радловтың сөздігінде кездесетін әрбір сөз – түркі тілді халықтардың әрқайсысы үшін ұлттық қазына. Өйткені ол сөздер әрбір түркі тілді халықтардың, ұлттардың, ұлыстардың бай мұрасы, тілдік байлығы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Малбақов М. Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері. – Алматы. «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2002. – 368 бет.
2. Карпович А.Е. О лексикографической терминологии // Современная русская лексикография. Д., Наука, 1977.

3. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Том II. – Санкт-Петербург, Типография Императорской Академии Наук, 1899. – 1814.
4. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – Москва. 1966.
5. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Том I. – Санкт-Петербург. Типография Императорской Академии Наук, 1893. – 1914.
6. Шарапатұлы Ш. Түркі лексикасының семантикалық деривациясы (түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдерінің материалдары бойынша). Монография. – Алматы. Кантана-пресс, 2011. – 552 бет.

ӘОЖ 81.366(574)

БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АЛҒАШҚЫ ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗІ ТІЛІНІҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ («ҚАЗАҚСТАН», «ҰРАН», «ДҰРЫСТЫҚ ЖОЛЫ» ГАЗЕТТЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

Ұ.Ж. Молдағалиева

«Газет – жұртқа қызмет ететін нәрсе, олай болатын мәнісі жұрттың білімді, пікірлі, көргені көп көсемдері, оқығаны көп адамдары газет арқылы халықтың алдына түсіп, жол көрсетіп, жөн сілтеп, басшылық айтып тұрады», – деп ұлт көсемі А. Байтұрсынов айтқандай, газет – халықтың рухани, мәдени өмірінің айнымас бөлшегі. Газеттің жалпы адамзат тарихындағы, жекелеген халықтар мәдениеті мен тарихындағы алатын орны айрықша маңызды. Сондықтан болар қазақ тілші-ғалымдары газет тілі мәселесін назардан тыс қалдырған емес. Зерттеуші ғалымдар баспасөз тілін әр қырынан түрліше зерделеді. Ұсынылып отырған зерттеу жұмысымызда Батыс Қазақстандағы алғашқы қазақ басылымдары – «Қазақстан», «Ұран», «Дұрыстық жолы» газеттері тілінің морфологиялық ерекшеліктеріне тоқталамыз.

Тілдің грамматикалық құрылысы жетіледі, өзгереді дегенде, негізінен, сөз тудырушы, сөз байланыстырушы амалдардың активтенуін түсінеміз. Осы тұрғыдан алғанда XX ғасырдағы жазба әдеби тілде қолданылған жалғау-жұрнақтардың біразы өзгеріске ұшырағанын айтуымыз керек.

Көпшілікке мәлім, тілдің грамматикалық құрылысы оның лексикасымен салыстырғанда өте баяу дамып өзгереді.

Қазақ әдеби тіліндегі публицистикалық стильге грамматикалық ерекшеліктер де тән. Публицистикалық стильдің грамматикалық ерекшеліктерін сөз қылғанда, оның морфологиялық сипаты туралы тілдік фактілердің өте аз екендігін айтқан жөн. Морфологиялық көрсеткіштер тілдің басқа салаларының элементтері сияқты стилистикалық бояуға ие бола алмайды, стилистикалық қызмет атқаруы да сирек кездеседі.

Морфологиялық категориялар әдеби тілдің функционалдық стильдеріне бейтарап сипатта келеді. Функционалдық стильдердің барлығы морфологиялық формаларды қанша қолданса да, оларды белгілі бір стильдің ғана морфологиялық ерекшелігі деп айта алмаймыз. Дегенмен де публицистикалық стильге тән бірлі-жарым морфологиялық ерекшеліктердің бар екендігін мерзімді баспасөз беттеріндегі публицистикалық шығармаларды талдағанда байқауға болады [1, 58-59 б.].

Қазіргі тіліміздегі сияқты алғашқы қазақ газеттерінде де есімдіктер белгілі заттың атын, сынын, санын білдірмей, бірақ соны білдіретін сөздердің орнына жұмсалады. Егер есімдіктердің әдеттегі дағдылы мағыналық топтарына тоқталатын болсақ, онда жіктеу, өздік, жалпылау есімдіктерінің не тұлғалануында, не стильдік қолданылуында, сондай-ақ атқаратын қызметтерінде бүгінгі тілден өзгешелігі жоқ [2, 108 б.]. *Осы*

айтқанымызды қалай етіб жасаудың жолын білетін оқуымыз бар өзіміз жасамаймыз. Бірақ бақытсыздыққа қарсы бұларға біз жақсы тәлім бере алмай йатырмыз... («Қ», 1912, №11) [3, 237-238 б.] 1890 жыл бүкіл дүние бейнетқорлары 1-зауаны мейрам еткен күні буржойларды орасан сасу, қорқ у басты («Д.ж.», 1919, №9) [4, 154 б.]. Сондай-ақ, аталмыш газет беттерінде қазіргі тіліміздегі барлық, бәрі, күллі, барша, түгел т.б. жалпылау есімдіктерімен қатар «бүтін», «милли» есімдіктері де қолданылған. Солбіз керексіз деген бұтақтың бәрі жемісті болып шығып, бұ күнде бүтін халық қарық болып жатыр, біз махрұм қалып тұрмыз («Қ», 1912, №11) [3, 239 б.].

Сілтеу есімдіктерінен газеттерде көбірек кездесетіндері –бұл (кейде бұ), осы, сол (кейде шол, шул), ол. Бұлардан өзге «Қазақстан» газетінде орта азиялық түркі әдеби тілінен тікелей ауысқан «үшбу», «қаю», «мәзкүр» тәрізді сілтеу есімдіктері де көзге түседі. Бұл формалар сол кездегі жазба әдеби тілдік норма болса керек, өйткені әртүрлі стильдегі мақалалардың барлығында дерлік ұшырасады. Мысалы: Жоғарыдағы мәзкүр милет қадымларндан олгушы медресе абас Нығметолла Ибраһимов халфе бек ғалым уа бай кісі. Үшбу екі медреседегі бес мұғалемде жүз жетбіс шәкірд оқып тұр («Қ», 1912, №11) [3, 240 б.]. Жылына төлейтін үш мәнетіңізді обшстуаның ыхтияр еткен кісісі арқылы беруге болады, иә болмаса поштамен үшбу адрисмен жіберуге болады («Қ», 1911, №2) [3, 57 б.]. Шул себеблi өтiнeмiз хәм үмид етeмiз милетiнe намна дақыда жазылып алар деб («Қ», 1912, №12) [3, 257 б.].

Мысалдардан көріп отырғанымыздай, бұлардың бәрінің де беріп тұрған мағыналары әр тілдегі – «бұл», «осы» сілтеу есімдіктерінің мағынасы. Мәселен, «үшбуды» алатын болсақ, ол ескі өзбек тілінде «бұрыннан белгілі, алдын ала сөз болған» дегенді білдіреді. Қазіргі өзбек тілінің грамматикасында «үшбудың» күрделі есімдік (үш+бу) екені айтылады. Мұның алдыңғы компоненті туралы бірқатар пікірлер бар. Ф.Г. Исхаков үш//ош//уш-ты дыбыс алмасу заңдылығына (ш~л) сүйеніп, ол//ул-дан шықпады ма екен деген жорамал айтады. А.Н. Кононов есімдіктің бұл түрін өздік есімдігіне телиді. А.П. Поцелуевский «үшбу»-дың алдыңғы компонентін жалпы түркі тілдерінде кездесетін күшейткіш префикс деп көрсетеді де, мынадай мысал береді.

2-кесте.

Жай сілтеу есімдігі	Күшейткіш префикс жалғанған түрі
Ұйғыр тілінде – бу, ол	уш– бу, ош– ол, и– ол
Түрікмен тілінде – бу	шу– бу
Өзбек тілінде – бу	уш– бу

Біздіңше, бәрінен бұрын «үшбудың» 1-компонентін бірсыпыра түркі тілдерінде бар ошы//ушы (қазақ тілінде – осы) сілтеу есімдігінен шығарған жөн сияқты. Екі сілтеу есімдігінің қатар ұстала жүріп, бірігіп кетуі – тіл тарихында кездесетін факт. Мәселен, башқұрт тіліндегі «был» есімдігінің этимологиясы туралы Н.К. Дмитриев былай деген еді: «Башкирское – был, которому соответствует киргизское и узбекское разговорное бул, по-видимому, тоже восходит к «бул», а само «бул», очевидно, распадается на бу – ул, где «бу» и означает «этот» (такая форма имеется во многих тюркских языках). Сонда «үшбу», қазақша айтқанда, осы, бұл сілтеу есімдіктерінің бірігуінен шықпады ма екен деген жорамал жасауға әбден болады (қазақ тіліндегі «Бұл осы кімнің баласы еді?» деген секілді сөйлеммен салыстырыңыз) [2, 109-110 б.].

Ал «мәзкүр»– араб тілінен енген сөз. Арабша «атақты», «жоғарыда айтылған» деген екі түрлі мағына береді.

Бір таңқаларлық жағдай – осы аталған есімдіктердің бір де біреуінің «Дұрыстық жолы» газетінде кездеспеуі. Олар келетін орындардың барлығында қазіргі қазақ тіліндегі сілтеу есімдіктері (бұл, осы, сол) жазылған. Мысалы:Қазақ бейнетқорларының бұл шекте артта қалуының себебі де ескі хукіметтің надандықта ұстау сиасатынан қалған бір мұра болды. Сол эсерлер агитаторлары мынадай жалған хабарды таратып

отыр («Д.ж.», 1919, №2) [4, 45, 53 б.]. Осы уақытта ол өзінің «Үйшік-үйшік» деген үйшік» деген 3-тиатр кітабын жазып шығарды («Д.ж.», 1919, №3) [4, 61 б.].

Сұрау есімдіктерінің қолданылуында, өзгеруінде бүгінгі тілімізден ерекшеленетіндей жайттар байқалмайды. Мысалы: ...Бұлар *қай* заманда бір істі өз білдіктері менен істемеген («Қ», 1912, №11) [3, 238 б.].

Қазіргі белгісіздік, болымсыздық есімдіктерінің бірсыпырасын басылым беттерінен кездестіруге болады. Әсіресе жиі ұшырайтындары – *бірнеше, һәр бір, һәр кім, һәр қайсысы, һеи кім, һеи нәрсе* т.б. Айта кетерлік бір ерекшелік – аталмыш есімдіктер тұлғаларындағы «*һәр*», «*һеи*» сөздерінің есімдіктен бірде бөлек, бірде бірге жазылған. Мысалы: Бұрын озған замандарда *һәр кім* өзіне керек нәрсені өзі жасаб, йәки шеберге жасатыб алатын еді («Қ», 1912, №11) [3, 239 б.]. Бұдан көрінуінше *һәрбір* федератсия мемлекетті автономиялы деуге болады («Д.ж.», 1919, №7) [4, 113 б.]. Тіл *һеи бір* ұлтта өзге нәрселерге бас имеске тиіс («Д.ж.», 1919, №5) [4, 88 б.].

Алайда белгісіздік есімдіктерінің бүгінгі тілімізде, ол кезге қарағанда, әлдеқайда сан жағынан көбейгенін, стильдік сараланғанын, қолданылу аясы біраз кеңейгенін көруге болады. мәселен, қазіргі әдеби тілімізде жиі қолданылатын «кейбір» есімдігі газетте өте сирек ұшырайды. Оның орнына «Қазақстан» газетінде көбінесе «бағзы» сөзі қолданылады.

Торғай облыстының *бағзы* бір ойазындағы қазақты орнастыру хақында өзінің фікірін тапсырыбды, онда көрінеді 12 десиатинадан 20 десиатинаға шақли («Қ», 1911, №3) [3, 86 б.].

«Бағзы» сөзі араб тілінен ауысқан, онда «бағсун» – «нәрсенің бөлегі», «кейбір», «әлдекім» деген мағыналарда қолданылған. Бұл сөз қазір халықтың сөйлеу тілінде ұшырағанымен, әдеби тілде жоқ [2, 112 б.].

Көптеген түрколог мамандардың мойындайтынындай, үстеу – түркі тілдерінде әлі дифференциаланып бітпеген сөз табы. Алғашқы қазақ баспасөзі материалдарынан мағыналық, тұлғалық жағынан әлдеқашан қалыптасқан негізгі үстеулермен қатар, әлі үстеуге айналып болмаған, аралық сөздерді кездестіреміз. Газетте кездесетін негізгі үстеулерден *бек, ең, мейлінше, бұрын, тым, әдейі, мүлде, тібті, жоғары* т.б. атауға болады.

«Қазақстанның» әууелгі нөмірін оқыған кісінің хатерінде қалған болар, жер менен үй ішкі ордалықта *бұрын* қанша болған, хазір қанша? («Қ», 1911, №2) [3, 39 б.]. Сол жиырма бес отыз манетті төлеу жарлы кісінің балаларына *бек* қиын болады («Қ», 1911, №1) [3, 57 б.]. ... Күзге қарай мал суалып, ақ азайып, ел ішіне *әбден-ақ* ашаршылық кіруге айналды («Ұ», 1917, №8) [5, 66 б.]. Ол *бұрын* бар еді, *қазір* жоқ дәрігерлік бөлімі һәм оқығандарға өте мұхтаж қазақ даласы Парамонов секілді жұрт қызметкерінен айырылды («Д.ж.», 1919, №5) [4, 97 б.]. Жұмыскер әскерлері... ілгері ұмтылғаннан бері тұрмыс қалдері былай бір түрде болып тұрған жоқ, *кейде* олардың бақыттары ашылып, дауыстары шығып, біздерге анау керек, мынау керек деген қалге жетсе де, *кейде* шаруалары қырын жүріп, айтқан сөздерін тындата алмай, қатты қысаңшылықтарға душар болды («Д.ж.», 1919, №5) [4, 101 б.]. Минзеле жағында Ақ Еділдің тамағына таман дұшпандар бізін әскерлерді *біраз* тығыздады («Д.ж.», 1919, №7) [4, 118 б.]. Екеуінің хақы жиналғанда жылға тек 5 мәнет екен, қайда болса сонда қалатын біз аз нәрсе ғой, келіңіз, бұ екі казиттің *дәйім* шығыб тұрушылығына бір елшілік етелік («Қ», 1911, №1) [3, 27 б.].

Ау, ұйықтап жатырмысың, кара шекпен,

Жарық жаз қайта келді *былтыр* өткен («Қ», 1911, №1) [3, 32 б.].

Сөйтіп момын байғұс күнәсіз жазып, қойын сойыб, қолын қусырыб, ақшасын беріб *әрең* құтылады («Қ», 1911, №2) [3, 71 б.].

А.Ысқақов басқа сөз таптарынан үстеу жасайтын сөз тудырушы жұрнақтардың 8 түрін көрсетеді [6, 403 б.]. Біз зерттеу нысаны етіп алып отырған газеттерде аталмыш сөз тудырушы жұрнақтардың 3 түрі көбірек кездеседі. Олар:

1. **-ша//ше** жұрнағы үстеу тудыратын ең негізгі әрі аса өнімді жұрнақ болып қызмет атқарады. Осы жұрнақ арқылы жасалған үстеу мағына жағынан негізінде амалдың қалай я қалайша істелетіндігінің бейнесін білдіреді. Ол жалпы зат есімдерге де, жалқы есімдерге де, олардың жекеше түріне де, көпше түріне де және тәуелді түріне де жалғанып үстеу тудырады.

Председатель записканы алысымен ашпастан, яки конверті болса жыртпастан сол күйінше сайлаушының *көзінше* қобдиға салады («Ұ», 1917, №7) [5, 53 б.]. Бұған губернский земелный камитет тәдбир етеді: «Хуторлар бұрынғы *күйінше* орнында тұрсын, учредительный собранияға шейін һәм қазақтар тығыздалмасын» деп («Ұ», 1917, №7) [5, 53 б.].

Үйің тұр қарт *кемпірше* белі бүгіліп,

Басыңды осы жұртқа көтермейсің («Қ», 1911, №1) [3, 32 б.].

2. **-лай//лей (-дай//дей, -тай//тей)** жұрнақтары да – үстеу тудыратын өнімді жұрнақтардың бірі. Мысалы: Бес айдан бері ешбір іс атқара алмай арып-талып, шаршап, «бір жәрдем болар ма» деп зиялылар съезін шақырып отырған кіндік камитет үстіне тағы да көп істерді аударта тастап, *шілдің богындай* алды-алдына ыдырап кету зиялыларға лайық па? («Ұ», 1917, №8) [5, 68 б.].

Кейбіреулерінен өткен заманда орысқа тіл тигізгеніңнің, қол тигізгеніңнің айыбы деп оның малымен төлеулер төлетіп, *қырғидай* тиіп, *жаудай* шауып жүргенде, баяғы қуылуға лайықты қазақтар қатын-бала, мал-мүлкін тастап, қашып кете де бастады («Ұ», 1917, №7) [5, 55 б.].

3. Көсемшенің құранды **-лап//леп (-дап//деп, -тап//теп)** формалары қосылған сөздердің бәрі бірдей, әрине, үстеу бола бермейді. Өте-мөте вербалдық (етістікке тән жіктік форма қосылатын) жақтық мағына білдіретін т.б. формалар үстеу болмайды. Олардың ішінен тек вербалдық мағына білдірмейтіндері ғана, демек, адвербиалданған формалары ғана үстеуге жатады [6, 404 б.]. Мысалы: Осы бес ай ішінде керек камисарымыз керек камитеттеріміз болсын үстеріне алған істерін *жақсылап* атқара алмады («Ұ», 1917, №8) [5, 66 б.]. Патша хукіметі шет ұлттарды *аздап* болса да ағарту, олардың білім-өнерде артта қалғандарын алға бастыру туралы тіпті де қамтама жеген жоқ («Д.ж.», 1919, №5) [4, 86 б.]. Бугулма жағында дұшпандардың тығыздауымен біздің әскерлер темір жол *бойлап* 10-12 шақырым шегінді («Д.ж.», 1919, №7) [4, 118 б.].

Екінші себеп – сайузниктердің Венгрия жерін *кесектеп* тартып алулары, халықтың тұрмысын, шаруасын істен шығарып талауға кірісулері («Д.ж.», 1919, №5) [4, 89 б.]. Ескі төтеменен оқытқан моллалардың шәкірдлері де *ақырындап* осы мадресеге келіп кіріп жатыр («Қ», 1911, №2) [2, 71 б.]. Бүтін зиялылар болып бір ауыздан сөз, бір жеңнен білек шығарып бір жол, бір планмен соған қызмет ету туралы съез қаулы жасар деп ойлап едік, бұл ойымыз, бұл тілегіміз *босқа* кетті: доклад оқылды, тыңдалды, сол *күйше* қалды («Ұ», 1917, №8) [5, 67 б.].

Мұнан бір жұма бұрын алған сексен сегіз тобын *бүгін* бердік («Д.ж.», 1919, №9) [4, 156 б.].

Күрделі туынды үстеулер өте сирек. Қазіргі тіліміздегі күрделі үстеуге жатқызылып жүрген кейбір сөздеріміз ол кезде басқа сөз табы ретінде көрінетінін байқаймыз. Мысалы: «Интернационал» деген сөз *бұ күндегі* айтылып жүрген мағынасымен құрдан құр өзі туған жоқ («Д.ж.», 1919, №6) [4, 100 б.]. Оларда *бұ күн* емес кеше емес, көптен көп жылдардан берлі казит басылыб, елдерінің арасына тегіс шашылыб оқыб жақсы менен жаманды айырыб түзу бағытқа тарту басталған («Қ», 1911, №1) [3, 26 б.]. *Бұ жыл* Астархан тарафдарында Еділ суы тәуір келулі («Қ», 1911, №2) [3, 41 б.].

Жоғарыда келтірілген мысалдардағы курсивпен берілген *бұ+жылда*, *бұ+күн* деген сөздерді бүгінгі тіліміздегі қалыптасу түріне қарай (биыл, бүгін) үстеу деген болсақ, ол кезде сол күйінде үстеу деу қиын. Өйткені алғашқылары сілтеу есімдіктеріне, соңғылары зат есім сөздерге келіңкірейді [2, 129 б.].

Сайлау запискасын күні бұрын үйіне алып, жазып қоюға да болады («Ұ», 1917, №7) [5, 53 б.].

Көнеленген формалар арқылы туған туынды үстеулер. Оларға бір алуан сөздердің белгілі бір септік жалғау формасында әбден қалыптасып, бір-бірінен бөлінбейтіндей болып көнеленген сөздер жатады. Осындай көнеленген «қосымшалар» төркіндері септік жалғауларынан болғандықтан, сыртқы тұлғасы жағынан сол септіктердің жалғауларына ұқсас келеді.

Септелу қашан да болсын есімдерге тән қасиет болғандықтан, мұндай үстеулер кейбір септік жалғауларының көнеленуі нәтижесінде көбінесе есімдерден туады [6, 405 б.]. Осындай көнелену үрдісі негізінде қалыптасқан үстеулерден басылым беттерінде мынадай түрлері кездеседі.

а) *Барыс септіктің көнеленуінен туған үстеулер*: Сонда балларға жақсы жәрдем етуге мүмкін болады, барлық жиналған ақшасын обшестуа тиісті әкіммен беркілген *жөнімен* расхуд етеді, бір тиын да *босқа* кетпейді («Қ», 1911, №2) [3, 57 б.]. Тап-тақыр шарбағың тұр *босқа* жайнап,

Кеткендей шоланың тұр шайтан жайлап («Қ», 1911, №1) [3, 32 б.].

ә) *Жатыс септіктің көнеленуінен туған үстеулер*: Жәнібек комитеті хабар берген: «қазақтар жиналып, қазақ жеріндегі орыстардың егіндерін *жорта* бүлдіріп, малдарына жегізіп жатыр, һәм малдарын бізден бізден шауып, тартып алып жатыр («Ұ», 1917, №7) [5, 54 б.].

б) *Шығыс септіктің көнеленуінен туған үстеулер*: Сондықтан *төтесінен* өз мақсұттары ғана айтатын орын докладтарынан көрі қандай зат керек, қандай керек еместігін көрсететін осы еместер пайдалы («Д.ж.», 1919, №9) [4, 157 б.]. Бір санап болған соң нөмір қойылып, *қайтадан* саналып шығады («Ұ», 1917, №7) [5, 53 б.].

Бұдан шығатын қорытынды— үстеу сөздердің ол кезде басқа сөз таптарынан жасалу амалдары болсын, олардың газеттерде қолданылу аясы болсын, бүгінгі тілімізбен салыстырғанда, әлдеқайда тар екендігі. Қазіргі әдеби тілімізде үстеу жасайтын амалдардың жетілуімен қатар, олардың тілде атқаратын рөлі мен қызметі шексіз өсіп отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мажитаева Ш. XX ғасыр басындағы қазақ әдеби тілі. Оқу құралы. – Қарағанды. ҚарМУ баспасы, 2004. – 165 бет.
2. Әбілқасымов Б. Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. – Алматы. Қазақ ССР-ның «Ғылым» баспасы, 1971.
3. Қазақстан /Құраст. Орал. 2012. – 400 + 8 бет сурет.
4. Сафуллин Ж. «Дұрыстық жолы» газеті. 1919 (ғылыми-танымдық жинақ) / Жантас Сафуллин. Орал, 2016.
5. «Ұран» газеті. 1917-1918. Жоба авторы, ұйымдастырушы Жантас Набиоллаұлы. Жинақты құрастырып, газет мәтінін араб әліпбиінен аударған Қазбек Құттымұратұлы. Орал, 2014. – 400 бет.
6. Қазақ тіл білімінің антологиясы. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Павлодар: С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 458 бет.

М. ЕСЛӘМҒАЛИЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТІЛІ**Г.Ж. Нұрғалиева**

Көркем әдебиеттің негізгі құралы – тіл. Ұста металды, суретші бояуды қандай жақсы білсе, жазушы тілді сондай жақсы білуі керек. Онсыз ол өзінің ой-сезімін, өмір тәжірибесін басқаларға суреттеп жеткізе алмайды, өмір картинасын, адам образын жасай алмайды. Қазақ әдебиетіндегі жазушының немесе ақынның тілі, сөз қолданысы туралы жазар болсақ, ең алдымен, ұлы ақын Абайдың тілімен байланыстырамыз. Абай тілі – өз тұсындағы қазақ жазба әдеби тілін белгілі бір дәрежеде толық көрсете білді. Қазіргі жазба әдеби тіліміздің XIX ғасырдың II жартысындағы лексика-грамматикалық сипатын танып білуге Абай тілінің септігі тигендігін анық айта аламыз. Бір жағынан, ұлы ақынның суреткерлік шеберлігі мен өз қаламына тән қолтаңбасын көрсететін және қазақ көркем сөзі дамуындағы шоқтығы биік орнын да ерекше атап кетуге болады. М. Әуезов Абайдың қазақ әдеби тілінің даму жолындағы орнын көрсете келіп, екі ерекшелігін атайды, бірі – "қазақтың халықтық, салттық және өзінен бұрынғы ауыз әдебиетіне көрік берген мол, шебер сөздік қорынан пайдаланып, халықтың әдебиеттік тілін қалай жасаудың жолын көрсетуі", екіншісі – "қазақ қоғамы ортасында Абай заманында кіре бастаған жаргондық сипаттағы кітаби шұбар тілден іргесін ашып алуы, одан бас тартуы" – дейді. Сонымен, М. Әуезов Абайдың тілі туралы барлық айтқан ой-пікірін: "Абай – әдеби тілді бастаушы ғана емес, өзінен бұрынғы әдебиет тілін халықтық әдебиет тілі саласында өсіре, байыта, сұрыптай түскен классик деп білеміз" – деп түйеді [1].

Әдебиетті оқытушы, зерттеушілер үшін көркем тілдердің жасалу, даму жолдарын, ерекшеліктерін терең түсініп, жақсы білуі керек. Жазушы халықтың бай тілін шетінен алып пайдалана бермейді. Солардың ішінен ең керектілерін талғап, таңдап, сұрыптап алады. Қазақтың әдебиетін өзінің көркем шығармаларымен байытқан жазушының бірі – Мұқадес Есләмғалиев. "Мұқадес – қос қанатты жазушы. Олай дейтініміз "ол – әрі журналист, әрі жазушы" – деген екен С. Сариев [2]. Жазушы, журналист, сыншы, аудармашы М. Есләмғалиев 1946 жылы Батыс Қазақстан облысының Сырым ауданы, Жосалы ауылында дүниеге келген. 58 жыл ғұмыр кешкен жазушының шығармалары бүгінгі күнге дейін тілдік тұрғыдан толық зерттелмеді. М. Есләмғалиевтің "Аққу сазы", "Қайырлы түн", "Екі басқа дүние", "Толқын мен ағын", "Өз жүрегіңе үңіл", "Тұман ішіндегі көш" секілді әңгіме, хикаяттары, "Ғұмырнамалар мен ғибратнамалар" танымдық кітабы, "Жазықсыз тамған жас" пьесасы қазақ әдебиетінде ерекше орын алатын туындылар екендігіне еш дауымыз жоқ. 2001 жылы "Тұман ішіндегі көш" романы үшін жазушыға халықаралық "Алаш" әдеби сыйлығы берілді. Профессор Серікқали Шарабасов: "М. Есләмғалиев тілінің көркемділігінің қуаты мен қасиеті де, міне, осында. Ол жазған шығармаларын бүгінгі күннің елегінен өткізіп, тарихи-философиялық тұрғыдан екшеп, солардың күллі адам баласына ортақ адамшылық тамырларды тауып отырады. М. Есләмғалиевтің жазушы ретіндегі ең сүйікті тақырыптарының бірі – қоғамда болып жатқан әр түрлі тарихи өзгерістер. Оны біз "Әйтеке би", "Толқын мен ағын" романы, "Жасыл бәйтерек", "Ақпанның аязы" атты әңгімелерінен көре аламыз. Өзі проза жазуда жан дүниесімен тебірене жазып, оқырман жүрегіне енер сезім кілтін қарастыруға, ешкімнің дайын сүрлеуін таптамай, өзіндік бақыт, өзіндік стиль табуға талпынды" – дейді, "Жүрек жырлайды, жүрек жылайды" атты мақаласында [3]. Ал, филология ғылымдарының докторы Ғ.Қ. Хасанов өз мақаласында былай дейді: "Мұқадес Есләмғалиұлының ерекшелігі – қазақ тілі байлығын молынан игеруімен бірге, оны батыл және оқиға өрісіне сай үйлесімді қолдана білетіні. Жазушы тарихи тақырыпқа қалам тербегенде қазіргі қолданыстан шығып қалған немесе қазіргі басқаша аталып жүрген сөздерді авторлық баяндауда да,

кейіпкер сөзінде де еркін, бірақ сол уақыт өресінде қолданады. Сол сияқты тіліміздің лексикалық қабаты қалың болғанымен, оның тереңіне бойлап, керегін ала білу – кез келген қаламгерден табыла бермейтін қасиет" [4]. 2003 жылы жарық көрген "Әйтеке би" тарихи-философиялық дилогиясы – жазушы шығармашылығының шыңы. Қазақ әдебиетінде би-шешен тұлғасын толық суреттеген бұл туынды туралы филология ғылымдарының докторы С.Б. Мұрат "Ақиқаттың аңсары" атты мақаласында: "Әйтеке би" романы – қазақ әдеби тілін байытатын тың тұрақты тіркестерге, шешендік, қанатты сөздерге толы. Ел ұмытқан көне сөздер де көптеп ұшырасады. Мәселен, "анжы – қосымша айып ақы"; "саһары – аққудың еркегі"; "алапай – жаугершіліктегі олжа"; "лектір – Қытайдың "дивархан" атты тас атқыш құралының жеңіл түрі", "азына күні – жексенбі"; "төрт тірек – әр рудың биі, мырзасы, пірі, батыры", т.б. Болашақта жазушы шығармаларының тілін зерттеудің өзі сұранып-ақ тұр" – дейді [5]. Ғ.Қ. Хасанов: "М. Есләмғалиұлының "Әйтеке би" шығармасында тарихи тақырыпқа арналғандықтан, көнерген сөздер көптеп кездеседі. М. Есләмғалиұлының тарихи шығармасындағы көнерген сөздердің қолданысындағы басты ерекшелік олардың лексика-семантикалық топтарының саны сан салалы болып келеді. М. Есләмғалиұлының "Әйтеке би" романында архаизмдер өте көп қолданылады. Жазушы шығармаларында бұл тілдік қабат біршама қалың болғандықтан зерттеуде ол *"жаугершілік-әскери мәндегі сөздер"*, *"қазақтың әдет-ғұрып, салт-дәстүріне байланысты сөздер"* деп жекелеп бөлгенді жөн көрдік. Сондай-ақ, оларды "әскери", "тұрмыстық", "діни", "заңнамалық" т.т. деген түрлерге бөліп те қарастыруға болады" [4]. "Романның тілі өте шұрайлы. Біздің кезімізде ұмыт болған, ал бабаларымыз жиі қолданған сөздер мен тіркестер орнымен кестеленген. Шығармада Әйтеке би айтыпты деген нақыл, қанатты сөздер тоқымаға алтын жіп тіндегендей, ерекше өңге ие болып тұрады. Жазушы Мұқадес Есләмғалиұлы Әйтеке биді сөйлетіп отырып, өзі де шын шешенге айналып кетеді" – дейді ақын Айтқали Нәріков естелік мақаласында [6]. Ал, профессор Серікқали Шарабасов: "Әйтеке би" романы – жазушының емес, ғасырларға салмақ, қазіргілерге қиын жұмбақ – ұлан-ғайыр феномен" деп тұжырым жасайды [5].

Сонымен, М. Есләмғалиев шығармалары тілдік тұрғыдан әлі де зерттеуді қажет етеді. Ойы да, тілі де, қаламы да жүйрік қаламгердің туындыларына тілдік тұрғыдан нақты талдау жасап, ғылыми тұрғыда терең зерттеп-зерделеу әрі қарай өз жалғасын таба бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әуезов М. Қазақтың әдеби тілі туралы. // Әдебиет және искусство. 1951, №4, 60-61-б. және 62-б.
2. Атошева Г. Жазушы жүрегінің алауы. – Орал өңірі. 2006, 15 сәуір.
3. Шарабасов С. //Жүрек жырлайды, жүрек жылайды. 28 ақпан 2007 ж.
4. Хасанов Ғ.Қ. М.Есламғалиұлының "Әйтеке би" романындағы қару-жарақ архаизмдерінің мәні. – ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. №4(134). 2011.
5. Мұрат С.Б. Ақиқаттың аңсары. // Егемен Қазақстан. 18.02.2016 ж.
6. Нәріков А. Қанатты сөз орамды ой мен қарымды қаламнан туады.

V секция

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУДА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҮЙЕСІ

ӘОЖ 796.01

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЙЛЕУ DAҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК АСПЕКТІЛЕРІ

М.Қ. Әжіғалиев

Бастауыш мектепте қазақ тілін оқыту әдістемесі күн өткен сайын дамып, өркендеуде. Қазақ елінің ғылымы мен білімі басқа елдермен интеграциялық ауыс-түйіс жүргізіп жатыр. Басқа мәдениеттегі елдерден қазақ елінің салт-дәстүрлеріне қайшы келмейтін, ұлттық сана-сезімге дұрыс келетін әлем білімінің озық әдіс-тәсілдері, жаңа инновациялық технологиялары ұлттық білім беру салаларына көптеп енгізілуінен қазақ тілін оқыту әдістемесі ғылымының ұтылмасы анық. Бұл қадам арқылы қазақ елінің болашақ ұрпақтарының білімі әлем алды елдері балаларының білімімен тең болады. Сондықтан қазіргі кезеңде бастауыш мектепте қазақ тілін дәстүрлі емес сабақтар арқылы оқыту тәжірибелері жүріп жатыр. Бұлар – қазақ тілін оқыту мәселесін жетілдіруді көздеген еңбектер.

Бастауыш мектеп оқушыларының сөйлеу мәдениетін, яғни жатық сөйлеу дағдыларын жетілдіру – бүгінгі күннің кезек күттірмес мәселесі. Ертеңгі күнгі тіліміздің хал-жағдайын бүгіннен ойлап, сөйлеу мәдениетін бастауыш мектеп оқушыларна сіңіру арқылы ғана қазақ тілін таза күйінде сақтауға болады. Бұл қажет те. Бұл тұрғысында академик Р. Сыздықова былайша пайымдаған: «Қажеттіктің бір себебі — жалпы мәдениетіміздің, оның ішінде тіліміздің әлеуметтік... қызметінің дамуында болып отыр. Сол дамуға талаптың да күшеюінде болып отыр. Бұл — бір. Екінші жағынан, бұрынды-соңды қазақша тіл, сөйлеу мәдениеті деген мәселелер қазіргідей белгілі бір мақсат көздеп, кең түрде жан-жақты сөз болған емес. Сондықтан кезегі жеткен жайт болып отыр. Үшінші бір себебі, жасыратыны жоқ, ауызша сөйлеу практикамызда не білместіктен, не немқұрайдылықтан, не өзге себептерден қабақ шыта қынжылар кейбір ақаулар етек алып бара жатқандығын болып отыр».

Бастауыш мектеп оқушыларының сөйлеу дағдысын қалыптастырудың жоғарыда айтылған жайттардан басқа да бірнеше маңызды қажеттіліктері бар. Біріншіден, бастауыш мектеп оқушыларының жатық сөйлеу дағдыларын қалыптастыру арқылы олардың адамгершілік қасиеттері тәрбиеленіп, жеке бас тұлғасын ізгілендіруге болады, екіншіден, топ алдында қысылмай сөйлеуге дағдыланған оқушының бойында лидерлік қабілет жетіліп, өзіндік ой-пікір айтуға үйренеді, үшіншіден, айтар сөзін, жазар ойын нақты әрі толық жеткізуге дағдыланған оқушы сабаққа қызығып, білім үлгерімі жоғарылайды, төртіншіден, сөйлер сөзінде әрбір сөзді орнымен, өз мағынасымен қолдануға дағдыланған шәкірт ертеңгі күні қазақ тілінің мәртебесін көтерер ұлттық тәрбие негіздерімен сусындайды.

Бастауыш мектеп оқушыларының жатық сөйлеу дағдыларын мақсатты түрде әрбір сабақ сайын әдістемелік жүйеде қалыптастырып отырылған жағдайда ғана олардың пәнге деген қызығушылықтары оянып, сабақтағы белсенділіктері артады. Бұл бастауыш мектеп оқушыларының жас ерекшеліктеріне қатысты психологиялық, әлеуметтік жағдайларға байланысты. Бастауыш мектеп оқушылары мақтағанды ұнатады, құрбыларының алдында өзін көрсеткісі келеді. Сондықтан мұғалім оқушылардың сөйлеу дағдыларын қалыптастыру барысында неғұрлым кішіпейіл, өзі

мен оқушылардың арасындағы қарым-қатынасты гуманистік бағытта ұстаса, соғұрлым алдына қойған мақсатқа тезірек жетеді. Аталған мәселелерге бастауыш мектеп мұғалімдері ерекше мән беруі керек. Себебі, қазақ тілінің тазалығын сақтау үшін, ең алдымен, бастауыш мектеп оқушыларының сөйлеу мәдениетін қалыптастыру қажет. Бұл тұрғыда Т.Қордабаев төмендегідей тұжырымдаған: «Өмір өріне алғаш қадам басқан жас ұрпақ болашағына қажетті нәрді мектептен алатыны белгілі. Мектеп беретін сондай нәрдің бірі, бірі болғанда да бірегейі - оқушы жастардың сөйлеу, жазу мәдениеттілігі. Жасыратыны жоқ, бұл салада мектептеріміздің өнімді ісі әзірше байқалмайды. Оны біз республикамыздың түкпір-түкпірінен жоғары оқу орындарына түсу үшін жылма-жыл келіп жататын оқушылар білімін тексеруден де байқаймыз. Солардың басым көпшілігінде кездесетін ең негізгі кемшіліктің бірі – шығарма жазуда болсын, ауызша емтиханда болсын өз пікірлерін, тіпті біліп тұрғандарын мәдениетті түрде жеткізе алмайтындықтарында, тілдік элементтерді өзіне лайықты орында дұрыс қолдана білмейтіндіктерінде».

Демек, бастауыш мектеп оқушыларының жатық сөйлеу дағдыларын қалыптастыру – бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Сонымен қатар, оқушылардың жатық сөйлеу дағдыларын қалыптастыру арқылы олардың жалпы біліміне тікелей оң әсер етуге болады.

Бастауыш мектепте мұғалімдер оқушыларға жалаң бір жақты тілдік материалдарды меңгертіп қана қоймай, оқушылардың игерген тілдік материалдардағы тіл заңдылықтары мен ережелерді өз сөздерін қалай қолданып жатқандығына баса көңіл аударуға тиіс. Оқушылардың қате сөйлегендеріне кешіріммен қарап, оларды қате жіберуге дағдыландырмау керек. Бұл үшін мұғалім әрбір сабақта оқушыларды дұрыс әрі жатық сөйлеуге, сөйлеген сөздерінде қандай сөз қолданғанын байқауға, синоним сөздерді мағыналық реңктеріне қарай орынды пайдалануға дағдыландыруы қажет. Оқушыларды жатық сөйлеуге үйрету арқылы олардың тілдік материалдарды жеңіл игеруіне ықпал етуге болады. Себебі, жатық сөйлеу дағдысын меңгерген оқушы ауызша болсын, жазбаша болсын тілдің негізгі заңдылықтарын қолданады. Бұл жөнінде профессор Ф.Ш. Оразбаева былайша ой қорытқан: «Сөйлеу ерекшеліктерін меңгерген оқушы өз ойын ауызша және жазбаша түрде іске асырады. Бұл – тілді қолданудың тәжірибелік көрінісі. Сол себепті оқушы тілді адамдармен қарым-қатынас құралы ретінде үйренгені дұрыс».

Бастауыш мектеп оқушыларының сөйлеу дағдыларын қалыптастыру деп оқушылардың ауызша және жазбаша тілдік қатынаста өз ойын анық, тілдік нормаларға сай толық, дәлелді және тіл тазалығын сақтай сөйлеуін айтамыз.

М.Р. Кондубаева сөйлеу мәдениетінің қалыптасуының негізгі белгілеріне мыналарды жатқызады:

1. сөйлеу тілінің қысқа да дәл болуы;
2. тіл тазалығы;
3. сөйлеу тілінің ұғынықты болуы;
4. сөйлеу тілінің логикалық байланыста болуы;
5. сөйлеу тілінің орынды қолдануы;
6. сөйлеу тілінің мағыналылығы;
7. сөйлеу тілінің әсер етуі.

Әдіскер-ғалымдар Б.Қ. Игенбаева мен Ж.Т. Дәулетбекова оқушылардың сөйлеу мәдениетін қалыптастыруға арналған «Таза сөз» атты оқу-әдістемелік құралда мұғалім мынадай іскерліктерге ерекше мән беруі қажет екендігін атап көрсетеді:

- сұрақты дұрыс қоя білу;
- оқушыны дұрыс тыңдай білу;
- оқушы сөзін дұрыс талдай білу;
- әрбір жағдаятқа сай бағыт-бағдарды дұрыс таңдай білу;
- оқушыларды қызықтыра алу;

- өз ойын, көзқарасын дұрыс жеткізе алу;
- тек кітаптағы, оқулықтағы білім деңгейімен шектелмей, қосымша, қызықты ақпараттарды дұрыс кіріктіре алу;
- сөз арқылы оқушыларды жетелей алу т.б.

Біздің пікірімізше, оқушылардың сөйлеу дағдысын қалыптастыруда олардың эстетикалық талғамдарымен қатар, сөздерді орынды, мағыналық реңктеріне қарай өз орнында қолдана алу талғамдарының болғаны да ерекше маңызға ие. Сонымен қатар, оқушының өз пікірін дәл әрі анық айтуы да оның сөйлеу мәдениетінің қалыптасуында басты рөл атқарады. Себебі, топ алдында өз ойын әсерлі де түсінікті айтуға дағдыланған оқушы сөздерді орынды қолданып қоймай, сөйлеудің әсерлілігін игереді.

Бастауыш мектепте оқушылардың жатық сөйлеу дағдыларын қалыптастыру жұмыстарының көздеген басты мақсаты – шәкірттердің білімдік, тәрбиелік біліктерін жетілдірумен қатар олардың шығармашылық, ойлау қабілеттерін дамытып, тілдік қарым-қатынаста сөйлеген сөздерінде жаргон, варваризмдер мен қыстырма сөздерден арылту. Осы мақсатқа сәйкес оқушылардың сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға арналған тапсырмалар оқу жоспарының мазмұнына лайықталып құрылды. Оқушылардың сөйлеу мәдениеттерін қалыптастыру жұмыстары сатыланып, жеңілден қиынға қарай принципін негізге алып жүргізілді.

Бастауыш мектеп оқушыларының сөйлеу дағдысының мынадай негізгі белгілері айқындалды:

1. *Оқушылардың айтар ойларын қысқа әрі толық жеткізуі.* Бастауыш мектеп оқушыларының тілінде айтылатын ойға қатысты емес сөздер көптеп кездеседі. Кейбір сөйлемдерде бір сөз бірнеше рет қайталанып, оқушының не айтайын деп жатқанын түсініксіз етеді. Мұндай кемшіліктер баяншының сөйлеу мәдениетінің төмен екендігін көрсетеді.

2. *Оқушылар тілінің таза болуы.* Бастауыш мектеп оқушыларында кездесетін екінші қателік – сөйлеген сөздерінде басы артық сөздермен қатар, кірме сөздердің молынан кездесуі. Мұғалім оқушылардың жатық сөйлеу дағдыларын қалыптастыруда осындай паразит сөздерді болдырмау, оқушыларға мұндай сөздерді қолдандырмау жағын ойлау керек. Оқушылар сөйлеген сөздерінде *жаңағы, сол, сол сияқты, келеятыр, бараятыр, сосынғы, i-i-i-i* т.б. паразит сөздер мен *уже, вообще, ну* деген сияқты кірме сөздерді жиі пайдаланады.

3. *Оқушылардың тілдік қатысымда орфоэпиялық заңдылықтарды қатаң сақтауы.* Оқушылар сөйлеген кезде орфоэпиялық заңдылықтарды қатаң сақтауы қажет. Бастауыш мектеп оқушыларының сөздерінде кездесетін тағы бір кемшілік – оқушылар кітапта не оқулықта қалай жазылса, сол түрінде айнытпай оқиды. Бұл дұрыс емес. Мұндай жағдайда сөйлеген сөздің нақышы кетеді. Бұл тұрғыда Р. Сыздықова төмендегідей ой қорытқан: «Сөйлеу үстінде сөздер бір-бірімен «тіл табысып», үндесіп, үйлесіп жатады. Ол үйлесімдік үшін сөздердің кейбіреулері бір-екі дыбысын «сындыруға», өзгертуге, тіпті жоғалтуға дейін барады. Ал жазылғанда бұлар «сынбай», өзгермей, жоғалмай тұруы мүмкін. Сондықтан әрдайым қалай жазылса, сол түрінде оқуға болмайды. Дұрыс жазу мен дұрыс айту (оқу) әрқашан бірдей түспейді. Қалай естілсе, сөзді солай жазу қандай қате болса, қалай жазылса, сірестіріп солай оқу (айту) сондай өрескел қате болып табылады».

4. *Оқушы тілінің әсерлілігі.*

Оқушылардың сөйлеген сөздерінде, тілінде кездесетін тағы бір кемшілік – күнделікті сөйлеу тілінде жауыр болған, әбден ести-ести құлаққа түрпідей тиетін дайын формаларды пайдалануы. Сонымен бірге тілдерінде мақал-мәтелдерді аз қолдануы. Негізінен бастауыш мектеп оқушылары мақал-мәтелдердің мағынасын түсініп тұрса да, оны тілдерінде пайдаланбайды. Сонымен қатар оқушылардың жатық сөйлеу дағдыларын қалыптастыруда олардың сөйлеу әуендеріне де назар аударған жөн. Әрбір ойдың, сөйлеген сөздің өзіне тән әуені болады. Мысалы, сұраулы сөйлем мен лепті,

хабарлы сөйлемдердің әуендері бірдей болмайтындай, айтылатын ойға қарай сөйлеу тілінің де өзіндік әуені болады.

5. *Оқушылардың өз ойын, пікірін жан-жақты дәлелдеуі.*

Оқушылардың сөйлеу тілдерінде кездесетін тағы бір кемшілік – өз ойын дәлелді айтып бермеуі. Мұндай кемшіліктің болуына үш түрлі фактор әсер етеді. Біріншісіне – оқушылардың жұрт алдында сөйлеу дағдыларының болмауы, яғни олардың басқа адамдардың арасында ұялуы, қысылуы, екіншісіне – оқушылардың тілдік норманы сақтамауы, сөйлеген сөздерінде әдеби, диалект, жаргон сөздерді араластырып, сөйлемдерін дұрыс құрмауы, үшіншісіне – балалардың тіл байлығының төмен болуы, бұл жерде сөздік қорында неше сөз бар деген мәселе емес, бала тіліндегі мақал-мәтелдердің, тұрақты тіркестердің, әдеби тілдің көркемдеуіш құралдардың аз болуы жатады.

Қорыта айтқанда, әрбір жаңа инновациялық амал-тәсілге негізделген сабақтарды дұрыс ұйымдастыру нәтижесінде балалардың сөйлеу дағдысын қалыптастырудың деңгейлері мен негізгі белгілері анықталды.

ӨОЖ 811.111-26

ШЕТ ТІЛДІК БІЛІМ БЕРУДЕ ЖОБАЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ

**А.О. Сағынғалиева,
А.Е. Габдешева**

Білім беру үрдісінде жаңа ақпараттық технологияларды қолдану мәселесі өзекті мәселелердің қатарынан орын алуда. Шетел тілін оқытудың мақсаты субъектінің мәдениетаралық қарым-қатынас біліктілігін қалыптастыру десек, онда сол шетел тілін оқытуда жаңа ақпараттық технологияларды қолдану шетел тілін оқытудың мақсатынан туындап отырған қажеттілік болмақ.

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өз баяндамасында «Біз күдіктенбейтін жаңа анықтама беруге мүмкіндік береді» деген болатын. Яғни, қазіргі кезеңде бұрынғы таптаурын болған қалыпты сабақ беру әдісін жаңа мазмұнда ұйымдастыру және жаңа технологияны пайдалана отырып түрлендіру – өмір талабы.

Дамыған елдердегі білім беру жүйесінде ерекше маңызды болып табылатын мәселелердің бірі – оқытуды ақпараттандыру, яғни оқу үрдісінде ақпараттық технологияларды пайдалану болып табылады. Қазіргі таңда да елімізде білім беру жүйесінде жаңашылдық қатарына ақпараттық кеңістікті құру еніп, көкейкесті мәселе ретінде күн тәртібінен түспей отырғандығы мәлім.

Компьютерлік технология – оқытудың арнайы жиынтығы мен әдістемесін, әдісін және тәрбие құралдарын анықтайтын технология-педагогикалық процесті ұйымдастырудың ең тиімді жолы болып табылады. "Қазіргі ақпараттық құралдар – бұл тек спутниктік және кабелді теледидар, бейне және дыбыстық жүйелер, электрондық ойындар емес, сонымен бірге тілді оқытудың жаңа жүйесі, ерекшелігі және тәсілін атқаратын негізгі бағаты болып табылады [2, 55-57 б.]

Бүгінгі таңда адамзат өмірінде компьютерді қолданбайтын жер жоқ. Әр салада компьютерлік технология белсенді қолданылуда, ал интерактивті бағытта компьютер оқытушыларға – көмекші құрал.

Кімде-кім компьютерді қолданса, оның интерактивті құрал екендігімен келіседі. Егер шет тілінің басты мақсаты интерактивті қарым-қатынас болса, онда компьютер осы процесте ең қолайлы көмекші. Шет тілін компьютер арқылы оқыту Internet-тің

таралуы және CD-ROM (лазерлік дискіге жазылған бағдарламалар) пайда болғаннан кейін көп қолданысқа енді. Осындай жаңалықтар арқасында шет тілін оқуын жанды, шығармашылық және табиғи процеске айналдырды. Сөйлеу синтезаторы және интерактивті бейнефильмді қолданып шындық тұрғысынан бағдарламалар құруға жол ашты. Осы бағдарламалар түрлі сюжетте жасалынып, оқушыларды шет тілін үйренуге ынталандырып қана қоймай сонымен бірге педагогикалық құндылық болып табылады [3,16 б.].

Компьютер арқылы оқытудың бірнеше артықшылығы бар, оларды топтастырып айтсақ.

Ең біріншіден, компьютерлік әдістемені психология ғылымының көзқарасынан қарастырсақ. Психологиялық көзқарас тұрғысынан қарағанда компьютермен оқытудың тиімділігі мол. Оқу-әдістемелік жұмысының тиімділігін, практикалық сабақтың қызығушылығын қамтиды. Егер компьютерлік бағдарлама сауатты құрылса, онда ол оқытушыға уақыт үнемдеуге және үйретудің кейбір сәттеріне назар аудартуға көмегін тигізеді.

Оқытушылық қызметте нақты әдістемелік нысандарда, сонымен қатар психологиялық міндеттерде осы әдістердің ерекшеліктеріне сүйенеміз.

Олар:

- студенттерге жеке басының есте сақтау қорлары мен интеллектуалдық белсенділігін дамыту;

- психологиялық кедергілерден өту;

- практикалық сабақ кезінде оқытушының белсенділігі мен оқыту әдісін бекіту;

Бұл үдеріс – коммуникативтік оқыту кезінде жақсы нәтижелерге қол жеткізеді және студенттерге кәсіби бағдарлы білім беруде тиімді амалдардың бірі.

- тәрбиелік және психотерапиялық оқу процесін іске асыру.

Осындай мотивацияны арттыру үшін оқу-әдістемелік жұмыс негізгі амалдар, тәсілдер және жаңа техникалар арқылы жүзеге асырылады

Шетел тілін жаңаша оқыту соңғы жылдары жоғары қарқынға ие болды. Ұстаздардың сабақты жобалаудағы жауапкершілігі студенттердің шетел тілінде нәтижелі тілдік қарым-қатынас және әлеуметтік мәдени құзіреттілігін қалыптастыруына мүмкіншіліктер туғызады. Олар аз уақытта жаңа технология жәрдемінде үлкен жетістіктерге жете алады. Оқудың дәстүрлі үрдісіне инновациялық технологияларды және интернет-ресурстарды ендіру, оқытушылар мен студенттерге дәстүрлі формаларды және әдістерді жетілдіруге мүмкіндік береді, сонымен қатар жаңаларды да, атап айтқанда: тренингтер, дөңгелек үстелдер, пресс-конференциялар және т.б. Оқытушылардың біліктілігі олардың педагогикалық қарым-қатынаста жағдаят жасауда көрінеді, онда оқытушылар да, студенттер де таңдау және бақылау мүмкіншілігіне ие болады. Инновация дегеніміз тек қана жаңалық енгізу ғана емес, сонымен қатар жаңаны дәстүрлі оқу – тәрбие үрдісіне қолдана білу [1]. Шетел тілін оқытудың мақсаты субъектінің мәдениетаралық қарым-қатынас біліктілігін қалыптастыру десек, онда сол шетел тілін оқытуда жаңа ақпараттық технологияларды және интернет-ресурстарды қолдану шетел тілін оқытудың мақсатынан туындап отырған қажеттілік болмақ.

Білім беру үрдісін ақпараттандыруда төмендегідей әдістемелік, педагогикалық міндеттерді шешуге болады: - білім беруде көлемді ақпаратқа қол жеткізе алу; білім алуға мотивацияның жоғарылауы; өз бетінше жұмыс істеу; өзін-өзі бақылау және т.б. - жеке тұлғаны жетілдіру (тұлғаның ой тұлғаның ой-өрісі, эстетикалық тәрбие, зерттеу жұмысымен шұғылдану іскерлігін дамыту, ақпараттық мәдениетін қалыптастыру және т.б.) – әлеуметтік-мәдени тапсырысты жүзеге асыру (компьютерлік біліктілікті қалыптастыру, белгілі бір сала бойынша маман дайындау және т.б.) - оқу-тәрбие жұмысын жетілдіру (білім берудің сапасы мен тиімділігін арттыру, танымдық әрекеттің мотивін қамтамасыз ету, пәнаралық байланыстарды тереңдету және т.б.)

«Интернет» деген термин ағылшынның «international net» деген сөзінен, аудармасында «халықаралық байланыс» деген ұғымды береді. Интернет жүйесі арқылы тіл үйренуші тіл өкілімен тура, тікелей байланысқа түсе алады, шетел тілі сабағында Интернетке қосылу арқылы шынайы қарым-қатынас үлгісін жасауға болады. Табиғи тілдік ортада тілді қарым-қатынас құралы ретінде қолдана отырып, тіл үйренушілер айтылымдарға спонтанды түрде, түрлі тілдік формулаларды қолдана отырып, жылдам жауап беруге дағдыланады.

Интернет – технологияның мәселелерін зерттеушілер кез келген педагогикалық технология ақпараттық екенін баса көрсетеді. Ақпараттық технология оқу процесіне кеңінен компьютерлік технологияны пайдаланумен ерекшеленеді. Оқуда жаңа ақпараттық технологияны пайдалану негізгі педагогикалық технологияның негізгі принциптерін қанағаттандырады. Шет тілін кәсіби бағдар ретінде оқып үйренуде жаңа педагогикалық және телекоммуникациялық технологияларды пайдалану бүгінгі күнгі білім жетілдірудің инновациялық түрі болып табылады.

Шетел тілі сабағында компьютермен жұмыс жасай отырып, студенттер психологиялық тұрғыдан да жеңілдіктерге ие болады. Атап айтқанда, студенттердің жасаған әрбір жұмысына берілетін бағаның, олардың жасаған қатесін қайталаулар негізінде көрсете отырып, яғни жұмыс нәтижесін мақұлдап немесе белгілі бір дәрежеде қоштамай, өз пікірін білдіріп отыратын оқытушының тікелей қатыспауы, студенттерге өз бетінше жұмыс жасап, өзіне сенімділік болуын қамтамасыз етеді. Бұдан оқытушының шетел тілі сабағындағы орнын жоққа шығару деген түсінік туындамауы керек.

Шетел тілін жаңаша оқыту соңғы жылдары жоғары қарқынға ие болды. Ұстаздардың сабақты жобалаудағы жауапкершілігі студенттердің шетел тілінде нәтижелі тілдік қарым-қатынас жасауына мүмкіншіліктер туғызады. Олар аз уақытта жаңа технология жәрдеміне үлкен жетістіктерге жете алады. Оқудың дәстүрлі үрдісіне инновациялық технологияны ендіру, оқытушылар мен студенттерге дәстүрлі формаларды және әдістерді жетілдіруге мүмкіндік береді, сонымен қатар жаңаларды да, атап айтқанда: тренингтер, дөңгелек үстелдер, пресс-конференциялар және т.б. Оқытушылардың біліктілігі олардың педагогикалық қарым-қатынаста жағдаят жасауда көрінеді, онда оқытушылар да, студенттер де таңдау және бақылау мүмкіншілігіне ие болады. Инновация дегеніміз тек ғана жаңалық енгізу емес, сонымен қатар жаңаны дәстүрлі оқу-тәрбие үрдісіне қолдана білу.

Білім беру үрдісінде жаңа технологияларды қолдану мәселесі өзекті мәселелердің қатарынан орын алуда. Шетел тілін оқытудың мақсаты субъектінің мәдениетаралық қарым-қатынас біліктілігін қалыптастыру десек, онда сол шетел тілін оқытуда жаңа технологияларды қолдану шетел тілін оқытудың мақсатынан туындап отырған қажеттілік болмақ. Әрбір технология өзіндік жаңа әдіс тәсілдермен ерекшеленеді.

Сөз арқауы компьютерлік технологияны пайдалана отырып, шетел тілі сабағында интернет жүйесін қолдану мәселесі болмақ. Жаһанданған интернет жүйесін қолдану негізінде, тіл үйренушілердің сөз әрекетінің төрт түрінде де біліктілігін қалыптастыруға болады, жүйе материалдарын қолдану арқылы олардың оқу, жазу іскерлігі мен дағдыларын қалыптастыруға, сөздік қорын байытуға мүмкіндік туады. Интернет жүйесін пайдалана отырып, тілін үйренуші елдің өкілдерімен байланысқа түсе алады.

Студенттердің шетел тілін үйренуге деген ынтасын арттыру олардың төмендегі шараларға қатысуы негізінде жасалынады: диспуттар, байқаулар, олимпиадалар және т.б.

Студенттердің әртүрлі ақпарат көздерін, ресурстарын пайдалану арқылы компьютерлік технологияның көмегімен өздерінің дербес ізденуі арқылы тілді игеруге кәсіби шеберлігін шыңдайды. Жаңа ақпараттық технологияға әртүрлі ақпараттарды электрондық әдіспен енгізу, сақтау және беру болып табылады.

Шетел тілін оқыту процесін жеңілдету және жетілдіру үшін сабақта техникалық құралдарды, соның ішінде, бейнефильмдерді пайдаланудың дидактика тұрғысынан да,

экономика тұрғысынан да маңызы зор: Бейнефильмдер студенттердің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық материалды жақсы меңгеруіне, оны интенсивті түрде бекітуге көмектеседі. Бейнефильмдер оқытушыға оқу-тәрбие жұмысын өмір шындығына жанастыруға мүмкіндік береді. Сабақта бейнефильмдерді қолдану нәтижесінде студенттерге өздері меңгерген студенттердің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық материалдарды өз ойларын айтып жеткізу үшін қолданады. Бейнефильмдер тыңдап-түсінуде кездесетін қиындықтарды жеңуге, оқушының бойында тыңдап-түсінуді іскерлігі мен дағдыларын қалыптастыруға жәрдемдеседі. Сабақта бейнефильмдерді қолдану оқу сапасын жоғарылатады, студенттің шетел тілін үйренуге қызығушылығын арттырады. Сабақта қолданылатын бейнефильмдердің түрлері: деректі бейне фильмдер, көркем фильм, комедия, тіл меңгеруге арналған фильмдер, жарнамалық және коммерциялық фильмдер. Сабақта бейнефильмдерді қолданғанда ескерілетін жағдайлар: бейнефильмдерді жоспарға сай іріктеу, тақырыпқа сәйкес таңдау, фильмнің көлемін ескеру, қысқа болуын қадағалау, сюжеттің оқушы үшін қызықты әрі логикасы болуы шарт, баяндалу тілінің жатықтығына көңіл бөлу. Фильмді көрсету әдістері де әр түрлі. Оқушылар фильмді дауысын шығармай дыбыссыз не болмаса кинодан қажетті үзіндіні көру арқылы мұғалімнің берген тапсырмасын орындайды. Оқушының өздіктерінен жұмыс белсенділігін арттыру үшін бейнефильмдерді көрсету арқылы әңгіме, мазмұндама ұйымдастыруға болады. Сонда ғана оқушы тіл ұстартып, шығармашылық қабілетін көрсете алады, коммуникацияға бейімделеді.

Инновациялық технологияларды сабақта қолдану – бұл оның нәтижелігіне қолайлы жағдайды жасаудың бірден-бір жолы, ал ол өз кезегінде бірлесе жұмыс жасауға, адами қарым-қатынастарға себепкер болады. Оқытуға жаңашыл көзқарасты қолдану, тәжірибеге бағытталған оқытудың үлкен жетістігі болып табылады, сондай-ақ оның сапасы алынған білімнің нақты жағдайда мақсатқа жетумен қатар өмірдің сапасын көтеруде үлкен сұранысты қанағаттандыруды қамтамасыз етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бұзаубақова К.Ж. Жаңа педагогикалық технологиялар. – Тараз. ТарМУ, 2003.
2. Гребенщикова В.Ю. Использование компьютерных технологий в преподавании английского языка. //Применение новых технологий в образовании. Материалы X Международной конференции. Троицк, 1999; 55-57 бет
3. Петрова Л.П. Использование компьютеров на уроках иностранного языка/Иностранные языки в школе. 2005, №5; 16 бет
4. Тубышева Қ., Модульдік оқыту технологиясын ағылшын тілі сабақтарында қолдану. Оқыту – тәрбиелеу технологиясы. №4, 2007ж.

ӘОЖ 81

БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ ЖОЛДАРЫ

Ж.Т. Нугманова

XXI ғасырда болашақ мамандарды даярлау, олардың кәсіби бейімделуін қалыптастыру мәселелері – кезек күттірмейтін өзекті қоғам талабы. Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Инновациялық технологияны меңгеру оқытушының

интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа да көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі.

Инновациялық технологиялардың басты қағидалары: әрбір білім алушының білім алу, даму, басқа да іс-әрекеттерін мақсатты түрде ұйымдастыра білу; білім мен білігіне сай келетін бағдар таңдап алатындай дәрежеде тәрбиелеу; өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру, дамыту; аналитикалық ойлау қабілетін дамыту.

Инновациялық процестерді енгізу үш өзара байланысты күштер анықталады: енгізілген технологияның ерекшеліктерімен; жаңашылдардың инновациялық әлеуетімен; жаңалықты енгізу жолдарымен [1, 53 б.]. Инновациялық оқыту технологиясын меңгеру үшін педагогикалық аса зор тәжірибені жұмылдыру қажет. Бұл өз қызметіне шығармашылықпен қарайтын, жеке басының белгілі іскерлік қасиеті бар адамды қажет ететін жұмыс. Шындығында да, әрбір педагог жаңа инновациялық технологияны меңгеру барысында өзін-өзі дамытады және өзін-өзі қалыптастырады. Өдіскер С.Көшімбетова өзінің зерттеуінде оқу-тәрбие үрдісінде оқытудың инновациялық әдіс-тәсілдерін қолданудың мынадай ерекшеліктерін атап көрсеткен:

- дербес оқыту технологиясы оқу-тәрбие үрдісінде ғылымның негіздерін игерту үшін ізгілік, адамгершілік қасиеттерді қалыптастыра отырып, жеке тұлғаның әлеуметтік-психологиялық жауапкершілін арттырады;

- қоғам мен табиғат заңдылықтарын кіріктіру негізінде меңгеруі;

- оқытушы білмейтін шығармашылық ізденіс негізінде өмірге келген жаңа қабілет;

- саралап деңгейлеп оқыту технологиясында оқытудың мазмұны мен әдістері шығармашылық ізденіс іс-әрекет жасау негізінде адамның инновациялық қабілеттерінің қалыптасуына бағытталады;

- ақпараттық бағдарламалап оқыту-оқытудың мазмұнын пәнаралық байланыс тұрғысынан ұйымдастыруы;

Қазіргі кезде егемен елімізде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Бұл оқу-тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр. Себебі білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, жаңаша қарым- қатынас пайда болуда. Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі маңызды мәселелердің бірі [2, 38 б.]. Ғылым мен техниканың жедел дамыған, ақпараттық мәліметтер ағыны күшейген заманда ақыл- ой мүмкіндігін қалыптастырып, адамның қабілетін, талантын дамыту білім беру мекемелерінің басты міндеті болып отыр. Ол бүгінгі білім беру кеңістігіндегі ауадай қажет жаңару оқытушының қажымас ізденімпаздығы мен шығармашылық жемісімен келмек. Сондықтан да әрбір білім алушының қабілетіне қарай білім беруді, оны дербестікке, ізденімпаздыққа, шығармашылыққа тәрбиелеуді жүзеге асыратын жаңартылған педагогикалық технологияны меңгеруге үлкен бетбұрыс жасалуы қажет. Өйткені мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқу үрдісін ұйымдастыру жаңа педагогикалық технологияны ендіруді міндеттейді.

Білім беру саласы қызметкерлерінің алдына қойылып отырған міндеттердің бірі — оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және қазіргі заманғы педагогикалық технологияларды меңгеру. Қазіргі таңда оқытушылар инновациялық және интерактивтік әдістемелерін сабақ барысында пайдалана отырып, сабақтың сапалы әрі қызықты өтуіне ықпалын тигізеді.

Инновациялық технологияларға мультимедиялық сабақтар да жатады. Ағылшын тілінде multimedia, латын тілінде multum — көп және media, medium — жинақ дегенді білдіреді, яғни құрамына бірнеше мәтін, сурет, бейне, көрініс, анимация кіреді. Мультимедиялық сабақтарда қойылатын мақсаттар: студенттердің компьютерлік технологиясын қолдану арқылы оқыту, үйрену, танымдық әрекетін жүзеге асыру және өзбетінше жұмыс істеу дағдысы мен шығармашылық қабілеттерін дамыту.

Сабақта келесі қажетті шарттар орындалуы керек: студенттің жеке тұлғасын дайындау; ойлау қабілетін жетілдіру; эстетикалық тәрбие; нақты бір шешім қабылдауға қалыптастыру; пәнаралық байланыстарды тереңдету.

Мультимедиялық сабақ өткізу кезінде студенттер ақпаратты тек қана қабылдаушы ғана емес, сонымен бірге оны өңдеп, жеткізу әрекеттерін орындайды. Бұл кезде оқытушының мақсаты студенттерде қажетті ақпаратты табу, сұрыптап, оны жүйелеу мен жеткізу дағдыларын қалыптастыруға бағытталған. Ол оқу пәнінің тақырыбын қоршаған ортада болып жатқан түрлі құбылыстар мен жағдайларды және проблемаларды шешумен байланыстыра отырып, студенттерге жобаны дайындау тапсырмасын ұсынады. Бұл тапсырманы орындау мен оны қорғау кезеңі студенттердің топ алдында сөйлеу мәдениетін, ойын жүйелей білу мен өзіндік көзқарастың және ой-пікірлерін қорғай білу дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Мұндай тапсырмаларды қорғау топтың алдында орындалады және олардың өзара қарым-қатынасын талап етеді. Сонымен, мультимедиялық жобаны көру студенттерге қажетті теориялық білім мен танымдық қызығушылықты қалыптастыруға мүмкіндік беретін тиімді әдіс болып табылады.

Инновациялық технологияларға бүгінгі кезде электрондық оқулықтар да жиі қолданылуда. Оқытушы бағдарламаға сай өз электрондық оқулығын дайындайды. Білім саласында компьютер студент үшін құрал, ал оқытушы үшін ол күнделікті қолданылатын жұмысшы болып табылады.

Электрондық оқулықтар – ғылыми негізінде дайындалған педагогикалық-ақпараттық өнім. Электрондық оқулық арқылы студенттер тапсырманы қызыға орындайды, кейде қателерін өздері табады. Электрондық оқулықтар – оқытушылар үшін күннен күнге дамытылып отырған ашық түрдегі әдістемелік жүйе. Мұны пайдалану барысында оқытушы ғылыми-әдістемелік электрондық оқулықты пайдаланғанда сабақтың ыңғайына қарай қосымша материалдарды кірістіруге болады. Электрондық оқулық көрнекілік ретінде де, оқу мен компьютер арасындағы байланыс жасауда да студенттерге көп көмек көрсетеді.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімдері үшін оқытудың әр түрлі технологияларын игеріп, олардың ұтымды жақтарын орынды пайдалана білудің де маңызы зор. Әсіресе тіл және әдебиет сабақтарында белсенді оқыту технологиясы мен сын тұрғысынан ойлау бағдарламасының әдіс тәсілдерін пайдалану қолайлы әрі оң нтиже беріп келеді. Белсенді оқыту технологиясының «Миға шабуыл», «Аяқталмаған сөйлем», «Ашық сұрақтар», «Жұптық жұмыс», «Пікірлер шкаласы», «Болжау», «Жұпқа талқылау», «Галлерияны шарлау» сияқты әдіс тәсілдері сабақты түрлендіріп өткізуге мүмкіндік туғызумен қатарбілім алушың еркін жауап беруіне, өзіне сенімділігін арттыруға, бір-бірінің және өзінің жұмысына баға беріп, сын көзбен қарауға дағдыландырады, қызығушылығын тудыртып, белсенділігін арттырады. Осы мақсатта студенттердің тілін дамыта оқыта отырып қазақ тілінің сөз байлығын толық игеру, тілдің фонетикалық және сөзжасам жүйесін жақсы меңгеру, морфологиялық, синтаксистік тәсілдерді игеріп, оларды практикалық тіл жасау дағдысында дұрыс пайдалана алады. Жоғарыда көрсетілген инновациялық технологиялардың түрлері қазіргі жағдайда жоғары оқу орнының оқу процесінде қолдануға өте тиімді. Білім берудің мемлекеттік стандарттарында анықталған оқытудың мазмұнына ешбір нұқсан келтірмейді, керісінше, оқу пәндерінің бағдарламасында көрсетілген мақсатқа оқытудың бұрыннан қалыптасқан әдістерімен өзара бірлікте қол жеткізуге мүмкіндік береді [3, 42 б.].

Қазіргі инновациялық технологиялардың жиі қолданылатыны — ақпараттық технологиялар. Оларды пайдалану барысында бұрыннан біз көбінесе компьютерді қолданып, сабақты түрлендіріп, студенттердің пәнге деген қызығушылықтарын дамытамыз. Осындай сабақтар өткізгенде оқыту процесін дараландырады және студенттердің ойын дербестігі мен белсенділігін арттырады. Компьютердің әдістемелік және дидактикалық мүмкіншіліктерін пайдаланып, ақпараттық технологияларды

қолдану студенттердің танымдық және өзіндік белсенділігін арттыратын ойын элементтері арқылы үйрету оқыту процесін тұрақтандыруға мүмкіншілік береді. Компьютер арқылы мәтінді теру, берілген қателерді түзету, мәтін бойынша тапсырмалар орындау және тағы басқа сабақ түрлерін өткізуге болады. Кейде студентпен де жеке жұмыс жасай аламыз. Оқу барысында студенттердің ақпараттық технологияларды пайдалануы, өзін-өзі бақылау, өзін-өзі ұйымдастыру, өзіндік сараптау, жоспарлау мүмкіндіктеріне негізделген оқытылу мүмкіндігін береді.

Қорыта келгенде, қазіргі кездегі жаңа технологияны қолдана оқыту қазақ тілін оқытуда жақсы нәтиже береді. Ол нәтиже бүгінде көрініп те, айтылып та жүр. Болашақта бұған да жаңаша бір көзқарас, ой қосылады деген ойдамыз. Ал ол жаңаша ойды әрі қарай жалғастырып дамыту болашақтың үлесінде.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бөрібекова Ф., Жанатбекова Н.Ж. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар. Оқулық. – Алматы. ҚР Жоғары оқу орындарының қауымдастығы, 2014. – 112 б.;
2. Әлімов А. Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану мәселелері. – Алматы, 2013. – 315 б.;
3. Айтбаева А. Білім берудегі жаңа технологиялар. Оқу құралы. – Алматы. Қазақ университеті, 2011. – 82 б.;

ӘОЖ 81

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА ТІЛДІ ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА БАҒЫТТАРЫ

Д.М. Какимова

Қоғамды ақпараттандыру қазіргі замандағы экономиканың, ғылымның, мәдениеттің дамуына негіз болатын шарттардың қатарында. ХХІ ғасыр Біріккен ұлттар ұйымының шешімімен «Ақпараттандыру ғасыры» деген атауға ие болды. Заманауи ақпараттық қоғамның дамуы инновация деп сипатталады. Оның негізінде ақпарат жатады. Ал ақпараттың, О. Тофлер атағандай, жаңашылдық, динамикалық және әртүрлілік сипаты болады. Осы аталған ақпараттың үш сипаты қоғамды да, әлеуметтік институт ретінде білім беруді де сипаттайды. Ақпарат деректерінің ұлғаюы қоғамдағы ақпарат алмасу процесінің динамизациясына әкелетіндіктен жаңашылдық қашан да пайда бола бермек. Жоғары оқу орнында инновациялық тәсілдерді енгізу білім берудің тиімділігін арттыруда маңызды саналады. Білім беруде инновацияға деген ұмтылыс бұқаралық сипат алуда. Жаңа білім алуға және жоғары мектептегі оқытушының инновациялық білімдарлығы мен мәдениетіне деген қажеттілік артып келеді. ЖОО оқу процесіндегі кредиттік технология бойынша өткізілетін сабақтарда тілді оқытуда жаңа инновациялық тәсілдерді қолдану осы талаптардан туындайды. Білім берудің инновациялық тәсілі – оқу материалын игеру процесінің практикалық қызметіндегі жаңалықпен айқындалатын «оқытушы-студент» қарым-қатынасындағы жаңа әдістер.

Білім беру үрдісін ақпараттандыру – жаңа ақпараттық технологияны пайдалану арқылы дамыта оқыту, дара тұлғаны бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу-тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарылатуды көздейді.

Сондықтан тіл үйретуде ақпараттық технологияларды қолданудың тиімді жақтары мен жаңа ақпараттық технология құралдары (жаңа типті компьютерлер,

телекоммуникациялар, виртуальды орта және мультимедия, интерактивті құрылғылар) оқу үрдісіне енгізілді.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқына Жолдауында «Біз бүкіл елімізде әлемдік стандарттар деңгейінде сапалы білім беру қызметіне қол жеткізуге тиіспіз. Қазіргі таңда ақпараттық-коммуникативті технологиялар біздің елімізде де жоғары қарқынмен дамып келеді. Оқу үрдісінде жаңа технологиялық әдістермен қатар жаңа ақпараттық технологияларды да қолданудың мүмкіндігі жасалып отыр» деген болатын [1, 67 б.].

Яғни, еліміздегі білім беру жүйесінің ең басты міндеті – білім берудің ұлттық моделіне өту арқылы жас ұрпақтың білім деңгейін халықаралық дәрежеге жеткізу. Осы бағытта оқытушылар алдында оқытудың және тәрбиелеудің жаңа ақпараттық технологияларын қолдана отырып, жеке тұлғаның дамуына қолайлы жағдай туғызу қажеттілігі тұрғанын жақсы түсінеміз. Өйткені кез-келген адамның үздіксіз білім алуын қамтамасыз ету жүйесі ақпараттандырумен тығыз байланысты. Қазіргі жаңа ақпараттық технологиялардың мүмкіндіктері адамның интеллектуалдық, шығармашылық потенциялының даму мүмкіндіктерін арттыруға септігін тигізетіні сөзсіз.

Жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, қашықтықтан оқыту, дара тұлғаға бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу-тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарылату – бүгінгі күннің басты талабы.

Оқытушының инновациялық іс-әрекеті – өз қызметіне жаңа технологияларды енгізу. Білім беру жүйесінде қазір технологиялардың сан алуан түрлері бар. Осыған байланысты деңгейлік тапсырмалар беруде оқытушы ең алдымен тапсырмалардың мазмұндық жүйелілігіне назар аударуы қажет. Жаңа инновациялық технологияны жүзеге асыруда оқытушы белсенділігі, шығармашылық ізденісі артып, өз мамандығына деген сүйіспеншілігі, студенттерін жеке тұлға ретінде бағалауы орын алады.

Түсті графиканы, бейнетехниканың мүмкіндіктерін пайдалану тілді меңгертуде студенттерге ерекше әсер етеді. Студенттің кез-келген тапсырманы аяғына дейін орындап, өзінің ой-өрісін пайдаланып, кез-келген сұрақты қойып, оның шешімін тауып, білімін дамытуға мүмкіндік туғызады. Ақпараттық технологияны жеке тұлғаны дамыту мақсатында қолдану жолдары:

- электронды почтаны қолдана білу;
- материалды компьютер арқылы презентациялау;
- мәтінді графиктік сызбаларға түсіру;
- мәліметтер қорымен, әдебиеттермен жұмыс;
- электрондық оқулық, диск, қосымша материалмен жұмыс;
- интернеттен ақпарат алу.

Қазіргі жаңа ақпараттық технологиялардың мүмкіндіктері адамның интеллектуалдық, шығармашылық потенциялының даму мүмкіндіктерін арттыруға септігін тигізетіні сөзсіз.

Қазақстан Республикасының «Білім беру туралы» Заңында еліміздің білім беру жүйесінің басты міндеттері атап көрсетілген. Соның бірі: «Білім беру жүйесін ақпараттандыру, оқытудың жаңа технологиясын енгізу, халықаралық коммуникациялық желілерге шығу» делінген. Бұл міндеттерді шешу үшін, нәтижеге бағытталған білім берудің жаңа жүйесіне көшу үшін әр оқытушы, жеке тұлға күнделікті ізденіс арқылы барлық жаңалықтар мен өзгерістерге батыл жол ашарлық жаңа тәжірибеге, жаңа ақпараттық технологияларға, әлеуметтік, тұлғалық және жеке құзыреттілікке ие болуы тиіс. Бұл талаптар күнделікті әдістемелік жұмыстың жүйелі түрде ұйымдастырылуы негізінде жүзеге асырылады [2, 8 б.].

Жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, қашықтықтан оқыту, дара тұлғаға бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып,

оқу-тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарылату – бүгінгі күннің басты талабы.

Оқытушының инновациялық іс-әрекеті – өз қызметіне жаңа технологияларды енгізу. Білім беру жүйесінде қазір технологиялардың сан алуан түрлері бар. Осыған байланысты деңгейлік тапсырмалар беруде оқытушы ең алдымен тапсырмалардың мазмұндық жүйелілігіне аса назар аударуы қажет. Жаңа инновациялық технологияны жүзеге асыруда оқытушы белсенділігі, шығармашылық ізденісі артып, өз мамандығына деген сүйіспеншілігі, студенттерін жеке тұлға ретінде бағалауы орын алады.

Сонымен қатар, ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялардың оқу-тәрбие үрдісінде қолданылуы студенттердің білім алу мүмкіндіктерін кеңейтеді. Ақпараттық компьютерлік технологияны пайдалануда студенттер мектепте алған білімдерін ұштап, мамандыққа сай берілетін білімдерін молайтып сабаққа белсене қатысады. Өйткені компьютер арқылы оқу материалын беруге, оны әзірлеуге, бақылауға, қорытындылауға, көмек беруге мүмкіндік зор.

Студенттерді қажетті білім дағдыларымен қамтамасыз ету үшін оқытушы әр сабақта жүйелі жұмыс жүргізуі қажет. Ол үшін тіл үйретушінің әдіскерлік шеберлігі, теориялық білімі, ұйымдастырушылық қасиетінің жоғары деңгейде болуымен қатар, құнды жасалған көрнекілік, электрондық оқулық, аудио, бейнетаспалардың болуы да қажет. Осыған байланысты бір ғана электрондық оқулықтардың тиімділігін айта кетсек:

- әртүрлі жұмысты тез және қысқа мерзімде орындауды қамтамасыз ету;
- тілді үйрену уақытын үнемдеу;
- көрнекілік және түсініктілік принципін пайдалану мүмкіндігі;
- бейнелелеу мүмкіндігінің жан-жақтылығы;
- дидактикалық мүмкіндігінің жоғары деңгейлігі;
- тіл үйренушінің өз бетімен жұмыс істей алуы;
- тілді білу деңгейін бақылау және бағалау [3, 46 б.].

Сондай-ақ, электрондық оқулықтағы оқыту, модельдеу, тестілеу т.б. бағдарламалар жиынтығы тіл үйретуде жай оқулықтарға қарағанда өте тиімді қосымша мүмкіндіктер береді. Олар жинақы, ыңғайлы түрде алынады, өйткені электрондық оқулық – бұл дидактикалық әдіс-тәсілдер мен ақпараттық технологияны қолдануға негізделген түбегейлі жүйе. Оны пайдалану барысында төмендегі мақсаттар жүзеге асырылады:

- тыңдалым арқылы екпін, қазақ тілінің төл дыбыстарына назар аударту; тыңдау арқылы қабылдауға, есте сақтауға, дұрыс оқуға дағдыландыру;
- оқылым арқылы мазмұндап, өз ойын айтуға үйрету; оқу жылдамдығын арттыру; оқу арқылы мазмұнын меңгерту;
- жазылым арқылы берілген түрлі жаттығулар мен тапсырмалар арқылы тіл үйренушінің сауаттылығын арттыру; қойылған сұрақтарға жауапты жазбаша жазуға үйрету;
- көру арқылы берілген тақырып бойынша материалды пысықтау;
- әртүрлі тапсырмалар, тест арқылы тіл үйренушінің білімдерін тексеру [4, 75 б.].

Толассыз ақпараттар ағымын бүкіләлемдік Интернет жүйесі, спутниктік каналдар, теледидар, ұялы байланыс арқылы көріп, естіп қабылдауға машықтанған ХХІ ғасырдың өкіліне нағыз керегі – сандық бейне, анимация, компьютерлік оқыту ойындары, дыбысты жаңғырту т.б. компьютерлік технологиялар. Осылардың бәрін қолдануға мүмкіндік беретін қазіргі мультимедиялық бағдарламалар тіл үйретуді жеделдетуге, оқу дағдысын жоғарылатуға, сөйлесім әрекетін дамытуға зор әсерін тигізеді. Сөйлесім әрекетінің кез келген түрінің негізінде көру-есту моторының арасындағы байланыс жататыны белгілі.

Қорыта келе, ақпараттық технологияның алуан түрлілігі бүгінгі күні қарқындап өсуі, оның тиімділігі сапалы білім берудің бірден-бір қайнар көзі екендігі және оны әсіресе тіл үйретуде пайдалану – тіл үйренушінің ең негізгі құралы болатындығы анық.

Келешек ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде оқытушының инновациялық іс-әрекеттің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі сапалы білімнің нәтижелі көрінісі. Сондықтан да қазақ тілін оқытуда ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, мультимедиялық технологияларды қолданып, ақпараттық оқыту бағдарламаларын әзірлеудің теориялық, әдістемелік мәселелерін терең саралау жолымен жетілдіру тіл үйретушілердің ендігі кезектегі алға қойған басты мақсаты.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан – 2030». Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы. – Алматы. «Білім» баспасы, 1998.
2. Ержанова А. Білім беруде ақпараттық технологияларды қолдану. – Алматы. 2005.
3. Мынбаева А.К., Садвакасова З.М. Инновационные методы обучения, или как интересно преподавать. – Алматы, 2007.
4. Қазақ тілін оқыту: жетістіктер мен жаңа даму бағыттары. Республикалық ғылыми-әдістемелік конференция. – Алматы, 2011

ӘОЖ 82-1

БАСТАУЫШ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕН ПЕДАГОГИКАСЫ МАМАНДЫҒЫНЫҢ СТУДЕНТТЕРІН МӘНЕРЛЕП ОҚУҒА ҮЙРЕТУ ЖОЛДАРЫ

А.Т. Абужалитова

Қазақстан Республикасы жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында бастауыш сатыдағы «Әдебиеттік оқу» пәнінің негізгі міндеттерінің бірі ретінде оқушылардың оқу дағдыларын қалыптастыру (дауыстап оқу мен іштей оқу; дұрыс оқу, саналы оқу, мәнерлеп оқу екендігі аталып өтілген. Студенттерді дұрыс оқуға үйрету үшін қойылатын талаптың бірі – мәнерлеп оқу. Дауыс интонациясын сақтап оқығанда ғана студент дұрыс оқиды әрі оқығанын түсінеді. Бұдан шығатын қорытынды: оқудың сапалары бірімен-бірі тығыз байланысты, бірін-бірі толықтырып отырады. Түсініп оқу үшін дұрыс оқу керек. Мәнерлеп оқу үшін оқып отырғанын түсініп оқу керек. Мәнерлі оқылмаса, дұрыс оқиды дей алмаймыз. Бастауыш сыныпта мәнерлеп оқуға үйрету сауат ашу кезеңінен басталады. Сауат ашу кезеңінің дайындық сатысынан бастап сөйлеуге үйретеміз. Ал оның басты үлгісі – мұғалімнің өзінің дауыс интонациясы арқылы сөйлем не мәтіндегі негізгі ойды жеткізу, мазмұндық ой екпінін қоя білу, кейіпкер көңіл-күйін сезіне оқу. Профессор С. Рахметованың анықтамасына сүйенсек, «мәнерлеп оқу дегеніміз – дауыс интонациясы арқылы автордың ойын білдіру, мазмұндық ой екпінін дұрыс қоя білу, ақырында оқығанды түсініп, кейіпкердің көңіл күйін сезіне оқи білу» [1, 67 б.]. Бұл зерттеу жұмысымызда осы анықтаманы басшылыққа ала отырып, мәнерлеп оқудың қарапайым сөйлеу тіліне жақын, еркін оқу, дауысты құбылтып, тыңдаушысына әсерлі етіп жеткізу деген тұжырымға тоқтадық.

Көркем шығарманы мәнеріне келтіріп, әсерлі оқу үшін ең алдымен дыбыстау мүшелерінің қызметіне, әр дыбыстың жасалуына, естілуіне, оқылуына баса назар аударып, түрлі жаттығулар жасатып отырған жөн. Оқудың, сөйлеудің мәнерлі болуы дұрыс, еркін дем алуға байланысты. Оқу процесіне ауаны керегінше жұтып, сыртқа бірден сарқып шығармай, ерікті түрде дем алып, орынды пайдалана білсек, бұл мәнерлі оқудың негізгі құралы болмақ.

Мәнерлі оқуда дауыстың маңызы зор. Дауыс сөйлеу мүшелері мен ауаның бір-біріне соқтығысуымен жасалады. Соның ішінде даустың ажыратылуы дауыс шымылдығына тікелей байланысты. Дауыс шымылдығына пайда болған үн қуыс мүшелері арқылы өткенде әр түрлі реңге ие болады.

Зерттеуші С. Желдербаеваның «Мәнерлеп оқу» деген кітабында балаларды мәнерлеп оқуға жаттықтыру жұмыстарының түрлері келтіріледі. Атап айтсақ:

- мұғалім әңгімелесу үлгісінің бірнеше түрлерін магнитофон таспасына жазып алып тыңдатуына болады;

- сөйлеу техникасына жаттықтыру, дыбыстау мүшелерінің қызметін дұрыс түсіндіру. Ол үшін мұғалім әрине, сөйлеу техникасына нелер жататынын білуі тиіс. Сөйлеу техникасына мыналар жатады: тыныс алу (ауаны ішке жұту мен сыртқа шығару), дауыс, дикция.

Дыбыстау мүшелері негізі үш бөліктен тұрады:

1. Өкпе

2. Тамақ

3. Қуыс мүшелері (ауыз қуысы мен мұрын қуысы) [2, 27 б.].

Өкпенің атқаратын қызметі өте зор. Өкпе кеуде кеңістігіне орналасқан тыныс мүшесі. Ауаны ішке таратқанда өкпе үлкейіп, кеудені керіп тұрады да, ауаны сыртқа шығарғанда семіп қалады. Оқудың, сөйлеудің әсерлі де мәнерлі, құлаққа жағымды естілуі тек қана дұрыс, еркін дем алуға тікелей байланысты. Еркін дем алмаған жағдайда сөз анық естілмей, сөйлем мағынасы сақталмай, бір сөйлемнің аяғы екінші сөйлемнің басы қай жерден аяқталып, қай жерден басталғанын ажырату қиынға түседі. Сондықтан дем алу ерікті дем алу, еріксіз дем алу болып бөлінеді.

Ерікті түрде дем алғанда өкпеге енген ауадан көкірек пен қабырғаның жоғарғы жағы көтеріліп, қабырғаның төменгі жағындағы бүлкілдек еттері (диафрагма) қозғалысқа түседі.

Еріксіз дем алу көбіне сөйлеу тілінде асығыстықтан, жүріп келе жатып сөйлегенде жиі кездеседі.

Сөйлеу мүшелерінің физиологиялық құрлысында кемшіліктер болмаса, дауыс таза, күшті шығады. Ал сөйлеу мүшелерін күтпей, суыққа шалдырса, дауыс қырылдап, өз дауысы немесе міңгірлеп, түсініксіз болуы мүмкін [3, 42 б.].

Әр адамның өз дауысы болады, өткені әр адамның өзінше анатомиялық, физиологиялық ерекшеліктері бар.

Дауыстың өзіндік сапасы болады, олар: дауыс күші, қарқыны, тембр.

Сөйлеу, не оқу кезінде дауыс күші бірде жоғары, бірде төмен болады. Мысалы: құмырсқа мен қара қоңыз бір сыныпта оқып жүр.

Құмырсқа күн сайын бес алып, қоңыздың күнделігі екіге тола береді деген сөйлемдерде көтеріңкі дауыстап оқылатын сөздер – бір сыныпта, күн сайын, екіге, ал жай, төмендеп оқылатын сөздер – құмырсқа мен қара қоңыз, құмырсқа бес, қоңыздың күнделігі.

Осы сөздерді оқудағы дауыс қарқыны (темпі) орташа болып келеді. Бұл сөйлемдерді тез оқуға болмайды.

Ал дауыстың тембрі (құбылуы) тыңдаушыға әсер ететіндей болуы керек. Құбылта оқу шығарманың мазмұнына дұрыс түсінгенде ғана іске аспақ.

Дауыстың құбылуын, әсіресе мысал жанрында берілген көркем шығармаларды оқығанда анық байқауға болады. Мәнерлеп оқуда дикцияның мәні зор. Дикция сөйлеудің тазалығы мен ашықтығы. Бастауыш сынып мұғалімдерінің, дикция ашық, таза болуы керек, сөйлеу тілінде мүкіс болмауы керек. Ол үшін мұғалім дыбыстардың жасалуының артикуляциясын жақсы біліп, сөйлеу барысында оны дұрыс қолданып, оқушыларынан да соны талап етіп, түрлі артикуляциялық жаттығулар жасап отырғаны жөн. Мәнерлеп оқуда дауыс ырғағы-интонацияның орны бөлек. Көркем сөз оқушы адамның шығармадағы кеңіпкерлердің көңіл-күйі, ішкі сезімін, жан-дүниесін тыңдаушыға сан алуан дауыс сазы арқылы жеткізуін интонация дейміз. Интонация

дұрыс болу үшін оның элементтерін дұрыс бір-бірімен ұштастыра пайдалануымыз керек.

Олар дауыс күші, тембрі, екпін, пауза түрлері сөйлеу (мелодия) нормативтік дауыс ырғағы.

Дауыстың күші, темпі (қарқын), тембрі туралы жоғарыда түсінік беріліп кетті. Енді қалған элементтеріне қысқаша түсінік берелік. Интонацияны сақтауда кідірістерді дұрыс пайдаланудың маңызы зор. Кідірістер (пауза) логикалық, психологиялық, грамматикалық болып үшке бөлінеді. Әрбір сөйлемде айтылатын ойға қазық болатын жеке сөз, не сөз тіркестері болады. Бұл сөздер сөйлемдегі басқа сөздер мен сөз тіркестерінен көтеріңкі оқылып, тыңдаушының назарын өзіне аударады. Мұндай сөйлем ішіндегі мағына жағынан мәні басым сөздерге логикалық екпін түсіріліп, логикалық кідіріс жасалып, мәнерлі оқылуы керек. Мысалы, Сүлеймен деген патша кірпі мен қарғаға былай деп бұйрық береді:

- Сен, қарға, бір күнде жер дүниені аралап, жақсы сайрайтын құс тап. (Қазақтың халық ертегісінен).

Бұл сөйлемде логикалық кідіріс «Сүлеймен деген патша», «сен, қарға», «бір күнде» деген сөз тіркестерінен соң жасалады. Өйткені, ой екпіні осы тіркестерге түсіп тұр.

Логикалық кідіріс жасап, ой екпінін дұрыс білу үшін сөйлем мағынасына, сөйлемдегі сөздердің бір-бірімен грамматикалық байланысын таба білу керек.

Психологиялық кідіріс тексттің мазмұн-мағынасына, ондағы кейіпкердің іс-әрекетіне, оның көңіл-күйінің құбылуына байланысты оқылады. Мәтінді оқығанда психологиялық кідіріс дұрыс жасалса, тыңдауы әрі қарай не болатынын тағатсыздана күтеді.

- «Біраз сайрасам қайтеді?...», - деп ұмтыла бергенде, бұлбұл пыр етіп ұша жөнеліпті («Мақтаншақ жолбарыс»).

- Бұл мысалда психологиялық кідірістер «сайрасам қайтеді», «жолбарыс», «сайрағанды көрсетейін» деген тіркестерден кейін қойылады.

Грамматикалық кідірістер – тыныс белгілеріне байланысты қойылатын кідірістер. Жазуда белгілі бір нормативті басшылыққа ала отырып сөйлемге тыныс белгілерін қоямыз. Тиісті тыныс белгілерін сөйлемнің мән-мағынасына байланысты қою – сауаттылықтың негізі. Ал осы сөздерді оқуда тыныс белгі қойылған жерге грамматикалық немесе нормативтік кідіріс жасау мәнерлеп оқудың негізгі шарты. Әрбір тыныс белгіге кідіріс өзіндік ерекшелігі бар. Хабарлы сөйлемнің соңында қойылатын нүкте кілт тоқтамай, сөз соңындағы сөз не тіркес баяу созылыққарай оқытылады. Сол сияқты бастауыштан кейін қойылатын сызықшаға арнайы тоқталып, кідіріс жасамаса, бастауыштың синтаксистік қызметінің өзгеріп кетуі мүмкін. Ол – инженер Асыл. Ол инженер – Асыл. Бірінші сөйлемде ол сөзі бастауыш болса, екінші сөйлемде анықтауыш қызметін атқарып тұр.

Оқу бағдарламасында оқушылардың, оқу шапшаңдығына, икемділігіне қойылатын талаптың бірі – оқушылардың бір минутта оқу жылдамдығының сөз санымен берілуі.

Мысалы: 1-сыныпта – 15-20сөз, 2-сыныпта – 25-30 сөз, 3-сыныпта – 60-75 сөз, 4-сыныпта – 80-90 сөз [4, 75 б.]

Міне, көркем ой бір болғанымен, келтірілген өлеңдерді қара сөз оқығандай ырғақпен оқи алмаймыз. Ол біріншіден, өлеңнің құрылысының өзіне тән белгілі заңдылығына (ұйқасқа құрылуы, шумақтардан, бунақтардан тұратындығы) байланысты болса, екіншіден, өлеңнің лирикалық шығармаға жататындығы мен түсіндіріледі. Өлең сөздің қара сөзден құрылыс жағынан айырмасы – онда өлең сөзге тән өлшемділіктен туатын мөлшерлі ырғақ болады.

«Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы,

Қиыннан қиыстырар ер данасы.

Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,

Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы», – деп Абай қойған талаптарға жауап беретін өлеңді дауыстап емес, іштей оқығанның өзінде оның үні, әуезділігі адам жанына әсер етпей қоймайды [5, 194 б.]. Жоғарыда аталған ақындар өлеңі – тербеліс сезімге толы табиғат лирикасы.

Лирика ақынның тек жеке өзінің көңіл-күйін, қуаныш-сүйінішін ғана емес жалпы адамзатқа ортақ сезімді білдіреді.

Лириканың өзіндік қасиеттерін түсіндергіннен кейін баланың оған деген көзқарасында, қарым-қатынасында белгілі бір сезім байқалады. Лирикалық шағармаларда ақын өз ойын, өз сезімін, өз күн тікелей кейіптеу сөздері арқылы жазады. Мұғалім баланың жүрегіне нәзік сезім мен ұшқыр ойды тұтата білгенде ғана баланың қызығушылығы артады.

Қорыта келгенде, стандартта атап көрсетілгендей, «бастауыш сынып оқушыларының оқу дағдысын қалыптастыру – осы сатыдағы білім мазмұнына құрамдас бөлігі». Оқу сапасы, атап айтқанда, дұрыс, түсініп, шапшаң, мәнерлеп оқуға төселдірудің негізгі жолы – жаттықтыру әдісі. Әрбір сабақта мәтінді оқуға жаттықтыру арқылы баланы мәнерлеп оқу деңгейіне жеткізу мұғалімге үлкен жауапкершілік жүктейді

Шығарманы мәнерлеп оқу деңгейіне жеткен оқушы шығарманың сұлу, тұтас бітіміне енеді, сол арқылы кейіпкер бойындағы ізгілік, адамгершілік сияқты асыл қасиеттерді тани алады. Мұның өзі баланы биік адамгершілікке бастайды. Демек, бастауыш сыныптарда оқу сапасын қалыптастыру және дамыту – оқушының жеке тұлғалық бітімінің айқын көрсеткіші. Болашақ бастауыш мектеп мұғалімін дұрыс, түсініп, шапшаң, мәнерлеп оқуға баули алсақ пәндік құзыреттілікке қол жеткізгеніміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Рахметова С. Қазақ тілі әдістемесінің теориясы мен технологиясы. – Алматы. Абай атындағы ҚазҰПУ, 2007.
2. Желдербаева С. Мәнерлеп оқу. – Алматы. Мектеп, 1997.
3. Қожахметова Х. Мәнерлеп оқу. – Алматы. Мектеп, 1992.
4. Қазақстан Республикасы бастауыш білім беру бағдарламалары. – Алматы. Ы.Алтынсарин атындағы ҚБА, 2002.
5. Абай. Қалың елім қазағым. – Алматы. Атамұра, 2002.

ӘОЖ 82-93

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫНДА «СЫН ТҮРҒЫСЫНАН ОЙЛАУДЫ ДАМУ» ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ ЖАЗБА ЖҰМЫСТАРЫНА БАУЛУ ЖОЛДАРЫ

А.Қ. Бекентаева

Еліміздің білім жүйесінің алдында тұрған басты мәселе – тұлғаның жеке дамуын көздейтін нәтижеге бағытталған білім беру. Үздіксіз дамып, өзгеріп, жаңарып жатқан ақпарат заманында өмір сүруге қабілетті өзін-өзі дамытуға, өз ойын еркін айта білуге, білімді шығармашыл тұлғаны қалыптастыру бүгінгі күннің міндеттері болып отыр. Сондықтан да білімге, оқу-әдістемелік жүйеге жаңа талап қойылды. Осы талаптарға сәйкес – оқушыны оқуға қызықтыратын, қабілетін арттыратын жағдай туғызу. Оның негізгісі – оқу үрдісін жаңаша ұйымдастыру, оқушылардың ойлау дағдыларын жетілдіру, өздігінен білім алу процесінде бірлесе әрекет ету.

Демек, әр ұстаз, біріншіден, кәсіби шеберлігін арттырып отыруы қажет, екіншіден, жағдайға байланысты тиімді әдістердің сәйкесін таба білу керек, үшіншіден, сабақ бүгінгі күн сұранысына сай құрастырылғаны жөн.

Қазіргі таңда шәкірт шығармашылығын дамытуға, мұғалімнің қажеттіліктеріне жан-жақты жауап беретін тиімді технологиялар шексіз. Сондықтан түрлі әдіс-тәсілдерді саралай отырып, тиімдісін тандай алсақ, әр сабақ өз нәтижесін беретіні анық.

Әлемдік озық идеялар негізінде жасалған жобалардың бірі – американдық педагог-ғалымдар Ч. Темпл, К. Мередит, Д. Стилл ұсынған «Оқыту мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» бағдарламасы. Сынни ойлау «сын» сөзімен төркіндес болғанымен сынау, сын айту, мінеу деген түсінік бермейді. Бұл –шыңдалған ойлау үлгісі.[3,15 б.]

Сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясының дәстүрлі оқытудан басты айырмашылығы –білім дайын күйінде берілмей, оқушының өзінің шығармашылық ойлауына мүмкіндік беру, шешім қабылдауға үйрету. Сын тұрғысынан ойлау технологиясының ең басты өлшемі–оның тиімділігі, нәтижелігі. Бұл технология оқушының оқуға қызығушылығын оятуды, ізденіске бағыттауды, оның шығармашылық тұлғасын қалыптастыруды мақсат етеді. Нәтижесінде оқушының сабаққа қызығушылығы артады, ойлау белсенділігі, тапқырлығы, өзіне деген сенімі қалыптасады, ізденіске талпынады.

Сабақтың бірінші сатысы – *ой шақыру*. Бұл сатыда сабақта қарастырылғалы тұрған мәселе жайлы оқушы не біледі, не айта алатындығын анықтаудан басталады. Оқушы жаңа ұғымдарды, түсініктерді, өзінің бұрынғы білімін жаңа ақпаратпен толықтырады, кеңейте түседі. Ойды қозғату, ояту, ми қыртысына әсер ету «Топтау», «Түртіп алу», «Жұпта талқылау», «Болжау», «Әлемді шарлау» т.б. әдістер арқылы жүзеге асады.

Екінші саты– *мағынаны тану* (түсіне білу). Бұл кезеңде оқушы жаңа ақпаратпен танысады, тақырып бойынша жұмыс істейді, тапсырмалар орындайды. Оның өз бетімен жұмыс жасап, белсенділік көрсетуіне жағдай жасалады.

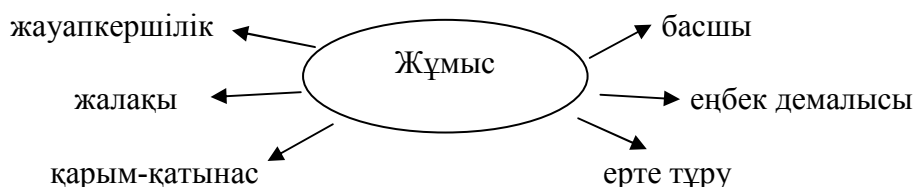
Қорытынды саты – *ой-толғаныс(рефлексия)*. Бұл кезең шығармашылық ізденіс, талдау, интерпретация және т.б. ақпаратты зерделеу жұмыстары жеке – жұппен-топпен атқарылады. Бұл кезеңнің оқушыға қоятын талабы жоғары. Сондықтан да оқушы сапалы білім мен шығармашылығын ұштастыра білу керек. Үшінші кезеңде шығармашылық жұмыс, зерттеу жұмыс, ғылыми жұмыстар ерекше орын алады. Осы кезеңде «Бес жолды өлең», «Венн диаграммасы», «Еркін жазу», «Семантикалық карта», «Т кестесі», «РАФТ» сияқты т.б. әдістер әр сабақтың ерекшелігіне қарай лайықтала қолданылады.

Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында оқушыны жазуға баулуда «Оқу мен жазу арқылы сынни тұрғыдан ойлау» технологиясының орны ерекше. Жазу ойлар мен пікірлерімізді, дәлел мен тұжырымдарымызды тек сөзбен, сөзбен болғанда толымды, дұрыс құрылған сөйлемдерді тізбектеу арқылы жеткізуді талап етеді. Жазғанда ойланамыз, ойымызды қалайша дәйекті және ұтымды жеткіземіз деп қиналамыз, дәл және орынды сөздерді іздестіріп, оларды сөйлем құрамына қиюластырамыз. Бұл әрине оңай әрекет емес [1, 20 б.].

Жазба жұмыстары оқушылардың логикалық ойлауын, шығармашылық қиялын, нақты нәрсені еркін, қызықты түрде беруге, сөздің мәні мен құдіретін түсіне отырып, өз дүниесін көркемдеп бере алуға көмектеседі. Сондықтан сабақ беру үрдісінде шәкірттерді шығармашылық жұмысқа, жазуға баулудың маңызы зор.

Оқушыларды шығармашылық жұмысқа баулудың тиімді әдісі –*эссе жазу*.

Мәселен, «Жасөспірім және жұмыс» деген тақырыпқа эссе жаздырмас бұрын «жұмыс» сөзіне кластер жасайды, әдетте кластер оқушының жеке орындалуынан басталып, жұпта, содан кейін тақтада ортақ кластер жасалады.

«Жасөспірімдердің жұмыс жасағаны дұрыс па?» деген сұраққа жауап бере отырып кесте толтырады.

Иә, себебі ...	Жоқ, себебі ...
-жауапкершілік -өз уақытын ұйымдастыра алуға үйренеді -ата-анадан қаражат жағынан тәуелсіз болады -ата-анаға көмектеседі -ақшаны тиімді жұмсауға үйренеді	-сабақ оқуға аз уақыт қалады -жұмыс табу қиын -жалақысы аз жұмыс ұсынылады

Бұл кесте көмегімен оқушылар өзінің көзқарасын дәлелдей отырып эссе жазады.

Бұдан басқа сабақтарда кубик көмегімен Блум таксономиясының таным мен ойлау деңгейлері тұрғысынан жазған да тиімді. Мысалы, тақырып туралы алдымен бір жарым екі минуттай уақытта «Проблеманы сипатта» деген тапсырма бойынша жазып болған соң, ары қарай таксономия өлшемдері бойынша берілген тапсырмаларды жазбаша орындай беруге болады: «Проблеманы салыстыр», «Қалай пайдалануға болады», «Құрамдас бөліктері қандай?», «Проблеманы шешу жолдарын келтіріңіз», «Проблема шешудің тиімділігі қандай?» [2, 32 б.].

Оқушыларды өз ойын еркін жазуға дағдыландыру үшін «Биопозма» әдісін сабақта қолдануға болады. Кез келген тақырыпты өткеннен кейін авторға, кейіпкерлерге биопозма жаздыруға болады. Биопозманың қадамдарын сабақ мазмұнына сай өзгертіп отыруға болады.

Биопозма

Есіміңіз: *Сұлтан*

Өзіңізді суреттейтін үш сөз: *сабырлы, тиянақты, оқушы*

Туыстық қатынаста кім боласыз: *аға, немере, бала*

Өзіңіздің жақсы көретін үш нәрсеңіз: *ана, кино, балмұздақ*

Бүгінгі күні қандай жетістіктеріңіз бар: *күрестен аудандық сайыстың жеңімпазы, оқу озаты*

Қорқатын үш нәрсеңіз: *сатқындық, қараңғылық, алдану*

Басыңыздан өткізген үш нәрсеңіз: *спорт сыныбында оқу, Бурабайда демалу, қарындасты болу*

Басыңыздан өткізгіңіз келетін үш нәрсеңіз: *оқуға түсу, жақсы жұмысқа тұру, бақытты болу*

Мекен жайыңыз: *Көктем, 8*

Тегіңіз, әкеңіздің аты немесе сізді еркелетіп қалай атайды: *Сұлтан, Жайсан Сұлтан Қазбекұлы*

9-сыныпқа Асан қайғы шығармашылығын өткеннен кейін биопозма жазуға тапсырма берілді:

Жыраудың адамдық қасиетін суреттейтін 4 сын есім / *Асан әділ, шешен, батыл, қайсар.*

Туыстық қарым-қатынасы / *Асан әкесіне бала, баласына әке.*

Ең жақсы көретін нәрселері / *толғау жазу.*

Басынан өткен үш нәрсе / *халыққа жайлы қоныс іздеуі, Жәнібек ханға кеңесші болуы, толғаулары ұрпақ есінде.*

Неден қорқады / *алауыздық, бейғамдық.*

Жетістіктері / *елінің перзенті*

Туған жері (мекенжайы) / *Арал өңірі*

Тегі, әкесінің есімі / *Асан қайғы, Хасан Сәбитұлы*

«Егер..., онда..., өйткені...». Өтілген тақырыпты қорытындылауда оқушылардың өзіндік ой-пікірін білу үшін ыңғайлы әдіс. Оқушыны логикалық қорытынды жасауға, шығармашылықпен жұмыстануға жетелейді. Мысалға, Д. Исабековтың «Қонақтар» әңгімесін оқығанда «Егер..., онда..., өйткені...» әдісін қолдандым. Оқушы «Егер мен Сапабектің орнында болсам, онда мен ата-анамға қамқор болып, жандарынан табылар едім, өйткені жарық дүние сыйлаған, ел қатарлы азамат етіп өсірген ата-анамның алдындағы парызымды ешқашан ұмытпаймын» немесе «Егер мен Тома болсам, онда күйеуімнің ата-анасының мейірімді, қамқор ұлы болуына үлес қосар едім, өйткені өзіміз де ұл тәрбиелеп отырмыз. «Атаңа не қылсаң, алдыңа сол келер» деген халық мақалын еш естен шығаруға болмайды».

Оқушылардың тілін дамытып, қиялын өрбітетін, өз ойларын қағаз бетіне түсіру арқылы эссе жазуға жетелейтін әдістің бірі *РАФТ стратегиясы* деуге болады. Өйткені оқушы бұл тапсырманы орындамас бұрын мәтіннің мазмұнын, кейіпкердің жан дүниесін жетік түсінуге тырысады, ой елегінен өткізеді, сезіміне ерік береді, толғанады. Бұл әдістің формасын жарнама, хабарландыру, хат, өтініш, бұйрық түрінде түрлендіре отырып, қазақ әдебиеті сабақтарында жиі қолданамын. С. Жүнісовтің «Ақырғы бәйге» шығармасын өткеннен кейін «Мен қазақтың сері ұлы Ақанның Құлагерімін. Ақандай серінің арқасында өз қатарымнан оза шауып, бәйгелерде үздік атандым. Осындай жетістіктерімді көре алмаған қатыгез адамдар маған қастандық ойлады. Менің жазығым тек бәйгелерде алдыма жүйрік салмай, үздік атанғаным ба? Мен Ақан серінің ғана емес, бүкіл қазақтың мақтанышы едім ғой!» деген сынды Құлагердің атынан монолог жазды.

РАФТ стратегиясы

Роль – Құлагер

Аудитория – Батыраш

Форма – монолог

Тақырып – Менің жазығым не?

Қазіргі мектеп оқушысы – келешек маман, ол қандай салада болсын өзінің шешімі мен тұжырымын сауатты бере алатын, ауызша да, жазбаша да ойын толғай алатын маман болуы тиіс. Сол себепті оқушылар мектеп қабырғасында өз ойын жазбаша түрде жеткізуге дағдыланып, жазылымның табиғатын түсініп жазуға, түсінгенін сараптай алуға және болашақта қай мамандық иесі болса да тұжырым жасай алатын тұлға болып қалыптасуы керек. [4, 38 б.]

Қорыта келгенде, «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлау» бағдарламасы оқушылардың сабаққа қызығушылығын арттырады, шығармашылықпен жұмыс жасауға, ойлауға, талдау жасап, өз көзқарастарын қалыптастыруға үйретеді, жалпы, білгенін өмірге пайдалана алатын шәкірт тәрбиелеуде алатын орны ерекше.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әлімов А. Интербелсенді әдістемені мектепте қолдану. – Алматы, 2015. – 180 б.;
2. Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. – Алматы, 2009. – 263 б.;
3. Нұрғазина Г. Қазақ әдебиетін оқытуда сын тұрғысынан ойлау технологиясы. – Семей, 2012. – 52 б
4. «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналы. №3, 2011.

ӘДЕБИЕТТІК ОҚУ САБАҒЫНДА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Ө.И. Өтепова

Заман талабына сай білім – дамыған елдер қатарына ену үшін қажет. Өйткені, тәуелсіз Қазақстанды дамыған, бәсекеге қабілетті, өркениетті елдермен терезесін тең ететін – білім. Сондықтан қазіргі даму кезеңі білім беру жүйесінің алдына оқу үрдісін технологияландыру мәселесін қойып отыр. Мектеп өміріне еніп отырған жаңа технологиялардың ерекшелігі өсіп келе жатқан жеке тұлғаны жан-жақты дамыту.

Қазіргі заман педагогтерінің негізгі мақсаты – білім алушылардың білімін сапалы ету, оның толыққанды жеке тұлға болып қалыптасуына мүмкіндік жасау. Осыған орай, соңғы кезде оқытудың әр түрлі педагогикалық технологиялары жасалып, мектеп өміріне енгізіліп қолдануда. Педагогика ғылымында баланы оқыту мен тәрбиелеудің міндеті жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру болғандықтан, жаңа технология бойынша әдістемелік жүйенің басты бөлігі оқыту мақсаты болып қалады.

Бастауыш мектеп – оқушы тұлғасы мен санасының дамуы қуатты жүретін, ерекше құнды, қайталанбас кезең. Сондықтан бастауыш білім үздіксіз білім берудің алғашқы баспалдағы, қиын да жауапты іс. Оқытудың әртүрлі технологиялары сарапталып, жаңашыл педагогтардың іс-тәжірибесі зерттеліп, мектеп өміріне енуде. Қазіргі заманның талабына сай болу және жаңа формация мектебінде жұмыс істеп жүрген педагогтардың алдында тұрған проблемаларды шешу негізгі мақсат болып табылады, олар:

- баланы оқи білуге үйрету
- баланы ойлауға үйрету
- баланың өзін-өзі тұлға ретінде дамуына жағдай жасау.

Осыған орай мектеп білімі түбегейлі жаңартылып, мұғалімнің қызметінің мақсаттары кеңейіп, үлкен өзгерістер үстінде. Әр педагогтың міндеті – оқушының шығармашылық ойына бағыт беру, шығармашылық ізденісті қолдау, жағдаяттар туғызып, оның шешімін табуға бағыттау, жаңаны іздеуге, жүйелі зерттеулерге талдау жасауға талпыныс беру.

Бұл технология несімен өзіне баурап алғандығын бірнеше сұрақ-жауап ретінде бергім келіп отыр.

«Сын тұрғысынан ойлауды дамыту» технологиясы немен қызықтырады?

- Кез келген ұстазға сапалы сабақ беруге мүмкіндік беретіндігімен.
- Оқыту мен ұйымдастырудың тиімді әдістерінің /стратегияларының/ көптігімен.
- Оқу мотивацияларын өзгертуге пайдалы екендігімен.

«Сын тұрғысынан ойлауды дамыту» технологиясының өзге технологиялардан қандай ерекшеліктері бар?

• Сын тұрғысынан ойлау сабақтарының құрылымы /қызығышылықты ояту, мағынаны ажырату, ой толғаныс/.

- Негізгі үш кезеңінің маңыздылығы.
- Стратегиялардың психологиялық астары мен ерекшеліктері.

Осы жобамен жұмыс жасау барысында мұғалім оқушының өзін ізденуге жетелейді, ойлануға үйретеді. Педагогикалық технология оқушылардың жеке басын дамыту мен білім беру мақсатына жету жолындағы педагогикалық қызметтің, іс-әрекеттің жүйелі дамып отыратын жобасы ретінде оқушы белсенділігін арттыруды көздейді. Ал, оқушы белсенділігінің артуы оны шығармашылыққа жетелейді.

Шығармашылық дегеніміз – адамның өмір шындығында өзін-өзі тануға, жаңалық ашуға, жаңа тәсілдер табуға ұмтылуы, ізденуі. Шығармашылық қабілет әр

баланың табиғатында болуы мүмкін. **Біздің міндетіміз** – оқушыға оның бойында жасырынып жатқан мүмкіндіктерін ашып көрсету. Өз тәжірибемде бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін, сабақта және сабақтан тыс уақытта дамытуда **Сын тұрғысынан ойлау жобасының көптеген әдіс- тәсілдерін қолданамын:**

- Тақырыпты мазмұнына қарай жинақтау, арнаулы бір тақырыпқа пікірталас тудыру /ой қозғау, «инсерт» кестесі/

- Берілген тапсырманы түрлендіру бағыттағы жұмыс / эссе, шығарма, сауаттылықты ашатын хаттар т.б. стратегиялар/

- әңгіменің ұқсастығын салыстыру, бөліктерге бөлу, ат қойғызу, мәтіндегі ұқсастық пен айырмашылықты табуға /Вендиagramмасы, аялдамамен оқу стратегиясы/

- Қиялдау арқылы сурет салғызу /сурет салу стратегиясы/

- Кейіпкерге мінездеме беру өз ойын жазғызу /авторға, кейіпкерге хат жазу стратегиясы

- Шығармада екі кейіпкердің қарама-қарсы элементтерін сипаттау /қарама-қайшы элементтер стратегиясы/

- Өлең шумақтарын құрастыру / 5 жолды өлең/

Өзімнің іс-тәжірибемде «Сын тұрғысынан ойлау технологиясын» қолданып жүрмін.

«Сын тұрғысынан ойлау» бағдарламасының модулдерін ұтымды пайдалану оқушылардың шығармашылық қасиетін анықтауда, күшейтуде, оқытудың тиімділігін, сапасын арттыруда ерекше маңызды.

Бұл бағдарламаның мақсаты – барлық жастағы, соның ішінде бастауыш сынып оқушыларының кез келген мазмұн түсінікке сыни тұрғыдан қарап, ең керекті пікір, ұйғарым таңдауға, шешім қабылдауға үйрету. Оқушылардың білім деңгейін көтеруге, шығармашылыққа баулуға, ойларын еркін айтуға жетелеу.

Сын тұрғысынан ойлау сынау емес, шыңдалған, бірін – бірі толықтырған ойлау. Ең бастысы жекелей, топта, сыныпта оқушылардың білім деңгейін көтеруге ретімен сұрыптап қолданған стратегиялардың қай-қайсысы болсын сабақтың сапасын арттыруда үлесі зор.

Жаңа білімді қабылдау, бекіту, іскерлік пен дағдыны тәрбиелеу барысында жұмыс жүйесін, оқушылардың дербес белсенді әрекетін дамытуда, өздік жұмысының тиімділігін арттыруда «Сын тұрғысынан ойлау» барысындағы әдіс-тәсілдер білімді меңгерудің әр түрлі кезеңінде қолдануға болатынын тәжірибе көрсетті.

Сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасы ұстаз бен оқушыны ізденуге жетелейтін, шығармашылық шабыт беретін, болашаққа деген үмітті арттыратын бағыт. Әр оқушыда өзін-өзі дамыта, жетілдіре бақылай алатын дағды қалыптастыру, соған сәйкес өз бетінше білім алуға үйрету, дамудың ең биік шыңына жету болып табылады. Яғни, ең алдымен, шығармашылық ойлау нәтижесінде жаңалық ашылады, тұлғаның дамуы жеделдейді. Оқушы ойын осылайша шыңдауға мүмкіндік туады.

Сын тұрғысынан ойлауды үйрету үшін мына шараларды білу қажет:

1. Сын тұрғысынан ойлауды үйрету үшін уақыт керек.

2. Оқушыларға ойланып, толғануға, ойын ашық айтуға рұқсат беру.

3. Әр түрлі идеялар мен пікірлерді қабылдау.

4. Үйрену барысында оқушылардың белсенді іс-әрекетін қолдану.

5. Кейбір оқушылардан жауабының, сынының дәлелді, дәйекті болуын талап ету.

6. Сын тұрғысынан ойлауды бағалау.

Сын тұрғысынан ойлау технологияларын пайдалану нәтижесінде қазіргі оқушының:

- Сабаққа қызығушылығы артады;

- Нақты өз деңгейінде бағаланады;

- Жеке қабілеті айқындалады;

сендіреді: оқыту үдерісінде қалыптасқан көзқарастар мұғалімнің сыныптағы «іс-әрекетіне пәннің қалай оқу керектігі жөнінде әбден қалыптасып қалған пікірлер анағұрлым күштірек ықпал етеді.» дегендей, «Сенім» ұғымына тереңірек ұғынып, сабақтарымда тиімді қолдануға тырысамын. Оқушыларда сенімділік артқан сайын, олар жұмыс істеуінде жылдамдықтың, нақтылықтың көріне бастағандығының куәсі болдым. Сыныптағы оқушылардың ұйымшылдығы қалыптасып, топта бірлесе жұмыс жасаулары көз қуантады. Мені ең таң қалдырған іс-әрекеттердің бірі бірде-бір оқушы тақырыпты талдаудан тыс қалып қоймайды. Адам бойындағы қабілеттерін дамытып, олардың өшуіне жол бермеу адамның рухани күшін нығайтып, өзін-өзі тануына көмектеседі. Оқушының өз болмысын тануға көмектесіп, қабілетін ояту, жаңа рухани күш беру білімнің ең маңызды мақсаты болып табылады.

Оқушыларды шығармашылық жұмысқа баулып, олардың белсенділіктерін, қызығушылығын арттыра түсу үшін, шығармашылық қабілеттерін сабаққа және сабақтан тыс уақытта дамытуда әр түрлі әдіс-тәсілдерді қолдануға болады.

Мұнда басты назар аударатын нәрсе – оқушылардың ауызша, жазбаша тілдерінің өзара ұштастырыла отырып және соған сәйкес жұмыстың ауызша, жазбаша түрде көрініс табуларын талап ету. Соның негізінде ғана біздіңше, тіл байлығы мол, сауатты да шығармашыл жас жеткіншекті тәрбиелей аламыз.

Оқушыларды шығармашылық бағытта жан-жақты дамыту-бүгінгі күннің басты талабы. Осы талап тұрғысынан алғанда оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастырудың сан түрлі әдіс-тәсілдерін іздестіру жаңа технологияларды тиімді пайдаланудың маңызы ерекше.

Қазіргі таңда оқытудың елуден астам технологиясы бар екенін ғалымдарымыз айтып, осылардың кейбіреуі біздің білім беру жүйемізге еніп, тәжірибемізден орын алуда. Қазіргі ұстаздар қауымының алдында тұрған үлкен мақсат-өмірдің барлық саласында белсенді, шығармашылық іс-әрекетке қабілетті, еркін және жан-жақты жетілген тұлға тәрбиелеу. Өмірдегі сан алуан қиындықтарды шеше білу тек шығармашыл адамның қолынан келеді.

Қандай технологияны пайдаланған кезде де оқушының белсенділігі, мақсатқа ұмтылуы, ақпаратты өзі іздеп табуы, шапшаңдығы мен еркіндігі, шығармашылдығы, көңіл-күйінің көтеріңкі болуы қамтамасыз етіледі.

Оқушылардың шығармашылығын, танымдық белсенділігін арттыруда шығармашылық сабақтарды өткізудің, оқушының өз бетімен ізденіп, шығармашылық ой-өрісін арттыруда алатын маңызы ерекше.

Оқушыларым қазіргі таңда топпен, жұппен жұмыс атқара біледі. Өз ойларын ашық, нақты және сыни тұрғыдан ойлай біледі. Оқушыларымның сабаққа деген қызығушылықтары артып, сыныптың білім сапасы көтерілді. Егер де жаңа технология элементтері сабақта өз дәрежесінде ұйымдастыра білсек, өз нәтижесін береді деп ойлаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Иманбекова Б., Әбдіреймова К. «Сабақ – оқытудың негізгі формасы». – Алматы, 2003.
2. Садыбекова Ж. «Оқу –тәрби үрдісінде ақпараттық-коммуникациялы технологияны қолдану қажеттілігі». – 2008. №4
3. «Бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастырудағы инновациялық технологиялардың ролі мен маңызы» Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары (30 сәуір 2008 жыл)
4. Ералиева М. Оқытудың қазіргі технологиялары / М. Ералиева // Бастауыш мектеп. – 2006. №5.
5. Абдрахманова К. Төменгі жастағыларды оқыту ерекшеліктері / К. Абдрахманова // Бастауыш мектеп. – 1989. №9.

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУДА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҮЙЕСІ

Н.А. Болатбай

Ел мен елді, халық пен халықты теңестіретін – білім.
М.Әуезов

Жаңару жолындағы Қазақстанға жаңаша ойлайтын, өмірге көзқарасы тың, ақыл-ой және шығармашылық көзқарасы қалыптасқан, рухани адамгершілік мәдениеті жоғары шығармашыл мұғалім керек. Ал шығармашыл мұғалім – үздіксіз ізденісте болады. Әрбір маманның қызметіне қажетті кәсіби біліктіліктер болуы тиіс.

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзінің «Еркін елдің ертеңі – кемел білім мен ғылымда» деген еңбегінде «XXI ғасырда білім беру ісін дамыта білмеген мемлекет құрдымға кетері хақ. Сондықтан біз болашақта жоғары технологиялық және білікті өнеркәсіп мамандарының шоғырын қалыптастыруымыз қажет» деп атап көрсетті.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңының 8-тарауында көрсетілгендей, білім беру жүйесіндегі маңызды мәселелердің бірі – оқытудың білім беру технологияларын енгізу, халықаралық ғылыми коммуникациялық байланысқа шығу, білім беруді ақпараттандыру болып табылады. Қазіргі таңда білім беру технологиялары кең тарала бастады. Олар уақыт пен қоғамдық сұраныстарды жоғары деңгейде қанағаттандыруға бағытталған. Еліміздің жас ұрпағына әлемдік озық технологияны меңгертуге мүмкіндік беретін білімді оқытып-үйрету – білім жүйесінің басты мақсаты. Сондықтан бүгінгі таңда оқыту барысында түрлі авторлар әр түрлі озық, тиімді технологияларды ұсынып, тәжірибеге енгізуде.

Қазіргі уақытта оқытудың түрлі тәсілдері мен технологиялары бұрын болып көрмеген деңгейге көтерілсе де, қашан да «мектеп жұмысы мен оқушы жетістіктерін дамытудағы негізгі тұлға – мұғалім» болып қала бермек. Қазіргі таңда білім беру үдерісі үздіксіз, әрі қарқынды даму үстінде, әрбір мектеп үшін бүгінгі таңда жаңашыл бағытта, тың идеялармен жұмыс істеу басты назарда болып отырғаны аян.

Білім беруді жаңарту – үнемі алға қарай ұмтылу мен дамыту үдерісі, бұл білім беруде кезең кезеңімен өтетін және алынған нәтижелерге бағытталған өзгерістер. Қазіргі өркениетке жеткізетін құрал тек қана – білім. Білімді ұрпақ қана болашақ иесі болып табылады. Білім үдерісінің табысты болуы мұғалімдердің оқуды өздігінен меңгеріп, таныта білген білім дағдылары аясында жүзеге асады.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі ретінде алдыма қойған мақсатым – оқушылардың қазақ тілі мен әдебиеті пәніне деген қызығушылығын, тілге деген құрметін арттыру. Сол мақсатта алға қойған мәселем – Н. Оразақынованың сатылай кешенді талдау технологиясын қазақ тілі мен әдебиеті сабағында тиімді пайдалану арқылы сапалы білім мен саналы тәрбие беру.

Қазіргі заман талабына сай білім беру жүйесінің алдында қоғамдық құндылықтарды, мәдениетті, қоғамдық белсенді шығармашылыққа бейімделген міндеттерді атқара алатын тұлғаларды дайындау мақсаты тұр. Оқушылардың білім, білік деңгейлерін көтеру үшін «Сатылай кешенді талдау» технологиясының маңызы зор. Осы мақсатпен өз тәжірибемде қолданып жүрген сатылай кешенді талдау арқылы қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында оқушы білімін жүйелі, нақты меңгертуге ұмтыламын. Сатылай кешенді талдау – оқушыларға білімді ғылыми негізде сатылай, жүйелей меңгертіп, оларға ұлттық құндылықтарды бағалай, қолдана білуге машықтандыратын оқыту. Бұл әдіс арқылы білімді белгілі бір көлемде беріп, қажетті шеберлік пен дағдыны қалыптастырумен шектелмей, баланың жалпы тұлғалық дамуына

ойлау, есте сақтау, қиялдау, елестету сияқты танымдық-психологиялық қасиеттердің жақсы үйлесім табуына септігі тиеді.

Сатылай кешенді талдау – оқушылардың тіл білімі салалары бойынша теориялық білімдерін практикалық тұрғыдан талдап, саралап меңгерудің қажетті құралы. Практикалық тұрғыдан жетік игермеген білім құр жаттандылыққа ұрындырады. Есте ұзақ сақталмайды. Тілдің әр саласынан өткен материалдардан, ондағы түрлі грамматикалық тұлғалардың атқаратын қызметтері, тыныс белгілерін қолдану ерекшеліктерін талдап, саралап, жинақтап меңгерту – сатылай кешенді талдаудың басты міндеті. Оқушылар тіліміздің қатпарлы қыры мен сырын, теориялық материалдардың жете меңгере алмаған тұстарын осы талдау барысында игереді. Ол үшін өткен теориялық материалды жинақтап баяндауда басшылыққа алынатын кесте, талдаудың рет-ретімен жүйелі түрде жеткізуге негіз болатын сызбалар арқылы орындайды. Сызба бойынша қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарындағы материалды, жүйелі дұрыс талдауға дағдыланады. Сатылай кешенді талдау тілдің әрбір саласы бойынша жеке-жеке жүргізіледі. «Сатылай кешенді талдау» технологиясында тілдік қатынастың оқылым, тыңдалым, жазылым, тілдесім әрекеттері толығымен жүзеге асады.

Дәстүрлі оқыту жүйесінде жазбаша тілдік қатынас басым түрде оқушы үшін қолданылып, ауызша тілдік қатынас көбіне мұғалімнің іс-әрекеті ғана болып келсе, сатылай кешенді талдау технологиясында оқушы белсенді субъектіге айналып, ауызша тілдік қатынас та, жазбаша тілдік қатынас та қатар жүзеге асады. Ол үшін оқушыға айқын, анық көрінетіндей, айтуына, оқуына, жазуына, бірі екіншісін мұқият тыңдауына басшы болатындай сызба қажет. Сызба арқылы талдау оқушыны сауатты, жүйелі сөйлеп, теориялық материалды түсіне талдауға баулиды. Теориялық материалды талдау арқылы түсінген оқушы материалдың мәнін, мазмұнын жете меңгеріп, алдыңғы талданған сөйлемге, сөзге ұқсас сөздерді тіл білімінің әр саласы бойынша талдауға дағдыланады.

Бүгінгі таңда «Сатылай кешенді талдау» технологиясын өз тәжірибесінде қолданып жүрген жалпы орта мектепте оқушылардың білім сапасын арттыруға, шығармашылық қабілеттерін дамытуға ерекше мән беріп жүр. Сатылай кешенді талдау сауатты, бірізді, жүйелі жүргізіліп отырса, оқушылар білімі жан-жақты, толық, алған теориялық білімдерін терең түсініп, практикалық тұрғыдан меңгереді, білімін күнделікті өмірде қажетті орнына қолданады, пәнге деген қызығушылығы артады. Әр сөздің ішкі сырына үңіліп, сөздің қыр-сырын тануға машықтанады, білім алуға деген белсенділігі артады.

Білім беру үдерісінде басты әрекет етуші – мұғалім. Мұғалім қазіргі заман талабына сай білім берудің жаңа технологияларын үйреніп, соны сабақ барысында жүйелі қолданыс табуын қадағалай білуі маңызды. Жаңа технологияны меңгеруде мұғалімнің жан-жақты білімі қажет. Орыс педагогі К.Д. Ушинский айтқандай, қазіргі заман талабына сай әр мұғалім өз білімін жетілдіріп, ескі бір сарынды сабақтардан гөрі, жаңа талапқа сай инновациялық технологияларды өз сабақтарында күнделікті пайдаланса, сабақ тартымды да, мәнді, қонымды да тиімді болары сөзсіз.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев жолдауында айтқандай: «Болашақта өркениетті дамыған елдердің қатарына ену үшін заман талабына сай білім қажет. Қазақстанды дамыған 50 елдің қатарына жеткізетін, терезесін тең ететін – білім». Сондықтан, қазіргі даму кезеңі білім беру жүйесінің алдында оқыту үрдісінің технологияландыру мәселесін қойып отыр. Оқытудың әр түрлі технологиялары сарапталып, жаңашыл педагогтардың іс-тәжірибесі зерттеліп, мектеп өміріне енуде.

Ықылым заманнан бері атам қазақ «Білікті бірді жығады, білімді мыңды жығады» деген қанатты сөзді қолданып келді. Қазақтың бұл сөзінің өзектілігі бүгінгі күні айрықша болып отыр. Бұл заман білекке емес, білімге сенетін заманға айналды. Елдің қуаты, ең алдымен, білім мен ғылымда екенін түсінетін уақыт әлдеқашан жеткен. Сол білімді жаратып, тұрмыс игілігіне пайдалана білсек ғана өзге жұрт бізді бағалайды. Инемен құдық қазғандай күрделі, орасан қажыр-қайратпен, ерік-жігерді талап ететін

білімсіз өмір жоқ мына заманда. Терең білім – Тәуелсіздігіміздің тірегі, ақыл-ой – азаматтарымыздың алдаспаны.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Оразахынова Н. Сатылай кешенді талдау технологиясының ғылыми-әдістемелік негіздері. – Алматы, 2007.
2. ҚР Білім туралы заңы. 2007.

ӘОЖ 81'1

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ МАЗМҰНЫ – ҰСТАЗ КЕЛБЕТІНІҢ ЖАҢҒЫРУ АЙНАСЫ

Г.Ж. Жұмагелдина

Халқымыздың ардақты ұлдарының бірі Міржақып Дулатұлы «Жалғыз сүйеніш, жалғыз үміт – оқуда. Теңдікке жетсек те, жұрттығымызды сақтасақ та, дүниедегі сыбағалы орнымызды алсақ та, бір ғана оқудың арқасында аламыз. Жаксылыққа бастайтын жарық жұлдыз – оқу. Надан жұрттың күні – қараң, келешегі – тұман» – деп ғылым, білім, оқудың маңызын халыққа көрсеткен. Ендеше, егемен елдің ертеңіне үлес қосатын тәуелсіз мемлекеттің саналы ұрпағы саналатын шәкірттеріміздің ізгі сарайын біліммен сәулелендіріп, білімнің биігінен көру – ұстаз үшін үлкен бақыт. Себебі, бала бойында білім нәрін себетін, адамгершілік дәнін егетін басты тұлға – ұстаз. Адам жанын нұрландырар ұғымының ұлысы – ұстаз. Елбасымыз Н. Назарбаев халқымыздың болашағы туралы тереңнен толғай, «Мемлекетіміздің ең басты дүниесі тек қана табиғи байлық емес, сонымен қатар жасөспірім ұрпағы, өйткені олар – біздің ұлтымыздың болашақ айнасы». «Ең алдымен, білім беру жүйесінің рөлі өзгеруге тиіс. Біздің міндетіміз – білім беруді экономикалық өсудің жаңа моделінің орталық буынына айналдыру. Оқыту бағдарламаларын сыни ойлау қабілетін және өз бетімен іздену дағдыларын дамытуға бағыттау қажет» дегені баршамызға мәлім. Олай болса, жас ұрпаққа білім мен тәрбие беретін ұстаз – баға жетпес биік тұлға.

Қазіргі заман талабына сай, әр мұғалім, өз білімін жетілдіріп, ескі бір сарынды сабақтардан гөрі, жаңа талапқа сай инновациялық технологияларды өз сабақтарында күнделікті пайдаланса, сабақ тартымды да, мәнді, қонымды, тиімді болары сөзсіз.

«Қазақстан – 2030» стратегиялық бағдарламасы білім берудің ұлттық моделінің қалыптасуымен және Қазақстанның білім беру жүйесін әлемдік білім беру кеңестігіне кіріктірумен сипатталады. Қазіргі таңда қазақ тілі – мемлекеттік тіл, қарым-қатынас тілі – орыс тілі және ағылшын тілі – әлемдік кеңістікті тану тілін оқытуда жаңа идеяларды әр сабақта жан-жақты қолданып, жаңаша оқытудың тиімді жолдарын тауып, жүйелі түрде қолдану – заман талабы болып отыр. Оқытудың парадигмасы өзгерді. Білім берудің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас пайда болды. Осыған байланысты ұстаздар алдында оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру және технологияларды меңгеру, оны тиімді қолдана білу міндеті тұр. Мемлекетіміздің білім беру үдерісіне енген жаңартылған білім беру бағдарламасы – заман талабына сай келешек ұрпақтың сұранысын қанағаттандыратын тың бағдарлама.

Пәнге арналған оқу бағдарламаларындағы оқу мақсаттары оқушылардан шынайы проблемаларды анықтап зерттей білуді талап етеді. Негізінен жаңартылған білім жүйесі құзыреттілікке және сапаға бағытталған бағдарлама. Жаңартылған білім берудің маңыздылығы – оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АҚТ-ны

қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу. Жаңа білім беру бағдарламасы сыни тұрғыдан ойлауға, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді (бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары) үйретеді.

Біліктілікті арттыру бағдарламасының негізгі мазмұнындағы модульдер:

1. Білім беру мен білім алудағы жаңа тәсілдер.
2. Сыни тұрғыдан ойлауға үйрету.
3. Білім беру үшін бағалау және оқуды бағалау.
4. Білім беруде ақпараттық – коммуникациялық технологияларды пайдалану.
5. Талантты және дарынды балаларды оқыту.
6. Оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес білім беру және оқыту.
7. Білім берудегі басқару және көшбасшылық.

Жаңартылған білім беру мазмұнының ерекшелігі қандай? деген сұраққа жауап беретін болсақ. Бұл бағдарламаның дәстүрлі бағдарламадан ерекшелігі:

1. Пән мазмұнының спиральді қағидатпен берілуі. Яғни пән мазмұны қарапайымнан күрделенуі.
2. Блум таксономиясы бойынша оқу мақсаттарының иерархиясы.
3. Бір білім беру аясындағы және пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру мақсатында «ортақ тақырыптардың» берілуі.
4. Оқу үдерісін ұзақ мерзімді, орта мерзімді және қысқа мерзімді жоспарлар арқылы ұйымдастыру.
5. Оқытудың тәрбиелік әлеуетін арттыру, оқушының адамгершілік – рухани қасиеттерін қалыптастыру.
6. Білім беру деңгейлері аралығында пән бойынша сабақтастықты ескеруге мүмкіндік беретін толық оқу курсы бойынша педагогикалық мақсат қою.
7. Бөлімдердің мазмұны мен ұсынылған тақырыптардың уақыт талабына сәйкес келуі, әлеуметтік дағдыларды қалыптастыруға назар аударылуы.
8. Оқытудағы жүйелі – әрекеттік ұстаным (оқушының білім алу үдерісіне белсенді қатысуы)

Оған оқу мақсаттарын зерделей отыра тапсырмаларды, ықшам сабақтарды құрастыру барысында көз жеткіздім.

Бағалау жүйесі де түбегейлі өзгеріске ұшырап, критериялық бағалау жүйесіне өтеді. Критериялық бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі алдын ала белгіленген критерийлердің нақты жиынтығымен өлшенеді. Оқушылардың пән бойынша үлгерімі екі тәсілмен бағаланады: қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау. Қалыптастырушы бағалау оқушылардың қай кезеңде, қай бағытта екенін анықтау және одан да зор жетістікке қалай жету керектігін жоспарлау үшін қолданылады. Жиынтық бағалау оқушылардың осы кезеңге дейін оқығанын қосып бағалау. Бұл бағалау түрлері баланың жан-жақты ізденуіне ынталандырады. Бұған дейін бағалауды біз «баға қою» деп қабылдап, оны сабақтың соңына міндетті түрде жүзеге асыратын әрекет деп түсінетінбіз. Сонымен қатар оқушының түсіну деңгейін бағалауды тек мұғалім ретінде қарап, объективті түрде өз құзырлығымызбен бағалап жүрдік. Бағдарламаның жеті модулінің бірі «Оқыту үшін бағалау және оқуды бағалау» модулінің негізгі идеяларымен таныса келе, өзімнің бағалау туралы көзқарасым мен түсінігімнің өзгергенін байқадым. Кіріктірілген білім беру бағдарламасында қазақ тілі пәнінің берілу жайы да өзгеше. Бағдарлама оқушының төрт тілдік дағдысын: тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым жетілдіруге бағытталған. Бұл дағдыларды дамыту нәтижесінде оқушылар алған білімдері мен үйренген дағдыларын кез келген орта жағдайында бәсекеге қабілетті болуға, қарым – қатынас үдерісінде тиімді қолдануға мүмкіндік беретін білім алады. Оқушылар көпұлтты қоғамдағы әртүрлі жағдайларда табысты ынтымақтастық пен өзара түсіністікте өздерінің коммуникативтік қарым-қатынас жасау құзіреттіліктері мен тілдік дағдыларын жетілдіре алады.

Қазіргі ғаламдану заманында еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуы, индустрияның қарыштап өсуі, әлемдік деңгейге көтерілуге бет бұруы кезеңіндегі ұлттық мәдени-тарихи, рухани құндылықтарымызды бойына сіңірген азаматтарға қоғам сұранысының өсуі білім жетістіктерін өркениетті білім деңгейіне көтеру қажеттігін алға тартады. Қазақстан Республикасының Қазақстан халқының ілгері дамуын, қамтамасыз ететін сала – білім саласы болып отыр. Сол оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастырушылықпен жүргізуде – мұғалім басты тұлға болып көрсетіледі. Егеменді, тәуелсіз Қазақстанда өркениетке апарар жолдың бастауы – мектеп десек, мектептің басты тұлғасы, жүрегі – мұғалім. Осындай талапқа сай қызмет істеу үшін алдымен мұғалім өзінің теориялық және әдістемелік білімін ұдайы толықтырып, үздіксіз ізденуі, өз мамандығын барынша жетілдіру және қызмет саласындағы жаңалықтар мен озық тәжірибесін үнемі пайдалануы тиіс. Үздіксіз іздену – бүгінде мұғалімдерге қойылып отырған басты талаптардың бірі. Мұғалім шеберлігінің негізгі көрсеткіштерінің бірі – ғылыми жаңалықтар мен озық тәжірибені жетік игеру. Білім берудің ұлттық модуліне көшкен қазіргі мектепке ойшыл, зерттеуші, практикалық үйлестіруді шебер меңгерген психолог, іскер мұғалім қажет. Бұрынғы оқушы тыңдаушы, орындаушы болса, ал қазіргі оқушы – өздігінен білім іздейтін жеке тұлға екендігіне ерекше мән беруіміз керек. Жаңа білім алу үрдісі оқытушы мен оқушыға шығармашылықпен жұмыс жасауға итермелейді, себебі оқушы білімді өздігінен іздену арқылы алу керек болса, мұғалім оқушының білім алуына себептер, жағдайлар тудыру керек. Ол үшін мұғалімнің сабақты жан-жақты дайындауы қажет, сабақ үстінде қандай болмасын оқушы тарапынан әртүрлі сұрақтар туындау мүмкін сол жерде мұғалім қажетті бағдар беріп жіберуіне тура келеді. Сонымен, қазіргі заман талабына сай мұғалім «білім бұлағы» емес, «білім бұлағына» жеткізуші, яғни білім алу жетекшісі болуы тиіс. Осы кезде мұғалімнің талапқа сай оқушының білім алу белсенділігін жоғарылату мақсатында жаңа технологиялар меңгеруі қажеттілігі туындап отыр. Жоғары технологиялар заманында адамға жан-жақтан түрлі ақпарат келіп түседі, сондықтан қазіргі заман адамы ақпараттармен жұмыс жасай біліп, қажетін алып қолдана алу бейімділігін қажет етеді.

Жаңа технологияларды күнделікті сабақ үрдісінде пайдалану оқыту мақсатына жетудің тиімді жолдарын көрсетеді. Қазіргі оқыту барысында қолданылып жүрген көптеген технологиялар жеке тұлғаның жетілуіне, оқудың тиімділігінің негізін құруға бағытталған. Орыс мектептерінде қазақ тілін оқытудың түпкі нәтижесі ретінде қатысымдық, ақпараттық және проблемалардың шешімін табу құзіреттіліктерін қалыптастыруға қол жеткізудің басты тетігі – оқушының функционалдық сауаттылығын қалыптастыру. Өйткені функционалдық сауаттылық оқушының белгілі бір мәдени ортада өмір сүруі үшін қажетті деп саналатын және оның әлеуметтік қарым-қатынас жасауына пайдалы білім, білік, дағдылардың бірлігінен құралады. Қазақ тілі мұғалімі өз сабақтарын жаңа сатыға көтеру үшін шәкірттерінің білім – құмарлық қасиеттерін дамытып, білім алуға қызығушылығын арттыруды көздейді. Сол себепті мен өз сабақтарымды түсіндірген кезде оқушыға аса күш түсірмей жеңілден ауырға қарай, жалықтырмай, оқушының тиянақты білім алуына, мүмкіндіктер туғызуға тырысамын. Әрбір сабақтың мазмұнына сай әдістер мен тәсілдерді дұрыс тандап, саралап, даралап оқытуды мақсат етемін, сонда ғана басқа ұлт балаларын қазақ тілін өз еркімен, ынтасымен қызыға, түсініп оқуға, қадірлеуге, бағалауға, жақсы меңгеруге, ауызекі дұрыс сөйлеуге үйретемін деп ойлаймын. Мен өз тәжірибемде көбінесе оқушылармен бірлесіп, ұйымдасып, топтасып жұмыс істеуіне көңіл бөлемін. Оқушылар бірлесіп үйренуде топпен, жұппен жұмыс жасауда ортақ проблемаларды талқылағанда жаңа пікірлерге шығармашылықпен қарау тұрғысында жаңалықтар ашу барысында жұмыс жасайды. Топ мүшелері өз ойларын ортаға салып және сол ойларды кесте арқылы көрсетеді. Шамалары келгенше қорғап шығуға тырысады. Оқу сауаттылығын қалыптастыру мақсатында мәтінмен жұмыс істеудің түрлі әдістерін ұйымдастырамын. Берілген тапсырма оқушылардың мұқият оқу, есте сақтау, талдау, жинақтау, мәтіндегі

негізгі ойды анықтау, оқиға желісінің өрбуін, ондағы қайшылықтарды ажырату, дұрыс болжау жасай білу сияқты дағдыларын қажет етеді.

Әр сыныпта әр деңгейдің мақсаты мен білім мазмұнына сәйкес оқытудың түрлі әдіс – тәсілдерін өз сабақтарымда тиімді пайдалануға тырысамын. Мысалы, «Ой шақыру», «Ассоциограмма», «Шаттық шеңбері», «Ыстық орындық», «Венн диаграммасы», «Куб», «Авторға сұрақ қою». Аталған әдіс-тәсілдерді пайдалана отырып көп жетістіктерге жетуге болады. Ең бастысы – оқушылардың сабаққа деген қызығушылығы артып, олардың бір – бірімен пікір таластырып ашық сөйлеу, еркін сөйлеу дағдылары қалыптаса бастайды. Өздеріне сенімсіздік білдіріп отыратын оқушылар өз ойларын аз да болса жүйелеп, еркін айта бастайды.

Қорыта айтқанда, жаңа бағдарламаның мәні, баланың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру. Оқушы өзінің мектеп қабырғасында алған білімін өмірінде пайдалана білуі керек. Сол үшін де бұл бағдарламаның негізі «Өмірмен байланыс» ұғымына құрылған. Ұстаздарға үлкен жауапкершілік міндеттелді. Оқушылардың бойына ХХІ ғасырда өмірдің барлық салаларында табысты болу үшін, қажетті дағдыларды дарыту үшін, мұғалімдер тынымсыз еңбектену керек. Жаңартылған оқу бағдарламасы аясында тек өз пәнін, өз мамандығын шексіз сүйетін, бала үшін ұстаз ғұмырын құдіретті деп санайтын білімді мұғалімдер ғана жұмыс істей алады. Әрине, жаңа бастаманың қашанда қиындығы да қызығы да аз болмайды. Бірақ осы үлкен міндетті абыроймен атқарып, шәкірттерді бәсекеге қабілетті жеке тұлға дәрежесіне жеткізе білу әр ұстаздың міндеті. Сондықтан заман талабына сай болып жатқан өзгерістерден қауіптенбей, мақсатқа сай, нәтиже аламыз деп сенемін.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Елбасы Назарбаев Н.Ә. «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына Жолдауы, 31 қаңтар 2017.
2. Қазақстан Республикасында орта білім мазмұнын жаңарту шеңберінде қазақ тілінде оқытатын мектептердегі бастауыш сынып пәндері бойынша педагогика кадрларының біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы МАН /Екінші Басылым/ 2016.
3. Қазақстан Республикасы Білім Және Ғылым Министрлігі Ы. Алтынсарин Атындағы Ұлттық Білім Беру Академиясы «Назарбаев Зияткерлік Мектептері» Дербес Білім Беру Ұйымы Жалпы білім беретін мектеп мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау басшылығы. – Астана, 2016.

ӘОЖ 82

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІН ОҚИТУДА ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ

Л.Б. Шапекенова

Бүгінгі біз ақпараттық қоғамда өмір сүрудеміз. Қазіргі дәуірдің әлеуметтік және экономикалық даму ерекшеліктерінің бірі ретінде автоматдантирылған және ақпараттық технологиялардың тегеурінін атауға болады. Бұл ерекшелік тұрақты кәсіптердің өз қасиеттерін жоғалтып, өзгерістерге ұшырап, уақытша сипаттарды иеленуге әкелуде. Мұндай жағдайда **үйрене білу** және **үйренуге ұмтылу** адамның ең басты қабілеттеріне айналуға, бүгінде **үйренуге үйрену** керек. «Өмір бойы үйрену» идеясының қазіргі білім жүйесінің негізгі тұжырымдамалардың біріне айналып кетуінің себебі осындай жәйттермен байланысты. Мәселе «өмір бойы азық боларлықтай білім

беру» идеясының енді «өмір бойы өздігімен үйрену» («life long learning») ұстанымына өзгеруінде болып отыр.

Елбасы Н. Назарбаев 2011 жылғы Қазақстан халқына «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз!» Жолдауында «Өмір бойы білім алу» әрбір қазақстандықтың жеке кредосына айналуы тиіс» дейді.

«Өмір бойы үйрену» тұжырымдамасының негізгі қағидалары нәтижеге және оқушыға бағытталады. Өмір бойы оқып-үйрену дегеніміз тұлғаның әлеуметтік, азаматтық тұрғыдан жарқын болашаққа жету мақсатында өзінің білім, білік, машық, дағды, құзыреттіліктерін үнемі жетілдіруі.

Өмір бойы оқып-үйрену келесі шарттарды ұстану арқылы жүзеге асырылады:

- үнемі жаңа білім игеру мен иемденуге ұмтылу;
- оқу/оқытуда жанашыл және интербелсенді әдістерді қолдану;
- оқу/оқытуды бағалау.

Бүгінгі күні білім беру жүйесінде негізгі мәселелер мынандай:

«Үйрену мен үйрету тек өзара белсенді әрекеттерге негізделген қарым-қатынас арқылы жүзеге асырылады» және «Тек әрекеттесу арқылы үйренуге/үйретуге болады». Білім беру философиясы мен когнитік психология адамның өз қолымен жасағанын есте сақтайтындығын, практикалық әрекеттер (бірінші кезекте бірлескен ұжымдық әрекеттер) арқылы үйренетіндігін, оған өзі жасағаны қызық екендігін дәлелдеді. Сол себепті қазіргі күні **әрекеттік педагогика** ең танымал оқу жүйесіне айналған, яғни **мектепте оқу процесінің негізін интербелсенді (интерактивті) әдістемелер құрауы керек:** әрбір мұғалім әр сабақта интербелсенді әдістер, құралдар мен тәсілдерді қолдануы қажет. Мұндай интербелсенді әдістер мен тәсілдер, әсіресе, орыс сыныптағы қазақ тілін оқытуда өте тиімді деп есептеймін.

Интербелсенді оқу/оқыту бірінші мезетте білім игеру процесінде оқушылардың тиімді қарым-қатынасына негізделеді. Ағылшын тілінен келген **«интерактив»** сөзі де осы ұғымды білдіреді: «inter» дегеніміз **«өзара»** мағынасында, ал «act» – **«әрекет жасау»** дегенді бәлдіреді. Басқаша сөзбен айтқанда «интербелсенді» дегеніміз біреумен тығыз қарым-қатынас та болу, онымен бірлесе әрекет жасау, диалог құру. Сонымен **«интербелсенді» дегеніміз** диалог арқылы үйрену/үйрету, яғни мұнда оқу процесінің негізін **«үйретуші-үйренуші», «үйренуші-үйренуші», «үйренуші өзімен өзі»** форматтарына жасаған қарым-қатынас («әңгіме», «сұхбат», «бірлескен әрекеттер») құрайды.

Интербелсенді оқу/оқытуда басты назар **«үдеріске», «процеске»,** яғни үйренудің өзіне, оқушылардың **«қалай» және «қандай әдіс-тәсілдер арқылы үйренетіндігіне»** аударады. Мұндағы мақсат – оқушылардың өзара белсенді әрекеттер арқылы өздігінен білім игеруінде, оны ізденуінде, құрастыруында. Мұндай сабақтарда шәкірттер «таза парак» күйінде келмей, алдын-ала дайындалып келеді, олар сабақ басында тақырып бойынша өз түсініктері мен пікірлерін келтіріп, әрі қарай оларды дәлелдеу жүйесін құрады, пікірталас жүргізеді, өзге пікірлерді тыңдап, балама көзқарастарды ескереді. Осыдан оқушы өмірде өзіне қажетті білік-дағдыларды қалыптастырады. Ал сабақтан кейін сол білімдерін өздігінен дамыта түседі

Интербелсенді оқу/оқыту барысында оқушылар әрқашанда белсенді болып, өзіндік пікір қалыптастырып, өз ойларын дұрыс жеткізе білуге, өз көзқарасын дәлелдеуге, пікірталас жүргізуге, басқаларды тыңдауға, өзге пікірді сыйлауға және онымен санасуға үйренеді. Мұндай сабақтарда бір ғана дұрыс жауап болмайды, өйткені басты мәселе дұрыс жауапты табуда емес, керісінше оқушының жеке тәжірибесіне негізделген іздену процесінің өзі болып табылады.

Интербелсенді оқу/оқыту мынадай жұмыс түрлері мен әрекеттер арқылы жүзеге асырылады:

- бірлескен жұмыстар (жұптық, топтық, бүкіл сыныппен),
- жеке және бірлескен зерттеу жұмыстары,
- рөлдік және іскерлік ойындар,

- пікірталастар,
- ақпараттың түрлі көздерімен жұмыс жасау (кітап, дәріс, Интернет, мұражай, т.б)
- жағдаяттар арқылы үйрену, кейс-стади,
- тұсаукесерлер,
- компьютерлік оқу бағдарламалары,
- тренингтер,
- интервью,
- саулнама жүргізіп, оны талқылау және талдау,
- кез келген оқу әрекеттерін кері байланыспен аяқтау.

Интербелсенді оқу/оқыту бірлесе үйрену идеяларын ұстанғандықтан, бұл жерде әсіресе бірлескен топтық жұмыс әдістерінің маңызы зор. Топтық жұмыс өзін-өзі мен басқа адамдарды танудың тиімді құралы болып табылады, дүниетаным қалыптастырып, тұлғаның өзіндік дамуы мен басқалардың іс-әрекеттері мен олардың себептерін түсінуге ықпал жасайды. Топтық жұмыстар барлық оқушылардың жұмысқа белсене қатысуын қамтамасыз етеді. Мұндай жұмыста оқушылар өздерінің коммуникативтік дағдыларын (тыңдай білу, әр пікірді ескеру, ортақ шешім қабылдау, жанжалдарды болдырмау) іс жүзінде қолданады, өздері «ойнап шығады».

Бірлесе үйренуде әрбір оқушы танымның (оқу, үйренудің) ортақ мағынасына және қорытынды нәтижесіне өз үлесін қосып, басқалармен өзінің білгенімен, идеяларымен, ойларымен алмасады, тиімді нәтижеге қандай бірлескен үйрену арқылы жете алатындығын анықтайды.

Мұндай қарым-қатынастағы бірлескен әрекеттер бірін-бірі жақтыру, өзара сыйласымдылық пен қолдау атмосферасында өтіп, тек қана жаңа білім игеруге жағдай жасап қана қоймай, сонымен бірге таным процесін ынтымақтастық пен бірлесу деңгейлеріне көтереді, яғни қарым-қатынас пен негізгі нысаны диалогты танымның басты құндылығына айналады.

Қазақ тілі мен әдебиет сабақтарында топтық жұмыс арқылы бірлесе әрекеттенген тиімді. Бірлескен жұмыс барысында шағын топ мүшелерінің (ең тиімдісі әр топ құрамында 4-5 оқушы болғанда) барлығы да өзара қарым-қатынасқа негізделген (интербелсенді) әрекеттерді атқарады (тыңдай білу, өз пікірін ұтымды және дәлелді түрде жеткізе білу, ортақ пікір қалыптастырып, бір мәмлеге келу, бірлесе шешім қабылдау). Мұнда біреудің жұмыстан тыс не қалыс қалуы екіталай: барлығы да қызу әрекетте болады, барлығы да жұмыстың қорытынды нәтижесіне өз үлесін қосады. Топтық жұмыс оқушыларға ұжымдық сезім қалыптастырып, бірлескен жұмыстың қызықты әрі тартымды әрекет екендігін көрсетеді, оқушылардың жалпы еңбекке деген ынтыласын арттырады. Оқушылар өмірде «Мен» (эгоистік ұстаным) қағидасынан гөрі «Біз» тұжырымының (ұжымдық, қоғамдық ұстаным) анағұрлым пайдалы екендігін аңғарады.

Топтық жұмысты ұйымдастыру арқылы мұғалім мынадай мақсаттарға жетеді:

- үйрену процесіне оқушылардың әрқайсысы бір-бірімен жеке қарым-қатынас орнатады;
- оқушылар туындаған сенімсіздік пен қобалжудан арылады;
- әр оқушыға өзінің қабілеттері мен ерекшеліктерін ашуға (көрсете білуге) жағдай жасалады;
- оқушылар арасында еркіндік және сенім атмосферасы қалыптасады;
- оқушылар топ жұмысында позитивтік, конструктивтік, шығармашылық қағидаларды ұстанады.

Интербелсенді оқытудың әдістері мен тәсілдері қолданылған сабақтарда төмендегі кезеңдер бойынша жүргізіледі.

1. Мотивация. Бұл кезеңді ұйымдастыру барысында бір сабақтан екінші сабаққа өткен кезде мотивация тәсілдерін өзгерту қажет.

2. Мақсат қою. Мұғалім оқушыларға сабақтың мақсатын қояды үйретеді.

3. Жаңа ақпарат беру. Бұл кезең оқушылар нені білетінін, нені түсінбегенін анықтауға болады. Бұл кезеңді «Миға шабуыл» әдісімен бастауға болады. «Бұл сөз қандай ассоциация тудырады?», «Бұл сөзбен қандай ұғымдар байланысты?».

4. Интербелсенді жаттығулар. Интербелсенді жаттығулар ретінде шағын топтардағы жұмыс ұсынылады. Әрбір топ қысқа және неғұрлым ақпаратты түрде сөйлеуі тиіс.

5. Жаңа ақпаратты игеру. Оқушылар игерген ақпарат кезеңде тың көлемін есепке ала отырып, олардың өз қорытындыларын жасауына және көзқарасын білдіруіне мүмкіндік жасалады.

6. Рефлексия. Рефлексия кезеңінде оқушылар жасаған әрекеттің қорытындыларын шығару көзделеді. Бұл кезең оқушыларға жаңа игерілген білімдерді бөліп көрсетуге және қандай жағдайда қолдануға болатынын анықтауға мүмкіндік береді. Рефлексия кезінде төмендегі сұрақтарды қоюға болады: -Не білдің? - Не үйрендің? - Не ұнады? – Бұл білімді қайда пайдаланасың? –Бүгінгі сабақ бойынша қандай қорытынды жасауға болады? Т.б. Қойылған сұрақтар оқушыларға сабақта айтылған ақпараттың маңыздысын табуға, алған білімдерін қайда, қалай және қандай мақсатта қолданылуы мүмкін екенін түсінуге көмектеседі.

7. Бағалау. Бағалау оқушылардың келесі сабақтағы жұмысын ынталандыруы тиіс. Өзін-өзі бағалау. Жұптық бағалау. Берілген критерийлар арқылы бағалау.

8. Үй тапсырмасы. Оқытудың интербелсенді әдістерін пайдаланып, өтілген сабақтардан кейін игерілген материалдарды шығармашылықпен қайта қарауға мүмкіндік жасайтын тапсырмалар беру: шағын эссе жазу т.б.

Сонымен бірлескен жұмысты еңбек пен танымның ең тиімді және өнімді әрекеті деп ұйғаруға әбден болады. Бұл ұстаным құрастырылған (конструктивтік) білімнің басты идеяларының бірі. Осы бағытты ұстанған оқу/үйрену жобаларының барлығы да бірлескен әрекеттерді үйренудің негізі деп таниды. Интербелсенді оқыту әдістерін сабақта пайдалану бүгінгі таңда әрбір ұстаздың басты мақсатына айналуы тиіс деп ойлаймын. Себебі елімізге заман талабына сай «сыни ойлау», «белсенді», «шұғыл шешім қабылдау», «қазақстандық патриотизм», «бәсекеге қабілетті», «ынтымақтастық», «шығармашылық», «өмір бойы білім алу» сияқты жеке қасиеттердің дамуы білім берудің басты құндылықтарына оқушыларды дағдыландырудың негізі болып табылады..

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. <http://www.google.kz> Жаңа білім беру технологиясы мен әдіс-тәсілдері.
2. Әлімов А. Интербелсенді әдістемені мектепте қолдану. – Алматы, 2015
3. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. – Москва, 1994. – с.54.
4. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық. Бірінші (ілгері) деңгей, 2015.

ӘОЖ 796.01

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУДА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҮЙЕСІ

А.М. Жунусова

Қазіргі білім беру ордаларындағы ұстаздар алдында тұрған басты міндет – оқушылардың шығармашылық білім дағдыларын қалыптастыру. Міне, өз ұрпағының өнегелі, өнерлі, еңбексүйгіш, абзал азамат болып өсуі үшін халық педагогикасының негізгі мақсатын шығармашылықпен оқу-тәрбие үрдісіне тиімді пайдалану әрбір

ұстаздың міндеті болып табылады. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту тұрғысынан тиімділігін арттыру бүгінгі білім ордаларындағы қазақ тілі мен әдебиетін оқыту теориясы мен әдістемесінің педагогикалық мәселелерінің бірі. Оқушы қабілеті дегеніміз оның педагогикалық ықпал аясында білім алу әрекеті, жеке тұлғаны дамыта оқыту әдістері, оның шығармашылық қабілетінің дамуына әсерін тигізеді. «Қазақстан – 2030» атты еліміздің стратегиялық бағдарламасында ең негізділерінің бірі – жоғары интеллектуальды жастарды жан-жақтылыққа тәрбиелеу, олардың потенциалдық деңгейінің көтерілуіне үлес қосу. Сондықтан, ұстаздар қауымының алдына өте үлкен міндет жүктелді. Бүгінгі таңда жас ұрпаққа пәнді тиімді ұғындырудың бірі – жаңа технология негіздері болып табылады. Сонымен бірге өскелең ұрпақтың ақпарат құралдарымен жұмыстана білуіне назар аударған жөн.

Қазіргі таңда білімге ерекше көңіл бөлінгендігі белгілі. Ол бүгінгі өмірдің талаптарына сай маңыздылығымен ерекшеленеді.

«Халықтың кемеліне келіп өркендеуі үшін, ең алдымен азаттық пен білім керек» деп көрегендікпен Шоқан Уәлиханов айтқандай, халқымызды кемеліне келтіру үшін жастарымызды білімді, мәдениетті, Отанын, тілін шексіз сүйетіндей етіп дайындауға – әрбір ұстаз міндетті. Елбасы жүргізіп отырған парасатты саясаттың арқасында мемлекеттік тіл – қазақ тілі де елімен бірге өзінің қайта өрлеуінің әрбір күні ғасыр жүгін арқалаған ауыр болса да – абыройлы, күрделі кезеңін жүріп өтті. Ендігі мақсат тәуелсіз Қазақстанның өсіп келе жатқан жас ұрпағын өз Отанының мемлекеттігінің кепілі – мемлекеттік тілді құрметтеуге баулу, оны оқып үйренуге деген қызығушылықтарын арттыру болмақ.

Бүгінгі таңда елімізде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Себебі білім саласындағы түбегейлі өзгерістер мен жаңа бастамалар білім беру мазмұнының жаңаруына, білім беру парадигмасында жаңа көзқарасқа жол ашты. Жалпы инновация термині қазіргі білім берудің теориясы мен тәжірибесінде кеңінен қолданылып жүр. Ғалымдардың еңбектерінде инновация термині "өзгеріс", "жаңа", "жаңалық енгізу" деген ұғымдармен түсіндіріледі. "Инновация" ұғымын ғалым Немеребай Нұрахметов: "инновация, инновациялық үрдіс деп отырғанымыз – білім беру мекемелерінің жаңалықтарды жасау, меңгеру, қолдану және таратуға байланысты бір бөлек қызметі" деген анықтаманы ұсынады.

"Білім – ғылым – инновациялар" үштігі билеген постиндустриялық әлемге қарай жылжыған заманда оқушыға білім беру барысында мұғалім инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, оқушының білім алуға өзі ізденіп, ғылыми негіздерін өз бетінше игеруіне қарай бағыттап отыруына жағдай туғызу керек. Мұғалім жас ұрпақтың жаңаша ойлауына, әлемдік білім, білік негіздерін меңгеруіне ықпал етуші, қоғамның қозғаушы генераторына айналуы тиіс.

Қазіргі таңда инновациялық технологиялардың көптеген түрлері бар. Атап айтсақ модульдік технология, сын тұрғысынан ойлау, тірек-сызба технологиясы, дамыта оқыту, проблемалық оқыту, деңгейлеп-саралап оқыту технологиясы және т.б.

Қазақ тілі сабағы әрі тартымды, әрі қызықты, әрі сапалы болуы әр пән оқытушыларының өзіне, білім деңгейіне, кәсіби шеберлігіне байланысты. Сондықтан сабақ тартымды, әсерлі, қызықты және толық мәнді болуы тиіс. Қазақ тілін меңгеру барысында ұлттық дүниетанымды кеңейтіп, халықтың аса құнды байлықтарын танып-білу арқылы танымдық құзіреттілікті қалыптастыру іске асырылады. Қазақ тілі сабағында әдістерді тиімді пайдалану арқылы оқушылардың білімге деген қызығушылықтарын арттырып, терең ойлау қабілетінің белсенділігін қалыптастыру, оқытудың жаңа технологиясы арқылы жүзеге асады.

Өйткені бұл жаңа технологиялар баланың жеке мүмкіндігіне, жеке тұлғаның жан-жақты дамуына бағытталған.

Ол халықаралық білім стандартының шарттарымен үндес келеді. Американдық гуманитарлық психология қауымдастығының өкілі К.Роджерс жасаған әдістеменің төмендегідей бағыттары жаңа педагогикалық технологияда көрініс тапқан.

Яғни, олар:

- Оқушының дайындық деңгейін бақылай алу;
- Оқу материалын сұрыптап ұсына алу;
- Оқу әрекетін ұйымдастыра алу;
- Диалог жүргізе алу;
- Сабақ барысында жағымды эмоция сезімдерімен қанықтыра алу;
- Мақсаттың нәтижеге ұласуын жоспарлау, жүзеге асыра алу.

Қазіргі кезде қазақ тілін оқытуға жаңа технологиялық әдістерді қолдана отырып, сапалы білім беру. Олардың ойлау, есте сақтау, көру қабілеттерін жетілдіре отырып, оны танымдық күшін қалыптастыруға жағдай жасау, оқытушының жеке басының интелектісін, оқу әрекетін, өтетін тақырып мазмұнын аша білу. Білім негізінен пән арқылы берілгендіктен, әр пәнді заман талабына сай өз деңгейінде игерту, қай кезде болмасын ең маңызды мәселе болып келгені даусыз. Әрине, терең білім де, материалдың игеруге қолайлылығы да, оқулық деңгейімен шектелу де мүлде нәтижесіз болды деп айтуға болмайды.

Мектепте білім беру сапасын дамытудың басты бағдарларының бірі – оқушылардың білімділік деңгейін бағалау технологиясын жаңашаландыру болып белгіленді. Оқушылардың білімін бағалау мәселесі өзекті тақырып ретінде көп зерттеліп келеді.

Қазақ тілінен оқушылардың білімін шынайылықпен бағалаудың мақсаты:

- оқушылардың оқу қызметі нәтижесінде қолы жеткен шынайы ақпарат туралы мәлімет алуы және ол табыстарының білім беру стандарттарының талаптарына сәйкес келуі;

- мұғалімнің оқу қызметіндегі жайлы және теріс үрдістерді анықтау;

- оқушылардың қол жеткен табыстарының жоғары не төмен көрсеткіште болу себептерін нақтылау және оларды болашақта түзету амалдарын қарастыру.

Ұстаз үшін ең басты мәселе – оқыту әдісін дұрыс таңдау. Жаңа педагогикалық технологиялар оқушының жеке тұлғалық күшін арттырып, шығармашылық ойының дамуында басты рөл атқарады.

Жаңа технологияларды сабақта қолданудың тиімділігін қашан да жолға қоярымыз анық. Соның бірі – «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» технологиясын сабақты жоспарлы қолданудың тиімділігі. Мұнда әр оқушының ойы шыңдалып, өз даму деңгейіне сай жетістіктерге жетуге болады.

Осы технологияны сабақта қолданудағы негізгі мақсат:

- оқушыға ізгілік тұрғысынан қарау;
- оқу мен тәрбиенің бірлігі;
- оқушының танымдық және шығармашылық икемділігін дамыту;
- оқушының танымдық күшін қалыптастыру және дамыту;
- әр оқушының, оның қабілетімен мүмкіндік деңгейіне қарай оқыту;
- барлық оқушының дамуы үшін жүйелі жұмыс істеу.

Міндеті:

- оқушылардың ой-әрекетін белсенді ету;
- ойлаудың салдарын ойға түйіп, сол салдарды өз жауапкершілігіне алу;
- өз пікірлерін құрастыра білу;
- сын тұрғысынан және икемді ойлай білу.

Сын тұрғысынан ойлау жобасы мынандай үш құрылымнан тұрады:

- қызығушылықты ояту (ой қозғау).
- мағынаны тану;
- ой-толғаныс.

Бұл технологияда бұрынғы білім мен жаңа ұғым ұштастырылады. Ал, соңғы кезеңде оқушы өз шығармашылығынан қабілетін таныта алады. Мұнда оқушыға ойланып-толғануға уақыт берілуі керек, ойын айтуға оқушы шығармашылығын қалыптастыратынын атап өту керек.

Оқушылардың ғылыми ізденушілік жұмыстарын дамыту мақсатында "әдебиет үйірмесі" әдістерін қолдануға болады.

Топтағы оқушыларға мәтін таратып беріп, дайындалуына он минут уақыт беріледі. Оқушылар дайындалып болған соң әр топтағы оқушылар өз рөлдері бойынша мәтін туралы айтып шығады. Бұл стратегияны қолдану барысында топтағы оқушылар түгелдей сабаққа қатысып отырады. Осындай жұмыстар арқылы оқушылардың сабаққа деген қызығушылығы артады, бір-бірімен пікір алмасып, сөздік қоры молаяды, еркін сөйлеу, өз ойларын жеткізе алу дағдылары қалыптасады.

Сабақтың қай құрылымында болмасын оқушы осындай стратегияларды қолданғаны дұрыс «Мен не ұқтым?» және «Мен нені білгім келеді?» – деген сұрақтарды есінен шығармауы керек.

«Мағынаны тану» кезеңінде оқушыларды топқа бөлу арқылы сұрақтар дайындап, оны мазмұны, стратегиясы арқылы жүзеге асыруға болады. сұрақтар үш деңгейде әзірленеді. Дайындалған сұрақтарға оқушылар өз ойларымен жауап бере отырып, бұл сұрақтар студенттердің деңгейіне сай топтастырылады немесе сұрақтардың өзін сұрыптауда «Жуан және жіңішке сұрақтар» стратегиясын мұғалім жүзеге асырады.

Осы кезең бойынша жұмыстану арқылы қорытынды шығаруға болады.

Бұл технологияның келесі бір кезеңі – ой-толғаныс. Мұнда «Венн диаграммасын» қолдану арқылы тақырыптардың ұқсастығы мен айырмашылығын көрсетуге болады. осы кезеңде оқушылардың тілдік дағдыларын қалыптастыру мақсатында сабақ тақырыбына байланысты яғни, пікір-сайыс өткізуге немесе «Бес жолды өлең» жаздыруға болады. Мұндағы мақсат – оқушылардың өзіндік көзқарасын қалыптастыру. сол 5 жолдық өлеңді жазғанда сабаққа қабілеті төмен деген оқушылардың өзі 3,4 сөз тіркестерін құрастырып өз ойын жазса, соның өзі оқушыны сабаққа тарта білгеніміз деп білемін.

Инновациялық білім беру – іскерліктің жаңа түрі. Инновациялық қызмет оқу ісін дамытуға, пәндердің мәнін тереңдетуге, мұғалімнің кәсіптік шеберлігін арттыруға басқа жаңа технологияларды енгізуге, пайдалануға және шығармашылық жұмыстар жүргізуге бағытталған. Мұндай технологияларды қолдану – мұғалім ұтады, яғни ол сабақты тиімді ұйымдастыруға көмектеседі, оқушының пәнге деген қызығушылығы артады. Педагогикалық жаңа технологиялардың барлығы жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуына, өздігінен шығармашылықпен жұмыс істей білу қабілетін және біліктері мен дағдыларын қалыптастыруға бағытталған, алға қойған мақсатқа жетудің тиімділігін, нәтижелілігін қамтамасыз етуді көздейтін, берілген материалды жедел, әрі сапалы меңгертуге бағытталған.

Қазақ тілі мен әдебиетінің мұғалімдері отандық білім беру бағдарламаларын басшылыққа алып, кеңінен қолданады. Сабақта пайдаланатын электронды сандық жүйе білім беру бағыттары бойынша сан алуан инерактивті кестелерді, сызбаларды, қызықты мультимедиялық сабақтарды, ауызша-жазбаға бақылау сұрақтар мен тест тапсырмаларын қамтиды. Алайда аталған ресурстарды бір пәннің, атап айтқанда, қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің барлық сабағында бірдей қолдану мүмкіндігінің шектеулі екені баршаға аян. Интерактивті тақталар үшін неғұрлым тиімдісі – SMART – Note book типтегілері.

SMART – Note book типтегі файлда мұғалім сабаққа қажетті қосымша материалдарды ойластыра отырып көрнекі құралдарды дайындауға, оларды ұсыну қалпын өзгертуге, интерактивті тапсырмалар енгізуге мол мүмкіндік алады.

Интерактивті тақтаны пайдаланып сабақ жүргізу берілетін білімнің сапасын ғана арттырып қоймай, оқушылардың әр сабаққа деген қызығушылығын тудырып, олардың жалпы уақытын үнемдейді, ынта-ықыласын жақсартады, әрбір оқушыны ұжымдық

жұмысқа тартуға көмектеседі, әрбір білімгердің жеке қабілетін жетілдіреді және олардың шығармашылық, зерттеушілік дағдыларын дамытады. Осы мүмкіндіктерді ескерген тәжірибелі мұғалім әрқашан ақпараттық-қатынастық технологияны дұрыс таңдап, белгілі бір сабақтағы нақты педагогикалық мақсат-міндетті орындаудың оңтайлы әдісін таба біледі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Исхан Б. Ақпараттық технология – қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында. –//Қазақ тілі мен әдебиеті. №12 – 2012. – 3-7 б.
2. Кырова Г.Г. Оқытудың жаңа технологиялық әдістерін пайдалану - сапалы білім негізі. – //Білім №3. – 2017. – 16-18 б.
3. Рахымжанов Қ.А. Қазақ тіліндегі инновациялық бастамалар. – //Білім. №2. – 2015. – 66-68 бет.

ӘОЖ 808.1

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Б.С. Әлмұханова

Шығармашылық-танымдық іс-әрекет нәтижесі болып табылады. Шығармашылық дегеніміз – өзінің жаңашылдығымен, өзгешелігімен ерекшеленетін өнім алуға мүмкіндік жасайтын жеке тұлғаның бойындағы қабілеттіліктің, білім мен біліктіліктің, түрткінің (мотивтік) болуы. Көптеген зерттеулерді талдау нәтижесінде шығармашылық іс-әрекет нәтижелері оқушының жеке тұлғасына, біліктерінің жетілуіне, психологиялық тетіктер арқылы оң әсерлері бар рефлексия нәтижесінде өз әрекетіне және сол әрекеттің бірлескен іс-әрекет мазмұны мен түріне сәйкес көзқарастары қалыптасатыны анықталып отыр. Оқу үрдісінде танымдық тапсырмаларды орындау шығармашылықты, ізденімпаздықты талап етеді, сондықтан мұндай тапсырмаларды орындау: өзекті мәселені табу, мақсаты мен міндеттерін айқындау, зерттеу әдіс-тәсілдерін белгілеу, болжам құру, болжамды тексеру, нәтиже, іс-әрекет рефлексиясы кезеңдерімен жүзеге асады. Оқу жұмысына шығармашылық мақсат қою, оны жоспарлау оқушыдан зеректік, ізденімпаздық, еңбекқорлық, шабыт, мақсаткерлік, белсенділік қызығушылық, өмірлік белсенді ұстаным сияқты көптеген қасиеттерді талап етеді. Мұғалім оқушылардың танымдық іс-әрекетін тиімді ұйымдастыру біліктерін дамытуы қажет. Оқушылардың шығармашылық іс-әрекетін жетілдіру бағыты танымдық біліктерінің қалыптасу белгілеріне, танымдық тапсырмаларды орындау мүмкіндіктеріне қарай оларды шартты түрде мынадай 3 топқа бөлуге болады.

Бірінші топ-танымдық іс-әрекетте табанды, міндеттері мен мақсатын біледі; ізденімпаз, пән бойынша дербес шығармашылық жұмыстарға белсене қатысуымен ерекшеленеді.

Екінші топ – ізденіске ұмтылады, бірақ шығармашылық тапсырмаларды орындауға барлық уақытта бірдей ұмтылыс көрсете бермейді, танымдық тапсырмаларды орындау әдіс-тәсілдерін табуға құлшыныс білдіреді, тапсырмаларды орындауда мұғалім көмегін қажет етеді. Үшінші топ-шығармашылық сипаттағы тапсырмаларды орындауға құлықсыз; белсенділігі төмен; репродуктивті сипаттағы тапсырмаларды ұнатады; жұмысты орындауда үлгіні қажет етеді, оны орындауда көмекті қажетсінеді. Сонымен, шығармашылық іс-әрекет талаптарын, сондай-ақ оларды мектепте ұйымдастыру жолдарын зерттеу-мәселені дамытып, жетілдіру тетігін анықтауға және мынадай тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді:

-оқушылардың шығармашылық дербестігін дамыту арқылы оның жеке тұлғасын қалыптастыруға болады;

-танымдық іс-әрекет түрлері төменнен жоғары қарай, кезекті түрде, белгілі бір ретпен, жүйемен жүргізілуі нәтижесінде шығармашылығы дамиды;

-танымдық іс-әрекетті дұрыс ұйымдастыру біліктері мен ізденімпаздықтың қалыптасуы оқушыларды шығармашылыққа баулиды;

Оқушыларды танымдық тапсырмаларды орындау мүмкіндіктеріне қарай топтарға бөліп, сәйкес жұмыс түрлерін таңдап, жүйелі жұмыс жүргізудің маңызы зор. Танымдық іс-әрекетте дәстүрлі емес әдіс-тәсілдерді пайдалану зияткерлік қабілеттерін дамытып, оқу-танымдық және ғылыми ізденістер жасауға талаптандырады. Оқушылардың танымдық ізденімпаздығын қалыптастыруға бағытталған шақтар түрлері төртке бөлінеді: «танымдық, коммуникативтік, шығармашылық, әдіснамалық». Оқушылардың танымдық ізденімпаздығын арттыруда шығармашылық сипаттағы сабақтар түрлерін өткізудің маңызы зор. Мұндай түрдегі сабақтардағы түрлі оқу жұмыстары оқушының шындық белсенділігін арттырып, оқу мен ойлау әрекетінің тиімді амал-тәсілдерін, яғни материалының негізгі ұғымдары мен тұжырымдарын айыру, жаңа материалды өткен материалмен салыстыру оларды белгілі жүйеге топтастырады және қортындылау жасау сияқты амалдарды дайындауға үйренеді. Шығармашылық сабақтардың жоспарын жасауда оқушының шығармашылық әрекетінің бағдарына сәйкестендіріп, олардың қабілеттері ескерілуі тиіс.

Оқушылардың шығармашылық әрекетін тудыратын сабақтарды өткізу жоспары мен кезеңдерін қарастырамыз. Шығармашылық сипаттағы сабақтардың жоспарын жасау үшін тақырыбы, мақсаты, әрекет түрі және нәтижелері бір-біріне жуық байланысты сабақтарды топтастырып, таңдап алуға болады. Жалпы бағдарламада көрсетілген пәндік сабақтардың әр тарауында жететін жетістіктері негізінде оқушылар білім алуда нәтижеге жетеді. Оқушылардың шығармашылық әлеуетін көтеруді

мұғалім алдына мақсат етіп қояды. Мұғалім оқушы күйіне кіріп, олардың тақырыпқа қатынас әрекетін ойлайды, өтілетін сабақтың проблемасына қажет жағдайда жоспарланған сабақ мазмұны мен оқыту әдістеріне түзетулер енгізеді. Сабақ тақырыбы бойынша мұғалім оқулықтар, кітаптар, әдістемелік кітаптар, басқа да материалдармен танысады. Мұғалім өзіне, оқушыларға қызықты болатын мәселелерді іздестіреді. Осы мәселелер жөнінде көптеген материалдарды қарастырып, мамандардың пікірлерін ескере отырып, табу қажет. Әр оқушының пән бойынша ізденімпаздық деңгейлері анықталады. Сонымен қатар пәнге қабілеттілігі, қызығушылығы анықталады. Шығармашылық — әр оқушының жеке қабілеттері мен мүмкіндіктерінің, танымдық іс-әрекеттері мен дағдыларының дәрежесін көрсетіп береді. Шығармашылық дегеніміздің өзі ізденімпаздықтан туады. Баланың өзіне деген сенімін туғызу, өзінен шығармашылық қасиет іздете білу.

Шығармашылыққа баулу, қалыптастыру процесі нақ мектепте басталады. Кез-келген оқушы мұғалімнің басшылығымен орындаған шығармашылық жұмысының нәтижесінде өзінің ішкі мүмкіндіктерін дамытады.

Оқушыларды шығармашылыққа баулуда алға қойылған мақсат:

-рухани бай, жан-жақты, түсінігі мол, өзін-өзі басқаруға, бір-бірінің пікірін тыңдап, бағалай білуге қалыптастыру;

-әдебиет сабағында оқушылардың қабілетін арттыру және дамытудың тиімді әдісін қалыптастыра білу;

-ойын ажарлап ашуда тіл шеберлігіне мән беру;

-қосымша әдебиеттер оқып, білімді күнделікті толықтыру;

-«сенің қолыңнан келеді», «сенен үміт күтеміз» деген сөздермен үнемі шабыттандырып отыру;

-үй тапсырмасын беруде оқушы бейімділігін, қабілетін ескеру.

Шығармашылық бағытта жұмыстандыратын тапсырма түрлерін оқушылардың орындай алу әлуетіне байланысты бірнеше деңгейде ұсыну қажет.

- бірінші деңгейінде мәтінді түсініп оқып, мазмұнын айта білу;
- екінші деңгейінде образдарға мінездеме беру;
- үшінші деңгейінде шығармадағы метафора, эпитет т.б. да көркем сөздерді тауып оқу, дәптерге тіркеу;
- төртінші деңгейінде мәтінге деген өз көзқарасы, оны өз ойымен аяқтау, баға беру;
- бесінші деңгейінде мәтінге байланысты өз шығармашылығы бойынша жұмыстар жүргізу.

Осылайша қадам сайын тапсырма түрлерін күрделендіре түсуге болады және тапсырма түрлерін оқушылардың өздері құрастыра білуге дағдыландыру. «Шығармашылық» ұғымының жалпы теориясын зерттеген С.Л.Рубинштейн «Оқушы шығармашылығының ерекшелігі оның сапалы түрде мақсатты әрекет жасауымен анықталады» дей келе, «шығармашылық, шешімінің нәтижесі оқушының өзі үшін жаңалық болса жеткілікті» екендігін айтады, яғни оқушының шығармашылық өнімді еңбегі оның жеке тәжірибесімен салыстырылады. Шығармашылық жұмыста, әсіресе, оқушы қиялының орны ерекше. Бұл жөнінде М.Жұмабаевтың айтқан тамаша пікірі бар: «Жаратылыстың құшағында, меруерт себілген көк шатырдың астында, хош иісті жасыл кілем үстінде, күнмен бірге күліп, түнмен бірге түнеріп, желмен бірге жүгіріп, алдындағы малымен бірге өріп, сары сайран далада тұрып өсетін қазақ баласының қиялы жүйрік, өткір, терең болуға тиісті». «...Баланың атаға тартуы рас болса, сиқырлы даланың баласы-қазақ баласы қиялқұмар болуға тисті». Педагог ғалымның айтқанының сөз өнері-әдебиетке тікелей қатысы бар. Өйткені М.Жұмабаевтың сөзімен айтқанда, «қазақ баласының жаратылысы соны тілейді». Төмендегі оқушылар жұмысы М.Жұмабаевтің сөздеріне дәлел болғандай. Бұл бөлімді **«Мені танығың келсе, сөзіме үңіл...» деп атаған болатынымын.** Тілдік қарым-қатынаста адамдар ойын ауызша сөйлеу арқылы да, жазбаша түрде де білдіре алады. Адамдар арасындағы тілдік қатынастың екі түрі бар, бірі – ауызша – ауызекі сөйлеу тілі де, екіншісі – жазбаша тіл. Дұрыс жазу талабы – ресми түрде қабылданған жалпыға ортақ емле ережелерін сақтай отыра жазу және көркем әдеби тілде жазуға дағдыландыру. Оқушылармен жүргізілетін жұмыстың түрі *«Жансызға тіл бітіру»* жұмысы. Бұл жұмыс оқушыларымның қызыға орындайтын жұмыс түрлерінің бірі болып табылады. Көбінесе бұндай жұмыста сабақтың аралығында сергіту мақсатында пайдалануға болады. Ауызша да, жазбаша да орындауға икемді жұмыстардың бірі. **Оқушылардың жұмысы: «Үстел» монологы**

Менің бетімдегідей «иероглифтер» өзге жерде кездеспейді. Не себептен дейсіздер ғой? Бұл таңбаларды қалдырған ата-бабаларымыз емес, өз замандастарымыз. Кеше ғана тәп-тәуір, сүп-сүйкімді үстел болсам, бүгін зерттелмеген таңбаларға толдым. Нендей таңбалар жоқ менің бетімде, әркім қиялы жеткенше, өзінше көркемдеді ғой. Өз есімдерін ұмытып қалатындай, әке-шешесі азан шақырып қойған, жамылып жүрген есімдерін ұмытып қалатындай ойып кеп жазады, бетімде жиі кездесетін, үстел атаулының бәріне таныс «I LOVE» сөзі, шет елден келген «қонақ сөз» болса да, ұялып жүрген ол жоқ, бүкіл үстел бетіне ұялап алды. Маған тіл бітіп сөйлеп кетер болсам, менің не үшін керек екенімдігімді айтар едім. Ерегескенде мені жоқ қып жіберер күш пайда болса, сонда көрер едім өмірлеріңнің қандай күйге ұшырайтынын... Бауырлар, ойланыңдар!

«Тақта» монологы

Ал, кәнекей, достар, алдымен мен өзімді таныстырып өтейін:

-Мен, өздерің мектепте күнде алдарыңыздан шығатын екі құлағым қалқиып, езуім жыйылмай сендерді қарсы алатын кәдімгі-тақтамын! Тақта-бұл мен! Менсіз сабақ тоқтайды, өзім мақтанғанды ұнатамын. Таза тұрғанды қалаймын, бірақ бұл мүмкін емес. Сабақ басталса, құрыдым! Қоңыр-жасыл жүзіме тыным бермейді. Бір білгіш шығып тарсылдатады кеп, бордың үгіндісіне қақалып «көксау» болуға шақ қаламын.

Ал, сабаққа даяр емес оқушы алдыма келсе, бір бүйіріме тұрып алып, тырп етпестен түрткілейді кеп, бүйірімнен сұраққа жауап таба алатындай. Езуімнің жанында біресе қыстырылып, біресе жантайып жата кететін «сулы шүберек» дейтін досым бар, сол екеуміз бір – бірімізге көз салып тұрамыз. Оның сулы болғаны маған ұнағанмен, оның өзіне ұнамайтын тәрізді. Енді қайтейін «Біреудің күні- біреумен» деген, бір-бірімізсіз өмір сүру қиын.

Жас ұрпақтың тіл байлығын молайтып, сөйлеу шеберлігін арттыру үшін, халықтық тілдің телегей-теңіз бай қазынасын халық ауыз әдебиетінен мүмкіндігінше терең игертіп, оның қилы-қиын кезеңдері мен қызық құбылыстарын жете түсіндіріп, әр сөздің мәні мен мағынасындағы ұлан-ғайыр өзгерулер мен өңдеулерді, ауысулар мен алмасуларды, құбылулар мен құлпыртуларды дәл аңғара білген жөн. Шығармашылық жұмыстың тың үлгілерін тауып, талапқа сай жазып шығумен қатар әр жазған сөзіннің нысанаға дәл жетіп, оқырманның сезіміне әсер етіп, сөз-бейне шамшырақ, орнаған мықтап көңілге- деп Жамбыл атамыз жырлағандай болғаны абзал. Әр жанның ішкі сезіміне үңілу оңай емес және кез-келген жан саған ақтарып айта салмайды. Ақын Сәкен айтқандай: «Әр адамның ішкі сыры берік қойма сақталған, сол қойманың бір түкпірін достың досы атқарған» – дегендей, егер де алдында отырған оқушыларың саған шын сырларын ақтарып, жандарын тербетіп, тебіrentкен ойларын ашық жазып айтса, бұл мұғалім жетістігі деп білемін. Осы бірнеше жұмыс оқушылар жұмысы, қойылған талапқа сай жазылып, өзіндік қолтаңбасын қалыптастырып келе жатқан жұмыс ретінде бағалаған болатынымын және жұмыста «әзілді сезіне білу», «сезімге берілу» бар. Адам жанына жалын шашатын да, сәби жүрегіне адамгершілік нұрын шашатын да — әдебиет. Педагог К.Д. Ушинский: «Біз жан-жақты жеке тұлға тәрбиелегіміз келсе, ол тұлғаны жан-жақты зерттеп білуіміз керек». Осы ой бүгінгі таңда мұғалім әрекетінің тұжырымдамасы іспеттес. Соған байланысты оқушының тұлғалық құрылымы мен басты белгілерін және сапаларын анықтаудың мәні зор. Әр елдің болашағы сол халықтың білім, ғылым деңгейімен анықталатындықтан, оқу жүйесін неғұрлым тиімді құра білу қажеттілігі қай кезде де өзекті мәселе болмақ. Қазіргі жағдайда мемлекеттердің даму деңгейі табиғи ресурстардың байлығымен ғана емес, сонымен қатар интеллектуалдық және шығармашылық әлеуметімен, ғылым мен өндірісте жаңа технологияларды игеру мен енгізу табыстарымен анықталады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Выготский Л. Психология. – Мәскеу. Пресс Эксмо-Пресс.
2. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы, 1958

ӘОЖ 796.01

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫНДА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

А.С. Батыркайрова

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев: «Сіздер мен біздер тек болашақ буынды ғана емес, жалпы адамзаттың қадір-қасиетін, мән-мағынасын түсінетін жаны да, тілі де таза, білімді, жан-жақты мәдениетті, патриот-азаматтар болуын тәрбиелеуге міндеттіміз», – деп айтқан еді. Ол үшін бала оқытуда, алдымен, педагог өзі кәсіби деңгейі жоғары, интеллектуалды, шығармашыл тұлға болуы керек екенін ескере отырып, өз міндетімізді атқарудамыз. Қазіргі таңда оқушылар дүниетанымы жоғары,

дарынды, ізденгіш, талапты, талантты тұлға. Мектепте оқу үрдісінде баланың ойлау қабілетін қалыптастыру, шығармашыл таным белсенділігін арттыру қажет. Оқушының жан дүниесін түсіну, оның пікірін сыйлау – үлкен еңбек. Қазақ тілі сабағында баланың сөйлеу мәдениетінің жетік болуына, грамматикалық сауаттылығына, өз пікірін еркін баяндауына назар аударуымыз қажет. Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңының 8-бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп атап көрсеткен. Елбасының Жолдауында да «Болашақта өркениетті елдердің қатарына ену үшін заман талабына сай білім керек. Қазақстанды дамыған 50 елдің қатарына жеткізетін, терезесін тең ететін- білім». Заман талабы – білімді, бәсекеге қабілетті ұрпақ өсіру. «Ұстаз – мектеп жүрегі» деп Ыбырай атамыз айтқандай, бүгінгі мектеп – ұстаздарымыздың қолында.

Бүгінгі таңдағы оқыту үрдісі мұғалімдерден жаңа әдіс-тәсілдерді, жаңаша идеяларды қолдануды талап етеді. Әр мұғалім өз іс-тәжірибесінде көптеген қиындықтармен, кедергілермен кездеседі. Сабақтағы басты тұлға, басты кейіпкер оқушы екені мәлім. Оқушыны өз бетімен білім алуға, ол үшін ізденуге, терең ойлауға, зерттеуге дағдыларын қалыптастыру қажет.

Жаңа технологиялардың басты міндеті оқушының оқу-танымдық әрекетін жандандыра отырып, алға қойған мақсатқа толықтай жету болып табылса, педагогикалық технология кәсіптік қызметтің ерекше түрі болып есептеледі. Оқытудың жаңа технологияларын меңгеру мұғалімнен орасан зор іскерлік пен шығармашылыққа негізделген ізденістерді қажет етеді. Осындай мақсат көздеген жүйелі ізденістер мұғалімнің жаңа технологияны меңгеріп, инновациялық жетілуіне әкеледі.

Заман талабына сай білім беру оқушылардың адамгершілік, интеллектуалдық дамуының жоғары деңгейі мен білімін қамтамасыз етуге бағытталған оқытудың үздіксіз үрдісі десек, оның тиімділігі мен сапасын арттыру мұғалімнен оқу процесінің ғылыми теорияға негізделген және оқушының қабілеті мен бейіміне негізделген оқытудың таңдамалы әдістеріне көшуді талап етеді. Ондағы негізгі мақсат - оқушыға сапалы білім беру болып табылады. Бүгінгі таңда жас ұрпаққа кез-келген пәнді ұғындырудың тиімді жолы – жаңа технология негіздері болып табылады.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнін оқытуда жаңа технологияларды пайдалану мұғалім үшін қандай маңызды болса, оқушы үшін одан да маңызды. Жаңа технологиялар оқушылардың білім сапасын арттыруға, өздігінен жұмыс істеу мүмкіндігін молайтуға көп көмегін тигізеді.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев айтып көрсеткендей, Қазақстанның болашағы қазақ тілінің дамуына, тағдырына тікелей байланысты. Сондықтан да мемлекеттік тілдің оқытылу жағдайына көп көңіл бөлініп отыр. Осы тұрғыда жаңа технологияларды қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында кеңінен пайдаланамыз.

Соңғы жылдары оқытудың жаңа технологиялары білім беру саласында кеңінен қолданылып келеді. Олардың ішінде отандық әдіскер-ғалымдар жасақтаған «Модульдік оқыту технологиясы» (М. Жанпейісова), «Деңгейлік тапсырмалар» (Ж. Қараев), әсіресе, қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарына арналған «Сатылай кешенді талдау» (Н.Оразақынова), т.б. технологиялар қызығушылықты арттырып, оқу үдерістеріне кеңінен енгізілуде. Мұндай әдіс-тәсілдер мен оқытудың жаңа технологиялары туралы арнайы еңбектер мен ғылыми-әдістемелік тұрғыдан баяндайтын құралдар, түрлі курстар мен білім сатысы оқулары арқылы мұғалімдердің әдіскерлік шеберліктерін ұштауларына мүмкіндіктер мол. Сондықтан түпкі нәтижені таңдаудың, оны мақсатқа сай ұйымдастыра білудің маңызы зор. Оқыту әдістерінің кез-келген түрін белсенді әрекетке айналдыру – мұғалімнің әдіскерлік шеберлігі мен шығармашылық ізденісіне байланысты болмақ. Оқыту әрекетінде жеке, топтық, ұжымдық жұмыстарды оқу

мазмұны мен мақсатқа сәйкес, үйлесімді түрде жүргізудің қажеттілігі осыдан туындайды.

Бүгінгі оқыту жүйесінде біздің меткебімізде де әртүрлі жаңа технологияларды пайдалану тәжірибеге еніп, нәтижелер беруде. Мұғалім өзінің әрбір сабақтарында оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін енгізіп жүрсе, білім сапасына елеулі әсер етеді. Кез-келген сабақты қызықты өткізу үшін әрбір ұстаз жаңалыққа ұмтылып, ізденіс үстінде болғаны абзал.

Сабақ барысында бір ғана тәсілмен шектелмей, өз сабақтарымда қазіргі таңдағы инновациялық технологияларды оқушылардың жас ерекшеліктеріне байланысты таңдап қолданамын. Мысал үшін, модульдік технология, сын тұрғысынан ойлау, тірек-сызба, дамыта оқыту, деңгейлеп-саралап оқыту, т.б. оқыту технологияларын атап айтар едім. Мен үшін әрбір сабаққа жаңалықтарды, озық тәжірибелерді пайдалану үлкен жетістіктерге жетелейді. Өзімнің әрбір сабағымда озық технологияларды пайдалану жақсы нәтижелер бергенін көрудемін. Қызығушылықты арттыру арқылы сабақты бастау сол сабақтың аяғына дейін қызық өтуіне себеп. Осы орайда қазақ тілі, әдебиет пәндері бойынша шығармашылық жұмыс түрлерін көбірек ұсыну, ойын түрлерін беру, оны кейін практикалық тұрғыда қолдана білуге үйрету жұмыстары өз нәтижесін беріп келеді.

Әсіресе, оқу сабақтарда модульдік оқыту технологиялары бойынша ұйымдастырылған ойын түрлерін негізгі бөлімде шебер ұйымдастыра білу – оқушыларды шығармашылыққа, ізденімпаздыққа жетелейді.

Жаңа әрі пайдалы ізденістердің бірі қазақ тілі мен әдебиеті сабағында қолданылып жүрген әдістердің бірі – «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлау» технологиясы. Бұл технология 18 елдің тәжірибесіне енгізілген. Бұл технология оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырады, ойлау белсенділігін, тапқырлығын, өзіне деген сенімділігін, іскерлік дағдысын қалыптастырады. «Сын тұрғысынан ойлау технологиясы» бойынша сабақ құрылымы қызығушылықты ояту, мағынаны тану, ой толғаныс кезеңдерінен тұрып, әр кезеңдегі тәрбиелік және оқу мақсаттары әр түрлі стратегияларды қолдана отырып, алға мақсат қою, мәселені зерттеу, жауап іздеу, оқушылардың өз ойларын ашық айта білуге тәрбиелейді. Жалпы айтқанда, «Оқу мен жазуды сын тұрғысынан ойлау» стратегиясы сабақты жоспарлауда өте тиімді. Мұнда оқушының ойы шындалып, өз даму деңгейіне сай жетістіктерге жетуге болады. Бұл технологияда бұрынғы білім мен жаңа ұғым ұштастырылады. Соңғы кезеңде оқушы өз шығармашылық қабілетін таныта алады. Бұл жаңашылдық оқушы қабілетін, қызығушылығын арттырады. Қарапайым қарым-қатынас мәдениетіне тәрбиелейді. Оқушы–ізденуші тұлға. Оқушының тілін, ойын дамытып, байланыстырып сөйлеуге машыктандыруда жазу жұмысы басты рөл атқарады. Жазу арқылы оқушы тақырыпты тереңірек түсінеді, қызығушылығы артады, ойын дамытады және жазу дағдысын қалыптастырады. Ал жазуға дейін бала мәтінді оқып, тыңдап көңілге тоқып түсінеді. Мәтінді өз бетінше талдай отырып, оның тақырыбы мен мазмұнын игеруде «Түртіп алу стратегиясы», «ДЖИГСО», «ББҮ» әдістерінің маңызы зор. Ой қорыту, жинақтап, бір түйінді пікір жасау үшін «Эссе», «Бес жолды өлең» әдістерін пайдалануда оқушылардың қызығушылығы артып, қисынды ойлап, сабаққа деген белсенділігі де артатындығын байқадым. Адам топ ішінде ғана толығады десек, оқушылардың топтасып жұмыс істеуі өз әсерін береді. Ойды ой жетелейді. Сабақтың байланысып, бір-бірімен сабақтасып жатуына бағдарлама әдістерін пайдалану септігін тигізеді. Қазіргі қолданылып жүрген сын тұрғысынан ойлау бағдарламасын пән ерекшелігіне қарай қолдана білу, оқыту мақсатына жеткізудің бірден-бір жолы.

Мақсатқа жету оқушылардың өзі арқылы жүзеге асады. Біз оқушыларымыздың таланттарын шыңдай түсуін, шығармашылығын көрсете білуін және оны жетілдіре меңгеруін қалаймыз. Ол үшін мектеп, мұғалім оқушының табиғи нышандарының оянуына, оның ақиқатқа айналуына көмектесуі қажет. Осы тұрғыда «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлау» технологиясын өз уақытында қолға алынған дидактиканың бүгінгі күнгі көкейтесті мәселесін шешуге бағытталған бағдарлама деуге әбден болады. Тіл сабақтарында грамматикалық ойындардың орны ерекше, бұл кезде оқушы сауатты жазуға дағдыланады. Жаңа тақырыпты түсіндіруде, өткенді қайталауда, пысықтау кезінде пайдаланылады. Қандай технология түрлерін алсақ та, оқушыға білім беруде тиімді, төмендегі құзіреттілікті бойына сіңірген жеке тұлғаны қалыптастырады. Бүгінгі таңда ҚР білім беру жүйесінде жаңартылған білім беру бағдарламасы енгізіліп, жаңаша білім беру көзделіп отыр. Сондай-ақ, эссе жазуға көбірек көңіл бөлінуде. Бұл баланың пікірін еркін білдіре отырып, өз ойын толық жеткізе білуіне мүмкіндік береді.

Оқушы жүрегіне жол тауып, оның білімге деген құштарлығын арттырып, өзін-өзі тәрбиелеуін ғылыми деңгейде ұйымдастыру үшін, әр оқушының дара ерекшеліктерін ескере, білім алуға қабілетін зерттей отырып, тұлғалық негізінің ашылуына жол ашатын - ұстаз.

Мектептегі білім сапасын көтеретін нақты механизмдер ол – оқыту процесіне жаңа технологияларды кеңінен енгізу. Қазіргі кезде республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Сондықтан әрбір педагог сапалы білім беру үшін сабақты үнемі қалыптасқан формада өткізуден гөрі, оқытудың жаңа технологиясын, жаңа әдіс-тәсілдерін және дәстүрлі емес сабақ түрлерін өткізу тиімді. Бұл бағытта білім берудің әртүрлілігі, нұсқадағы мазмұны, құрылымы ғылымға және тәжірибеге негізделген жаңа идеялар, жаңа технологиялар бар. Сол себепті оқыту үрдісіндегі жаңа әдіс-тәсілдер оқу мазмұны мен оқушылардың жас ерекшеліктеріне қарай таңдап алынудың маңызы зор. Қазіргі таңда оқытудың озық технологияларын меңгермейінше, сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Сабақта қолданылған жаңа технологиялардың өзі әрбір мұғалімнің шеберлігіне байланысты әрқалай жүзеге асырылатыны сөзсіз.

«Біздің тіл өткірлігімен бой балқытып, тамыр шымырлатып, жан-жүйенді жадыратып, құлақ құрышын қандырып, ұғымына қонымды, жүрегіңе тиімді, қысылтаяң қатал жағдайда қайрап, егеп, «сөз тапқанға қолқа жоқ» дегендей, ерге, елге медет болатын тіл» - деп, батыр атамыз Бауыржан Момышұлы айтқандай, тілімізге деген құрметті жоғалтпай, асыл қазынамызды ғасырлар көкжиегінде тіліміздің рухын асқақтатып, биікке көтеруге міндеттіміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы
2. «Қазақ тілі» ғылыми-әдістемелік журналы. №3, 2012.
3. Қазақстан Республикасы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы
4. «Қазақ тілі мен әдебиеті орта мектепте» журналы. №1, 2008.
5. Мұғалім.kz. «Қазақ тілі және әдебиеті» журналы. №1, 2015.

ҚҰЗЫРЕТТІ ТҰЛҒА ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ӘДЕБИЕТ ПӘНІНІҢ МАҢЫЗЫ

А.А. Абуғалиева

Қазақстан Республикасындағы 12 жылдық жалпы орта білім беру Тұжырымдамасында: «12 жылдық білім берудің басты мақсаты: Өзінің және қоғамның мүддесінде өзін-өзі белсенді етуге дайын, өзгермелі даму үстіндегі ортада өмір сүруге бейім, бәсекеге қабілетті және құзыретті, шығармашыл, білімді тұлғаны дамыту және қалыптастыру», — деп нақты көрсетілген. Сонымен қатар мектеп түлегінің негізгі құзырлығы құндылықты-бағдарлы, мәдениет-танымдық, оқу-танымдық коммуникативті, ақпараттық-технологиялық, әлеуметтік-еңбек және тұлғаны өзін-өзі дамыту құзыреттіліктері бойынша аныкталатындығыда белгіленген.

Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевтың: «Біздің ұлттың бәсекелестікке қабілеттілік деңгейі оның білімінде» дегенін естен шығармауымыз керек. Олай болса, білім адамның дүниені тану процесін қалыптастыру арқылы жүйелі біліммен іс-әрекет тәсілдерін игеру, дағды, іскерлікті дамыту арқылы жеке тұлғаны қалыптастыра аламыз. Сонымен тұлға дегеніміз кім?

Тұлға — ол қалыптасқан эстетикалық талғамы жоғары, өрісі кең, рухы биік, өзін-өзі дамыта алатын, әлеуметтік белсенділігі жоғары азамат.

Тұлға – мазмұнды күрделі ерекше әлеуметтік ұғым. Оның өсуі мен қалыптасуы ортасы мен қоғамдық өмірге тәуелді

Қай кезде болмасын ұрпақ тәрбиесін қазақ халқы өзекті мәселе ретінде бағалаған. Осы орайда А. Құнанбайұлы «Он тоғызыншы» қара сөзінде: «Бала ата-анадан туғанда есті болмайды: ол естіп, көріп, ұстап, татып, ескерсе дүниедегі жақсы, жаманды таниды дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады» — деп баланың социумда жинаған тәжірибесі арқылы білімді болатындығы туралы ой түйіндейді. Ағартушы М. Жұмабаев тұлға мәселесін қарастырғанда: «Тәрбие деген – баланы бетке қақпай, бетімен жіберу емес. Баланы тәрбиелі қылу – тұрмыс майданында ақылмен, әдіспен күресе білетін адам шығару, қаласа – өзін, барлық адам баласын әділ жолмен өрге сүйрейтін ер шығару деген сөз».

XXI ғасырдың жан-жақты зерделі, дарынды, талантты тұлғасын қалыптастыру бағытындағы білім беру мәселесі мемлекетіміздің басты назарында. Білім мен ғылымның Қазақстан дамуына онтайлы әсер етуі үшін дүниежүзілік кеңістікке ену, білім беруді одан әрі демократияландыру, ізгілендіру, оқыту жүйесін заман талабына сай үйлестіре алу міндеті туындап, білімге бүкіл оқу-әдістемелік жүйеге жаңа талаптар қойылуда. Мұндай өзгерістер мен талаптардың бірі – еліміздегі 12 жылдық білім беру.

Бүгінгі қоғамда мектеп түлегінің академиялық-энциклопедиялық білім жиынтығы жеткілікті болғанмен, күнделікті өмірде кездесіп отырған түрлі жағдайларда икемсіздігі байқалып жатады. Бұл оның өмір сүру үрдісінде қажетті құзыреттердің қалыптаспағандығын дәлелдейді.

Жалпы білім беретін мектептерде проблеманы шешу, ақпараттық, коммуникативтік құзыреттіліктерді басшылыққа алуда. Құзыретті қалыптастырудағы басты әрекет – сабақ үрдісі, сабақтан тыс шаралар. «Сабақ беру – үйреншікті жай ғана шеберлік емес, ол – жаңадан жаңаны табатын өнер» – деген Ж. Аймауытовтың пікірі қазіргі таңда оқушыларға тәрбие мен білім беру ісін жаңа талап тұрғысынан өзгертіп, оқыту тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру керектігін міндеттегендей.

12 жылдық оқыту құзыреттіліктеріне сай тұлға тәрбиелеуде оқушының шығармашылық құзыреттілігін жан-жақты дамытуды басты назарда ұстаған жөн. Өйткені шығармашыл тұлға – жаңа білім талаптарына жауап бере алатын тұлға.

М. Жұмабаев «Педагогика» атты еңбегінде «Фантазиясыз адам өмірі өңсіз, түссіз бір нәрсеге айналмақ. Мылқау өмірге мән беретін, сақау өмірге тіл беретін, жоқты бар қылатын, барды гүл қыла алатын, бізді арыға аяқ басқызып, тәңірмен тілдестіретін – сол фантазия» деген болатын. Олай болса, баланы шығармашыл тұлға ретінде қалыптастыруда мұғалім өзінің фантазиясын бала қиялымен ұштастыру керек. Ол үшін әр заманның өз ортасын, өз келбетін бала көз алдына қиялдау арқылы елестетеді. Бұл әр адам сезіміне әсер етеді, не оның жүрегін тебірентеді, терең ойға жетелейді. Әйтеуір, іште түлеген ойын бір толқын сыртқа шығаруға итермелейді. Осы жағдайға байланысты оқушыларға төмендегідей сұрақтарды қою арқылы олардың ішкі сезімдеріне әсер ету керек.

Шығармашыл мүмкіндігі мол, белсенді, икемді алғыр оқушылар – орта буында көптеп кездеседі. Өйткені орта буын оқушыларына әр нәрсе қызық, жағымды, аңғарымпаз, сезімдері сергек қасиеттер тән.

Қараңғы қазақ көгіне
Өрмелеп шығып күн болам.
Қараңғылықтың кегіне
Күн болмағанда кім болам?
Мұздаған елдің жүрегін
Жылытуға мен кірермін.

1. Сұлтанмахмұт неге жұлдыз емес күн болуды армандады?
2. Елдің жүрегін неге мұздаған?
3. Қазақ билерінің, Абай мен Махамбеттің заманы қандай болды?
4. Өздерің сияқты мектеп партасында отырды ма? Мұғалімдері болды ма?
5. Ұлыларды би еткен, ақын еткен қандай жағдай, қандай орта?
6. Құнанбай бойындағы жағымсыз қасиеттер қазіргі заман адамының «Жеке тұлға» болуы үшін қажет пе?

Осындай проблемалық сұрақтар оқушы бойына жағдаяттан шыға білу құзыреттілігін қалыптастырады. Коммуникативті құзыреттілікке өздерін қоршаған ортамен, басқа адамдармен қарым-қатынасы, топпен жұмыс жасау біліктілігі, ұжымда әр түрлі рөлдерді меңгеруі жатады.

Әдебиет сабағында жүргізілетін «автор стиліне жақындап, еліктей отырып шығармашылық жұмыс жүргізу», «мәтін бойынша мақал құрастыру», «белгілі бір мәтін негізінде мәтін жазу», «табиғат құбылыстарына байланысты жұмбақ шығару», «белгілі бір тақырыпта ойтолғау жазу», «берілген тірек сөздер арқылы мәтін құрастыру», «ұйқас ұсыну арқылы өлең шығару», «ертегіні аяқтау» секілді шығармашылық жұмыстар оқушы танымын арттырып, оқу-танымдық, ақпаратты технологиялық және өзін-өзі дамыту, коммуникативті құзыреттілігін қалыптастыруда маңызы зор.

Эдисон: «Өркениеттің басты міндеті – адамды ойлауға үйрету» дегендей, оқыту технологияларының ішінде сыни тұрғыдан ойлау стратегиясының алатын орны ерекше деп ойлаймын. Өйткені сыни тұрғыдан ойлау – Қазақстандағы білім беруді дамыту үшін маңызды болып табылатын қазіргі ең басты педагогикалық түсінік. Сыни тұрғыдан ойлау – бақылаудың тәжірибенің, ойлау мен талқылаудың нәтижесінде алынған ақпаратты ойлауға, бағалауға, талдауға және синтездеуге бағытталған пәндік шешім. Сыни тұрғыдан ойлау көбінесе қарсы пікір айтуға, баламалы шешімдерді қабылдауға, ойлау және іс-әрекетімізге жаңа немесе түрлендірілген тәсілдерді енгізуге дайын болуға, ұйымдастырылған қоғамдық әрекеттерге және басқаларды сыни тұрғыдан ойлауға жетелейді. Сын тұрғысынан ойлау стратегиясының элементтері – оқушының еркін сөйлеуіне, пікір алмасуына, достарының ойын тыңдауға, проблеманы шешу жолдарын іздей отырып, қиындықты шешуге бағытталған бағдарлама.

Білім берудегі «құзыреттілік» бағыты – нәтижеге бағытталған білім берудің негізгі

құралына айналдыру, сол арқылы жан-жақты дамыған жеке тұлға даярлау мұғалімдердің алдында тұрған басты міндет.

БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМІНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУЫ

**У.Т. Туленова,
Ф.М. Сұлтанғалиева**

Қазіргі ғылым мен техника дамыған қоғамда білім беру жүйесінде кәсіби құзыреттілігі дамыған, бәсекеге қабілетті мамандарды талап етіп отыр. Білікті де білімді маман болу үшін — әр ұстаз өз білімін үздіксіз жетілдіріп, заман талабына сәйкес кәсіби біліктілігін үнемі үздіксіз жетілдіріп отыруы тиіс. Педагог оқытудың жаңа әдістерін барынша жетік меңгеріп, неғұрлым шығармашылығы жоғары болса, мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі соғұрлым кең болмақ. Қазіргі заманауи талапқа сәйкес өзіндік көзқарасы бар жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру мұғалімдер үшін маңызды мәселе болып отыр. Жас ұрпаққа білім беруде, оларды болашақ еліміздің тірегі етіп тәрбиелеу әр ұстаздың, әр мектептің жауапкершілікпен атқаратын міндетінде. Осы міндеттерді орындау мақсатында білім беру саласында өзгерістерді талап етіп отыр. Елбасымыз Н. Назарбаев «Мен білім беру жүйесіндегі іс жағдайын түбегейлі өзгертуді стратегиялық міндет деп санаймын»; «Білім беру реформасы — Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдардың бірі. Бізге экономикалық және қоғамдық жаңару қажеттіліктеріне сай келетін осы заманғы білім беру жүйесі қажет», — деп атап көрсетті Қазақстан халқына жолдаған жолдауында. Дамыған мемлекеттердің қатарынан көрінуіміз үшін біз сауаттылығы жоғары кәсіби мамандар дайындауымыз керектігін айтты.

Қоғамдық қарым-қатынастардың өзгеруі, жаңа білімнің жинақталуы, әлемдік білім кеңістігіне енуіміз — жоғары, кәсіби білім беретін оқу орындарының алдына бәсекеге қабілетті білікті мамандар дайындау үшін адамның құзырлылық қабілеттерін қалыптастыруды талап етеді. Себебі жаңа формация мұғалімдері кәсіби тұрғыда қалыптасуы тиіс. Қазіргі кезеңде мектептегі жас ұрпақ тәрбиесі, оның жеке тұлғасының жаңаша қалыптасуы, әлеуметтік дүниеге көзқарасы, жалпы болмысы жоғары оқу орындары даярлайтын бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби дайындығына байланысты. Бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби құзыреттілігінің қалыптасуы — жас ұрпаққа қоғам міндеттеп отырған талаптарға жауап беретіндей тәрбие мен білім беру. Білім беру жүйесін жетілдіру — елдің одан әрі дамуы тәуелді болатын саяси және жалпыұлттық міндет. Білім беру жүйесін жетілдіру мақсаты — заманауи білім сапасын қамтамасыз ету негізінде білім беру жүйесінің тұрақты дамуының механизмін құру болып табылады. Елімізде білім беру жүйесін тиімді жетілдіру білім берудің іргелілігін сақтаған және тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің көкейтесті және перспективалы сұраныстарына сәйкес болған жағдайда ғана және алдына қойған кәсіби міндеттерді шеше алатын құзіретті мамандар болғанда ғана мүмкін болады.

М.О. Әуезов: «Адам баласы жан жемісін татпай, өмірдің терең мағынасында шын мақсатын түсіне алмайды» деп жазған. Жан жемісі алдымен тәрбие, оқу-білім десек, сол жемісті берер білім бесігі—мектеп, ал мектептің жүрегі — мұғалімдер. Мектеп — білім берер әлеуметтік орта, бала — зерттелмеген құпия десек, сол құпияның кілтін тауып жеке тұлға ретінде қалыптастырып шығарар ұстаздарға қоғамымыз үлкен жүк артып отыр. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың Мемлекеттік бағдарламасында қоғамның әлеуметтік-экономикалық және рухани дамуының мазмұны мен сипаттарының өзгеруіне және еңбек сапасына талаптың жоғарылауына, өз ісін жетік білетін, кәсіби білігі мол мамандардың қажет етілуіне байланысты жоғары мектеп алдына білім сапасын арттыру және әлемдік деңгейде бәсекеге қабілетті мамандар дайындау міндеттері қойыла отырып, Мемлекеттік бағдарламаны іске асырудың нәтижесінде «кәсіби міндеттерін дербес әрі шығармашылық тұрғыдан шешуге, кәсіби қызметтің тұлғалық және қоғамдық маңызын түсінуге, оның нәтижелері

үшін жауап беруге қабілетті кәсіби құзыретті жеке тұлғаны, бәсекеге қабілетті маманды қалыптастыруды қамтамасыз ететін білім беруді басқарудың тиімді жүйесі құрылатын болады» делінген.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттердегі ғалымдардың зерттеулеріне қарағанда кәсіби шеберліктің қалыптасуы мен даму үдерісінде екі ұғым: құзыреттілік және құзырет ұғымдары пайдаланылып келеді. Біріншісі, С.Ожегов сөздігі бойынша, белгілі бір кәсіби қызметке байланысты, «қандай да болсын мәселеден хабардарлық, беделділік», ал екіншісі, «қандай да бір істі жүргізетін жеке адамның, мекеменің мәселелерді шешуге, іс-әрекет етуге, бір нәрсені істеуге құқықтылық шеңбері».

«Құзыреттілік» термині әдетте белгілі бір әлеуметтік-кәсіби статус иесіне байланысты қолданылады және оның сол істі атқарудағы түсінігі, білімі, білігінің орындалуға тиіс мәселенің нақты өз деңгейінде шешілуімен сәйкестілігі арқылы сипатталады.

«Методикалық терминдер сөздігінде» «Құзыреттілік (латынның *competentis*-бейім сөзінен)– қандай да бір оқу пәнін оқыту үдерісінде қалыптасатын білім, білік, дағдылар жиынтығы, сонымен қатар, қандай да бір қызметті орындай алу қабілеттілігі», – делінген. Кәсіби құзыреттілік категориясын айқындау үшін оларды әр түрге айналдыру, нақтылау және жалпы логикалық ұғымға біріктіруді жүзеге асыру керек. Құзыреттілік – оқу нәтижесінде меңгерген білім, дағдыны тәжірибеде қолдана алу, проблеманы шеше білу, оқушылар дайындығы сапасының құрылымдық сипатын анықтайтын жаңа сапа. Нәтижеге бағытталған сапалы білім беруде бастауыш сынып мұғалімінің құзыреттілігін бөліп қарастыруға болады:

Арнайы құзыреттілік – өзінің кәсіби қызметпен жоғары деңгейде айналысатын және өзінің кәсіби дамуын одан әрі жобалай білетін қабілет. Мұғалім үнемі ізденісте бола отырып, жаңаша оқытуды іске асыруда түрлі инновациялық технологиялардың әдіс-тәсілдерін өз ізденісі арқылы оқушы қабілетіне, қабылдау деңгейіне қарай іріктеп қолданады. Сонымен қатар психологиялық-педагогикалық білімін жетілдіріп үйренумен қатар, сол білімін өз ісінде шеберсұрағына жауап беруге даяр болуға тиіс.

Әлеуметтік құзыреттілік – бірлескен кәсіптік қызметпен айналысу қабілеті, ұжыммен, топпен қызмет ету, кәсіби қарым-қатынас тәсілдерін қолдана білу. Яғни, мұғалім оқушылармен қарым-қатынаста тактикасын баланың жасы, рухани өсуіне байланысты өзгертіп отыруы керек. Оқушыларды топтық, ұжымдық жұмыстар жасай алуға, соның ішінде жеке тұлғаның дамуына мән беруі керек.

Пәндік құзыреттілік – білім беру қызметінде белгілі бір пәндер шеңберіне қатынасты білім, біліктілігі және дағдысы мен іс-әрекетінің сапалар жиынтығы. Педагогикалық және әлеуметтік психологияның негіздерін қолдана білу іскерлігі.

Ақпараттық құзыреттілік – айрықша назар аударуды қажет етеді. Себебі, ақпараттық қарым-қатынас технологиясын игеру әр маманнан талап етіледі. Ақпараттық ресурс – ақпарат көзін алу мультимедиялық, электрондық, жалпы ақпараттық технологияларды меңгеруі тиіс.

Мұғалімнің педагогикалық ойлай білудегі жалпылама біліктілігі кезінде байқалатын теориялық дайындығының мазмұны мұғалім бойындағы аналитикалық, болжамдық, жобалау және рефлексивтік біліктіліктердің болуынан байқалады. Практикалық дайындығының мазмұны педагогтің әртүрлі біліктіліктерінің қалыптасуымен айқындалады. Оларға: құрастыра білу, ақпараттық, дамытушылық және бағдарлық қабілеттерді біріктіретін ұйымдастырушылық қабілеті; педагогикалық қарым-қатынас және педагогикалық техника; қолданбалы біліктілігі жатады. Бүгінгі педагогика ғылымындағы жаңа көзқарас бойынша тұлғаға бағдарлы үлгі балаларға білім негіздерін беруді емес, оқу және өмірлік жағдаяттарда алған білімдерін шығармашылықпен қолдануына, түйінді және пәндік құзыреттіліктерді қалыптастыру арқылы өзін-өзі дамытуына, қоршаған шынайылықты түйсінуге, өзінің даралығын сезінуге, негізгі оқу және айналасындағы адамдармен өзара әрекеттесу дағдыларын игеруге, өзінің оқу іс-әрекетін ой елегінен өткізуге жағдай жасауды мақсат етеді.

Сонымен қатар қазір негізгі мәселе «Баланы қалай оқыту керек?», «Ойлауға қалай үйрету керек?» дегенге бағытталып отыр. 12 жылдық білім беруге көшуде мектеп алдына негізгі үш бағыт басшылыққа алынады: оқушының жеке қабілетін, әлеуеттік мүмкіндіктерін, ішкі қажеттіліктерді есепке ала отырып, жеке-даралық бағытта оқыту. Бұл бағыттарды жүзеге асыру үшін мұғалім негізгі үш компонентпен таныс болуы тиіс. Олар: инварианттық компонент–мемлекеттің базалық оқу стандарты жүйесіндегі талаптар мен мазмұндарға жауап беретіндей жалпы міндетті оқу жоспарының бөлімін меңгеру; профильдік компонент–профильдік оқу стандарты талаптарының мазмұнында көрсетілгендей оқу курстарының тереңдігін, оқылатын пәндердің өзара байланыстылығын меңгеру; тұлғалық компонент–оқушылардың өзіндік зерттеушілік дағдыларын қалыптастыруға байланысты арнайы таңдау курстарын, оқу жоспарларын меңгеру.

Бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби-дидактикалық құзыреттілігін қалыптастыру бірнеше кезеңнен тұратын үдеріс. Мұғалім баланы бір жағынан өмір сүріп отырған кезеңнің қажеттілігіне, әлеуметтік жағдайына, қоғамның нақты сұранысына қарай оқытып тәрбиелесе, екінші жағынан, мәдениетті сақтаушы, жеткізуші, тұлғаны адамзат мәдениетінің барлық байлығы негізінде қалыптастырушы ретінде болашаққа қызмет етеді. Әсіресе, қазіргі ақпарат ағыны толассыз құйылған, өзгермелі заманда жас ұрпаққа білім мен тәрбие беретін мұғалімнің қызметі күрделене түскені белгілі. Сондықтан бастауыш сынып мұғалімі қызметінің құрылымының ішінде өзара тығыз байланысты құрастыру, ұйымдастырушылық және коммуникативтік әрекеттер басымдық мәнге ие. Бастауыштағы бірнеше пәнді бір мұғалім оқытады, сондықтан ол барлық сабақтың әдістемесін, яғни бастауыш оқытудың дидактикасын меңгеруі керек. Мектептегі оқыту дидактикалық үдеріс болғандықтан, болашақ мұғалім оның өзіне тән психологиялық, педагогикалық ерекшеліктерін біліп, оған дайын болуы тиіс. Жоғары оқу орындарында оқып жүрген болашақ мұғалімдердің дидактикалық дайындығы ондағы оқыту үдерісінің тиімді ұйымдастырылуымен тығыз байланысты.

Дидактикалық даярлық – кәсіби-педагогикалық даярлықтың негізгі және маңызды саласы. Мұғалімдердің дидактикалық даярлығына олардың оқыту үдерісінің теориясы мен практикасы бойынша игерген білімдері, педагогикалық қызметке деген ынтасы мен мүмкіндіктері жатады. Оқушылардың оқу-танымдық қызметін ұйымдастыру туралы психологиялық-педагогикалық ережелерді негізге ала отырып, мұғалім оқу материалын меңгеру мақсатын қоя білу; меңгеру үдерісінде оң ынта туғыза білу; оқу материалын нәтижелі игеруді, қабылдауды ұйымдастыра білу; өтілген материалдарды ой-елегінен өткізуді қамтамасыз ете білу; алған білімді қолдану және қорытындылау білігі мен дағдысын қалыптастыра білу; білімді меңгеру барысын үнемі бақылауда ұстай білу; меңгеру үдерісіне түзету жасай білу қажет.

Бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби құзыреттілігінің ерекшелігі – көппәнділік. Оның маңызды сипаты гуманистік педагогикалық көзқарастың ерекшелігі мен мұғалімнің педагогикалық ойлауы арқылы жүзеге асатын кәсіби интегративтік білім мен дағды жүйесінде көрінетін «балаға бағыттылық» болып табылады. Бастауыш сынып мұғалімінің ерекшелігіне байланысты ол бастауышта оқытылатын барлық пәннің теориялық мазмұнын жетік біліп, кәсіби-педагогикалық құзыретті бола тұра, оны оқушыларға жеткізе алатын дидактикалық құзыреттілігі болмаса, ондай мұғалімнің еңбегі нәтижелі бола алмайды. Олай болса, кәсіби-дидактикалық құзыреттілік-кәсіби-педагогикалық құзыреттіліктің негізгі өзегі. Ғалымдардың пікірінше болашақ бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби құзыреттілігі – педагогтың жеке бас сапалары мен оның психологиялық-педагогикалық және теориялық білімінің, кәсіби құзыреттілігінің үйлесімділігі, тұлғалық кәсіби сапаларын үздіксіз дамыта білу қабілеті болып табылады. Жоғары педагогикалық оқу орындарында болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың психологиялық дайындығында кіші жастағы оқушылардың пәндерді қызығып оқуға ынтасын арттыра білуге дайындығы, болашақ мұғалімнің кәсіби тұлғалық қасиеттері, педагогикалық

мәселелерді шеше білу, бастауышта оқыту әдістері мен технологияларын меңгеруі қалыптасады. Қазіргі қоғам сұранысының талаптарына сай бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру қажеттілігі еліміздің әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бет бұрып, соған сәйкес білім берудің парадигмасының өзгеруі және бүгінгі күнгі әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен болашаққа қарай ұстанған бағыты білім беру мекемелерінің жаңа бағдарын анықтап, мамандардың құзыреттілігін көтеруді талап етіп отырғандығына байланысты болып отыр.

Бастауыш сыныптардағы таңдау пәндерінде өздігінен жетілуіне, дамуына мүмкіндік жасау үшін жүргізілген жұмыстар арқылы оқушылардағы қалыптасатын құзыреттіліктерін төмендегіше сипаттауға болады:

- Өзінің даралығын сезініп, өзін – өзі дамыта білуі;
- Өзінің қызметін бағалап, қорытынды жасай білуі;
- Түйткіл мәселені шешудің ең тиімді жолдарын таба білуі;
- Өз алдына мақсат қоя білуі және оны жүзеге асыра білуі;
- Өз әрекетінің нәтижесін шығара білуі;

Педагогтың іс-әрекетінің нәтижесін зерттеулер мен зерделеуге сүйене отырып, қазіргі уақытта мұғалім мына төмендегі сипаттамаға лайық болуы тиіс екендігі атап көрсетіледі:

- Ол теорияны жақсы меңгерген, ұдайы ізденіп, өзінің пәндік, психологиялық, педагогикалық және әдістемелік білімін, мәдениет дәрежесін жоғары көтеруші адам болуы;

- Коммуникативті, қоғамдық ортада беделді адам болуы;

- Өз мамандығын жақсы көретін, біліктілігі жоғары, кәсіптік шеберлігін ұдайы ғылымға негіздей отырып дамытатын адам болуы;

- Белгілі педагогикалық технологияның толық әдістемесін меңгерген, ғылымның әр саласынан хабардар, жан-жақты білім болуы;

- Өзінің әрбір оқушысының ерекшелігі мен зейінін жақсы білетін қамқор, психолог болуы керек.

Бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби құзыреттілігі – әлеуметтік сұранысқа сай заңды құбылыс, өйткені тұтынушылар жоғары деңгейде сапалы білім беру мектептерін таңдауға мүмкіндік алады, мұғалімдердің кәсіби біліктілігі – сол мектептің бәсекеге қабілеттілігінің көрсеткіші, түлектердің білім сапасында, тәрбиесінде, жаңа ақпараттық технологияны меңгеруінде, олардың бойынан пәндік және түйінді құзыреттіліктердің көрініс табуында бір мектеп пен екінші мектеп арасында бәсекелестік болады. Бастауыш сынып оқушыларының алға қойған мақсатына қол жеткізу үшін оқу мен тәрбие жұмыстарын заман талабына сай ұйымдастыра білетін, әр сабағын тиімді әдістермен ұйымдастыратын, оқытудың жаңа технологияларын қолдана алатын құзіретті, іскер мұғалім бола білу керек екені баршамызға аян. Олай болса, кәсіби тәжірибесі жеткілікті, құзіретті мұғалімнің алдынан саналы да тәрбиелі, білімді шәкірт шығары сөзсіз.

Сондай-ақ мұғалім өз ісінің маманы болуымен қатар, оның бойында баланы жақсы көру, баланың көзқарасын мен пікірін сыйлау, тек өз пәнінің төңірегінде ғана қалып қоймай, қоғамда болып жатқан өзгерістерге құлағы түрік, көзі ашық, жан-жақты талдау жасай білетін маман болуы шарт. Ұлы ағартушы Ахмет Байтұрсынұлының: «Бала оқытуды жақсы білейін деген адам әуелі балаларға үйрететін нәрселерін өзі жақсы білуі керек» деген тұжырымында «Шығармашыл ұстаз шығармашыл шәкірт дайындайды» деген ой айқын аңғарылады. Сөзімді қорыта келе айтарым, жоғарыда аталған құзыреттіліктерді меңгерген мұғалім шығармашыл шәкірт дайындауға даяр мұғалім деп нық сеніммен айтуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Тоғымбаева А.Ә. Педагогтың кәсіби құзырлылық моделі //«12 жылдық білім» журналы. – 2006. №3
2. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования // Народное образование. – 2003. № 2. С. 59-68
3. Тұрғынбаева Б.А. Мұғалімнің шығармашылық әлеуметін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту.: теория және тәжірибе. – Алматы. 2005, 174 б.
4. Құдайбергенова К. Құзырлылық – тұлға дамуының сапалық критерий // «білім сапасын бағалаудың мәселелері: әдіснамалық негізі және практикалық нәтижесі » атты халықаралық ғылыми – практикалық конференцияның материалдары. – 2008. 30-32 б.

ЕСТЕЛІК МАҚАЛАЛАР

ӘОЖ 81'1(574)

БІЛІМ МЕН БИІККЕ, ТӘРБИЕ МЕН ТАҒЫЛЫМҒА ЖОЛ СІЛТЕГЕН ТІЛЕУЖАНОВТАР ӨНЕГЕСІ

Р.Б. Сұлтанғалиева

Профессор Мәтжан Тілеужанов туралы естелікті әкем Бекжан Ақшаұлының жазбаларынан бастағанды жөн көремін. Тілеужановтар әулетінің өнегесі ең алдымен менің әкеме септігі тиді деп ойлаймын. Әкем Бекжан Ақшаұлы бастауыш сыныптан бастап апасы Жәрия Әйтмқызы мен жездесі Мәтжан Мақсымұлының отбасында болған. Оқуын бітіріп, жұмысқа жолдама алғанша осы үйде болады. Одан кейін де, қаладағы келетін жері де осы үй. Әкемдер ол кезде Фурманов 15-үйде тұрған. Онда профессор Иванов, Сүйіншалиев, Медведов, Фокин, Беляевтар тұрған, сол үйге «осы кезге дейін жас кезімде өскен жерім ғой» деп барып тұратын. Әкем тұрған үйдің көршілері Пивнев, Мачевский сол жағында, бөлек пәтерде. «Осы үйге де ескерткіш тақта орнатса» деп отыратын.

«Профессор В. Иванов мені Капежан дейтін еді, маған күшік әкеліп беретін еді, өте балажан кісі еді. Аяғына киетін рабочая ботинка, тартатына махорка, бүтін көшені түтін у етіп келе жататын еді. Жолдасы химиядан сабақ берді. Қолында Фокин күйеу баласы тұратын. Біз сол үйде тұрғанда жездем Мәтжан Мақсымұлы институтты бітіріп, аспирантураға әзірленіп жүр еді. Мәкең институтты үздік қызыл дипломға бітірді, кезінде Сталиндік стипендиат атанды. Стипендия ұмытпасам, 700 сом. Ол кезде мұндай ақша көп ақша, студенттердің стипендиясы 20 сом. Өте еңбекқор еді. Айтатыны: «Өмір деген күрес» сөзі. Мәкең институтта бірер жыл сабақ беріп, аспирантураға түсті. Біз апам екеуіміз 3 баламен қала бардық. Нанға кезек 1 км-ге жақын, кісі басына 1 буханка (кейде жарты кило), керосин тағы сол, отын жоқ, керосин жағамыз. Ағаш алып, жаздем екеуіміз қысқа ағаш даярлайтынбыз.

Жездемнің мақалалары «Мәдениет және искусство» журналдарына шыға бастады. Біз де қуана бастадық. Ұмытпасам, қазақ әдебиетіндегі сатира, юмор тақырыбында кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғады. Сонан көп жылдар филология факультетінің деканы болды. Ауыз әдебиеті материалдарын жинап Ғылым Академиясына тапсырды. Есімде, Қобыланды жырының басқа нұсқасын Ақтөбе жағынан жазып әкеліп, Академияға тапсырғаны. Қазақтың қолөнерін: сырға, моншақ, білезік, қыздардың мойындарына тағатын, бәйбішелердің қамзолдарына тағатын моншақтары, сырғалар, ер тұрмандар, қамшы, жүген, қолдан жасалған қылыштар, т.б біздің үйден де жинаған болатын. Көбін облыстық мұражайға, Алматыда этнографиялық мұражайға тапсырды. Осындай ескі мұраларды жинауға студенттерді қосты. Қазақ халқының ескі мәдениетін көрсететін заттарды Мароккоға апарып көрме ұйымдастырды. Сонда маған айтқаны: «Бешка! Ағылшын тілін білмегенім қиын болды, өте керек екен» - деді. Жездем Мәтжан Тілеужанов докторлық қорғағанда институтта бірде-бір доктор болған жоқ. Жалғыз В. Иванов деген болды. Жездемнің еңбекқорлығы, ізденімпаздығы, студент кезінен қалыптасқан бірбеткейлігі өз мақсатына жеткізді» [1, 30 б.], - деген болатын.

Тілеужанов шаңырағына келген әдебиетші ғалымдар, жазушылар туралы естеліктері бір төбе еді. Әкем математикамен толғанды, бірақ онымен шектелмеді. Әдебиетті сүйді, тарихты таныды, өлкетануға да бет бұрды. Оған себеп өскен ортасы, тәрбие көрген ордасы еді. Бұл, сөз жоқ, Тілеужановтар отбасы. Мүйізі қарағайдай ғалымдар, ақын-жазушылар, тарихшылар, өнердің алды болған тарландар Ақ Жайыққа

бет бұрса, аттап өтпейтін шаңырақ. Жеке дара арнайы әңгіме дүкен құрмаса да, дастархан басындағы салиқалы әңгімелердің салмағы көп болғаны анық.

«Біздің үйге әдебиетші, тілші ғалымдар, ақын-жазушылар өте көп келетін еді. Берқайыр Аманшин, Тахауи Ахтанов, Жұрғали Ертілесов, М.Шомбалов, Ж. Молдағалиев, Ә. Құрышжанов, т.б. Бірде шай үстінде Т. Ахтановқа: «Сен неге келе бересің?» - деп сұрақ қоятын. Тахауи Ахтанов Сырым жөнінде материалдар іздеп жүретін. Сонда жездем: «Мені алдап отырсың, сенің Сырым жөнінде бір мақаланды да көргенім жоқ» - деді. Тахауи: «Әй, мазамды шұқымай, беретініңді бер», деді. Тахауи Ахтанов маған өте жақсы адам ретінде көрінді. Аспай, саспай өз әңгімелерін, эзілдерді айтатын. Сол заманның абзал тұлғалары ғой олар» [1, 30 б.] деп отыратын.

«Мәкең қалыпқа сыймайтын еңбекқор адам еді» деген пікірін үнемі айтып жүретін әкем. «Шахматты өте жақсы ойнайтын. Бірде Самарада жоғары мектеп оқытушыларының шахматтан жарысы өтіп, бірінші орын алып келгені есімде. Мен ауылдан семинарға келіп жатыр едім. Екеуіміз баяғы әдет бойынша кірісіп кеттік. Мен көбірек ұтып алдым. Маған алды да ренжіді. Сен ауылда жұмыс жасамай, шахмат ойнап жүр екенсің ғой деп. Ол кісі партияларды разбор жасайды. Мен жасамаймын. Күнде ойнағасын оның жүрістерін жақсы білемін. Шахмат партияларын қарамаймын. Сонда да қатардағы ойыншымын деп есептедім. Өйткені үлкен кісілердің көбін жеңетін едім. Жездем шахмат қиындыларын, есептерін қиып алып, жинап қоятын» [1, 30 б.].

Бірде әкем оқушы кезінде Құнанбай жөнінде шығарма жазып, «5» бағасын алып, жездесі қатты риза болады. «Бешкәнікі өте дұрыс» деп. Апасы Жәрия қатты ашуланған екен «феодалсың» деп. Жездесі болса миығынан күліп, «артық адамды табарсың» деген екен...

«Мәкең балаларына тәрбие берген көрегенді әке. Менің де болашағыма әсер етіп, оқытып, ұядан ұшырған Мәкең еді. Жақсылық шарапаты деген осы шығар!» [1, 30 б.] деген жылы естелігін әкем дүниеден өткенше айтып өтті.

Өз басым әкемдей естелік жаза алмасым анық. Мен жездеміз Мәтжан Максымұлын балабақшаға баратын, бастауыш сыныпта оқыған кезімде көргем. Жазғы демалыс кезінде қалаға келетін бір үй, ол – Тілеужановтар шаңырағы болатын. Қалада басқа туыс болғанын да білмеппін. Көп болмасам да, бір аптаның өзі көпке татитын. Ол кісінің қыдыртқаны, Достық даңғылымен университетті бір айналдырып келетін. «Бұл – қаламыздағы білімнің қара шаңырағы, тарихы тереңде. Студенттер білім алады. Мамандық алғасын, мектепке барады, мұғалім болады, ғылымға құлшынысы барлар аспирантураға кетеді, ғылым жолына түседі» дейтін. Ол сөздердің парқын сол кезде көп түсінбеген де болармын. «Мен кілең бестік алып жүрмін, аспирант бола алам ба?» десем, ол да аздық етеді, еңбекқор болуың керек, білімге де, ғылымға да адал болғаның ең бастысы дейтін. Аспирант сөзінің байыбына бара қоймасам да, балалық кезімнен есімде қалғаны рас...

Сол демалыс уақытында кітап оқытатын. Үлкен кітаптарды алып жатқанда сөреден, жылағым келетін. Мыналарды бітіру мүмкін емес қой деп... Кешкісін сұрап отыратын оқығанымды. Ойынан шығып айтсам, риза болатын. «Вот, Султанғалиева, жарадың!» деп күлдіріп те отыратын. Тегімді орысша атауының да себебі бар. «Сен осы фамилиянды білесің бе?» дегені бар бірде, тақылдап тап куәлігімдегідей айтқаным. «Ауылда тұрады, фамилиясын орысша айтады өзі» деп ренішін білдіріп тұратын.

Мен есейген уақытта ол кісі өмірден озған болатын. 7-сыныптан кейін С. Сейфуллин атындағы дарынды балаларға арналған мамандандырылған мектеп-интернатына келгенде, ол үйге үнемі барып тұратынмын. Мәтжан Максымұлы кабинетіндегі толған кітаптарды көріп, тан қалатынмын. «Қазақ тілі мен әдебиеті» бағытын таңдағандықтан, түгел оқуға тиіс кітаптар екенін біліп. Маңызды дегендерін оқуға тырыстық. Университетке түскенде осы кітаптардың біраз көмегі болды. Алғашқы сабақтардың өзінде университетте дәріс берген ұстаздарымыздың ықыласына бөлендік. Мектепте жүргенде академик З. Қабдоловтың «Сөз өнерін», Қ. Жұмалиевтің «Әдебиет теориясын», М. Ғабдуллиннің «Қазақ халқының ауыз әдебиеті», сын

саласын зерттеген Е. Ысмайылов, Б. Кенжебаев, М. Қаратаев, С. Қирабаев, Т. Кәкішұлы секілді ғалымдардың зерттеу еңбектерімен профессор Мәтжан Тілеужанов кітапханасында танысқан болатынын. Ұстазым, рухани әкемдей боп кеткен Серік Мақырұлы дәріс сабағының өзінде сөйлететін «Әдебиеттануға кіріспе» пәнінен. «Халық ауыз әдебиетінен» ф.ғ.д., профессор Н. Ғабдуллин дәріс оқитын. Сүйікті ұстазым болды, мен де ол кісіге сүйікті шәкірт болуға тырыстым. Нығмет ағай менен қай жақтан екенімді сұрады бір күні. «Көкшетау жақтың баласы ма деп жүрсем, Оралдың қызы боп шықтың ғой...» деді. Оралда халық ауыз әдебиетін зерттеп, ауыз әдебиеті үлгілерін жинап жүрген, батыс өңірінде фольклорлық мұраны жинақтауға үлес қосып жүрген Мәтжан Тілеужанов деген ғалымды білетін боларсың деп сұрады. Ол кісімен таныс, туыс екенімді айтқаннан кейін, еңбектерін сұрады. Келесі сабаққа сол еңбектеріне дайындалып кел деп, тапсырма берді. Кітапханадан қолыма түскендерін алып, тыңғылықты дайындалып бардым. Профессор Мәтжан Мақсұмұлының «Халық тағылымы» [2], «Ел әдебиеті» [3], «Астарлы әзіл» [4] зерттеулерін талдап, қысқаша баяндама жасадым. «Мықты ғалымдардың барлығы тек Алматыда емес, әр өңірде бар. Барлықтарың да осылай дайындалып келіңдер сабақ сайын. Сонда әр өңірден шыққан ғалымдардың зерттеулерімен танысасыздар» деді ағайымыз. Мен ең бірінші боп батыс өңірінен шыққан ғалымның зерттеу еңбектерін талдағаным іштей қуанғаным есімде.

Профессор Мәтжан Тілеужанов білім алған университетте, ұзақ жылдар басқарған кафедрасына келгеніме сегіз жылдан асты. Ғылымның ордасы атанған Алматыдан жырақта болса да, Оралда отырып, сүбелі ғылыми зерттеулер жазып, ғылыми орта қалыптастырған ғалымдардың бірегейі болғанына артында қалған мол мұрасы дәлел.

Фольклорлық сараманды ұйымдастырып, батыс өңірінің халық ауыз әдебиеті нұсқалары мен қазақтың қолөнер бұйымдарын жинастырып, ұлттық жәдігерлерді ұлықтауда үлкен еңбек сіңірген ғалымдарымыздың бірегейі десек артық айтқандық болмас. Бүгінде М. Тілеужанов атында арнайы кабинет бар, ғалымның өз қолымен тапсырған мұралары сақтаулы. Жинаған қолөнер бұйымдары университетіміздің мұражайында. Ғалымның көзі тірісінде аталған бұйымдарды жинау мәселесінде сын көзбен қарап, қарсы шыққандардың болғаны жасырын емес. Алайда, уақыттың өзі дәлелдеді.

Ғалымның рухани мұраны жинақтаудағы түпкі мақсаты Елбасының «Рухани жаңғыру» бағдарламасымен ұштасып жатқандай. М. Тілеужанов атындағы кабинетке тапсырылған жазбалары, ғалымның өзі жинақтаған халық ауыз әдебиетінің нұсқалары (батыс өңірі бойынша) сақтаулы болғанмен, зерделі көзбен қарап, зерттеу жүргізу әлі күнге дейін қолға алынбай келеді. Әдебиетші, фольклорист ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор М. Тілеужановтың туғанына 90 жыл толуына орай жоспарланған «Қазақ әдебиеттану ғылымы мен фольклортанудағы жаңа бағыттар және профессор Мәтжан Тілеужанов мұрасы» тақырыбында өткен республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция, тағылымдық шаралар да ойдағыдай өтті. Аталған конференцияда республиканың әр аймағынан келген ғалымдар мен профессор Мәтжан Тілеужановқа нағыз шәкірт болған ғалымның ізбасарлары сөз алып, қазақ ғылымында Мәтжантанудың жалғасатынына көз жеткізді. Оған ғалымның нағыз шәкірті, ғалым, ақын Мәліс Қосымбаевтың сөзі дәлел: «Қазақ ғылымында енді Мәтжантану басталады. Бұрын басталу керек еді. Игіліктің ерте-кешсіз сүйгілігі бүгінгі ғылыми конференция болсын». Солай болсын деп тіледік. Ғалымның аты да, хаты да жоқтаушысы, нағыз шәкірттері барда өлмейтіні анық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ әдебиеттану ғылымы мен тіл білімі: жаңа бағыттары және оқытудың инновациялық технологиялары: аймақтық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Орал. М. Өтемісов атындағы БҚМУ баспа орталығы, 2013. – 253 б.

2. Тілеужанов М. Халық тағылымы. – Алматы. Рауан, 1996.
3. Тілеужанов М. Ел әдебиеті. – Алматы. Ана тілі, 1992.
4. Тілеужанов М. Астарлы әзіл. – Алматы. Жазушы, 1978.

ӘОЖ 7.077(574)

МӘТЖАН ҰСТАЗЫМ ЖАЙЛЫ АЙТАРЫМ КӨП

Қ.Т. Хасанов

Мәтжан Мақсымұлы Тілеужанов – ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор, әдебиет зерттеушісі, фольклорист. Ол 1927 жылы желтоқсанның 15 күні Ақтөбе облысы, Ойыл ауданында дүниеге келген. 1932 жылы Ойылдан Орал облысының Қаракөл ауылына қоныс аударған.

Орал пединститутын 1950 жылы қызыл дипломмен бітірген Мәтжан Тілеужанов осы оқу орнының қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасына жұмысқа қалдырылған.

Мен Орал педагогикалық институтының қазақ филологиясы факультетінің 1969 жылғы түлегімін. Мәтжан Тілеужановтан дәріс алған шәкіртімін. 2017 жылы

бұл ұстазымның туғанына 90 жыл толады. Осынау мерейтой қарсаңында есімі ұмытыла бастаған Мәтжан аға жайлы ойымды жазып отырмын.

1962 жылы Қаратөбе орта мектебін бітіріп, Оралға оқу іздеп келдім. Мектепте оқып жүргенде жазған мақалаларым, өлеңдерім аудандық «Еңбек туы» газетіне (редакторы Хамит Маданов) жарияланғаны мені қанаттандырып, пединституттың қазақ тілі мен әдебиеті және тарих факультетіне құжаттар тапсырдым. Қабылдау емтиханында «Менің мұғалім болғандағы мақсатым» деген еркін тақырыпқа шығарма жаздым. Қалимолла Мырзағалиев – әдеби, Мерует Жолдықайырова тіл жағынан тексеріп, 12 беттік шығармамды 5/4 бағаға бағалапты. Қалғандарын да ойдағыдай тапсырып, бірінші курс студенті атандым. Тарих-филология факультетінің деканы болған Мәтжан Мақсымұлы Тілеужановтың дәрісін тыңдадым.

Қазақ халық ауыз әдебиеті курсынан Мәтжан Тілеужанов лекция оқыды. Өзі балалық жағын өткізген Ақтай ауылындағы Қаракөл мектебінің, оқып бітірген Қаратөбе орта мектебінің тарихын қызықты әңгімелейтін. Орал өңіріндегі ауыз әдебиеті үлгілерін өте жақсы біледі екен, лекциясын студенттер қызығып тыңдайтын.

Қаратөбеліктер, перінің қызы ғашық болған ханкөлдік Қазі ақынның, қоскөлдік ақын Әсірәлі Әбітievтің, егіндікөлдік жыршы Нұрсейіт Бейтілеуовтің, әңгімешіл қарттар қаратөбеліктер Қажыгерей Қайырғалиевтің, Нығымет Сердалиннің, Дүйсенбай Панғожиннің есімдерін алған рет Мәтжан ағаның айтқан әңгімесінен білдім. Содан болар, қазақ халқының, соның ішінде қаратөбеліктер айтқан аңыз, әңгімелерге деген ықыласым арта түсті. Өзі қаратөбелік болғасын ба екен, оның жерлес студенттерге үнемі жүрегі жылып тұратынын кейін білдім.

Жазғы демалысымда Мәтжан Мақсымұлының тапсырмасымен халық ауыз әдебиетін жинау мақсатында Шыңғырлау ауданының Лубен, Қаратөбе ауданының Егіндікөл, Қоскөл, Ханкөл ауылдарын араладым. Лубеннен «Ақ Қазиза» жырын жазып алдым. Сондай-ақ, Сегізсай сегізжылдық мектебінің мұғалімі барамық Зинетден Кәрімовтен Сегізсай ауылының қасындағы Аққұм жайлы «Аққұм» дастанын жазып алдым.

Кейін өзім Аққұмды жаяу аралағанымда екі, үш қырлы жебе ұштарын, қылыш таптым.

Батыс Қазақстан облысы Қаратөбе ауданына қарасты Егіндікөл ауылдық округінен күншығысқа қарап 5-6 шақырым жүргенде Шыңғырлау ауданы әкімдігіне қарасты Сегізсай елді мекені іргесінде ағып жатқан Қалдығайты өзені жағасында жатқан ұзындығы 15-16 километр, ені алты километрге созылған құм – Аққұм деп аталады. (суретте).

А.С. Пушкин атындағы педагогикалық институтының тарихшы ғалымдары Гаяз Абдуалиұлы Кушаев, Ю.Г. Багриков тарих факультетінің 1-курс студенттерімен Аққұмды аралап, археологиялық іздеу жұмыстарын жасады.

Осы сапарында Гаяз Абдуалиұлы Егіндікөл орта мектебінде орыс сыныптарына тарих пәнінен сабақ беріп жүрген менің зайыбым Рысты Кәкімқызы Бижанованы мектептен кездестіріп, үйге келді.

-Мен шәкіртім Рысты Кәкімқызымен археологиялық жұмыста Чапай ауданының Бударино селосы маңындағы көне қорымдарды қаздық, Сегізсай ауылында жатып, студенттер Аққұмға да келген болатын, – деді. Алты айлық баламыз Ғабитті көтеріп тұрып ол «осы баладан түбі ғалым шығады» деген еді. Сол Ғабит Қайыржанұлы Хасанов қазір М. Өтемісов атындағы БҚМУ-дың профессоры, филология ғылымдарының докторы.

Табын – Жиёмбет Бөкенбай батыр Қараұлы Бұлдырты мен Қалдығайты өзендерінің аралығындағы Аққұм алқабында дүниеге келген дейді. Сегізсай іргесіндегі Аққұмды кезінде Қобыланды батыр шапқан хан ордасы болған дейді. Құмға айналған қаланың орнынан найзаның ұшы, әртүрлі қырлы жебе, қылыш, құмыраның сынықтары, ескі мыс теңгелер кездеседі.

Мәтжан ағадан алған тәрбиемді 1969 жылы Егіндікөл орта мектебіне мұғалім болып барғасын да жалғастырдым. Ол кісімен хабарласып, ақыл – кеңесін алдым. 1970 жылы Аққұмға жасаған саяхат кезінде мыстан, жезден жасалған екі қырлы, үш қырлы жебе ұштарын, сыртын тот шалған қайқы қылыш таптым. Оны өзім мұғалім болып жасаған Егіндікөл орта мектебінің мұражайына қойдым. Аудандық газет редакциясына жұмысқа шақырылғанымда өзіммен бірге ала кеткен қылышты көп жыл үйімде ұстадым. Кейін аудандық музей ашылғасын, бірінші болып, осы қылышты музейге тапсырдым. Бұл қылыш қазір Қаратөбеде М.Мералиев атындағы аудандық тарихи – өлкетану мұражайда Аққұм туралы жәдігердің бірі. (Суретте).

Аққұмнан табылған сынған құмыраның төменгі жағы мен шойын қазанның шеті

Егіндікөлдік Базарбаев Сәкен өзі Аққұмнан тапқан қылышты ұстап тұр.

Егіндікөлдік жыршы Барамық – Сырлыбай Битілеуов Нұрсейіт жырлаған «Қобыланды батырда» Қобыланды бір кезде Қараспан тауынжайлапты.

Егіндікөлден барамық Нұрсейіт Битілеуов деген малшыдан «Қобыланды батыр» жырының өзіндік нұсқасын, «Орақ – Мамай», «Қарасай – Қазі» жырларын жазып алдым. Қоскөлден сөйлек Әсірәлі Әбітievпен кездесіп, бір топ өлеңдерін қағаз бетіне түсірдім. Ханкөл ауылында көзі тірісінде Қазі ақынмен Мәтжан Тілеужановтың өзі кездесіп, сөйлескен, өлең, термелерін жазып алған екен. Қазі ақын өмірден өтсе де,

айтқандары ауыл айтқыштарының ойында сақтаулы екен. Ол кісілермен кездесіп, жазып алып, Мәтжан Тілеужанов ағаға тапсырдым. Мәтжан ағаның тікелей қамқорлауымен Н. Битілеуов айтқан «Қобыланды батыр» жыры Алматыдан жеке кітап болып шықты.

Нұрсейіт жыршыдан жазып алған сол жырлардың қолжабасы менің жеке қорымда сақтаулы. Алдағы уаытта осы құнды жәдігерлерді Мәтжан ағаның фольклорлық кабинетіне тапсыружоспарымда бар.

Мен көп жылдан соң Мәтжан аға арқасында сол жиғандарымды топтастырып, «Қази ақын», «Әсірәлі Әбітiev», «Аққұм. Аңыз. Ақиқат» деген кітаптар шығардым.

Менің екінші айтпағым – бір жылдары Қаратөбе ауданындағы Қаракөл орта мектебінің жаңадан салынған екі қатарлы ғимаратын пайдалануға беру салтанаты болды. Арнайы шақырылған қонақтардың бірі Оралдан осы мектепте бастауыш білім алған Мәтжан аға да келді.

Тек келген жоқ, Қаратөбенің, соның ішінде Ақтай ауылының соғыстан бұрынғы тұрғыны, Қаракөл жетіжылдық мектебінің түлегі ретінде өзімен бірге екі папка ала келіпті. Қос папка ішіндегі қағаздар өзінің өмір, еңбек жолдары екен. Ар жақ ойы Ойылдан келіп, соғыстан бұрынғы жылдары оқыған осы мектепті аудан басшылары «Мәтжан Тілеужанов атындағы Қаракөл орта мектебі» деп атауға ұсынып жатса, қажет болар деген өзінің құжаттарының көшірмесі екен. Екі папка мектеп директорына тапсырылды. Мәтжан аға Оралға кетті. Сол кезеңнің әкімшілік талаптарына орай қос папка құжаттары шешімсіз қалды. Мектепке Мәтжан аты берілмеді. 1995 жылы Мәтжан аға өмірден өтті. Сол мектеп әлі Қаракөл орта мектебі аталады.

Мәтжан ағаның ғылыми жұмыстары жайлы көп жазылып жүр. Әрине, ғалым ағамызға байланысты жасалып жатқан жұмыстар бар, бірақ ол аздық етеді.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде танымалқос ғалым Мәтжан Тілеужанов пен Қалимолла Мырзағалиевтің 85 жылдық мерейтойларына арналған аймақтық ғылыми-тәжірибелік конференция болыпты.

Фольклоршы-этнограф, филология ғылымдарының докторы, профессор Мәтжан Тілеужанов пен әдіскер-педагог, педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор Қалимолла Мырзағалиевке арналған конференция «Қазақ әдебиеттану ғылымы мен тіл білімі: жаңа бағыттары және оқытудың инновациялық технологиялары» тақырыбында өтті. Басқосудың мақсаты – М.Тілеужанов пен Қ.Мырзағалиевтің ғылыми-шығармашылық мұрасын насихаттау, гуманитарлық ғылымдар теориясы мен әдістемесін дамытуға үлес қосу.

БҚМУ-дың қазақ филологиясы кафедрасы ұйымдастырған алқалы жиынға өңірдің филолог, әдебиетші ғалымдары, жоғарғы оқу орындарының оқытушылары мен студенттері, мектеп мұғалімдері қатысты. Ақтөбе қаласынан филология ғылымдарының докторы, гуманитарлық зерттеулер институтының директоры Алпысбай Мұсаев, филология ғылымдарының докторы, профессор Жұбаназар Асанов, филология ғылымдарының кандидаты, доцент Нұрбол Сәдуақас арнайы келіп, жиында баяндама жасады. Сондай-ақ қос ғалымның ұрпақтары да кештің басты қонағы болыпты.

- Әкем де, оның досы Қалимолла Мырзағалиев те қазақ тіл білімі ғылымының дамуына өмірлерін арнады. Өмірінің соңына дейін халық арасынан қазақ фольклорын терді. Үнемі үлкен жиындарда өткір мәселелерді көтеретін. Бүгінде еңбектері еленіп, есімдері ұлықталып жатқанына ризамыз, – депті ғалымның ұлы Ерболат Тілеужанов.

Конференция аясында ғалымдардың еңбектерінен көрме ұйымдастырылған. Жиын «Профессор М.Тілеужанов және қазақ әдебиеттану ғылымы: жаңа бағыттары, зерттеу мәселелері», «Профессор Қ. Мырзағалиев және қазақ тілі мен әдебиетін оқытудың заманауи технологиялары» және «Оқытудың бүгінгі педагогикалық және психологиялық бағыттары мен ұлттық тәрбие мәселелері» тақырыптарында секциялық отырыстармен жалғасыпты.

2014 жылы профессор М.М. Тілеужанов ұйымдастырған фольклорлық-этнографиялық экспедиция жұмысына 60 жыл толды. Фольклоршы ғалым М.М.Тілеужановтың толағай еңбегі өзі қызмет еткен М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің ғана мерейлі жетістігі емес, Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында айтқан аймақтық жетістіктерінің бірі деуге болады.

«Жақсылықтың ерте кеші жоқ» дегендей, ұстаз ағамыздың ойлаған ойын Оралдағы ұрпақтары, Қаратөбедегі жерлестері, көзі тірі құрдастары қолдап, марқұм ғалым – ұстаздың мерейтойы қарсаңында орындалса олқылықтың орны толар еді...

УДК 794.1

ШАХМАТЫ ПОМАГАЛИЕМУ ЖИТЬ И ОТКЛЮЧАТЬСЯ ОТ СУЕТЫ

Н.Е. Тлеужанов

Тлеужанов Матжан Максимович родился 13 декабря 1927 года в период голощекинского геноцида, потерял почти всех близких. С бабушкой пешком добрался до Каратюбы, к дальним родственникам. Но и там все погибли. Рок преследовал маленького Матжана. Умерла бабушка – его последняя надежда. И остался он на белом свете один. Воспитывался в интернате. Горек был интернатский хлеб. Летом зарабатывал средства на жизнь. Всегда был отличником. После интерната он поступил в Уральский педагогический институт имени А.С.Пушкина, вскоре стал именованным (в те времена сталинским) стипендиатом. И в студенческие годы был непримирим борцом за справедливость, воевал со своими нерадивыми сверстниками. После учебы его оставили на преподавательской работе в институте. Прошли годы, и многие преподаватели-чиновники пожалели об этом. Годы аспирантуры прошли в Алма-Ате.

Он изучал сатирическую лирику Абая и его последователя Султанмахмуда Торайгырова. Для Тлеужанова это было счастливое и вместе с тем тревожное время. Год 1950-ый. Нахлынула новая волна политических репрессий Султанмахмуда, давно уже покойного, когда-то написавшего гимн алашординцам. Но Матжану Максимовичу повезло и в этот раз. Он познакомился с будущим академиком Кажымом Джумалиевым, большим другом знаменитого Сабита Муканова. Он познакомил Матжана Тлеужанова с легендарным Мухтаром Ауэзовым. Именно Ауэзов рекомендовал молодого уральского ученого на кафедру казахской литературы Казахского государственного университета, знатоку творчества Торайгырова Бисембаю Кенжебаеву.

У Матжана Максимовича была трудная защита, он сам даже не верил в благоприятный исход. Но упорство и правда победили. С большим трудом получил он ученую степень кандидата филологических наук. В годы аспирантуры он подружился с талантливыми учеными, работавшими в академии наук Казахстана: Заки Ахметовым, Мырзабеком Дуйсеновым, Рахманкулом Бердыбаевым, поэтами Тайыром Жароковым, Жубаном Молдагалиевым, Беркаиром Аманшиным. Как внештатный научный сотрудник Академии наук, Матжан Максимович получил задание собирать фольклорные материалы в Западно-Казахстанской области. В те годы он написал острые статьи о творчестве Махамбета, о Шангерее Букееве, Алмажане Азаматкызы и многих других. После аспирантуры Матжан Максимович приступает к научно-педагогической деятельности в Уральском пединституте. Как говорится, однажды и на всю жизнь. Преподаватель, доцент, профсоюзный лидер института, наконец декан

историко-филологического факультета. Матжан Максимович работал на износ, с 7 часов утра до 10 вечера.

Его коллегами были фронтовики – гордые, неприступные, прошедшие путь от Уральска до Берлина. Сначала были стычки. Сельский парень, плохо говоривший по-русски, но невероятно трудолюбивый и настырный. Ему помогал аксакал института Сарсен Акмурзин, ректор Виктор Кузьмич Сидоров, проректор Габдурахим Абуханов, помогали советами и делами Х. Суюншалиев, П. Букаткин, Е. Коротин, А. Матюков, А. Абоян, З. Амангалиев и многие другие.

Студенты возглавляемого им факультета собрались со всех уголков Советского Союза. Матжан Максимович с гордостью говорил, что у него были тихоокеанские моряки, архангельские мужики, горские грузины, ташкентские узбеки. Деканом факультета Тлеужанов проработал 13 лет. И несмотря на свою чрезмерную занятость по должности, находил время для работы над докторской диссертацией. И в 1982 году защитил докторскую диссертацию на тему «Проблемы идейно-художественного своеобразия юмора и сатиры в казахской литературе (прозе)». Всю свою жизнь Матжан Максимович исследовал проблемы казахского юмора и сатиры. Он был организатором и участником фольклорных экспедиций с целью сбора устно-поэтического творчества казахов Западного Казахстана. Месяцами пропадал в отдаленных степных аулах, беседуя с аксакалами, записывая все до мельчайших подробностей и тонкостей, по крупицам, дабы ничего не похоронила вековая пыль Тлеужанов копил, объединял, превращая в научные труды народную мысль. Ту самую хранильницу традиций, былин, обычаев, на которой растет и держится народность, этнос.

Так кто же он Матжан Максимович Тлеужанов? Кем он был для нас, нерадивых потомков, привыкших после ухода известных, сильных и неординарных личностей слагать им почтение в виде должного? Только после ухода... Все что было предвидено выше, это лишь общеизвестные факты, как о научном деятеле, историке, филологе... Но любой ученый – это прежде всего человек. И человек живший и работавший среди себе подобных. Более углубленное изучение творчества Тлеужанова нам быть может дадут сведения о некоторых особенностях его характера, понимание времени когда жил этот человек. Итак, осиротевший мальчонка из глухой степной местности попадает в сельский интернат в те смутные, мрачные 30-ые годы. Что давали там ребятам, диким, обветренным и отвердевшим душой от жестокого времени. Аульным ребятам, похожим друг на друга, как будто они были рождены от одной матери-беды. Эти дети различались разве что по росту? Хлебца, общую крышу над обстриженной головой и немного воспитания – вот и все, что могли дать также забытые временем воспитатели полукочевники, полувояки, полупролетарии по духу. Да, вернее всего, необходимо сделать акцент на воспитание, точнее на возможности учиться писать и читать, а вместе с тем узнавать, возвращать и укреплять внутри ребячьих душ и корни идеологий, что как ураган охватило сердца народов шестой части суши. Что-то привлекало пацанов в их новой жизни. Действительно, может сама новизна, сама необычность и непохожесть воспитываемого в них быта, порядка жизни, какой-то новой ментальности строившегося репрессиями класса. «Советы» давали право на знания, где была эта возможность от аула до хутора, возможность учиться чего не мог получить раньше не то, что любой «каракедейский» сын, но и не каждый байский отпрыск. Матжан медленно и верно рос из дикого в строгого, из жесткого и черствого в справедливого и прямолинейного. Сведенные брови, глаза с наполеоновскими огоньками, осанка полководца, то ли рост не позволял сутулиться, то ли рвение быть похожими на великих революционеров, а может и доброта и забытая прививка-пословица: «Прямая спина – это продолжение характера и духа». Говорили, что парень растет по далеко идущей кривой. А сколько гордости и сильно скрываемого душевного волнения на фото при параде которое можно было назвать «Мой первый день в пионерах»! Почти британская гордость тем, что ты пионер, что имеешь возможность учиться и, что это у тебя хорошо получается, что ты человек нового времени. Как дни,

летели годы, и вот бывший степной мальчуган твердыми шагами вытаптывает скрипучие полы аудитории и библиотек института города Уральска – надежного ударно – трудового тыла Советской страны, только отошедшего от сводок военного времени. Здесь и засасывает его в негосгораемую страсть к познанию. Чем он только не набивал голову, тем шире становился круг и тем больше становилось вопросов. История, философия, языкознание в свете уже окрепшей советской идеологической науки представлялись Матжану безграничным неопознанным материалом. Ведь если точные науки не деформировались теоретически на практического, гуманитарии страдали гораздо глубоко. Выход был один: знать и держать в голове всю систему научных трудов, для этого невозможно было останавливаться институтским образованием. Аспирантура и возможность изучать дальше и больше руководили уже идеологически подкованным и воспитанным, но не нашедшим ответов при относительно высоком образовании. И здесь врезаются новые и неразрешимые одним человеком трудности

Если существовавший языковой барьер при изучении трудов и монографии великих историков схоластиков и других отцов науки (русский язык – был единственным ключом к познанию их) со временем исчезал, путем чеканки параллельно с восприятием русифицированного варианта какой-либо работы, русского же языкового понимания глубинного смысла, то рвение доходившее до фанатизма и кучи вопросов к старшим преподавателям встречали недоумение или насмешки, мол, что за выгода тебе, джигит в том, что ты узнаешь больше, ведь наша гуманитарная наука диктуется не открытиями, а необходимостью обеспечения, «обслуживания» достижений социализма.

Будущий филолог видел и уже осознавал, что уже деформировался прогрессивная объективная мысль и взгляды. И здесь же, наверное и зародилась мысль обратиться к фольклору. Это – база, фундамент науки и всех ее достижений, это и «гиперболизированное отражение истории». Ему не доступен потаенный смысл народного чтения под видимой простотой словесной формы. Это понимал Матжан Максимович вернее всего. А еще он видел, что казахи медленно и верно теряли собственную ментальность (традиции, язык, культуру и др.) как этнос. Если при Царской России быт их более или менее плавно и гармонично переходило из кочевого в полуседлый и оседлый, это больше всего обуславливались экономическими факторами, то после революции духовные границы нации сметались вообще арифметическими темпами. Хотя вольнодумцы преследовались при любом строе. Уже великий тогда Ауезов, видит в этом худом с ошалелыми глазами аспиранте качество восприятия им родной литературы, истоком которой всегда оставались народные предания, обычаи. Его слово тогда - это был гарант.

Итак М.Тлеужанов на кафедре «Казахской литературы» КазГУ. Защита кандидатской дала новый виток поисков для новоявленного ученого. Он знал, что и жизни не хватит для того, чтобы освоить и передать форму, а еще долгие и довести до простого люда, всех жемчужин казахского народного творчества. Время и идеологические направления политики на сплочение народов СССР играли не в его пользу. Действительно, не всегда заметно уходит то, что теряется незаметно, что аукнется лет через 100. Работать приходилось по всем направлениям: от археологических раскопок до собирания неписанных, но передаваемых из уст в уста сказаний, былин – все материализованное и нематериализованное достижение науки. И уже далеко ушел цвет казахской интеллигенции начала 20-ых, их зацензуренные труды все равно пылились на полках. Но не в многолюдной квартире на Фурманова, что в Уральске. Здесь судьба ставит на рельсы трудностей его с еще другой личностной стороны жизни (хотя у рабов науки личной жизни не бывает, но все же). С пеленок он не знал маминой ласки и отцовского путного слова, по сути эта часть разума, инстинкта не была готова.

Ведь воспитание у казахов это тот педагогический и психологический стержень, по которому передается и приумножается фольклор, а у человека еще и изучающим его, воспитание потомков должно быть в идеале, ибо их поступки и дела будут говорить не только о родителе, но и обо всем роде. Конечно сдавали нервы, приходилось разрываться, но и эта диллема решалась для него справедливо, жена – первая и последняя подруга и дней счастливых, и дней суровых – Жария, также была литературоведом, но уже на поприще учителя средней школы. Сама в себе воспитавшая качества, присущие светским людям. Человек, обладавший самодостойнством, которое не коробило всякого человека с ней общавшегося. Муж ценил ее за это, ценил и любил по мужски, не вынося чувства из себя, а в строгости выдавал делом все свое уважение к ней.

Год за годом множились труды, множилась палата ценностей народных Матжан Максимович – всеми уважаемый человек. Одни уважали за то, что боялись последствий резкого, прямого характера его, другие понимали, что не будь его как скудно выглядело бы ВУЗ и вся научная деятельность в Уральске. Так много было сделано. Восьмидесятые принесли ему заслуженно докторское звание профессора. Появлялись один за другим внуки, что после «мама» и «папа» первыми говорили «большой папа» и «большой мама». Это было уже большая семья. Все четверо детей уже имели по два Высших образования. Вся строгость и его стиля и ритма жизни с лихвой окупалась неписанными правилами, которые уважали все члены семьи, и которые хранили в доме мир, любовь и душевное спокойствие. Матжан Максимович путешествует со своей богатой коллекций изделий казахских мастеров-ремесленников из золота серебра. Посещая выставки добрался даже до Северной Африки-Марокко. Далее все уже всем ясно, как вчерашний день, который в провинциальном городке пришел с запозданием.

1991 год, всё уходит, обещая вернуться в утроенном виде, но не возвращается ничего. Союз похоронен, вся великая чуть ли не научная империя, рушится на слезящихся старческих глазах передовых деятелей науки старой закалки. Кто мог ушел туда, где труд ученых в цене. Вдруг, как-то сразу начали скудеть фонды библиотек. Да и содержать всю эту систему также вдруг со всех сторон отказались. Пришел век спонсорства и меценатства, а точнее унижений и смирения с реальностью. Профессор видел уже наперед, что скоро, совсем скоро кандидатские и докторские и даже членкорры будут зависеть от первоначальных взносов, что как грибы после дождя пойдут они, что люди отвернутся от фундаментальных наук, что все встанет. А ведь ни одна дисциплина не терпит застоя. Чувствуя новые «дикие» времена, опираясь дрожащей рукой на стальную трость (к тому времени он уже перенес пять операций и потерял супругу) и с таким же стальным леденящим взглядом бродил он по кулуарам института, наблюдая как шумят студенты и преподаватели, осиротевшие на его взгляд преподаватели. Ведь в то время науку хоть и давили, но все же, как вода, не могущая уменьшиться в объеме, она просачивалась и прогрессировала. А теперь... Профессор Тлеужанов боролся до конца, с чиновничий братвой, с обозленными студентами, с тупеющими на глазах преподавателями от меркантильных тисков, со своими болезнями... Выходил в эфир телевидения, радио пропагандируя все чтиво науки, что накопил он за десятки лет. Объясняя легкоуязвимость и тонкость понимания мира Абая и Шакарима – мира наших предков, что далек сегодняшний казах до истинного казаха и растеряли мы все, что копили за много веков до жестокого XX века. Его не слушали и не слышали. А он продолжал трудиться и сжигать свои клетки в работе с 6 утра до 3-х ночи. Последний год жизни вообще не могли его застать спящим. Будто знал, вот и торопился. Как итог последних лет жизни, после смерти вышла в свет его книга «Халық тағылымы», «Народная педагогика». Вся чистейшая и очень познавательная информация об истоках наших. Даже перевод звучит в научном по точности смысле. Как таковой не было педагогики в народе. Были мудрые мысли, были простые понятия, на чем строилась послушание, уважение, патриотизм; они строились чисто и неосознанно на песне, предании, на том, что нигде не записывалось. Теперь, иногда мы

медленно колышем корнями своими, пытаюсь найти их. Такой миссии посвятил свою жизнь доктор филологии, профессор М.М.Тлеужанов.

Говорят, когда уходит известная личность, почему-то всегда витают легенды связанные с ним. Дело в том, что вторым делом в жизни моего дедушки были шахматы. Издавались его брошюры по истории игр и самих казахских шахматистов. Если бы не в науку, скорее всего, этот мощный мозг добился бы своего и в шахматах. Шахматы помогали ему жить и отключаться от суеты, все величия логики этой великой игры возбуждали в нем новые силы к открытиям. Было это зимой, когда декабрь совсем не обещал быть предсказуемым. Он справлялся от очередного инфаркта на ногах. Весь принцип сердечной болезни таков, что она всегда дает людям надежду. И люди уходят внезапно, чаще во сне. Быть может, в том есть некоторые оттенки гуманизма. Он играл в свою любимую партию сам на сам. Объем его мозга позволял ему это. Может от того, что редко удавалось скроить время на партию с сыновьями, ставшими нервными и перегруженными, может и от того, что он всегда ставил в свой адрес собой же найденный вопрос, спорил и выводил ответ, который подталкивал в свою очередь к новым вопросам... Его нашли бездыханным, на шахматной доске стоял мат. Сам Себе.

Филология ғылымдарының докторы, профессор Мәтжан Тілеужановтың
90 жылдық мерейтойына арналған
**«Қазақ әдебиеттану ғылымы мен фольклортанудағы жаңа бағыттар
және профессор Мәтжан Тілеужанов мұрасы»** атты республикалық
ғылыми тәжірибелік конференциядан естеліктер (13 желтоқсан 2017 жыл)

Конференцияның пленарлық мәжілісінде

Конференция қонақтары және ғалым ұрпақтарымен

Қайсар мәрмәртас
(*Мәтжан Тілеужановқа*)

Жаксы туса халық оның тілесі
Жыр сезімнің әнге қосқан үлесі
Ең соңында елге аян боп шығады,
Жаксылардың жанкештілік күресі.

Дарабозға тұсау болар шабан кіл
Талай жүйрік шаптыра алған далам дүл.
Бір жүйріктің тағдырына тоқталып,
Шабытпенен тербетейін қалам бір.

Жаркын шұға, тұнған бейне, сыр әлем
Ел сүйеге тоқталғанда ұлы әбден.
Адамдық деп сөз қозғасақ, ғажабы
Сан жанарға сәуле сепкен мұғалім.

Мұнша ізденіс келмегенді – ау су тегін
Қалдырғандай аманаттап зор сенім.
Мол өнерін, қол өнерін жинады
Қасиетті Батысымдай өлкенің.

Қазақ елге еңбектері еселі
Мақалалар, тың зерттеулер кешегі.
Ғұмырында есепке де құр болмай,
Шахматты хобби қылған деседі.

Үмітте мол арайлы ақ тандардан
Сіздей жаннан, сірә қандай қалды
арман?
Бар жұртыма бір қаланған ескерткіш
Қайсарлығы, өр тұлғасы мәрмәрдан!

Айшабибі Мұсағалиева

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ:

Абуғалиева А.А. – Трекин жалпы орта білім беретін мектебінің мұғалімі, магистр
(Зеленов ауданы)

Абужалитова А.Т. – Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің
аға оқытушысы, магистр (Орал қаласы)

Аронов Қ.Ғ. – М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің аға
оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты, (Орал
қаласы)

Әжіғалиев М.Қ. – Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің
доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты (Орал қаласы)

Әлмұханова Б.С. – №25 жалпы орта білім беретін мектебінің мұғалімі (Орал қаласы)

Батыркайрова А.С. – Шыңғырлау жалпы орта білім беретін мектебінің мұғалімі
(Шыңғырлау ауданы)

Бекентаева А.Қ. – «Сәулет» мектеп-лицейінің мұғалімі (Тасқала ауданы)

Бижанова Г.Н. – №42 «Ақ ниет» гимназиясының мұғалімі (Орал қаласы)

Болатбай Н.А. – Тайпақ жалпы орта білім беретін мектептің мұғалімі (Ақжайық
ауданы)

Габдешева А.Е. – М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік
университетінің оқытушысы, магистр (Орал қаласы)

Ғани А.А. – М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің
студенті, М.М. Тілеужанов атындағы атаулы шәкіртақы иегері
(Орал қаласы)

Жақыпова Қ.Ұ. – Ж. Досмұхамедов атындағы педагогикалық колледж оқытушысы
(Орал қаласы)

Жексенғалиев Б.Ө. – «БҚО бойынша мемлекеттік қызметшілерді қайта даярлау және
біліктілігін арттыру өңірлік орталығы» РМҚК директорының м.а.
(Орал қаласы)

Жеткізгенова Ә.Т. – Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және
инжиниринг университетінің доценті, филология ғылымдарының
кандидаты (Ақтау қаласы)

Жоламан Т.Қ. – Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және
инжиниринг университетінің профессоры, филология
ғылымдарының кандидаты (Ақтау қаласы)

Жунусова А.М. – №34 Асан Тайманов атындағы мектеп-гимназиясының мұғалімі
(Орал қаласы)

- Жұмагелдина Г.Ж.** – Эстетикалық бағыттағы мектеп-гимназиясының мұғалімі (*Орал қаласы*)
- Какимова Д.М.** – Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің аға оқытушысы, магистр (*Орал қаласы*)
- Қазкенова Г.Ө.** – Қазақстан инновациялық және телекоммуникациялық жүйелер университетінің оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі (*Орал қаласы*)
- Қайыржанова Б.С.** – Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің доценті, филология ғылымдарының кандидаты (*Атырау қаласы*)
- Қамарова Н.С.** – Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университетінің профессоры, филология ғылымдарының кандидаты (*Ақтау қаласы*)
- Қосымбаев М.А.** – филология ғылымдарының кандидаты, «Ерен еңбегі үшін» медалінің игері, Мемлекеттік Дарын сыйлығының лауреаты, Қазақстан Республикасының мәдениет қайраткері, «Құрмет» орденінің игері (*Ақтау қаласы*)
- Қуанышқалиева Г.Е.** – М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты (*Орал қаласы*)
- Құраубай А.С.** – М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты (*Орал қаласы*)
- Қыдыршаев А.С.** – М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің профессоры, педагогика ғылымдарының докторы, Қазақстан Педагогикалық ғылымдар академиясының академигі (*Орал қаласы*)
- Мәдібаева Қ.Қ.** – І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы (*Талдықорған қаласы*)
- Меңдіғалиева А.С.** – М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты (*Орал қаласы*)
- Молдағалиева Ұ.Ж.** – М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты (*Орал қаласы*)
- Молданова Л.М.** - Тайпақ жалпы орта білім беретін мектептің мұғалімі (*Ақжайық ауданы*)
- Мусина Ж.Ғ.** – М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, магистр (*Орал қаласы*)
- Мухамедиярова З.Т.** – № 9 жалпы орта білім беретін мектептің мұғалімі, магистр (*Орал қаласы*)

- Мұратова Ж.М.** – Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің магистранты (*Атырау қаласы*)
- Мұсаев А.М.** – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы (*Ақтөбе қаласы*)
- Мүтиев З.Ж.** – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті, филология ғылымдарының кандидаты (*Орал қаласы*)
- Негимов С.Н.** – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы, Қазақстанның Еңбек сіңірген қайраткері (*Астана қаласы*)
- Ниязғалиева А.Ә.** – М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті, филология ғылымдарының кандидаты (*Орал қаласы*)
- Нугманова Ж.Т.** – Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің аға оқытушысы, магистр (*Орал қаласы*)
- Нұрғалиева Г.Ж.** – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты (*Орал қаласы*)
- Өтепова Ө.И.** – №30 жалпы орта білім беретін мектептің мұғалімі (*Орал қаласы*)
- Раманова А.А.** – магистрант Башкирский государственный педагогический университета им. М.Акумуллы (*г. Уфа*)
- Рахметова А.Б.** – М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты (*Орал қаласы*)
- Сағидулліева С.С.** – М. Өтемісов атында Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің студенті, Тұңғыш Президент атындағы атаулы шәкіртақы иегері (*Орал қаласы*)
- Сағынғалиева А.О.** – Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің оқытушысы, магистр (*Орал қаласы*)
- Сапарова Ж.К.** – №42 «Ақ ниет» гимназиясының мұғалімі (*Орал қаласы*)
- Сарбас М.Д.** – Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университетінің магистранты (*Ақтау қаласы*)
- Серғазы Л.А.** – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, филология ғылымдарының кандидаты (*Астана қаласы*)
- Сисенбаева Р.Ж.** – М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің оқытушысы, магистр (*Орал қаласы*)

Сұлтанғалиева Р.Б. – М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының кандидаты (*Орал қаласы*)

Сұлтанғалиева Ф.М. – Х. Досмухамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің магистранты (*Атырау қаласы*)

Тлеужанов Н.Е. – юрист, внук профессора Матжана Тлеужанова (*г. Алматы*)

Туленова У.Т. – Х. Досмухамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің профессоры, педагогика ғылымдарының кандидаты (*Атырау қаласы*)

Тұрғаналиева Г.Г. – М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, магистр (*Орал қаласы*)

Хабиева Г.Г. – М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, магистр (*Орал қаласы*)

Хасанов Ғ.Қ. – М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы (*Орал қаласы*)

Хасанов Қ.Т. – Орал пединститутының 1969 жылғы түлегі, Қаратөбе ауданының құрметті азаматы, Қазақстанның құрметті журналисі, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің Құрметті профессоры (*Орал қаласы*)

Хитарова А.С. – №42 «Ақ ниет» гимназиясының мұғалімі (*Орал қаласы*)

Шапекенова Л.Б. – №25 жалпы орта білім беретін мектебінің мұғалімі (*Орал қаласы*)

Шәңгереев Е.Т. – М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты (*Орал қаласы*)

МАЗМҰНЫ

Иманғалиева А.С. Алғы сөз.....	3
Пленарлық мәжіліс баяндамалары	
Мәдібай Қ.Қ. Профессор Мәтжан Тілеужанов зерттеулеріндегі көкейкесті әдебиеттану мәселелері...	5
Мұсаев А.М. Профессор Мәтжан Тілеужанов зерттеулерінің негізгі бағыттары.....	8
Қосымбаев М.А. Алмас тіл. Алтын жүрек. Абыз кеуде.....	11
Қыдыршаев А.С. Білімге негізделген рухани құндылықтар мен өнер қуатын дарыту – ұлт тұлғасын баулу кредосы (ғалым-ұстаз Мәтжан Мақсымұлы Тілеужановтың ұлттық рухани құндылықтарға қатысты тұжырымдары.....	13
Қайыржанова Б.С. «Мәңгілік ел» идеясы және Мәтжан Тілеужанов мұрасына көзқарас.....	16
I секция. Қазақ әдебиеттану ғылымындағы жаңа бағыттар және профессор Мәтжан Тілеужанов зерттеулері	
Мүтиев З.Ж., Қазкенова Г.Ө. Профессор Мәтжан Тілеужановтың қара өлең туралы көзқарасы.....	20
Негимов С.Н. Мәшһүр Жүсіптің мағнауи ғаламы.....	23
Қамарова Н.С. Қазақ поэзиясындағы баллада жанрының дамуы.....	29
Қамарова Н.С., Сарбас М.Д. Ұлықбек Есдәулет өлеңдеріндегі адам мен табиғат үндестігі.....	34
Жеткізгенова Ә.Т. Б. Нұржекеев шығармаларындағы әйел психологиясын ашудағы бейвербальды ишараттар	38
Жоламан Т.Қ. Ежелгі грек әдебиетіндегі думанды лирика.....	43
Қуанышқалиева Г.Е. Иллюзия және реализм қазіргі қазақ прозасы жанрындағы ойын өлшем ретінде.....	45
Шәңгереев Е.Т. Тәуелсіздік кезеңіндегі әдеби сын жанрының дамуы және С. Жұмабек шығармашылығы.....	50
Рахметова А.Б. Ақын Айтқали Нәріковтің табиғат лирикасының ерекшеліктері.....	54
Мұратова Ж.М. Р. Отарбаев шығармаларындағы тарихи тұлға (Жәңгір бейнесі).....	59
II секция. Профессор Мәтжан Тілеужанов және фольклортану мәселелері	
Тұрғаналиева Г.Г. Мәтжан Тілеужановтың зерттеулеріндегі шешендіктану мәселелері.....	62
Молданова Л.М. Профессор Мәтжан Тілеужанов және фольклортану мәселелері.....	64
Жеткізгенова Ә.Т. Өмір Қараұлының бата-тілек жырлары.....	66
Серғазы Л.А. Қазақ фольклоры мен көркем әдебиеттегі Кенесары бейнесі.....	70
Мусина Ж.Ғ. Айтыс өнері мен жыраулық дәстүр сабақтастығы.....	73
Раманова А.А. Сравнительно-исторический анализ материальных культур башкир и казахов.....	77

Мұхамедиярова З.Т. Сырым батырдың шешендігі (Мәтжан Тілеужанов зерттеулерінде).....	81
III секция. Рухани жаңғыру – ұлттық құндылықтар жаңғыруы: профессор Мәтжан Тілеужанов және халық тағылымы	
Ниязғалиева А.Ә. Мәтжан Тілеужановтың халықтық педагогикасы.....	84
Жақыпова Қ.Ү. Ұлтының ұлағатын ұлықтаған ғалым.....	86
Хабиева Г.Г. Профессор Мәтжан Тілеужанов тағылымы.....	89
Бижанова Г.Н., Сапарова Ж.К. Профессор Мәтжан Тілеужанов және ұлттық тәрбие тағылымы.....	91
Ғани А.А., Сағидуллина С.С. Рухани жаңғыру және Мәтжан Тілеужанов мұрасы.....	93
IV секция. Профессор Мәтжан Тілеужанов және тілтаным мәселелері	
Хасанов Ғ.Қ. Ғалым Мәтжан Тілеужанов – мәтін лингвистикасын зерттеуші.....	97
Аронов Қ.Ғ. Махамбет поэзиясының жыраулар жыр-толғауларымен үндестігі.....	100
Жексенғалиев Б.Ө. Қазіргі қазақ терминжасамының өзекті мәселелері.....	107
Сисенбаева Р.Ж. Қадыр Мырзалиев шығармаларындағы эвфемизм мен дисфемизмдер.....	110
Хитарова А.С. Жастар тіліндегі жаргон сөздер туралы түсінік.....	113
Мендіғалиева А.С. Көшбасшы тұлғасына тән сапалық қасиеттер.....	116
Құраубай А.С. В.В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» сөздігінің түркі лексикографиясындағы орны.....	120
Молдағалиева Ұ.Ж. М. Есләмғалиев шығармаларының тілі.....	125
Нұрғалиева Г.Ж. Батыс Қазақстандағы алғашқы қазақ баспасөз тілінің морфологиялық ерекшеліктері («Қазақстан», «Ұран», «Дұрыстық жолы» газеттері негізінде).....	130
V секция. Қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда жаңа технологиялардың әдістемелік жүйесі	
Әжіғалиев М.Қ. Бастауыш мектеп оқушыларына жазылым дағдысын қалыптастырудың әдістемелік аспектілері.....	132
Сағынғалиева А.О., Габдешова А.Е. Шет тілдік білім беруде жобалау технологиясының қолдану тиімділігі.....	135
Нугманова Ж.Т. Белсенді әдістерді қазақ тілі мен әдебиеті сабағында қолдану жолдары.....	138
Какимова Д.М. Жоғары оқу орнында тілді оқытудың жаңа бағыттары.....	141
Абужалитова А.Т. Бастауыш оқыту әдістемесі мен педагогикасы мамандығының студенттерін мәнерлеп оқуға үйрету жолдары.....	144
Бекентаева А.Қ. Қазақ әдебиеті сабақтарында сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясы арқылы жазба жұмыстарына баулу жолдары.....	147
Өтепова Ө.И. Әдебиеттік оқу сабағында жаңа технологияны қолданудың тиімділігі.....	151

Болатбай Н.А.	
Қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда жаңа технологиялардың әдістемелік жүйесі.....	155
Жұмагелдина Г.Ж.	
Жаңартылған білім мазмұны – ұстаз келбетінің жаңғыру айнасы.....	157
Шапекенова Л.Б.	
Қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда интербелсенді әдістерді қолдану.....	160
Жунусова А.М.	
Қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда жаңа технологиялардың әдістемелік жүйесі.....	163
Әлмұханова Б.С.	
Шығармашылық жұмысты ұйымдастыру жолдары.....	167
Батырқайрова А.С.	
Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында жаңа технологияларды қолданудың тиімділігі...	170
Абуғалиева А.А.	
Құзиретті тұлға қалыптастырудағы әдебиет пәнінің маңызы.....	174
Туленова У.Т., Сұлтанғалиева Ф.М.	
Бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби құзыреттілігін дамыту.....	176
Сұлтанғалиева Р.Б.	
Білім мен биікке, тәрбие мен тағылымға жол сілтеген Тілеужановтар өнегесі.....	181
Хасанов Қ.	
Мәтжан ұстазым жайлы айтарым көп.....	184
Тлеужанов Н.Е.	
Шахматы помогали ему жить и отключаться от суеты.....	188

***Тапсырыс №46. Көлемі 25,5 б.т. Таралымы 100 дана.
Офсет қағазы.***

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің
Редакциялық баспа орталығы.
Орал қаласы, Достық даңғылы, 162.*